

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

П.М. Макаренко, Л.О. Дорогань, Є.О. Кончаковський

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Рекомендовано

Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України

як навчальний посібник для студентів

вищих навчальних закладів

Полтава – 2013

УДК 330.8 (075.8)

М - 15

Гриф надано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(лист №1/11-17546 від 12.11.12)

Рецензенти:

Бабенко Анатолій Григорович, доктор економічних наук, професор, зав. кафедрою управління персоналом і економіки праці Дніпропетровської державної фінансової академії

Яковенко Лариса Іванівна, доктор економічних наук, професор, зав. кафедрою політекономії Полтавського національного університету ім. В.Г. Короленка

Шкурупій Ольга Всеволодівна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної економіки Вищого навчального закладу Укоопспілки „Полтавський університет економіки і торгівлі”

П.М. Макаренко, Л.О. Дорогань, Є.О. Кончаковський

Історія економіки та економічної думки : Навчальний посібник. – Полтава. „”, 2013. – 442 с.

ISBN

У навчальному посібнику розглянуто основні етапи розвитку світової економіки від найдавніших часів до сьогодні та трансформація економічної думки в розрізі окремих шкіл і течій.

Опрацювання значної кількості літературних джерел сприяє доступності викладення матеріалу, разом з тим зберігається високий науковий рівень.

Начальний посібник рекомендовано для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією економіки та економічної думки.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ	8
1.1. Предмет, мета і завдання вивчення дисципліни	8
1.2. Методи дослідження історії економіки та економічної думки	13
1.3. Основні підходи до періодизації історії економіки та економічної думки	16
ТЕМА 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	22
2.1. Розвиток господарства в первісну добу	22
2.2. Неолітична революція та її значення	27
2.3. Передумови формування цивілізацій	32
ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ	36
3.1. Господарський розвиток країн Стародавнього Сходу (Вавилон, Єгипет, Іран, Індія, Китай)	36
3.2. Особливості економічного розвитку Стародавньої Греції	56
3.3. Римська імперія	64
3.4. Економічна думка Античності	74
ТЕМА 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V - XV ст.)	78
4.1. Становлення і розвиток феодального господарства в країнах Європи	78
4.2. Роль міст в економіці Європи періоду Середньовіччя	88
4.3. Господарство Київської Русі	100
4.4. Розвиток України в епоху пізнього феодалізму	104
ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	110
5.1. Основні причини розкладу феодального ладу	110
5.2. Причини і наслідки Великих географічних відкриттів	112
5.3. Первісне нагромадження капіталу в країнах Європи	117
5.4. Економічне вчення меркантилістів	123
ТЕМА 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII - перша половина XIX ст.)	128
6.1. Промисловий переворот в Англії	128
6.2. Формування засад ринкового господарства в країнах Європи	134
6.3. Становлення колоніальної системи	143
6.4. Класична школа політичної економії	150
6.5. Основні напрями розвитку і критики класичної школи	158
ТЕМА 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)	166
7.1. Науково-технічний прогрес і структурні зміни в економіці	166
7.2. Процес концентрації промислового і банківського капіталу та створення монополій	173
7.3. Економічна школа маржиналізму	177
7.4. Марксистське вчення. Німецька історична школа	190

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	207
(друга половина XIX - початок XX ст.)	207
8.1. Причини і наслідки реформи 1861 р.	207
8.2. Розвиток промисловості та структурні зміни в економіці України	213
8.3. Економічна думка в Україні XIX ст.	219
ТЕМА 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина XX ст.)	223
9.1. Передумови та основні наслідки Першої Світової війни	223
9.2. Розвиток світового господарства в період між світовими війнами	229
9.3. Зародження кейнсіанської школи та школи раннього інституціоналізму	234
9.4. Економіка тоталітарних країн	251
ТЕМА 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (друга половина XX ст.)	273
10.1. Світове господарство після Другої Світової війни	273
10.2. Науково-технічна революція та її вплив на розвиток економіки	291
10.3. Основні форми і напрями розвитку світового ринку та початок глобалізації	294
10.4. Неокласичний та некейнсіанський напрями економічної думки	310
10.5. Інституціоналізм та монетаризм	333
ТЕМА 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	351
11.1. Інформаційно-технологічна революція	351
11.2. Світова економічна політика	354
11.3. Сучасний інституціоналізм	357
11.4. Теорії трансформації економіки	361
ТЕМА 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ	382
12.1. Відбудова господарства України після Другої світової війни	382
12.2. Економічні реформи періоду „відлиги”	384
12.3. Застійні явища в господарстві та економіці	385
12.4. Спроби реформування в другій половині 80-х років	388
ТЕМА 13. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90-ті роки XX ст.)	391
13.1. Процес переходу до ринку. Основні реформи незалежної України	391
13.2. Становлення фінансової системи України	398
13.3. Основні стратегії розвитку вітчизняної економіки	401
ДАТИ НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ	404
ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ З ЕКОНОМІКИ	411
СЛОВНИК ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ І КАТЕГОРІЙ	415
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	437

ПЕРЕДМОВА

Важливою частиною загальноосвітньої підготовки сучасних фахівців-економістів та формування їхнього світогляду є вивчення дисципліни, „Історія економіки та економічної думки”. Ця дисципліна покликана формувати принципи економічного мислення, дозволяє бачити історичні корені сучасних соціальних і економічних проблем; спираючись на накопичений в історії господарський досвід, адекватно оцінювати поточну економічну ситуацію і приймати правильні рішення. Відповідно, підготовка та видання навчального посібника з даної дисципліни є, на нашу думку, актуальним та виправданим.

Історія економіки та економічної думки вивчає господарське життя суспільства в його еволюції, починаючи від первісного суспільства і до сучасності. У рамках курсу розглядається народне господарство в усьому складі галузей виробництва, фінанси, кредит, грошовий обіг, зовнішньоекономічні зв'язки, форми господарювання, економічний побут, господарська культура, а також відображення закономірностей економічного розвитку у поглядах окремих течій, шкіл та науковців. Історія економіки та економічної думки дозволяє засвоїти основні закономірності і особливості економічного розвитку суспільства, історичний досвід найважливіших економічних реформ і здійснення економічної політики провідних країн у відповідні історичні епохи. Це дає можливість побачити довгострокові тенденції економічного розвитку, без чого неможливо обґрунтувати прогнози для майбутнього. Історія економіки та економічної думки покликана формувати у студентів методологічну культуру, відокремлену від абсолютизації і догматизації теоретичних положень, що сприятиме формуванню навичок всебічного бачення соціально-економічних процесів, необхідних для прийняття і здійснення грамотних рішень на практиці.

Актуальність вивчення даної дисципліни значно зростає в умовах розвитку ринкової економіки в Україні. Важливим є розуміння історії розвитку українських земель. Слідкуючи за зміною форм господарського розвитку в

їхній історичній послідовності, історія економіки та економічної думки дає змогу побачити, як здійснюються перетворення одних господарських форм в інші, в якому напрямку відбуваються ці зміни, яким тенденціям і закономірностям вони підпорядковуються. Тільки знання багатого історичного досвіду, різноманітних теорій і концепцій економічної науки допоможе сучасним економістам раціонально використовувати економічні ресурси країни, із багатьох можливих напрямків соціально-економічного розвитку вибрати той, що в повній мірі реалізує національні інтереси і приведе до зростання рівня і якості життя українського народу. Важливим на цьому шляху є взаємодія історії економіки та економічної думки світу та України. Економічна думка зародилась у глибокій давнині і пройшла складний шлях від емпіричного розуміння економічних явищ до формування наукових теорій, оволодіння якими сприятиме формуванню економічної культури сучасних спеціалістів.

Слід зазначити, що в даному навчальному посібнику розглядаються основні, на думку авторів, етапи розвитку світової економіки та економічні теорії, які вплинули на формування сучасної економічної системи. Нажаль, обсяг посібника не дозволяє оглянути ретроспективу економічного розвитку усіх країн та цивілізацій. Також, при огляді розвитку світового господарства та економічних теорій, у разі необхідності, буде здійснюватися описання факторів, знати які необхідно для розуміння певних економічних процесів (географічне розташування, природнокліматичні умови, суспільно-політичний лад, моральні та релігійні інститути тощо).

ТЕМА 1

ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1.1. Предмет, мета і завдання вивчення дисципліни

Економічний розвиток сучасного суспільства є досить різноманітним і багатограним, що унеможливорює його вивчення в межах однієї науки. Існуюча система економічних наук поєднує в собі дисципліни, які вивчають загальні економічні закони і категорії; особливості їх застосування в окремих галузях народного господарства; науки, які поєднують досягнення різних галузей знань. Кожна з них має свої предмет і методи дослідження.

Дана наука перебуває на стику трьох напрямів дослідження розвитку людського суспільства – історії, економічної історії і економіки. В ній виділяють: 1) економічну історію розвитку різних країн, регіонів, 2) історію народного господарства; 3) історію економічної думки.

Для економічної історії об'єктами вивчення будуть економічні причини і наслідки окремих історичних подій, економічна політика держав. Для історії народного господарства об'єктами є еволюція способів виробництва, історія господарських механізмів, історія галузей господарства, історія окремих економічних процесів (урбанізація, кооперування), історія економічних інститутів (податки, ціни, фінанси). Для історії економічної думки – історія економічної теорії, історія економічного аналізу.

Предметом вивчення дисципліни „Історія економіки та економічної думки” є економічне життя країн світу в історичному розвитку, особливості його змін, його зв'язок з різними сторонами суспільного життя, а також вивчення історичного процесу виникнення і розвитку економічних ідей, течій, шкіл, поглядів формування і розвиток економічної науки на різних ступенях розвитку суспільства як особливої системи знань.

Помилковим є спосіб вивчення даної дисципліни шляхом опрацювання

відомостей про формування господарських систем та основних поглядів відомих вчених-економістів, які згруповані в хронологічному порядку. Для найбільш повного розуміння питань економічного розвитку суспільства слід розглядати конкретні проблеми економіки з позицій різних економічних шкіл в тісному зв'язку з результатами досліджень таких наук як соціологія, політологія, психологія тощо.

Слід зазначити, що перші пам'ятки економічної думки, які відомі сучасним дослідникам мають давньоєгипетське походження і датовані XXII ст. до н. е. – „Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара” та XVIII ст. до н. е. – „Речення Іпусера”. Ці твори, звичайно, не є науковими дослідженнями в сучасному розумінні, однак містять інформацію про погляди людей того часу на певні економічні процеси. Окремі погляди на різні економічні явища та спроби вивести та обґрунтувати певні економічні закономірності присутні у творах значної кількості вчених країн Стародавнього світу, однак жоден з них не займався дослідженнями лише економіки. Відповідно, результати їх досліджень та висновки мали значні обмеження як у практичному застосуванні так і для шкіл економіки, що виникли в майбутньому.

Перші твори, в яких розглядалися окремі сторони розвитку економіки з'явилися з початком розвитку капіталістичних відносин. Так, ще в епоху пізнього Середньовіччя (1514 р.) у Франції був виданий „Трактат про ассу” Гільома Бюде. Окремі питання економічної історії розглядалися в книгах Вільяма Петті „Трактат про податки та збори” (1662 р.) та Адама Сміта „Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р.).

В XVI - XVIII ст. в Європі відбувалися буржуазні революції та перехід до капіталістичного устрою суспільства. В цей період особливої актуальності набули питання історії фінансів, торгівлі, сільськогосподарського та ремісничого виробництва та промислової діяльності, що стимулювало розвиток історико-економічної науки та сприяло її формуванню.

Саме XVIII століття вважається точкою відліку історії економіки та економічної думки як самостійної науки. З появою капіталізму дослідження

історичного напрямку економіки стали більш регулярними та ґрунтовними.

Значний вплив на розвиток даної науки здійснили представники німецької класичної школи філософії, зокрема Гегель. Вони запропонували історичний метод (принцип) в розгляді дійсності, як такої, що змінюється в часі. Пізніше Карл Маркс і Фрідріх Енгельс розробили принцип історизму для вивчення таких сфер об'єктивної реальності як природа, суспільство, свідомість тощо. Пізніше історичний (історико-генетичний) метод остаточно затвердився в пізнанні економічних явищ і процесів.

В другій половині XIX ст. історія світової економіки остаточно виокремилася і посіла належне місце в системі економічних наук. На розвиток історії економіки та економічної думки істотно вплинули як тогочасна криза політичної економії, так і бурхливий економічний розвиток країн Західної Європи та США внаслідок науково-технічного прогресу.

На цьому етапі значний внесок в розвиток історії економіки та економічної думки зробили представники Великобританії – А. Тойнбі та Дж. Ешлі, Німеччини – К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт, Російської імперії – М. Ковалевський та П. Виноградов. Першим українським істориком економічної думки став, мабуть, М. Балудянський, який критично проаналізував учення меркантилістів, фізіократів та А. Сміта. Важливий науковий доробок з історії економічних вчень мали й українські вчені другої половини XIX - початку XX ст. І. Вернадський, Г. Цехановецький, М. Зібер, М. Бунге, М. Туган-Барановський.

Протягом 20 - 30-х років XX ст. стрімко розвивалася і набула світової відомості французька школа „Анналів”, яку очолювали М. Блок та Л. Февр. У період після Другої світової війни в США утворилася школа „нової економічної історії”, представники якої значну увагу приділяли використанню математико-статистичних методів і моделювання. Серед її представників слід виділити А. Конрада, Дж. Мейєра та Р. Фогеля.

В колишньому СРСР питаннями розвитку економіки та економічної думки займалися І. Кулішер, П. Лященко, С. Струмилін, П. Хромов. Із

здобуттям незалежності України питання розвитку економіки та економічної теорії досліджували Л. Горкіна, С. Злупко, П. Леоненко, П. Просткурін, С. Степаненко, П. Юхименко та ін.

З розвитком даної науки поступово формувалися визначення її предмету та понятійний апарат.

Слід зазначити, що від початку розвитку України як незалежної держави виникла необхідність в розробці науково обґрунтованої і виваженої політики в економічній сфері. Тривалий розвиток економічної науки в межах радянської політичної системи призвів до того, що в перші роки існування нашої держави вітчизняні вчені-економісти та політичні діячі не змогли виконати це завдання, окрім інших причин, через невідповідність існуючих теорій тенденціям розвитку світової економіки. За основу соціально-економічних реформ було взято концепції високорозвинутих країн Європи, США та Японії без врахування особливостей розвитку країн-республік колишнього СРСР. Тому до сьогодні залишається актуальною низка питань, зокрема:

- яким чином формувати структуру економіки, механізми функціонування окремих господарських суб'єктів та інституціональне середовище?
- якою повинна бути система економічних зв'язків України з країнами світу?
- як необхідно використовувати обмежені ресурси країни?

Для розуміння сучасних економічних теорій та їх застосування необхідно вивчити причини їх формування та фактори розвитку. В свою чергу, глибоке опрацювання наявних економічних концепцій дає змогу сформувати ефективну політику держави в економічній сфері. Слід також розуміти, що економічні теорії як і економічна політика держави змінюються під впливом низки факторів серед яких важливе місце займають рівень розвитку продуктивних сил суспільства та структура національних та світової економіки. Прикладом цього є відмова економічно розвинутих країн від теорій класичного напрямку економічної теорії та використання кейнсіанських концепцій в 30-ті роки ХХ ст., а згодом повернення до неокласичних теорій в 70 - 80-х роках ХХ ст.

Історія економіки та економічної думки займає ключове місце серед економічних наук, оскільки визначає історичні закономірності господарського розвитку суспільства та розвиток на їх основі економічних теорій. Звісно, вивчення економічного розвитку неможливе без урахування соціокультурних, політичних та правових проблем. Тому історія економіки та економічної думки має тісний зв'язок з соціологічними, історичними, політичними науками.

Мета історії економіки та економічної думки розкривається через виконання наступних завдань:

- 1) забезпечення системного вивчення питань світового економічного процесу на різних етапах історії;
- 2) оцінювання соціально-економічних процесів і явищ;
- 3) з'ясування закономірностей, етапів, трансформації економічних змін та їх вплив на історичний процес людської цивілізації;
- 4) вивчення і осмислення етапів і напрямків розвитку економічної думки;
- 5) систематизування економічних знань;
- 6) ознайомлення з концепціями визнаних економістів світу.

Найважливішими функціями є: прагматичні (узагальнення і засвоєння досвіду господарського розвитку, врахування еволюції економічної науки), ціннісні (оцінка засобів і результатів різноманітних перетворень), культурні (збереження спадковості в господарській практиці, знайомство з альтернативними моделями розвитку), фундаментальні (аналіз і обробка різноманітної економічної інформації, аналіз економічних ситуацій з позиції різних наукових концепцій), світоглядні (формування логіки і стилю економічного мислення, оцінка економічних ідей і поглядів в залежності до їх приналежності до шкіл і напрямів), виховні (виховання та розвиток економічного мислення).

Вивчення цієї дисципліни дозволяє визначити місце певної теоретичної концепції в системі поглядів на економічні процеси та перевірити практичне значення окремих шляхів вирішення економічних проблем, зрозуміти, які фактори впливають на зміну поглядів щодо реальної економіки, чому

відбувається зміна підходів щодо трактування основних категорій, яким чином удосконалюються методи дослідження економіки.

Вивчення історії розвитку людського господарства та економічних поглядів дає змогу усвідомити тенденції розвитку економічної науки, визначити взаємозв'язок між теоретичними поглядами і реальними господарськими процесами.

1.2. Методи дослідження історії економіки та економічної думки

Під методом розуміють спосіб дослідження, завдання якого – показати, як відбувається пізнання, на якій основі та наукових принципах. Метод – це шлях дослідження, спосіб формування та обґрунтування знань. В наш час існують два загальних підходи до розуміння як історії людства взагалі, так і історії економіки та економічної думки зокрема: ідеалістичний та матеріалістичний.

Ідеалістична концепція визнає первинність духу та свідомості, які більш важливі ніж матерія та природа. Звідси випливає, що темп і характер розвитку економіки та економічної думки визначає людська душа і розум, а процеси економічного розвитку суспільства є вторинними та похідними духу. Представники ідеалістичного напрямку вважають, що в основу історико-економічних процесів покладено духовне та моральне вдосконалення людини, а розвиток суспільства залежить лише від самої людини, в той час як здібності їй надані Богом.

Матеріалістична концепція визнає первинним, відносно свідомості людей, матеріальне життя та вважає що духовний розвиток та інші види людських відносин визначаються під впливом економічних структур.

Серед загальнонаукових методів слід виділити діалектичний, наукової абстракції, історичний і логічний, системний, аналіз, синтез, індукцію та дедукцію.

Діалектика – це загальнонауковий метод пізнання, який базується на

використанні законів і принципів філософії, сутність яких полягає у вивченні явищ і процесів у зв'язку й взаємозалежності, у стані перманентного розвитку.

Наукова абстракція – метод пізнання економічних явищ і процесів шляхом виділення основних, найсуттєвіших ознак або факторів, що впливають на процеси, які розглядаються, шляхом відкидання (абстрагуючись) від всього випадкового, незначного.

Історичний підхід полягає у вивченні процесів і явищ в історичній послідовності їх виникнення, розвитку та змін. Він передбачає розгляд ідей, теорій згідно хронологічного порядку їхнього виникнення та формування. Використання історичного підходу дає можливість проаналізувати сукупність поглядів, ідей на певному етапі суспільного розвитку та їх подальшу еволюцію.

Логічний – це вивчення процесів в їх логічній послідовності, від простого до складного. Логічний метод спирається на дослідження еволюції концепцій чи теорії і передбачає, до певної межі, ігнорування їх зв'язку з іншими теоріями або історичними умовами. В цьому випадку досліджуються самі тільки теорії, концепції, логіка їхнього розвитку. В більшості випадків логічний та історичний метод застосовують у поєднанні.

Системний підхід – це пошук спроб зрозуміти й відобразити функціонування економічної системи, який спирається на ринкові (державні) механізми регулювання економіки. Під час аналізу конкретних економічних процесів та явищ, шляхом відображення їх в теоретичних концепціях, за допомогою цього методу можна, з врахуванням постійного розвитку, спробувати спрогнозувати наслідки конкретної економічної політики.

Аналіз економічних явищ – це розчленування цих явищ на складові частини за допомогою логічних висновків та моделювання. Розчленування складного явища на окремі елементи дає можливість пізнати сутність явищ та об'єктів, що досліджуються, визначити внутрішні зв'язки та суперечності.

Розчленування загального явища на його складові уможливорює вивчення окремих сторін цього явища, але не створює цілісного уявлення про взаємодію всіх факторів. Тому після розподілу економічної форми на складові та їх

глибокі деталізації, необхідно відновити єдність досліджуваного явища. Цей, зворотний по відношенню до аналізу процес, одержав назву синтезу. Синтез – мислене поєднання окремих сторін явища, пізнання його як єдиного цілого. Синтез дає змогу об'єднати частини об'єкта, на які він розкладався в процесі аналізу, передбачити їх якісно нові зв'язки і пізнати об'єкт як єдине ціле на вищому рівні його розвитку.

Отже, під синтезом економічних явищ розуміють об'єднання однорідних явищ у визначені групи, узагальнення впливу різних причин, підбивання підсумків діяльності досліджуваних об'єктів.

Аналіз та синтез доповнюють один одного та утворюють діалектичну єдність. Процес пізнання відбувається в певній послідовності: спочатку здійснюється розчленування на складові частини, а потім глибоке вивчення суперечливих частин, вияв внутрішніх зв'язків, узагальнення, підбивання підсумків.

У тісному зв'язку з аналізом та синтезом перебувають такі абстрактно-логічні прийоми пізнання, як індукція та дедукція. За допомогою цих прийомів вивчаються причинно-наслідкові зв'язки.

Індукція – це таке пізнання при якому дослідження економічного явища або процесу, хід думок іде від часткового до загального, від окремих факторів до узагальнень, від причин до наслідків. Прикладом використання індуктивного методу може бути перенесення окремих особливостей розвитку, притаманних певним об'єктам дослідження, на закономірності розвитку системи в цілому. Якщо на одному, другому та третьому підприємстві спостерігаються проблеми з реалізацією продукції, то цю закономірність можна перенести на всю галузь (країну) і дійти висновку про зниження платоспроможності покупців, або про зниження конкурентоспроможності продукції даної галузі в цілому.

Дедукція (від лат. deductio – виводжу) – полягає в переході від загального до окремого, від наслідків до причин. Наприклад, якщо галузь сільського господарства переживає кризу, то можна зробити висновок, що кожне окреме

підприємство також має певні проблеми з виробництвом та реалізацією. Індуктивний метод в аналізі економічних явищ використовується тільки в єдності з дедуктивним.

Серед специфічних методів історії економіки та економічної думки слід виділити порівняльний, описовий, генетичний метод та метод контрольованого експерименту.

Метод контрольованого експерименту полягає в тому, що досліджувана сукупність людей поділяється на дві групи, котрі відрізняються між собою наявністю (відсутністю) певної ознаки. Порівнюючи ці групи між собою, дослідник визначає вплив досліджуваної ознаки на їх поведінку.

Заслуговує на увагу генетичний метод. Використання даного методу пов'язане з виокремленням історичного гену, з якого починається ринкова економіка і розвиток якого веде до її розповсюдження в просторі та часі. Згідно з думкою Адама Сміта, таким геном є поділ праці. Саме поділ праці, виокремлення виробників та їх спеціалізація зробили обмін необхідною умовою існування людського суспільства, сприяли об'єднанню окремих виробників в систему ринкового господарства. Суспільний поділ праці є не лише історичною передумовою ринкового господарства, а й наслідком його функціонування.

Сучасні представники економічної науки вважають, що другим геном слід вважати тенденцію неухильного зростання потреб людини і суспільства. Саме їх зростання є головним фактором розширеного відтворення та технічного прогресу.

1.3. Основні підходи до періодизації історії економіки та економічної думки

Однією з головних проблем історії економіки та економічної думки є періодизація історії світової економіки. Чітке окреслення в часі основних етапів

розвитку є одним з ключових питань історії економіки та економічної думки як науки, оскільки періодизація повинна спиратися на низку головних факторів, котрі є спільними для усіх країн, принаймні для провідних.

З початку формування історії економіки та економічної думки як самостійної науки більшість вчених вважали існуючі на той час підходи для періодизації історії людського суспільства непридатними при вивченні розвитку світової економіки та економічних шкіл. Це пояснюється не їх хибністю, а тим, що в якості критеріїв періодизації використовували фактори, які знаходяться за межами сфери виробництва. Тому поступово дослідники історії економіки стали розробляти власні концепції періодизації історії людства, враховуючи показники соціально-економічного прогресу, зміну форм господарювання, рівня розвитку продуктивних сил тощо.

На сучасному етапі розвитку економічної науки виокремлюють три основні підходи до періодизації господарської історії суспільства:

- економічна історія людства розглядається як перехід від нижчих форм розвитку до вищих;
- теорії історичного кругообігу;
- цивілізаційний підхід.

До першої групи теорій слід віднести концепцію російського вченого XVIII ст. С. Десницького, який в своїх міркуваннях виходив з того, що форми господарських відносин постійно вдосконалюються та ускладнюються. Він виділяв такі стадії розвитку людського господарства: збиральництво, скотарство, землеробство та комерційний стан суспільства.

Ще один росіянин, Л. Мечніков встановив періодизацію економічної історії за ступенем розвитку водних шляхів: річковий період (цивілізації Стародавнього Сходу), середземноморський період (Античний Світ та Середньовіччя), океанський (Новий та Новітній час).

Німецький вчений К. Бюхер в основу періодизації поклав етапи, які проходить товар (послуга) від виробника до споживача. Він виділяв стадію замкненого домашнього господарства за якої кожен виробляє все необхідне сам;

стадію міського господарства, де виробник виконує замовлення споживача; стадію народного господарства – коли виробник працює на ринок, який є невідомим.

Б. Гільдебранд, спираючись на процеси обміну, купівлі та продажу виділяв три послідовних стадії розвитку: натуральне, грошове та кредитне господарство.

К. Маркс розробив формаційну теорію, в основу якої покладено тезу про те, що всі країни розвиваються в цілому однаково та проходять через одні і ті самі стадії суспільно-економічного розвитку: первісну (від виникнення людства до IV тис. р. до н. е.), рабовласницьку (IV тис. р. до н. е. - V ст. н. е.), феодальну (V - XVII ст.), капіталістичну (з середини XVII ст. до нашого часу), комуністичну.

Ці стадії отримали назву суспільно-економічних формацій. В основу зміни формацій покладено еволюцію продуктивних сил та виробничих відносин. Таким чином, економічна історія суспільства являє собою процес виникнення, розвитку та зміни способів виробництва. Спосіб виробництва – це історично конкретна єдність продуктивних сил та виробничих відносин. Незважаючи на логічність побудови, ця схема є досить спрощеним розумінням історії як лінійно-прогресивного процесу заміни нижчих громадських форм вищими, в основі якого лежать матеріальні чинники. До того ж вона застосована тільки до обмеженого регіону – Західної Європи протягом певного проміжку часу (до середини XIX ст.).

Американський вчений У. Ростоу розробив в 60-ті роки XX ст. концепцію „стадій економічного зростання”. Згідно цієї концепції господарська історія людства складається з п’яти фаз:

1) традиційне суспільство – для якого характерними є ручна праця, сільське господарство в якості основи економіки, низька продуктивність праці, повільний темп техніко-економічної еволюції;

2) період створення умов для промислового перевороту за рахунок розвитку науки, ринків та вільної конкуренції, первинного накопичення

капіталу та збільшення капітальних вкладень в народне господарство, підготовки до промислового перевороту;

3) стадія промислового перевороту (зсуву) для якої основними тенденціями були швидкий розвиток промислових галузей та заміна ручної праці на машинну;

4) стадія зрілості, за якої було досягнуто швидкий та постійний прогрес усіх галузей народного господарства;

5) стадія високого рівня масового споживання.

Проте, в 70-ті роки Ростоу доповнив свою концепцію шостою стадією, за якої суспільство шукає шляхи якісного покращення умов людського життя. Сам вчений вважає, що він створив теорію господарської історії людства в цілому, яка є сучасною альтернативою марксизму.

В наш час широкого вжитку набули підходи до періодизації історії які в якості основного фактора використовують науково-технічну революцію. Наприклад, Д. Белл та А. Турен використовують таку періодизацію: доіндустріальне суспільство → індустріальне суспільство → постіндустріальне суспільство; О. Тоффлер: аграрна цивілізація → індустріальна цивілізація → технотронна цивілізація.

Теорії історичного кругообігу полягають в тому, що суспільство в цілому або його окремі сфери розвиваються за замкненим циклом і неминуче повертаються до початкового стану. Подібні погляди були характерними для філософів та істориків ще за часів Стародавнього світу і зустрічалися, зокрема, в працях Аристотеля, Полібія, Сима Цяня. Пізніше, італієць Дж. Віко висунув концепцію „історичних кіл”, а німецький вчений І. Гердер порівнював історію людства з періодами людського життя.

Е. Мейєр припустив, що людська історія являє собою низку замкнених циклів, наприклад Стародавній Світ та Середньовіччя, кожному з яких властиві елементи рабської, феодальної та капіталістичної економіки. Однак, ще за часів його життя ця концепція була піддана критиці, зокрема положення про незначні (другорядні) відмінності між організацією праці рабовласницького та

капіталістичного суспільства.

Третя група теорій має назву цивілізаційного підходу. Цивілізаційний підхід побудований на аналізі внутрішніх особливостей кожної цивілізації. Зокрема, англійський вчений А. Тойнбі вважав, що під цивілізацією слід розуміти відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке характеризується низкою економічних, культурних, географічних, релігійних, політичних та інших ознак.

На його думку, історія людства є сукупністю специфічних цивілізацій, які не пов'язані між собою. Кожна з них проходить приблизно одні й ті самі етапи розвитку – зародження, розквіт, занепад, загибель. Цивілізації, стикаючись між собою, впливають одна на одну, проте їх взаємовплив не настільки сильний, щоб радикально змінити особливості кожної культури.

Він виділив тринадцять основних цивілізацій, з них п'ять визначних. До визначних він відносив Далекохідну (Китай), Індуську (Індія), Близькохідну (ісламську), Східнослов'янську (православну) та Західну. Останню він вважав найбільш активною, оскільки вона від давніх часів до сьогодні найбільш вплинула на всі інші. Всього ж він налічував 21 цивілізацію (включно з цивілізаціями-супутниками та цивілізаціями, які застигли – 37), проте більшість з них загинули і не спричинили сильного впливу на розвиток людства

Тойнбі вважав, що життєздатність цивілізації залежить передусім від прогресу продуктивних сил та зростання продуктивності праці; оволодіння життєвим середовищем; здатністю уникати ситуацій, що не залежать від даного суспільства; наявністю інтелектуальної еліти – творчої меншості (якщо її немає, то немає і цивілізації).

Російсько-американський вчений П. О. Сорокін запропонував поділяти всі цивілізації на три групи, в залежності від пануючих методів пізнання світу: умоглядна або спіритуалістична, що базується на надчуттєвій реальності; сенсуалістична, що визнає чуттєвість джерелом та мірою усіх речей; ідеалістична, що базується на синтезі інтуїції, розуму та чуттєвості.

Сучасні представники цивілізаційного підходу вважають, що світова

історія в своєму розвитку пройшла такі етапи: етап локальних цивілізацій (шумерська, єгейська); етап особливих цивілізацій (давньоєгипетська, давньоіндійська, антична, європейська); етап глобальної людської цивілізації, коли світова спільнота сформувалась і почала виступати в якості єдиного механізму.

Слід пам'ятати, що для більшості концепцій характерні нечіткі часові кордони та критерії періодизації, які враховують не лише сферу виробничих відносин а й різні аспекти духовної сфери. Тому, на нашу думку, найбільш прийнятною для вивчення дисципліни „історія економіки та економічної думки” є періодизація за критеріями розвитку засобів виробництва.

В даному навчальному посібнику виділені наступні періоди: Первісна доба, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий та Новітній час. Також хронологія пов'язана з формаційним підходом та кожен етап висвітлено в розрізі країн.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 1

1. Що є основними функції історії економіки та економічної думки?
2. Яке місце займає історія економіки та економічної думки в системі економічних наук?
3. Що розуміють під предметом історії економіки та економічної думки?
4. Які основні методи дослідження використовує історія економіки та економічної думки?
5. Охарактеризуйте підходи до періодизації економічної історії.

ТЕМА 2

ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

2.1. Розвиток господарства в первісну добу

Первісна доба – найбільш довгий період розвитку людини. Він розпочинається від появи людини і завершується формуванням класового суспільства та виникненням держави.

Первісна доба характеризується наступними ознаками:

- низьким рівнем розвитку продуктивних сил та їх повільним удосконаленням;
- низькими темпами розвитку людства;
- колективним присвоєнням природних ресурсів та результатів господарювання;
- зрівняльним розподілом та відсутністю класів;
- відсутністю приватної власності.

Періодизація первісної епохи є досить складною і має декілька варіантів. Найчастіше використовують археологічну схему. Згідно з нею первісна доба поділяється на три періоди, в залежності від матеріалу з якого виготовляли знаряддя праці:

- кам'яний вік – 3 млн. років тому - кінець III тисячоліття до н. е.;
- бронзовий вік – кінець III тисячоліття до н. е. - I тисячоліття до н. е.;
- залізний вік – починаючи з I тисячоліття до н. е.

Хронологічно первісна доба співпадає з кам'яним віком, в якому виділяють три етапи:

- палеоліт (давній кам'яний вік) – 3 млн. років тому - 12 тис. років до н. е.;
- мезоліт (середній кам'яний вік) – 12 - 8 тис. років до н. е.;
- неоліт (новий кам'яний вік) – 8 - 3 тис. років до н. е.

Слід пам'ятати, що в різних народів і племен поява певних форм та

знарядь праці відбувалася в різні періоди. Разом з тим для всіх первісних суспільств характерним є низка спільних рис.

По-перше, основною формою господарювання було привласнююче господарство, тобто людина лише використовувала природні ресурси і не відтворювала їх.

По-друге, виробничі відносини спиралися на колективну власність на засоби праці та характеризувалися низьким рівнем розвитку продуктивних сил, зрівняльним розподілом матеріальних благ.

Ця епоха починається приблизно 3 млн. років до нашої ери і завершується близько 100 тис. років до н. е. Вона має назву антропогенеза, тобто становлення людини і людського суспільства. Розглянемо основні типи найдавніших пралюдей.

Першим з них був пітекантроп. Він був прямоходячою істотою, міг виконувати руками найпростіші трудові операції, проте в нього залишалася низка рис, які були притаманні мавпам. Вчені вважають, що пітекантропи виготовляли елементарні знаряддя праці з таких матеріалів як кістка, дерево та камінь.

Наступною пралюдиною був синантроп. Він мав більший об'єм мозку, порівняно з пітекантропом, та здібність до звукової мови. Синантропи виготовляли більшу кількість знарядь праці, які не мали ще чіткої форми. Синантропи навчилися полювати на таких тварин, як олені, дикі коні та носороги. Синантропи вели кочовий спосіб життя і жили, переважно на берегах річок та озер. Вони вже навчилися будувати житло з гілок та колод, хоча жили і в печерах.

В той період ще не були відомими способи добування вогню, проте синантропи навчилися підтримувати природний вогонь. З цього часу людину було виокремлено з тваринного світу – вона була єдиною істотою, яка використовувала вогонь для власних потреб. Підтримка вогню була важливим завданням повсякденного життя, а інколи ставала причиною конфліктів між племенами.

Неандертальці сформувалися близько 200 тис. років до н. е. Об'єм мозку в них був, в середньому, більший за сучасних людей, проте відрізнявся нераціональною будовою. Внаслідок цього вони були обмежені щодо логічного мислення, а їхня поведінка характеризувалася різким збудженням, що дуже часто призводило до сутичок і конфліктів.

Неандертальці поступово удосконалювали техніку виготовлення знарядь праці, внаслідок чого вони набували більш правильної форми – ставали більш тонкими, гострими, прямими та міцними. Згодом з'явилися складні знаряддя праці, які виготовлялися з різних матеріалів (кістки та каменя, дерева та кістки тощо).

Розвивалися й інші складові матеріальної культури та господарства. З'явилися постійні житлові і господарські споруди, які використовували декілька поколінь. Основними заняттями неандертальців були збиральництво, полювання та риболовля. В полюванні застосовувався загінний спосіб. Вся здобич належала колективу і розподіл її відбувався за принципом рівності.

Приблизно 40 тис. років до н. е. (пізній палеоліт) на території Землі сформувалася „людина розумна” (*Homo sapiens*). Тип людини того періоду має назву кроманьйонець і практично не відрізнявся від сучасних людей. Головним здобуттям кроманьйонців була мова, що суттєво прискорило розвиток людського суспільства. Також важливою подією стало відкриття способу штучного розпалення вогню. Техніка виготовлення кам'яних знарядь праці вдосконалюється, вони поступово все більше диференціюються. В цей період на Землі паралельно існували два види людей – неандертальці та кроманьйонці. Поступово неандертальці були витіснені, оскільки являли собою безперспективний напрям еволюції.

Близько 40 тис. років до н. е. на Землі існували лише люди сучасного типу, які розселилися на більшій частині земної поверхні. Проте їх чисельність не перевищувала 2 - 4 млн. осіб. Зростання чисельності людей було обмеженим через низький розвиток продуктивних сил та значну кількість небезпечних явищ в повсякденному житті.

В епоху пізнього палеоліту сформувалися основні риси первісного ладу і люди жили всередині родових общин. В цей період переважали материнські родові общини, або матріархат. Їх специфіка полягала в тому, що родинні зв'язки існували за жіночою лінією, оскільки в умовах групового шлюбу це було єдиним можливим варіантом. Тобто материнський рід – це група родичів, які пов'язані між собою походженням за жіночою лінією, живуть разом та спільно господарюють. Влада в громаді належала старійшинам – чоловікам у віці 40 - 50 років.

В період пізнього палеоліту почали формуватися перші суспільні заборони (екзогамія – заборона шлюбів в межах роду) та соціальна організація громади (групи чоловіків, жінок, дорослих та дітей).

Тип господарювання в епоху пізнього палеоліту – це просте привласнююче господарство (мисливство, риболовля, збиральництво). В основних видах господарської діяльності виникають прості форми кооперації (загінне полювання) та розвиваються знаряддя і оснащення. На полюванні починають застосовувати пристрій для кидання спису, пастки та огорожі. При риболовлі починають застосовувати гарпуни, гачки та намети. З'являються знаряддя праці, які зроблені з кременю та кам'яні зернотерки. Поступово виокремлюються виробничі функції при загінному полюванні, риболовлі та переробці продукції цих видів діяльності.

Люди пізнього палеоліту вели кочовий спосіб життя, тобто мігрували в пошуках їжі, після того як спустошували попередню мисливську територію. Проте деякі племена почали переходити до частково осідлого способу життя. Це було обумовлене сприятливими умовами проживання – швидким відтворенням флори та фауни.

Про це свідчать сельбіща – поселення, в яких люди жили десятки і навіть сотні років. Житла представлені традиційними печерами, підлогу яких нерідко вкривали галькою для оберігання від вогкості і вистилали шкурами тварин. Новими типами житла були переносні шатри-чуми, а також великі (до 600 м²) громадські будинки. Разом з поселеннями постійними існували і тимчасові –

так звані стійбища, в них люди залишалися від одного дня до декількох тижнів.

Територія, на якій жила і в межах якої пересувалася громада, знаходилася в її колективному користуванні – фактично, в колективній власності. Колективною була також власність на житло, вогонь, здобич. Що стосується знарядь праці, побутового призначення, прикрас – все це знаходилося в особистій власності, яка не мала чіткого окреслення: господар речі був зобов'язаний нею ділитися, і крім того, будь-який родич міг узяти чужу річ і користуватися нею без дозволу. Пережитки цього до нашого часу зустрічаються у окремих народів.

У тих громадах, в яких люди хоч би час від часу отримували додатковий продукт, поступово складався поділ праці – при діленні здобичі враховувалися не тільки особливості статі та віку, але й особиста участь кожного в процесі праці (в майбутньому це стане однією з підстав для формування інституту приватної власності).

Регулярне отримання додаткового продукту призвело до виникнення обміну. Обмін виник в межах громад – сусідські колективи обмінювалися тим, що їм давала природа: цінні породи дерева, камені, шкури, рідкісні раковини і ін. Дарами обмінювалися як цілі громади, так і окремі люди; це явище отримала назва дарообміну. Одним з його різновидів був „німий обмін”: члени однієї громади залишали свої дари в обумовленому місці і йшли, згодом приходили жителі іншої громади, оглядали цінності, і в тому випадку, якщо бували задоволені, забирали їх з собою. Якщо ж дари їх не влаштовували, вони залишали їх незайманими, і перша громада вимушена була додавати нові подарунки. Потім ролі громад мінялися. Дарообмін сприяв зміцненню зв'язків між найближчими громадами – його можна розглядати як першу в історії людства форму зовнішньоекономічної співпраці.

Підтримка добросусідських відносин була важливим і непростим завданням: у цей період почався процес формування різних народів і рас.

Раси приблизно співпадали з межами материків. Так, європеїдна раса сформувалася в основному в Європі, монголоїдна – в Азії, негроїди населяли

Африку і Австралію. Таким чином, в утворенні рас головну роль, мабуть, зіграли природні умови. Расові ознаки – темна шкіра і кучеряве волосся у негрів, епікантус і підшкірний жир на обличчі у монголоїдів, великий ніс у європейців – трактуються як результат тривалої адаптації до навколишнього середовища.

Такі ж закономірності простежуються і, зокрема, в арифметичних знаннях: існували не числа взагалі, а числа, які прив'язані до певних предметів: дві руки, п'ять пальців тощо.

У цей період швидко накопичуються фармакологічні і медичні знання: люди вміли лікувати переломи, вивихи, укуси змій, видаляти зуби і ін.

2.2. Неолітична революція та її значення

Наступний після мезоліту період називають неолітом – новим кам'яним століттям. Його хронологічні межі – VIII - IV тис. до н.е.

В цей час неоднорідність господарської еволюції приводить до того, що паралельно співіснують, з одного боку – відсталі племена, які ведуть кочовий спосіб життя, займаються традиційним полюванням, рибальством і збиральництвом, виготовляють грубі і великі за розміром знаряддя праці; з іншого – племена вищих мисливців, риболовів і збирачів, які ведуть розгалужене привласнююче господарство.

На найвищому щаблі економічного розвитку стояли племена, які перейшли від господарства що привласнює до того, що відтворює. Структура відтворюючого господарства принципово відрізнялася від структури привласнюючого господарства: основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла. Цей перехід отримав в історико-економічній літературі назву неолітичної революції (X - III тис. до н.е.).

Зрушення в господарській діяльності людини були надзвичайно важливими, оскільки завдяки відтворюючому типу господарювання, з'явилась

можливість регулярного отримання додаткового продукту. Внаслідок неолітичної революції докорінно змінився характер праці і сама структура людського суспільства, відбулися глибокі зміни в способі життя та психології людей.

Таким чином, виникнення відтворюючого господарства було найбільшим досягненням первісної економіки і фундаментом для всієї подальшої економічної історії людства.

Найдавнішими ремеслами були гончарство і ткацтво. В основі гончарства лежав винахід гончарної сурми – печі для випалення глиняних виробів, температура в яких досягала 1200°C, та гончарного кола – спеціального пристосування для додання глиняним виробам форми. Головним в гончарній справі було виробництво глиняного посуду, що дозволило значно поліпшити способи виробництва їжі і умови її зберігання. Вдосконалення харчових технологій стає важливим чинником економічного розвитку.

Для ткацтва люди вирощували льон, кропиву, інші культури, розщеплювали волокна, сучили їх, пряли, виробляли вірьовки і нитки. З ниток робили тонкі і грубі тканини для виробництва одягу і потреб домашнього вжитку, шили мішки, торби.

Значно просунулася вперед техніка обробки каменю, досягнувши в період неоліту досконалості. Разом з вже відомими почали оброблятися нові, твердіші породи мінералів.

Для їх обробки застосовувалася майже ювелірна техніка шліфування і полірування. В кінці неоліту деякі племена, які повністю освоїли кам'яну техніку і пізнали всі можливості каменю, починають використовувати нові матеріали для виготовлення знарядь праці – метали, перш за все мідь і бронзу. І хоча перші досліди по освоєнню металу були дуже нечисленні, важкі і далеко не завжди успішні, вони у подальшому значною мірою зумовили прогрес в розвитку продуктивних сил.

Найважливішою причиною кардинальних змін в розвитку людства в період неолітичної революції став початок обробки землі. Припускають, що

землеробство як самостійна галузь господарства зародилася в Передній Азії. Землеробство виросло із збиральництва: насіння диких рослин, які збирали люди і не використовували повністю, могло проростати біля житла.

Прийоми і техніка землеробства були, звичайно, дуже примітивні: земля розпахувалася палицями або мотиками, жнива проводилися серпами з кремнієвими лезами, а отриманий урожай – зерна – розтиралися на кам'яній плиті або в кам'яній ступці – зернотерці. Проте вже тоді були освоєні практично всі відомі в даний час найважливіші сільськогосподарські культури – жито, пшениця, овес, полба, чечевиця і ін.

Поступово агротехніка удосконалювалася: у IV тис. до н.е. в землеробстві з'явилися такі форми, як обробка постійних ділянок і переліг, обробіток неполивних (богарних) і навіть поливних (іригаційних) земель. У ряді регіонів – в Європі, Західній і Середній Азії – намітився перехід від ручного землеробства до ріллі.

Важливою галуззю господарства також стає скотарство, поширене, втім, як і землеробство, досить нерівномірно. Скотарство сформувалося з полювання. Важливу роль в його становленні зіграли діти, які, вигодовуючи дитинчат диких тварин і граючи з ними, приручали їх. Першими одомашненими тваринами стали вівці, кози, корови і свині.

Наприкінці неоліту виділяються племена землеробів, скотарів і тих, хто вів комплексне господарство землеробського скотарства. Європа була зоною переважного розповсюдження землеробства із стійловим скотарством. У пустинних і напівпустинних областях Середньої і Передньої Азії переважало кочове скотарство, Східна Азія була вогнищем землеробського господарства.

На межах племен з різною господарською орієнтацією, а згодом і усередині племені, все більш інтенсивно розвивався обмін. Це економічне явище було найважливішим наслідком спеціалізації господарських занять і прогресу в еволюції продуктивних сил. Кочові – скотарські та осілі – землеробські племена обмінювалися власними товарами – живою худобою, м'ясом, шкурами, зерном, фруктами. З часом обмін ставав все більш

інтенсивним і з'явився базою для розвитку товарного обігу.

Найважливішою особливістю розвитку господарства в цей період була поява так званої престижної економіки – неолітичний варіант дарообміну. Як і раніше, дарообмін існував як усередині, так і між різними общинами. Як дари виступали найрізноманітніші предмети – від худоби до непотрібного в господарстві пташиного пір'я. Незалежно від того, що саме дарувала людина, вона набувала суспільного престижу. Економічний результат дарообміну сприяв розвитку виробництва, оскільки для дарів спеціально вирощували певну кількість рослин та тварин. Характерним явищем було те, що поступово посилювалося прагнення дати більше, ніж отримати, оскільки дарувальник набував певної влади над тим, хто бере матеріальні цінності. Таким чином, престижна економіка сприяла соціальному розшаруванню і зіграла значну роль в поглибленні нерівності в суспільстві і формуванні інститутів влади.

Вважається, що в цей період верховенство ще не успадковувалося. Але передумови спадкоємства влади інтенсивно складалися. Від керівника потрібно було знати і уміти більше, ніж знали і уміли рядові члени общини. Ці знання, навички, досвід легше було передати синові, племінникові, братові, ніж стороннім. У родича вождя були більше шансів „вивчитися” на вождя, ніж у інших. Результатом цих процесів формування привілейованих прошарків суспільства першої знаті, що вийшла з родоплеменною верхівки. Це були вожді, жерці, а також найбільш удачливі в господарській діяльності члени общини.

До кінця неоліту, мабуть, відноситься виникнення в масовому масштабі такого явища як майнова нерівність, яка наклалася на нерівність, що справдавна існувала в людському колективі, природне, засноване на різних психічних, інтелектуальних, фізичних здібностях людей. Закладаються і поглиблюються основи приватної власності як явища всеосяжного, постійного, освітленого історичною традицією.

У приватній власності були індивідуальне житло, домашнє начиння, одяг, прикраси, господарський інвентар, знаряддя праці, худоба, човни, інше рухоме майно.

Іншим видом власності була колективна (родова або общинная) власність на землю. Усередині колективу окремі люди або сім'ї володіли ділянками землі – їх можна було обробляти, але не можна передати іншій людині в користування.

Результатом розвитку відтворюючого типу господарства стало істотне зростання загальної чисельності населення: на межі V - IV тис. до н.е. на Землі вже проживало близько 80 млн. чоловік, а щільність населення складала для заселених територій від 10 до 100 осіб на 1 км².

Причинами такого різкого зростання чисельності неолітичного населення виявилось поліпшення якості життя і зниження смертності, збільшення народжуваності і скорочення інтервалів між пологами. Вперше в історії людства намічалось прагнення до багатодітності. Крім того, з того часу починає скорочуватися дуже значний раніше розрив в тривалості життя чоловіків і жінок. Народонаселення Землі збільшилося, незважаючи навіть на досить часті епідемії, які стали звичайними з періоду неоліту; епідемії викликалися переходом до осілості і скупченістю людей.

У неоліті дійсно сильно міняється сам тип поселень – це все частіше постійне, побудоване по певному плану село в якому проживала одна община. Жителі общини – вже не тільки родичі, але і сусіди, і сама община з родової перетворюється на сусідську, або територіальну. Середня чисельність общини оцінюється в декілька сотень і навіть тисяч чоловік. Будинки в таких селищах нерідко будуються з цеглини – обпаленої або сирцю, а також глини. Великі громадські будинки відійшли в минуле остаточно, і тепер в кожному будинку проживає одна патріархальна сім'я. У суспільстві закріплюються закони патріархату.

На початку неоліту ускладнення виробничої діяльності привело до зростання спеціалізації праці на основі статі і віку. Виготовлення знарядь праці було чоловічою справою, догляд за дітьми, приготування їжі, доставка води і палива – жіночим. У землеробстві і скотарстві брали участь і чоловіки – вони виконували важчі роботи, а жінки робили саму кропітку роботу, яка вимагає

терпіння і акуратності.

З часом ситуація змінилася: участь жінок в землеробстві і скотарстві все більш обмежувалася. В кінці неоліту сферою їх діяльності стає головним чином домашнє господарство, а в нїм – обслуговування чоловіків і дітей. Всі основні засоби виробництва переходять в розпорядження, а потім у власність чоловіків, що спричинило економічно залежне, неповноправне положення жінок.

Розвиток землеробства та інтенсифікація земельних робіт сприяли розвитку геометричних знань. Були складені перші географічні карти. В самому кінці неоліту винайдено колесо і почався розвиток колісного транспорту. Тоді ж відбулося ще одна виняткової важливості подія – з'явилася перша в історії людства писемність. Це стало рубежем, що відокремлює первісну історію від епохи цивілізацій.

2.3. Передумови формування цивілізацій

Мідний, або мідно-кам'яний вік (єнеоліт), був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. У пошуках сировини для виготовлення знарядь праці давні люди натрапили на чисту самородну мідь, поклади якої виходили на земну поверхню. Вчені вважають, що мідь спочатку сприймалася як варіант м'якого каменю або глина. І лише згодом людство навчилося обробляти мідь – від холодного кування до плавлення та ливарства. Регіонами, де розпочалася обробка міді, були Балкани, Подунав'я (Трансільванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з'явилися копальні мідної руди на Донбасі.

Поступове витіснення кам'яних знарядь праці мідними, перехід від мотичного землеробства до ранніх форм орного з використанням тяглової сили бика сприяли зростанню продуктивності праці, пожвавленню примітивних обміну та торгівлі, розвитку майнової диференціації. Ці процеси створювали

передумови для розкладу первіснообщинного ладу. Саме в енеоліті розпочинається перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало виділення пастушачих племен. Землероби, тяжіючи до осілості, винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі укріплені поселення, а скотарі, схильні до міграції, приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV - III тис. до н. е.). Її назва походить від с. Трипіль на Київщині, поряд з яким В. Хвойкою 1893 р. було виявлено першу пам'ятку цієї культури. Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км², що нині входять до територій України, Молдови та Румунії (лише в Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток).

Будучи своєрідною ланкою, яка пов'язує Захід та Схід, трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася. Похолодання, порушення екологічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарювання, протистояння трипільських общин західного і східного регіонів, наростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен призвели до занепаду трипільської культури, яка не змогла повністю реалізувати свої потенційні можливості.

Доба бронзи, що тривала майже тисячу років, позначилася суттєвими змінами в господарському, політичному та культурному житті суспільства. Свою назву вона отримала від штучного металу – бронзи (сплав міді з оловом, свинцем, миш'яком або сурмою). Винайдений метал був міцніший за мідь, мав меншу температуру плавлення, що значно спростило технологію обробки (його можна було виплавляти в примітивних печах або на звичайних вогнищах). Ці переваги сприяли поширенню та утвердженню бронзи як основного матеріалу для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас. Однак цілком витіснити мідні та кам'яні вироби їй так і не вдалося.

У бронзовому віці суттєво впливали на суспільний розвиток такі чинники:

- зміна кліматичних умов (збільшення вологості);
- підвищення завдяки бронзі продуктивності знарядь праці та боєздатності зброї;
- активізація міграційних процесів.

Саме під впливом цих чинників поглиблюється спеціалізація в господарському житті: на мікрорівні це знаходить свій вияв у самостійному розвитку металургійного виробництва, на макрорівні – завершується перший великий поділ праці – скотарство відокремлюється від землеробства. Спеціалізація зумовила відособленість господарського та культурного розвитку певних спільнот людей (археологи нараховують до 30 окремих культур), сприяла підвищенню продуктивності праці, що стимулювало появу додаткового продукту, а згодом – посилення міжплеменних контактів (війни, торгівля).

Під впливом радикальних змін у господарюванні в добу бронзи відбулися кардинальні зрушення у сфері суспільних відносин:

- 1) помітно зростала роль чоловіка в землеробстві, скотарстві, обміні, у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом, утвердження ведення родоводу по батьківській лінії;
- 2) завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну диференціацію суспільства;
- 3) з великосімейної громади виокремилося мала сім'я найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти);
- 4) у процесі інтеграції суспільства формувалися союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутрішньоплеменних відносин на основі прогресуючої майнової диференціації, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей;
- 5) ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи керівництва союзом племен, виокремився стан воїнів.

У суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень.

Завершився перший великий суспільний поділ праці – виділення скотарських племен з поміж інших; починають формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес.

В кінці IV - III тисячолітті до н.е. творцями перших цивілізацій на Землі стали народи, які заселяли долини великих рік – Тигру, Євфрату, Нілу, Інду, Гангу, Янцзи і Хуанхе. Вирішальну роль у цьому відіграла наявність наносних родючих земель, які утворювалися завдяки періодичним розливам рік. В такій місцевості індивідуальна обробка землі неможлива. Разом з тим об'єднання зусиль селянських общин, накопичення спостережень за часом розливу рік, іригаційні роботи забезпечували дуже багаті врожаї. Навіть кам'яні, дерев'яні або мідні знаряддя дозволяли вести тут великі за обсягом земляні роботи і одержувати значний додатковий продукт. Отже, створювалися умови для майнового розшарування і виникнення держави. Склався особливий тип держави – східна деспотія. Її особливості зумовлені саме необхідністю створювати і підтримувати іригаційну систему: жорстка централізація влади, повне всевладдя і навіть обожнювання правителя, існування бюрократичного апарату, застосування рабської праці, але при цьому – збереження сільської общини.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 2

1. Назвіть основні риси господарства первісного суспільства?
2. Перелічіть фактори, що сприяли переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства в період первісної доби?
3. Як позначилися результати неолітичної революції на розвитку структури людського господарства?
4. В чому полягали особливості відносин власності в первісну добу?
5. Чим займалося населення Трипільської культури?

ТЕМА 3

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

3.1. Господарський розвиток країн Стародавнього Сходу (Вавилон, Єгипет, Іран, Індія, Китай)

Стародавній Єгипет

Майже 2000-річну історію Стародавнього Єгипту поділяють на три періоди – Стародавній (2800 - 2250 рр. до н.е.); Середнє царство (2250 - 1700 рр. до н.е.); Нове царство (1580 - 1070 рр. до н.е.).

Утворенню першої відомої нам держави на північному сході Африки сприяла низка факторів. Головним з них є наявність великого басейну річки Ніл, який періодично розливався через сильні зливи та танення снігу в горах Тропічної Африки. Після того, як розлив закінчується на землі залишається значний шар мулу, який піддається обробітці навіть знаряддями з каменю.

Внаслідок праці багатьох поколінь, територія Єгипту була вкрита мережею насипів, які огорожували земельні ділянки. До ділянок були вириті протоки, через які спускали воду в Ніл після того, як земля достатньо пропитувалася. Приблизно в IV тис. до н. е. єгиптяни винайшли ніломір, який допомагав прогнозувати не лише час розливу Нілу, а й рівень паводку.

Із розвитком іригаційної системи збільшувалася продуктивність праці в галузі землеробства і, як наслідок, утворювалася кількість продукту понад необхідну для забезпечення існування самих робітників. Таким чином, виникли умови для присвоєння додаткового продукту заможними і сильними людьми. Поступово ці люди зосередили власність на засоби виробництва.

Також виникла необхідність регулювання поливу земель, проведення ремонту іригаційних споруд та будівництва нових. Все це було можливе лише за жорсткого дотримання графіка, та наявності постійного контролю з єдиного центру.

Процес розкладу первіснообщинного ладу і утворення приватної власності та рабовласницького ладу відбувався досить повільно. Сучасний стан знань про розвиток суспільства Стародавнього Єгипту не дозволяє встановити хоча б приблизну дату виникнення держави в долині Нілу. Однак, згідно непрямих даних літописів та переліку єгипетських царів більшість вчених вважає, що близько 3000 р. до н.е. на території Єгипту вже існували державні утворення.

Ще однією умовою піднесення рівня господарювання була наявність сировини для виробництва мідних знарядь праці. В самому Єгипті кількість мідної руди була недостатньою, проте на Синайському півострові знаходилися значні запаси міді. Поступово мідні знаряддя праці витіснили вироби з каменю, хоча значний період часу вони використовувалися паралельно.

Вже за часів перших державних утворень, жителі Єгипту освоїли будівництво з використанням цегли-сирцю. Також для будівництва широко використовували деревину, оскільки на території країни за часів Раннього царства знаходилися значні території вкриті лісами.

Із розшаруванням давньоєгипетського суспільства виникли прошарки ремісників, селян, жерців, воїнів, знаті, державних службовців. Разом з тим поступово формувався ринок рабів. Джерелами поповнення рабської сили переважно були війни, під час яких значну цінність являли полонені, яких можна було вигідно продати. Корінні жителі Єгипту також могли бути рабами, проте порівняно з іноземцями вони мали набагато більше свободи. Такі люди потрапляли у рабство переважно через боргову кабалу та могли мати певні права, особисті речі і майно.

До нашого часу збереглися лише уривчасті свідчення про ведення господарства на земельних ділянках, що належали вельможам. Для управління своїми володіннями вельможі використовували значну кількість службовців. Окремі службовці (хека – „володар”) очолювали окремі поселення. Під час проведення значних робіт, таких як сівба і жнива, хека створював „робітничий загін”. У випадках, коли робочої сили не вистачало, окремі вельможі

використовували „царських людей” – селян, які мешкали на землях держави і формально мали низку прав і свобод. Господарство вельмож включало в себе також ремісничі майстерні, в яких могли працювати робітники різних спеціальностей. На чолі такої майстерні стояв керівник, який звітувався безпосередньо вельможі – номарху (від слова ном – область). Інколи майстерні мали певних запас продуктів харчування. В Стародавньому Єгипті широкого розвитку набули ткацтво, гончарство, ковальство. Основну частину робіт в усіх галузях виконували чоловіки, жінки ж працювали на окремих операціях при збиранні та переробці сільськогосподарської продукції. Справді жіночим ремеслом вважалося ткацтво, навіть ткацькі майстерні мали назву „дома ткачих” (на відміну від „домів гончарів”, „домів ковалів” тощо).

Наприкінці III тисячоліття до н.е. єгиптяни починають виготовляти знаряддя праці із сплаву міді та олова (це ще не була повною мірою бронза, але максимально наближене до неї сполучення складових). Це дозволило не лише покращити якість знарядь праці але й розширити їх номенклатуру. З’явилися знаряддя праці із змінними елементами, використання яких дозволило розширити спектр робіт, які може виконувати одна людина. Разом з тим, через значну вартість таких знарядь праці на значній частині Стародавнього Єгипту (передусім в провінції) ще довгий час продовжували користуватися кам’яними знаряддями праці. Існували також випадки, коли чорнову роботу виконували за допомогою кам’яного інструменту, а остаточну обробку проводили мідним або бронзовим.

В період Середнього царства відбувся ще один технологічний стрибок – було винайдено спосіб виробництва скла. Це відкрило нові можливості для людей, які займалися ювелірною справою та лікуванням.

Наслідком розвитку ремісництва та сільського господарства був значний приріст населення. В період Середнього царства склалася ситуація за якої тогочасний стан сільського господарства не міг задовольнити потреби держави в продуктах харчування. Цю проблему намагалися спочатку вирішити шляхом розширення сільськогосподарських земель – так, наприклад, почали осушувати

болотні землі в дельті Нілу. Також було прорито канал, який з'єднував Фаюмський оазис з Нілом, а площа Меридового озера зменшилася з 2000 до 233 кв. км.

Однак згодом, зрозумівши безперспективність екстенсивного розвитку сільського господарства, власники земель почали пошук нових шляхів, які б корінним чином змінили сільське господарство. Слід зазначити, що наслідки цих нововведень повною мірою почали проявлятися вже в період Нового царства. Так, наприклад, в період Середнього царства починають з'являтися плуги за допомогою яких можна оброблювати землю методом глибокого орання. В рослинництві з'являються нові сорти рослин, в тваринництві – нові породи тварин.

В період Середнього царства значну роль в забезпеченні держави необхідними благами починає відігравати зовнішня торгівля. Це зумовлене тим, що в той період більшість ресурсного потенціалу Єгипту було вичерпано. За підтримки правителів Єгипту починаються пошуки нових родовищ міді і бірюзи, а згодом – золота та срібла. Золото починає виконувати свою роль як еквівалент обміну. Також значним попитом користується деревина, яку купують у Фінікії та інших держав Середземноморського басейну. Слід зазначити, що потреба у вищенаведених матеріалах була викликана переважно способом життя правлячих класів.

Поширювалося і розшарування єгипетського суспільства – виокремилися групи заможних ремісників та „хемуунісут” (царських людей). Це відбувалося завдяки тому, що значну частину громадських робіт виконували раби, які у значній кількості надходили в результаті числених війн. Згодом обрана професія закріплювалася на все життя і не могла бути змінена за власним бажанням. Особливо жорстко регламентувалися умови переходу „царських людей” – вони могли покинути працю в сільському господарстві лише при переході на військову службу або у випадку погіршення стану здоров'я та неможливості виконувати прямі обов'язки. Своєрідний „середній клас” давньоєгипетського суспільства складали представники привілейованих

ремісничих професій – каменярі, ювеліри, ковалі, пивовари тощо.

Таким чином, сформувалася структура давньоєгипетського суспільства, на вершині якого знаходилися фараони та номархи (весь час існування Стародавнього Єгипту між ними тривала боротьба за владу). Окрему групу займали жерці які мали значні земельні ділянки та рабів. Середній прошарок єгипетського суспільства складали військові, державні службовці, ремісники та „царські люди”. На нижчому ступені знаходилися раби – в період Середнього царства їх роль у виробництві матеріальних благ значно зросла. Також, на відміну від періоду Давнього царства, коли більшість рабів все ж таки знаходилася у власності держави, в період Середнього царства більшість вільних жителів Єгипту мали певну кількість рабів, яка залежала від того, до якого прошарку належав рабовласник.

До періоду Середнього царства відносяться і перші літературні твори, з яких можна дізнатися про окремі аспекти функціонування економіки Стародавнього Єгипту. Перше з них – „Повчання гераклеопольського царя своєму сину Мерікара” являє собою перелік порад щодо управління державою. „Речення Іпусера” – це монолог державного службовця до царя, в якому описані негативні явища суспільно-політичного та економічного життя країни та робиться спроба аналізу причин, які призвели до зменшення влади держави.

В період Нового царства більшість знарядь праці вже виготовляють із бронзи, проте мідні та кам’яні знаряддя праці все ще широко використовуються в господарстві. Також в пам’ятках того часу згадується залізо, однак вироби з нього були досить рідкими. Було винайдено шадуф – вертикальний колодязь, за допомогою якого два робітники за світловий день могли зросити територію за розміром близько півгектара. Шадуф також дав можливість освоювати високі поля та зрошувати сади. Близько I тис. до н. е. жителі Єгипту почали використовувати для поливу землі водоналивне колесо сакіє, яким користуються й донині жителі сучасного Єгипту.

Для періоду Нового царства характерна низка винаходів які дозволили виготовляти значно більшу кількість матеріальних благ. Так, почали

застосовувати вертикальний ткацький верстат, ковальські міха, плуги з прямовисними держачками, підвісні прядки тощо. Зрушення відбулися і в транспортній системі – почали використовувати колісні візки, а як тяглову силу почали використовувати коней та віслуків.

З'являються перші торговці – приватні особи, які займаються торгівлею різними товарами і при цьому не є представниками фараонів або номархів. Досить часто згадуються торговці, які є представниками храмів, а один з них був навіть рабом. Згодом поширюється зовнішня торгівля по всьому узбережжю Середземного моря. Слід зазначити, що на початку подорожі торговців мали скоріше загарбницький характер і лише згодом встановилися тісні зв'язки з іншими державами та територіями, які спеціалізувалися на виробництві або видобуванні певних матеріальних благ. Загарбницький характер зовнішньої торгівлі пояснюється тим, що Стародавній Єгипет протягом тривалого періоду часу займав привілейоване становище серед інших країн, які не могли з ним конкурувати і прямо чи опосередковано залежали від нього.

Розвиток торгівлі сприяв встановленню грошової системи, однак давньоєгипетські гроші не були ними в сучасному розумінні. Слід вести мову про встановлення еквівалентів обміну між різною кількістю основних металів – міді, срібла та золота. Зокрема існувала основна вагова міра металу „дебен” – вагою 91 г та його десята і дванадцята частини – відповідно, „кедет” і „шат”.

Для періоду Нового царства було характерне збільшення кількості рабів, які належали навіть простим єгиптянам. Зокрема, в літописах згадувалося, що пастух мав одного раба та двох рабинь; корабельний військовий – дев'ять рабів та десять рабинь; хлопчика, який їхав на навчання супроводжували п'ять рабів.

Саме поширення рабської праці вважається головною причиною поступового занепаду Єгипетського царства в I тисячолітті до н.е. Через нижчу вартість рабської праці поступово розорюється більшість ремісників, а використання у війську іноземних наймитів призвело до завоювання Єгипту спочатку ассирійцями, а потім ефіопами. Після вторгнення персів у 525 р. до н.е.

Єгипетська держава припинила своє існування.

Країни Межиріччя

Як і Стародавній Єгипет, перші держави на Близькому Сході виникли в сприятливих природно-кліматичних умовах. В даному випадку мова йде про басейн річок Тигру і Євфрату, який прийнято називати Месопотамія („міжріччя” на давньогрецькій мові). Найбільш сприятливі умови для землеробства існували в середній та південній частині Межиріччя. Спочатку оброблялися землі, які затоплювалися під час весняного розливу річок, згодом почали осушувати болотні території та споруджувати водосховища.

Більшість вчених відносять створення іригаційних систем до IV тисячоліття до н.е., коли територію Межиріччя населяли племена шумерів. Основною робочою силою були члени громад одного або декількох племен, хоча існують згадки про використання праці рабів. Створення ж значної мережі іригаційних споруд та їх обслуговування було можливе лише за наявності жорсткої центральної влади і певного розвитку технологій. На початку III тисячоліття до н.е. починають виникати перші держави, яких налічувалося близько двох десятків. Вони існували у вигляді „міст-держав” з населенням приблизно 40 - 50 тис. осіб, яким підкорялася територія з більш дрібними поселеннями та родючими землями. Найбільш відомими містами були Еріду, Ур, Ларса, Умма, Шуруппак, Марі та Ешнунна.

Частина території зрошуваної території належала окремим громадам, решта вважалася власністю держави. На державних землях використовували працю рабів, які були власністю храмових господарств. Приватна власність існувала на засоби виробництва та худобу. На першому етапі розвитку держав Межиріччя зберігалася багато елементів первісного ладу, які поступово змінювалися на користь правлячих класів. Поступово внески на будівництво суспільних споруд перетворилися на данину, якою обкладалися всі без виключення члени громад, а громадські роботи – на тяжку повинність.

В середині III тисячоліття до н.е. в Межиріччя переселилися племена семітів, які заснували перше значне державне утворення на півночі із столицею

Аккад. Південна частина Месопотамії отримала назву Шумер. Однак найбільш відомим містом став Вавілон, заснований на березі Євфрату. Значення Вавілону було настільки великим, що в II та I тисячолітті до н.е. територія Межиріччя називалася Вавілонією.

Спочатку основним заняттям жителів Месопотамії було сільське господарство, однак згодом все більш значну роль стали відігравати ремесла. Оскільки на території Межиріччя не було значних запасів корисних копалин, створювалися торгові експедиції тривалістю від півроку до півтора, які обмінювали продукцію сільського господарства (зерно, фініки, вовну, тканини) на метали, деревину та цінні породи каменю. Поступово торгівлею стали займатися тамкари – торгові агенти храмів, царя та його найближчого оточення. Розвиток постійної торгівлі сприяв виникненню грошової системи, хоча значною мірою господарство залишалося натуральним. В якості міри вартості спочатку використовували мідь, а потім – срібло та золото.

Стосовно структури суспільства країн Межиріччя існують дві точки зору. Згідно першої, землі розподілялися між привілейованими прошарками суспільства та громадами. Ділянки, що належали царю, його підлеглим та жерцям могли купуватися, обмінюватися та даруватися. Такі ділянки можна було також здавати в оренду членам громад за певну частину врожаю (на думку дослідників її розмір коливається від $1/16$ до $1/8$). Державні землі оброблялися членами громад впродовж чотирьох місяців з використанням засобів праці та худоби, які видавалися їм з власності храмових та царських господарств. За свою працю вони отримували плату у натуральній формі (ячмінь, просо, рідко – вовну). Решту часу вони працювали на ділянках, що належали громаді.

Згідно іншої концепції, на державних і храмових землях працювали жителі, які вже не були членами громад і мало чим відрізнялися від рабів. За свою працю вони отримували певну кількість продуктів харчування, рідше – ділянки землі. Такі робітники не вважалися членами громад і мали менше прав ніж вони, проте більше ніж раби.

Рабська праця використовувалася в країнах Межиріччя, однак більшість

вчених згодні з тим, що її питома вага у суспільному виробництві не перевищувала 25 %.

Найвищого розквіту серед країн Месопотамії досягло Вавілонське царство, яке з XIX до VI ст. до н.е. займало провідне становище не лише на Близькому Сході а й серед держав Стародавнього Світу. Піднесення Вавілону відбулося за часів правління царя Хаммурапі (1792 - 1750 рр. до н.е.).

Хаммурапі розумів важливість зрошення для господарства країни, тому пильно слідкував за процесом будівництва та підтримки іригаційної системи. Саме цим пояснюється високий рівень сільськогосподарського виробництва. Розвитку також сприяло розповсюдження засобів праці виготовлених з бронзи, використання в землеробстві нових пристроїв, зокрема – плуга-саджалки.

Розвиток господарства сприяв появі нових професій. Так, в Кодексі Законів Хаммурапі згадуються будівельники, ковалі, теслярі, ткачі, суднобудівельники тощо (загалом більше десятка ремісничих спеціальностей).

Головною пам'яткою правління Хаммурапі, звичайно, є збірка законодавчих актів, яка відома під назвою Закони Хаммурапі. Окремі положення Кодексу Законів дають уявлення про правове регулювання майнових відносин та деяких аспектів економічної діяльності.

Із 282 статей Кодексу 38 (із 89 по 126) регулюють торгові та комерційні операції, а 68 (із 215 по 282) – операції з рухомим та нерухомим майном. Значну увагу приділено лихварським операціям, що свідчить про їх широке розповсюдження. Згідно ст. 101 позику слід було повертати в подвійному розмірі, незалежно від розміру вигоди отриманої позичальником. Єдиною поважною причиною неповернення позики вважалися військові дії (ст. 103). Щоб не потрапити у боргове рабство, позичальник повинен був сплатити 20 % річних незалежно від форми позики (грошова або натуральна). Проте, на практиці за позику зерном чи іншою продукцією сплачували річні у розмірі 1/3 від вартості позики, пояснюючи це сезонними коливаннями цін. Позикодавцю не дозволялося привласнювати майно боржника без рішення суду та його згоди (ст. 113). Термін відпрацювання боргу дорівнював три роки незалежно від його

розміру (ст. 117). Стаття 110 захищала життя та здоров'я членів родини та близьких родичів боржника. Якщо через жорстке ставлення помирав родич боржника, взятий під заставу, позикодавець відповідав за це життям своїх родичів.

Шість статей (з 42 по 47) розглядали спірні питання пов'язані з орендою. Про розповсюдження даної форми землекористування свідчать як спеціальні терміни з сфери орендних відносин, так і низка документів в яких закріплено основні аспекти даного питання. Розмір орендної плати за користування земельною ділянкою становив $\frac{1}{3}$ від урожаю, або половину – в випадку участі власника у роботах чи понесених витратах. При оренді фруктових садів орендна плата становила $\frac{2}{3}$ урожаю. В кожному договорі містилися дані про об'єкт, вартість, місце і час внесення плати та зазначалися свідки оформлення угоди.

З метою захисту інтересів власника землі в статті 62 Законів Хаммурапі наголошувалося, що при зниженні врожайності через поганий обробіток землі орендна плата не зменшується, а її розміри визначаються із середньої врожайності в місцевості. Для стимулювання освоєння цілих земель орендареві дозволяли платити за них на другий рік оренди.

Також було створено ефективну податкову систему. Значна кількість фіскалів контролювала сплату податків населенням. Поступово з'явилася практика жалування царським приближеним земель з державного фонду, причому без сплати поземельного податку. Подібні пожалування поступово почали передавати у спадок, що було закріплено відповідним царським наказом. Таким чином, поступово було ліквідовано централізоване державне господарство, відбувся перехід до податкової форми утримання державних службовців. Різниця між членами громад і тими, хто тримав службові наділи, поступово стиралася, усі вони ставали приватними власниками і підлягали оподаткуванню.

На новий рівень економічного розвитку Межиріччя вийшло після утворення Персидської імперії під головуванням династії Ахеменідів.

Найвищого розквіту Персидська імперія досягла за часів правління Дарія (Дараявауша) I (522 - 486 рр. до н.е.).

Країна була поділена на 20 областей (сатрапій), кожна з яких сплачувала податки сріблом в чітко встановленому розмірі. Виключенням були північно-західні області Індії, котрі сплачували податки золотом. Безпосередньо Персида була звільнена від податків та громадських робіт.

Податковий тягар збільшувала практика віддання збору податків на відкуп представникам торгово-лихварських родів. За такої системи відкупщик сплачував одразу визначену суму до державного бюджету і мав право стягувати з населення значно більшу суму податків. Збереглися відомості про подібну діяльність торгово-лихварських родів Егібі та Мурашу з міста Вавілон.

Податкові стягнення дозволили побудувати систему доріг, створити систему царської пошти, утримувати значну кількість державних службовців. Разом з тим підтримувалися спроби відкрити нові морські шляхи через Червоне море та Індійський океан. Відомо, що експедиція під керівництвом Скіллака відкрила морський шлях від дельти Інду до Червоного моря. Також згадується експедиція вздовж західного узбережжя Африки, однак невідомо про її результати. З метою покращення водних шляхів за правління Дарія I був проритий канал, який з'єднав дельту Нілу з Червоним морем.

Було впорядковано грошову систему. Право карбувати золоту монету (дарік) мав лише цар. Вона важила 8 грамів і містила зображення царя у вигляді лучника. Сатрапи мали право карбувати срібні монети, а окремі території та міста – мідні.

Стародавня Індія

Перші поселення міського типу знайдені на території сучасної Індії (долина річки Інд) датуються періодом на межі III і II тисячоліть до н.е. Дана цивілізація має назву Хараппа (від назви поселення в штаті Пенджаб). Для господарства було характерним використання мідних та бронзових знарядь праці, хоча досить широко використовувалися кам'яні. Жителі міст Хараппи вміли виготовляти також вироби із золота, свинцю та використовували метод

паяння металів. Серед ремесел, окрім обробки металів, інтенсивно розвивалися гончарство, прядіння і ткацтво (доведено, що в долині Інду люди першими навчилися прясти і ткати бавовну). Досить високого розвитку досягло будівництво як приміщень так і комунікацій. Наприклад, в місті Мохеджо-Даро знайдено розвинуту систему водопостачання та водовідведення. Хараппська цивілізація підтримувала торгові зв'язки з державами Межиріччя, Стародавнім Єгиптом та іншими областями Індії.

Основним заняттям населення було землеробство. Для обробки ґрунту поряд з мотиками використовували рало з кременю, а як тяглову силу використовували буйволів та зебу. Вирощували рис, ячмінь, пшеницю, кунжут, диню та фініки. Нерозкритим залишається питання штучного зрошення. Поряд з землеробством було досить розвинуте скотарство. Прирученими були буйволи, зебу, вівці, кози, коні, і, можливо, слони. Значну роль у господарстві відігравало рибальство.

З початку II тисячоліття до н.е. до Індії починають проникати та розселятися племена аріїв. В процесі їх розселення, через обмеженість контактів з корінним населенням, склалися умови для виникнення індійського рабства. Головною з них була спеціалізація виробництва та доступ до природних ресурсів (в тому числі землі) для різних племен. Поступово виник розподіл на „кращих” та „поганих”. Першими рабами були полонені та члени підкорених племен.

З розвитком товарного виробництва та обміну зростає кількість рабів. Ще одним джерелом поповнення рабської сили стає боргове рабство. Рабом міг стати будь-який член суспільства. Продаж вільних людей в рабство став звичайним явищем. Людина могла стати як власником іншої, так і об'єктом продажу. Становлення інституту рабства прискорило процес утворення держави.

В Стародавній Індії процес формування держави був довготривалим. Поступово вожді племен та заможні члени громади склали основу органів державного управління. Влада правителів поступово збільшувалася, а для її

зміцнення та підкреслення їх особливого становища проводилися релігійні церемонії і ритуали, які об'являли вождів втіленням різних богів.

В середині I тисячоліття в долині Гангу завершився процес перетворення органів племінного самоврядування в державні, проте, на цьому етапі залишалися сильними родоплемінні відносини. Найбільш важливі питання вирішувалися на народних зборах (саміті) на яких були представлені як вожді (раджи), так і члени племен. Існували також збори найбільш впливових членів племен, які входили до держави. Такі збори мали назву сабха. Сабха і саміті мали певну адміністративну та законодавчу владу. В ранньоведійський період на саміті вирішувалося питання виборів царя.

Поступово влада стала передаватися у спадок від батька до сина, а сабха і саміті були замінені на парішади – ради при царях. Разом з формуванням держави йшов розвиток апарату управління, всі високі посади в якому обіймали представники знаті. Існували посади казначеїв (самграхітрі), збиральників податків (бхагадугхі), воєначальників (сенаті), поліцейських (дживабрігхі та угри) тощо. Населення сплачувало податки – які мали назву балі та шулка. Мистецтво державного управління мало назву данданіті – „наука про покарання”.

На території Індії налічувалося декілька десятків держав, найбільш впливовими з яких були Магадха, Кошала, Вхіджи та Малла. В IV ст. до н.е. вся територія Індії (окрім південної частини) була об'єднана під владою династії Маур'я.

До цього часу було досягнуто значного рівня розвитку продуктивних сил, що було обумовлене, передусім, поширенням використання заліза. В сільському господарстві пріоритетного значення набуло землеробство, тоді як скотарство носило підсобний характер. Основними сільськогосподарськими культурами були просо, ячмінь, пшениця, рис, цукрова тростина, бобові, кунжут, бавовну. Також важливе місце посідали садівництво та городництво. Поступово всі території, придатні для землеробства, були заселені, тому для освоєння менш плідних земель почали будувати розгалужену систему

штучного зрошення.

Ремісники досягли значних успіхів в металургії, обробці каменю та кістки, виробництві тканин, будівництві, суднобудуванні. Ремісники розміщувалися, переважно в містах, хоча існували відомості про села, жителі яких були відомі як виробники певних виробів високої якості. Однак це пояснювалося вигідним розташуванням та близькістю сировини, необхідної для виробництва. Жителі більшості сіл займалися обробітком земель, хоча в кожному селищі працювали майстри, котрі забезпечували потреби сільського господарства у знаряддях праці – ковалі, гончари, ткачі тощо.

Розвиток ремісництва сприяв інтенсифікації торгових відносин, як між областями Індії, так і з іншими державами. З давніх часів до підкорення Індії Британською Імперією індійські тканини високо цінилися в усьому світі і були основним експортним товаром. Слід зазначити, що особливістю економіки Стародавньої Індії була досить пізня поява металевих грошей (приблизно V століття до н.е.)

За часів правління династії Маур'я остаточно сформувалися основні положення індійського рабства, яке мало низку відмінностей та відрізнялося від класичного (античного) та східного рабства. Слово, яким називали залежних людей – даса (чужий), переважно вживалося в значенні „слуга”. Згідно давньоіндійських законів розрізняли 15 категорій залежних людей, жодна з яких не була рабами в сучасному розумінні. Зокрема, більшість рабів були власниками майна та мали родини. За рабами зберігалися права та привілеї їхньої варни. Так, раба, який належав до варни брахманів, використовували лише на тих роботах, які не принижували його варни. У суспільстві до нього ставилися з відповідною повагою. Хоча більшість рабів належали до нижчих варн або підкорених племен, чи були військовополоненими. Також, порівняно із господарством країн Середземного моря, питома вага рабської праці у виробництві суспільного продукту була досить низькою. Раби найчастіше виконували роботи з обслуговування заможних верств населення та забезпечення функціонування інфраструктури міст.

Однією з причин, через яку індійське рабство не змогло розвинутися до класичних форм, була економічна та соціальна стійкість сільської громади. Особливістю сільськогосподарського виробництва Стародавньої Індії було використання значної маси праці, що було можливим лише за умови високого рівня організації трудового процесу. Природнокліматичні умови не дозволяли одній родині самостійно виконувати низку необхідних операцій – вирубка джунглів, осушення боліт, будівництво зрошувальних споруд тощо.

Наслідками такого становища сільської громади були відсутність одноосібного обробітку земель, виробництво продукції для внутрішнього споживання і відсутність товарно-грошових відносин, що унеможливлювало розшарування та виділення правлячої верхівки.

Головною пам'яткою економічної думки Стародавньої Індії є трактат „Артхашастра” („артха” – вчення, „шастра” – дохід). Автором „Артхашастри” вважають Каутилю – радника царя Чандрагупти Маурья, який правив в IV столітті до н.е. Артхашастра складається з 15 розділів, які постійно доробляли і, на думку дослідників, остаточного вигляду набула в I - II ст. н.е. В тексті роз'яснюється, що основним джерелом багатства є праця та обґрунтовується необхідність державного регулювання економіки. До завдань держави відносили будівництво громадських споруд, військову безпеку, розробку корисних копалин та боротьбу зі спекулянтами. Видатки торговців не повинні перевищувати розміру 5 % для місцевих товарів та 10 % на закордонні. На думку автора існування рабів є природним, в рабство також слід віддавати боржників (тимчасово або довічно).

Протягом I ст. до н.е. - V ст. н.е. більшість індійських територій знаходилася під владою династій Кушанів та Гуптів.

Для цього періоду характерним є розширення торгових відносин з іншими країнами. Так, відомо про регулярні торгові експедиції до Китаю, країн Міжріччя та Античного Світу. З Індії вивозили тканини, слонову кістку, перлини, прянощі, пахощі тощо.

Сільське господарство та ремесла також досягли значного рівня розвитку:

індійці навчилися класифікації ґрунтів, застосуванню добрив, сівозмін, виготовленню якісної зброї, прикрас, одягу з бавовни та шовку.

Ще за відносно сталого економічного розвитку почалося поступове зменшення рабів у виробничій сфері. В політичних та економічних трактатах з'являється все більше рекомендацій обмежувати свавілля господарів та надавати можливості для звільнення рабів. Також здійснювали заходи щодо обмеження боргового рабства, особливо для представників вищих варн. Питома вага рабської праці залишалася високою переважно в сфері обслуговування вищих верств населення.

Стародавній Китай

Перша держава на території Китаю виникла приблизно в XIV - XII ст. до н.е. Для її назви використовували слова Шан (назва правлячої династії) та Ін (населення та держава взагалі).

Ще на ранньому етапі функціонування держави основними заняттями були мисливство та рибальство, однак поступово на головні ролі вийшли скотарство та землеробство. Основною культурою було просо, яке потребувало невеликої кількості вологи, ячмінь, пшениця та гаолян (сорго). Існують припущення, що в долині річки Хуанхе вирощували рис. Як видно, на відміну від інших цивілізацій Стародавнього Сходу, китайська цивілізація виникла не навколо водних басейнів і не належить до так званих „іригаційних держав”.

Для обробітку землі вже використовували знаряддя, виготовлені з металів – міді, а згодом і бронзи. Хоча існували категорії ремісників, які виготовляли різні вироби з кісток та каменю. Жителі Шан (Ін) вже використовували як домашніх тварин кіз, овець, свиней, волів, коней, буйволів. Розвиток сільського господарства та ремесел, поділ праці призвели до створення додаткового продукту та сприяли обміну. Як міру вартості та засіб платежу використовували мушлі каурі.

Основу суспільства складали раби, селяни та рабовласники. Керівництво державою було зосереджено в руках царів та їх найближчого оточення, хоча на ранніх етапах значну роль в управлінні відігравали ради племен та громад. З

абсолютизацією влади проходив процес перерозподілу земель – території, які були у власності громади, поступово ставали власністю царя та аристократії (як релігійної так і світської).

Рабів використовували для трудомістких операцій в скотарстві і землеробстві, а джерелами їх поповнення були військовополонені та, можливо, злочинці.

Наприкінці II тисячоліття до н.е., держава Шан (Інь) розпадається і її змінює цивілізація Чжоу. Традиційно епоха Чжоу поділяється на періоди Західного Чжоу (XII - VIII ст. до н.е.) та Східного Чжоу (VIII - V ст. до н.е.).

На початковому етапі розвитку у Західному Чжоу були присутні елементи родоплемінного ладу. В одних племенах землі належали вождю, який розподіляв землю серед чоловіків взамін чого ті несли трудову повинність при зведенні громадських споруд і не сплачували податків. В інших племенах кількість землі в обробітку залежала від кількості членів родини. Людей, що одержували землю називали тяньдинами. Одержану земельну ділянку (ситянь) не можна було продавати та використовувати як заставу. У випадку війни з членів громад формували військо.

Поступово були впорядковані господарські відносини, прийняті закони, які регламентували майнові відносини та впроваджена прогресивна система землекористування. В економіці поєднувалися різні форми господарювання, зокрема існували землі які належали державі, землі громади та землі аристократії. Державні землі оброблялися колективно, а з врожаю 1/3 стягувалася на користь держави. Також керівники різних територій під час аудієнцій у правителя підносили йому коштовні подарунки.

Широко застосовували працю рабів. Їх змушували виконувати найбільш тяжку працю, наслідком чого була висока смертність. Джерелами рабства були військовополонені та злочинці. У випадку потрапляння в рабство за злочин, рабами ставали також жінка і діти покараного. Належність до рабів також передавалася у спадок. При цьому рабам дозволялося мати родини та проводити поховання.

Піднесення Східного Чжоу пов'язують передусім із застосуванням залізних засобів праці. В землеробстві почали використовувати глибоке орання та тяглову худобу. Розвиток сільського господарства стимулював піднесення ремесел на вищий щабель, порівняно із Західним Чжоу. Розвиток продуктивних сил призвів до накопичення в руках правлячого класу значних матеріальних цінностей, що в свою чергу підвищило попит на вишукані вироби та предмети розкоші. Бурхливо розвивалася торгівля, купці стали відігравати значну роль у суспільстві. В обіг були введені металеві гроші.

В період Східного Чжоу загострилися протиріччя між окремими князями, що призвело до перерозподілу земельного фонду. Значна частина земель, що раніше належали родовій аристократії перейшла під владу власників нового типу – купців, чиновників та військових.

В 594 році до н.е. було введено податок на землю, який стягувався з одиниці площі – му. Тобто, обробіток державних земель членами громади замінили сплатою податків на користь держави або місцевих правителів. Така система дозволяла створити професійне військо за рахунок податкових надходжень, що в умовах постійного ведення війни було більш ефективним. Процес введення нового податку на землю мав поступовий характер. На території окремих князівств його було введено лише в IV столітті до н.е.

В 221 році до н.е. землі Китаю були об'єднані під владою імператора Цин Ши-хуанді. Імператор почав проводити політику укріплення своєї влади шляхом низки реформ, які зменшували самостійність князів та чиновників. На чолі кожної області знаходилися два керівника – цивільний та військовий, які призначалися на посаду центральними органами влади. Для контролю над їхньою діяльністю був сформований апарат інспекторів (цзяньюйши), які підпорядковувалися особисто імператору.

Було побудовано систему водних та наземних шляхів, уніфіковано параметри візків та човнів. Також введено єдині мідні та золоті гроші, єдині мірі ваги і довжини, єдина для всієї країни писемність (сяо-чжуань – мала спрощена писемність). Всі ці заходи сприяли розвитку ремесел і торгівлі.

Цин Ши-хуанді провів земельну реформу, дозволивши продавати і купувати землю. Разом з тим відбувалося збільшення податків (до 20 разів) та різних повинностей. Все це призвело до збільшення кількості розорених селян, які були змушені продавати себе в рабство, щоб погасити борги. Все це сприяло масовим народним заворушенням, наслідком чого стали нові більш жорсткі закони. Засуджені стали додатковим джерелом поповнення рабської сили, потреба в якій збільшувалася.

Після смерті Цин Ши-хуанді в 210 році до н.е. країну охопили повстання, які згодом переросли в громадянську війну. Вона завершилася лише в 202 році до н.е., коли імператором Китаю було проголошено Лю-Баня. На початку його правління було відмінено більшість старих законів і податків, проте згодом були встановлені нові. Так, податок на землю стягувався в розмірі 1/5 врожаю, було введено подушний податок для осіб віком від 15 до 56 років, залишився в силі дозвіл на продаж та купівлю земель. Лю-Бань відновив більшість інститутів імперії Цин, проте зробив незначні поступки в сфері управління. Так в кожному населеному пункті була введена виборна посада старійшини, який здійснював поліцейські та судові функції.

Основною імперії Лю-бана була земельна аристократія. З метою послаблення корупції та протидії сімейщині були введені іспити на посади державних службовців.

На відміну від правління Цин Ши-хуанді, діяльність торговців та лихварів була обмежена, а для них самих були введені жорсткі правила поведінки – заборона володіння зброєю, носити одяг з парчі та шовку, їздити на конях та колісницях.

У період Західної і Східної Хань (202 рік до н. е. - 220 рік н. е.) поступово змінювався державний курс. В 115 році до н.е. було встановлено державну монополію на випуск грошей. В епоху правління династії Хань здійснювалися спроби ввести в обіг паперові гроші. У період спустошення казни внаслідок війн імператор У Ді став випускати грошові знаки зі шкури рідкісного білого оленя у вигляді квадратів з малюнком. Кожний квадрат прирівнювався до 400

тис. мідних монет.

Поступово скасовувалися обмеження на діяльність лихварів, що пояснюється їх необхідністю для правлячої аристократії. Досить часто правителі окремих областей та імператори вдавалися до значних позик. Як наслідок, поступово сформувався клас людей (цзицяньзя) котрі займалися виключно позиковими операціями і акумулювали в своїх руках значні кошти. Таких людей називали „нетитулована знать”. Досить часто таким людям належали великі майстерні та промисли.

З прокладенням коридору з Китаю в країни Малої Азії та Європи (104 р. до н. е.) , який згодом дістав назву Великого шовкового шляху, активізувалася торгівля. Цим шляхом з Китаю вивозили на Захід шовк, залізо, нікель, дорогоцінні метали, ремісничі вироби, а в зворотному напрямку – коней, вовняні вироби, скло. Завдяки Великому шовковому шляху в Китаї почали вирощувати виноград, гранат, люцерну, горіх, шафран. З I століття до н. е. в Китаї почали вирощувати чай.

На початку нашої ери у Стародавньому Китаї значного розвитку досягли землеробство і ремесла. Зокрема, це була єдина країна, де розвивалося шовківництво. У виробництві заліза китайці почали застосовувати міхи, які приводилися в дію за допомогою водяних двигунів. Високого рівня розвитку досягло гончарство. Розвивалося у Китаї видобування руди та вугілля, практикувалося виварювання солі в спеціальних котлах та видобування її з морської води. В епоху Хань у Китаї були вугільні шахти глибиною до 50 м, які мали бокові штреки. Вугілля використовували в майстернях, кузнях.

Також китайці першими стали використовувати природний газ у якості енергоносія при виробництві солі. Існують підтвердження використання природного газу для опалення домівок та транспортування його через бамбукові трубопроводи.

Китайські ремісники винайшли ткацький верстат, який працював за допомогою водяного колеса та міг одночасно ткати 32 нитки. Ще до нашої ери китайський шовк почали експортувати в країни Стародавнього світу. У Китаї

також виготовляли лаковані вироби з дерева та шовку, які вважалися предметами розкоші.

В кожному місті існували базари, розподілені на ділянки за видами товарів. Державними постановами регламентувалася якість і ціни на товари. Контроль за роботою ринків здійснювали спеціальні чиновники.

Китайські каравани доставляли товари до Середньої Азії, звідти – до Сирії і Греції, пізніше до Римської імперії. На Сході китайці торгували з Кореєю, державами Індокитайського півострова.

Економічний розвиток країн Стародавнього Сходу відрізняється від розвитку країн Античного Світу відмінностями у використанні рабської праці. На відміну від рабства Стародавніх Греції та Риму (класичного) відносини між рабовласниками та рабами країн Сходу отримали назву „східного рабства”.

Особливості східного рабства можна узагальнити так:

- рабство не було вирішальним фактором суспільного виробництва та основною складовою трудових ресурсів. Головна сфера народного господарства – аграрна – залишилася практично поза рабовласницьким виробництвом. Праця рабів використовувалася для обробітку землі частково, переважно в системі державного і храмового господарства;

- процес формування та розподілу рабської сили контролювала держава. Основними джерелами рабів були військовополонені, злочинці та боржники;

- працю рабів використовували переважно для обслуговування рабовласників та будівництва суспільно необхідних об’єктів;

- східне рабство не було класичним, у ньому перепліталися громадські та рабовласницькі елементи.

3.2. Особливості економічного розвитку Стародавньої Греції

В економічній історії Стародавньої Греції прийнято виділяти чотири періоди розвитку: крито-мікенський (XXX - XII століття до н. е.), гомерівський

(XI - IX століття до н.е.), архаїчний (VIII - VI століття до н.е.), класичний (V - IV століття до н. е.)

Перша цивілізація виникла на острові Крит приблизно в XX - XVII століттях до н.е. Мешканці Криту почали використовувати бронзу в якості матеріалу для виготовлення знарядь праці, що дозволило підвищити продуктивність сільського господарства та вивільнити трудові ресурси для удосконалення і розвитку інших галузей народного господарства. По всій території острова зводили палаци, в тому числі і багатоповерхові.

Палаци виникали на рубежі III - II тис. до н. е., одночасно в різних районах Криту і були основою господарського життя. Земля знаходилася у приватній власності, громадській та палацовій. Жителів, які займалися землеробством, обкладали як натуральними, так і трудовими повинностями на користь палацу. Всі надходження сільськогосподарської продукції фіксувалися на глиняних табличках і зберігалися в складах палацу, де накопичувалися величезні запаси. Вони служили, напевно, резервним фондом на випадок голоду, за їх рахунок забезпечували ремісників, які працювали на державу.

Надлишки продукції йшли на продаж. Торговці підтримували зв'язки із землями в басейнах Егейського й Адріатичного морів, досягали берегів Іспанії, Дунаю. Також розвиток морської торгівлі призвів до обміну досвідом та запозичення передових досягнень інших народів в різних галузях виробництва.

Держава Криту найвищого розвитку досягла в XVI - першій половині XV століття до н. е. У цей період збудовано величні критські палаци, створено шедеври художнього мистецтва і ремесел, по всьому острову прокладено дороги, введено єдину систему мір. Висока результативність землеробської праці, наявність надлишкового продукту призвели до майнового розшарування, до збагачення знаті. Існують припущення, що в цей період на Криті існувало рабство, хоча його питома вага у суспільному виробництві була незначною. У середині XV ст. сильний землетрус зруйнував критську цивілізацію.

На материковій частині Греції процес формування рабовласницьких відносин відбувався повільно, через протидію військової верхівки та сильний

вплив родоплемінних інститутів.

Починаючи з XV століття та території Греції виникає низка ахейських держав, зокрема в Пілосі, Афінах, Фівах. Цей період тривав приблизно до XIII століття до н.е. і отримав назву мікенського – за назвою міста Мікени, в якому знайдені найбільш численні археологічні знахідки. Як свідчать дані археологічних експедицій, жителі Мікен широко використовували вироби з бронзи та олова. Залізо також було відомо, однак через обмеженість ресурсів та недосконалості технології, його використовували для виготовлення предметів розкоші.

Основними видами діяльності були скотарство та, меншою мірою, землеробство. Це пов'язано з тим, що на території Греції мало родючої землі та відсутні великі річки, що унеможлиблює створення значних за обсягом іригаційних споруд. Більш успішно вирощували оливи та виноград. Таке становище призводило до того, що грецькі держави постійно відчували нестачу хліба і його необхідно було імпортувати з інших країн. Окрім скотарства було розвинуте рибальство.

В мікенський період починається зростання кількості дрібних та великих міст, які ставали центрами торгівлі та ремісництва. Будівлі торговців були трьох-чотирьох поверховими та містили як житлові приміщення, так і склади з готовою продукцією і товарами.

Розвиток торгівлі стимулював розвиток інших галузей. Зокрема, для зберігання оливкової олії, зерна та іншої сільськогосподарської продукції вироблялося багато керамічного посуду. Також значного розвитку досягли інші види професійної діяльності – каменярство, теслярство, ковальство, скульптура.

В XIII столітті до н.е. починається занепад мікенської культури. Зменшується обсяг виробництва і торгівлі, а у будівництві переважали оборонні споруди. Більшість вчених пов'язують це із підсиленням дорійських еолійських та ахейських племен.

Другий період економічного розвитку Стародавньої Греції (XI - IX ст. до н. е.) – гомерівський – характеризувався відсталим натуральним господарством,

для якого характерна неймовірна бідність матеріальної культури.

Катастрофа мікенської цивілізації відкинула Грецію в розвитку на декілька століть. Мікенські палади та цитаделі були покинуті або зруйновані. Знаряддя праці, одяг, кераміка мали примітивний грубий вигляд. Оскільки основним видом діяльності було скотарство, худоба (воли) вважалася мірилом багатства, інших грошей гомерівське суспільство не знало.

Поступово, починаючи з XI - IX століть до н. е. в господарстві починають широко використовувати знаряддя праці з заліза. При цьому, як свідчать археологічні знахідки, залізні вироби виготовляли в самій Греції, а не ввозили з Сирії та Кіпру, як раніше. На думку вчених, технологія виплавки заліза була запозичена в народів Малої Азії. Однак серед ремісників була відсутня вузька спеціалізація. Наприклад, ковалі займалися не лише виготовленням знарядь праці а й прикрас, теслярі виконували всі види робіт від заготівлі лісу до виготовлення меблів. В поемах згадуються лише гончарі, теслярі, ковалі та кожум'яки.

Виробництво товарів спеціально для продажу було незначним. Внутрішня торгівля була міноюю, а зовнішня здійснювалася через фінікійських та тафійських купців, котрі привозили предмети розкоші для вузького прошарку аристократії.

Центрами політичного й економічного життя ставали укріплені поселення, так звані поліси. Однак, це не були міста в сучасному розумінні. Основним населенням полісів були не ремісники або торговці, а селяни – землероби і скотарі. Можна говорити про економічну ізоляцію Греції в XI - IX ст. до н. е., оскільки общини існували практично ізольовано одна від одної. Право розпорядження землею поширювалось на спадкоємців, унаслідок чого відбувалося дроблення при передачі в спадщину і, можливо, відчуження.

В гомерівський період вже існувало рабство, однак воно мало патріархальний характер. Рабство в Стародавній Греції було закріплено звичаями давнини і було наслідком війн, а не майнового розшарування суспільства.

Наступний період (VIII - VI століття до н. е. – архаїчний) характеризувався значними змінами в усіх сферах господарського життя, наслідком яких стало створення основних елементів економічної системи. Зміни у сільському господарстві відбувалися шляхом його інтенсифікації: селяни перейшли до вирощування більш прибуткових культур – винограду і маслин. Основними господарськими суб'єктами в аграрній сфері були дрібні земельні ділянки простих селян та значно більші ділянки аристократії, які обслуговували збіднілі родичі. Землі здавали в оренду, за що їх власники забирали 1/2 урожаю.

В цей період також відбувалася колонізація, яка отримала назву Великої. Колонізація зумовила піднесення галузей, пов'язаних з мореплавством – суднобудування, навігацію, астрономію тощо. Через потребу у тарі для перевезення різних товарів, особливе місце посідало гончарство – в кожному місті існував квартал, в якому вони жили окремо від інших. В Корінфі такий квартал мав назву Керамік. Також в період Великої Колонізації були запозичені досягнення інших культур. Від фінікійців був запозичений алфавітний стиль письма, згодом перероблений, він дав початок більшості сучасних алфавітів. З Сирії дізналися про секрети виготовлення скляної маси з піску та фарби з мушель моллюсків. Математика (геометрія) та астрономія розвивалися під значним впливом знань, запозичених із Стародавнього Єгипту та Вавилону.

Набули значного розвитку та вузької спеціалізації також ремесла, які зосереджувались у містах. В VII столітті до н.е. Главк з Хіосу винайшов способи спаявання заліза. З розвитком ремесел зростав і асортимент інструментів: ковальські міхи, молоти, лещата, сокири, пилки, стамески, лінійки, циркулі тощо.

Провідною галуззю стала зовнішня торгівля, про масштаби якої свідчать знахідки грецької кераміки аж до Центральної та Західної Європи. Почав утверджуватися товарно-грошовий обмін. В епоху Великої Колонізації за гроші слугували металеві зливки, бруски, і тільки на рубежі VII - VI ст. до н. е. починають карбувати монети. Вважають, що технологія карбування монет було

також запозичена греками у лідійців.

Зазвичай, виділяють три основні напрями колонізації. Перший – Західний, найбільш інтенсивний та масовий. На території Сицилії та Південної Італії була настільки велика кількість грецьких апойкій (колоній), що їх стали називати Великою Грецією. На південному узбережжі Фракії (сучасна Франція) була заснована Массалія (Марсель). Жителі Массалії продовжили колонізацію Піренейського півострова та навіть розвинули торгові відносини з жителями Британських островів. На територіях Північної Африки та окремих землях Піренейського півострова відбулося зіткнення інтересів фінікійців з греками, і останні змушені були відступити.

Другий напрям колонізації – північно-східний – на побережжі Мармурового та Чорного морів. В другій половині VII століття було засновано Борісфен, на межі VII та VI століть – Ольвію. На Кримському півострові було засновано Феодосію, Пантикапей, Херсонес і Танаїс.

Третій напрям колонізації – південний і південно-східний був найменш масовим, оскільки тут греки натрапили на могутній опір фінікійських купців. Проте, на території Єгипту, з дозволу єгипетських царів, були засновані значні колонії – Навкратіс в дельті Нілу та Кірена на узбережжі Лівії.

Усього було засновано близько двохсот колоній, населення яких налічувало 1,5 - 2 млн. осіб. Причиною колонізації було зростання кількості безземельних селян, ремісників, які втрачали свої позиції на ринку через застосування дешевшої рабської праці та інших представників полісів, які не мали засобів до існування. Також грецькі міста потребували значної кількості сільськогосподарської продукції. До Греції ввозили зерно, рибу, мед, хутра та дешевих рабів. В зворотному напрямку везли вироби ремісників, продукцію виноградарства та оливкову олію.

Місцеве населення по-різному будувало відносини з колоністами. Досить часто виникали військові зіткнення, однак в більшості випадків спірні питання вирішувалися шляхом укладення угод. Таким чином, господарство місцевих племен включалося до економіки цивілізованого світу і, як наслідок, починало

розвиватися більш інтенсивно.

В архаїчний період міста-держави набули свого остаточного вигляду. В основі організації полісів лежала форма власності, що являла собою єдність державної та приватної форм. Громадяни полісу мали виключне право на користування землею та участь в управлінні. Основним економічним принципом поліса було самозабезпечення (автаркія), яке було основою незалежності. Затвердилась і полісна система цінностей: ідея переваг землеробської праці над усіма іншими, засудження прагнення до прибутку тощо.

Класичний період (V - IV століття до н. е.) характеризувався остаточним становленням рабовласницького способу виробництва в містах-державах Стародавньої Греції. Загальна кількість рабів в V столітті, за оцінками різних спеціалістів, коливалася від 70 до 150 тис.

Питома вага рабської праці поступово зростала в усіх сферах життя та галузях виробництва. Так, наприклад, питома вага рабів в Афінах становила від 30 до 35 % населення. Переважну їх частину складали раби негрецького походження, оскільки рабовласники вважали, що рабам різного походження важче домовитися між собою. Однак, існують відомості про андраподистів – людей, які займалися викраденням вільних громадян з метою продажу їх у рабство. Центрами рабства, крім Афін, також були Хіос, Лесбос, Коринф, Егіна.

Джерелами надходження рабів були: військовополонені; злочинці; піратство; боргове рабство; самопродаж у рабство; внутрішнє відтворення рабів.

Рабство Стародавньої Греції одержало назву „класичного”. За класичного рабства раби були позбавлені власності на засоби виробництва та розглядалися у процесі виробництва на одному рівні з худобою та знаряддями праці. Їх називали „знаряддями, що розмовляють”, підкреслюючи повну приналежність раба його хазяїну.

В полісах рабів використовували переважно в ремісничих майстернях – ергастеріях. Пануючим типом ергастеріїв була майстерня з кількістю рабів від 5 до 10. Невелика кількість рабів пояснювалася відсутністю прогресу та низьким

рівнем спеціалізації, відповідно, велика кількість працівників не давала жодних економічних переваг. Результативність рабської праці у ремісництві була досить високою. У середньому раб, який працював в ергастерії, забезпечував родину із 3 - 4 осіб.

В сільському господарстві праця рабів застосовувалася менш широко. Це пояснювалося низькою результативністю рабської праці, особливо в тих випадках, коли був потрібен ретельний догляд за культурами (оливи, виноград). В дрібних господарствах власники працювали самі за допомогою членів родини та 2 - 3 рабів. Власники великих господарств віддавали перевагу найманим працівникам з безземельних селян, передусім, у період збирання та переробки врожаю. Окремі землевласники надавали певну самостійність рабам, за умови сплати оброку, величина якого становила від половини до 2/3 урожаю. Однак, така практика стосувалася переважно рабів грецького походження.

Практично повністю рабською була праця на шахтах та майстернях з переробки руди, наприклад у Лаврійських горах де добували срібло та свинець. Зазвичай копальні були власністю полісів, а раби – власністю приватних власників, які здавали їх в оренду. Такий спосіб застосування рабів був найменш клопіткий та приносив гарантований дохід їх власнику. Приватні особи інколи здавали в оренду близько 300 - 1000 рабів.

Підвищення ефективності сільського господарства та його регіональна спеціалізація стали новим явищем у класичному періоді, хоча натуральна основа господарства залишилася незмінною. Предметами найбільш вигідного експорту були оливи, олія та вино.

Зростання кількості населення полісів та колоній, потреба материкової Греції у сировини та продукції сільського господарства сприяли розвитку торгівлі. На відміну від архаїчного періоду, коли предметами торгівлі були переважно предмети розкоші, у товарному обігу збільшувалася кількість предметів повсякденного попиту. Розвинутою була зовнішня торгівля, передусім морська. В умовах розширення зовнішньоекономічних відносин, виникла потреба в нових видах послуг. Створюється прошарок міняйл

(трапезитів – від грецького „трапеза”, що перекладалося як „стіл”), які забезпечували справедливий обмін монет різних міст та країн Середземноморського басейну. Поступово (приблизно в другій половині V століття до н. е.) міняйли починають виконувати функції, притаманні сучасним банкам: збереження грошей, їхній переказ з рахунку на рахунок, надання грошових позик. Позики надавалися під заставу землі, міських будівель, відсоток за користування становив близько 15. За морськими кредитами, які вважалися більш ненадійними і забезпечувалися кораблями і товарами, величина відсотку могла перевищувати 30. Для зручності у проведенні торговельних операцій купці, особливо пов’язані з морською торгівлею, створювали об’єднання (фіаси), завданням яких були взаємодопомога у вигляді позикам, страхування, обмін інформацією, контроль за цінами.

Широке застосування праці рабів призвело до розорення дрібних землевласників та ремісників. Оскільки такі громадяни не могли забезпечити потребу полісів у військовій силі, почалося масове використання найманих військ. Також зростала кількість рабів, що належали державі (демосії) і забезпечували функціонування державного апарату. Через відсутність демосіїв та найманих воїнів зацікавленості у якості виконання обов’язків, боєздатність полісів знижувалася.

Через війни з Персидською державою та Пелопоннеську війну (431 - 403 рр. до н.е.) провідні поліси Греції – Афіни та Спарта втратили своє колишнє значення для економіки. Згодом вся територія Греції опинилася під владою спочатку Македонії, а потім – Римської імперії.

3.3. Римська імперія

Господарство Римської Імперії являє собою вищий ступень розвитку Античного Світу та рабовласницького способу виробництва. На межі старої та нової ери Римська Імперія перетворилася на наймогутнішу світову державу. З

усіх держав Стародавнього Світу римська виділяється ще й тим, що початок і кінець її історії можна визначити з точністю не лише до одного року, але навіть до одного дня. Початком історії Риму вважається 21 квітня 754/753 рр. до н.е. традиційна дата заснування міста Ромулом і Ремом. Завершенням римської історії вважається 23 серпня 476 р. н.е., коли германський полководець на римській службі Одоакр повалив з престолу останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула.

Зрозуміло, обидві дати є умовними. На думку сучасних істориків, і містом і державою Рим стає лише в VI столітті до н.е. З іншого боку, усунення від влади останнього імператора римського Заходу не привело до корінних змін в житті його колишніх підданих, і тим більше мешканців Східної Римської імперії (Візантії). Глибокі зміни в житті і тих і інших відносяться до VII століття н.е., коли на зміну пізньоантичному поступово приходить суспільство абсолютно іншого типу – феодальне. Тому, на думку окремих вчених, період Римської Імперії слід продовжити на два століття.

У історії древнього Риму зазвичай виділяють п'ять періодів: Царський період (VIII - VI століття до н.е.); Рання республіка (V - III століття до н.е.); Пізня республіка (II - I століття до н.е.); Рання імперія (прінципат) (I - III століття н.е.); Пізня імперія (домінат) (IV - V століття н.е.).

У Царський період почався відхід від родового ладу і посилювалося майнове розшарування серед жителів Риму. Велике значення для руйнації родового ладу мали реформи царя Сервія Туллія (579 - 535 рр. до н. е.). Усю римську територію було поділено на 21 трибу (округ) – 4 міських і 17 сільських. Сервій Туллій запровадив цензовий принцип поділу населення Рима на п'ять класів. Належність до певного класу визначалася майновим цензом. До I класу належали громадяни, майно яких оцінювалося в 100 тис. асів, до II класу – 75 тис., до III класу – 50 тис., до IV класу – 25 тис., до V класу – 12,5 тис. незаможні верстви населення не входили до жодного класу і отримали назву пролетарів (від слова *proles* – потомство). Представники кожного класу повинні були направляти до римського війська певну кількість сотень (центурій)

та мати відповідне озброєння згідно свого статусу. Кожна центурія мала один голос на народних зборах, тому реформа Сервія Тулія мала також політичне значення. Слід зазначити, що з 193 центурій I клас виставляв 98 центурій (80 центурій піхотинців та 18 – вершників), відповідно до чого мав більшість голосів.

По суті ця реформа, заклала основи нового устрою держави, який отримав назву Ранняї республіки. Рим у цей час являв собою місто-державу, на кшталт грецьких полісів, яка підкоряла інші держави, але не включала їх до складу Римського поліса. На завойованих територіях створювалися „колонії римських громадян”, які не мали автономії і вважалися частиною населення Риму. Пізніше, таким поселенням поступово надавали право самоврядування. Громади, які було прийнято до складу Римської держави (муніції), мали право на самоврядування, а їх громадяни поступово були прирівняні в правах до римлян. Окремі громади мали усі права, окрім політичних, і не брали участі в народних зборах. Також існувала низка громад, які були формально самостійними, але їх відносини з Римом регламентувалися різними договорами про взаємодопомогу, внаслідок чого вони втрачали самостійність у зовнішньополітичній діяльності. Території, які були захоплені під час війн, втрачали самостійність і керувалися представниками Риму.

Домінуючого положення в Середземномор'ї Рим досяг за рахунок перемоги над іншою державою – Карфагеном. Війни з Карфагеном сприяли розвитку певних галузей економіки та зміні політичного устрою Римської держави. До цього часу римляни не мали потужного флоту, тоді як їх супротивники були досвідченими моряками. За допомогою грецьких майстрів було закладено основи римського суднобудування. Після першої війни у 241 році до н.е., проведена реформа центурій – тепер кожен клас виставляв по 70 центурій, внаслідок чого було ліквідовано привілеї I класу. Також окремі реформи обмежували права правлячих класів та покращували становище дрібних та середніх власників. Такі поступки були змушеними і мали метою укріплення основ держави в період війни. Карфаген було зруйновано в 146 році

до н.е.

Після падіння найсильнішого конкурента, Римська держава підкорила держави Греції, значні території Малої Азії, та Причорномор'я. Рим перетворився на величезну державу, розділену на провінції. Вони включали увесь Італійський півострів, Північну Африку, Піренейський півострів, усе Східне Середземномор'я, Іспанію, Галію, Британію, Сицилію та ін.

Римські торговці мали привілейоване становище порівняно з іншими навіть в тих державах, що формально були незалежними. Розвиток ремісництва забезпечувався запозиченням досягнень інших народів. Гегемонія Риму дозволила розширити та закріпити рабство в найрозвинутішому вигляді. Війни, яки вела Римська держава, забезпечували значну кількість військовополонених, яких використовували як рабів.

В II - I століттях до н. е. сільське господарство розвивалося швидкими темпами. На захоплених землях впроваджувався передовий досвід італійських та грецьких методів господарювання. Значно поширюється виноградарство, вирощування маслин і овочівництво, завдяки застосуванню добрив урожайність зернових до I ст. до н. е. досягла 10-15 ц/га. Для збирання та переробки врожаю використовували нові пристрої – колісний плуг, жниварку з широким захопленням, преси (з вантажем, клиновий, гвинтовий, а також давильний для вичавлювання винограду, оливок, овочів), водяні млини (з'явилися з I ст. н. е.).

Сільськогосподарське виробництво мало свої особливості в різних областях Середземномор'я. Так, в західних провінціях Галії та Іспанії сформувалися великі земельні господарства – латифундії, в яких працювала велика кількість рабів. На східних територіях, північному узбережжі Африки та Італії пануючою формою були децентралізовані латифундії з колонами. Разом з тим існували значні земельні ділянки (сальтуси), які належали імператорам. В окремих провінціях в сальтусах працювали як раби, так і колони.

Піднесення сільського господарства було наслідком комплексу причин, серед яких слід виділити ключові:

- широке застосування рабської праці;

- зростання міського населення та встановлення постійного товарообміну між містом і селом. При цьому переважна більшість продукції сільського господарства споживалася у латифундії, а обмінювалося лише декілька її видів;

- збільшенням обсягу виробництва. Середній розмір латифундії становив 200 - 300 югерів (50-60 га) землі, середня кількість рабів коливалася від 10 до 20 осіб. Кооперація праці дозволяла обробляти поле площею 200 югерів силами 12 - 14 рабів. На кожного раба припадало таким чином від 14 до 16 югерів землі, в той час як вільний селянин разом з членами родини обробляв від 4 до 14 югерів.

Розвиток ремесла забезпечувався розширенням сировинної бази за рахунок провінцій. В Іспанії видобували срібло, свинець, мідь; в Галії – залізо та олово. Крім того існують відомості про видобуток олова на Британських островах, а заліза – в Далмації, Кілікії та Кападокії. Пошуки корисних копалин, особливо залізної руди, постійно проводилися в інших провінціях. Підвищенню ефективності ремесла сприяло також широке застосування праці рабів, що дозволяло застосовувати спеціалізацію та кооперацію. В окремих галузях виробництва рабська праця була домінуючою, наприклад: в гірничій справі, будівництві, каменоломнях та глиняних кар'єрах. В інших галузях раби виконували найбільш трудомісткі операції – перенесення вантажів, заготівельні операції, розпалювання печей тощо. Збільшення міст сприяло розвитку таких галузей як виробництво скла та опаленої цегли.

Високого рівня досягла обробка металу, розвивалася її спеціалізація: з'явилися професії формувальників тонколистового металу, волочильників, граверів, полірувальників, шліфувальників тощо. Холодна обробка металів використовувалася при заточуванні, накаті, гравіюванні, фрезеруванні, штампуванні і тисненні або розточуванні, гаряча обробка – в ливарній справі, в ковальстві для отримання різних сортів металу. Рідкий метал (литво) мало застосовувався в ремісничому виробництві, а йшов в основному на виготовлення порожніх статуй.

Будівельна справа ставала важливою статтею галузевої структури. При

необхідності прокладалися багатокілометрові водопроводи, будувалися віадуки (спорудження мостового типу, що зводиться на перетині з глибоким яром, ущелиною і т. п.), акведуки (споруда у вигляді моста або естакади з водопроводом, трубою, лотком, каналом).

В цей період відбувався швидкий розвиток торгівлі. До товарообігу входили не лише предмети розкоші, а й товари широкого вжитку. Приблизно в II столітті н.е. склалася спеціалізація провінцій на виробництві окремих товарів. Іспанія спеціалізувалася на виробництві оливкової олії, вина та металів. З Галії надходили вироби з вовни, бронзи, скла та кераміка. Єгипет був джерелом зерна, тканин, граніту, папірису. Сирія торгувала вином, тканинами, іншими предметами розкоші.

Внутрішньоіталійська торгівля набувала великого значення. Цьому сприяло створення мережі міцних, прямих, добре вимощених, без великих підйомів і спусків, доріг. Особлива увага приділялася транспортним комунікаціям. Вже IV столітті до н. е. римляни почали будувати дороги, засипані щебенем і мощені (з твердим покриттям). Загальна довжина транспортної мережі в Римському Середземномор'ї склала 80 тис. км. Пам'яткою такого будівництва є Аппієва дорога, прокладена в IV столітті до н. е. між Римом і містом Капуя (350 км). Це перша мощена дорога, на узбіччі якої були встановлені стовпи, які вказували відстань до Риму.

Зводилися мости (найбільший, через Дунай, завдовжки 1070 м мав ширину прольоту 50 - 60 м), проривалися тунелі, встановлювалися верстові стовпи, відкривалися заїжджі двори, складалися дорожні карти і путівники. Безпека забезпечувалася військовими постами.

Інтенсифікація торгівлі сприяла удосконаленню грошової системи. В I - II століттях була введена в обіг золота монета ауреус. З фунта золота (327 г) карбували спочатку 40, а пізніше 45 монет. Найбільш розповсюдженою була римська срібна монета – динарій, яку спочатку карбували з чистого срібла. Згодом у динарії почали додавати мідь, питома вага якої досягала 50 %. Мідні монети використовували в місцевому обігу. Поряд з ассами, стали карбувати

нові монети – сестерцій (4 асса) і дупондій (2 асса). Функціонування різних грошових систем, різноманітність золотих, срібних і мідних грошей сприяли розвитку міняльної справи, лихварства (міняйл називали аргентаріями, вони стежили за грошовим курсом, перевіряли справжність монет, проводили обмін грошей і надавали позики). Позичковий процент в Італії не перевищував 6 % за рік, але в провінціях це порушувалось і він сягав до 48 %, причому в лихварських операціях, що розорювали цілі міста, брала участь римська знать. Проте торговий капітал не фінансував і не організовував виробництва, що свідчило про відносно низький рівень економічного розвитку суспільства.

З іншого боку, починаючи з правління імператора Августа, коли Римська держава в результаті війн отримала значний приріст територій, виникла практика нагородження, переважно за рахунок земельного фонду провінцій, державних сановників та воєначальників значними земельними володіннями.

Паралельно з цим процесом прискорювалося розорення дрібних землевласників, які продавали свої ділянки, стаючи безземельними селянами, що змушені орендувати землю у власників великих маєтків. Вільні селяни досягали більшої ефективності виробництва, ніж окремі раби, але при цьому орендарі не могли використати переваг кооперації, на яких ґрунтувалося економічне процвітання середніх господарств (вілл). Тому зростання цих вілл супроводжувалося змінами в їх внутрішній структурі, пов'язаними з розвитком оренди.

Таким чином, хоча в цілому товарність давньоримського виробництва істотним чином і не змінилася, її центр змістився з централізованого господарства на орендовані землі. Це мало важливі наслідки, бо саме тут були закладені усі основні тенденції, що проявилися в ході подальшого розвитку форм організації римського сільськогосподарського виробництва.

Нова структура маєтку виявилася досконалішою. З одного боку, була вироблена система, яка дозволяла використати особисту зацікавленість орендаря в результатах його праці, що приносило значні доходи; при цьому власне потреби рабовласника повною мірою задовольнялися тією частиною

господарства, яка працювала безпосередньо на забезпечення хазяїна. З іншого боку, ринкова орієнтація господарства значно поглибилася, оскільки тепер орендарі виявилися зацікавленими в грошових надходженнях, а рабовласник зміг частину своїх рабів зайняти ремісничою працею і скоротити закупівлі ремісничої продукції. Ремісниче виробництво, аж до створення предметів розкоші, набувало усе більш поширеного характеру в рабовласницьких маєтках такого типу.

Отже, грошові доходи рабовласників зростали і ефективність рабовласницького господарства, якщо брати до уваги його орієнтованість на отримання додаткового продукту, підвищувалася.

У суспільстві посилювалася соціальна напруженість. Спроба повернути колишні принципи землекористування відносно громадських земель була зроблена братами Тиберієм і Гаєм Гракхами. Обраний народним трибуном Тиберій Гракх в 133 році до н. е. добився затвердження закону, по якому кожен громадянин міг мати у своєму користуванні не більше 500 югерів громадської землі, інша земля ділилася між бідними громадянами (близько 7,5 га на селянський двір) за умови спадкової оренди. Після вбивства Тиберія Гаю Гракху вдалося відновити діяльність комісії і наділити землею близько 75 тисяч сімей. Але і він вимушений був визнати свою поразку після озброєного зіткнення, в якому загинули близько трьох тисяч чоловік, – наказав своєму рабові убити його. Закон не дав очікуваних результатів, оскільки невеликі селянські наділи були не в змозі забезпечити доходність господарства.

Концентрація земельної власності продовжувала розвиватися одночасно з наростанням соціальних протиріч, що привело до масових повстань рабів (138 - 132 роки до н. е., 104 - 100 роки до н. е., 73 - 71 роки до н. е. – повстання Спартак). На початку 80-х років до н. е. у Римі почалася громадянська війна.

В умовах політичної кризи республіканська форма правління закономірно поступилася місцем імператорській владі через перехідну форму диктатури (Сулла і Цезарь). Першим імператором став Октавіан Август, який вважається одним з найяскравіших політичних діячів Риму. Початок Імперської епохи був

блискучим, особливо в порівнянні з попереднім – неспокійним, смутним часом внутрішніх конфліктів.

У пізньоантичний час після загального перепису населення (289 - 290 роки н.е.) імператором Диоклетіаном була запроваджена поголовна подать для усіх жителів імперії, окрім Риму, встановлені єдині розміри податку, що стягувався в основному натурою. Основою оподаткування стали кадастри – описи платників податків, що сприяло їх прикріпленню до місця проживання. Єдиний нормативний податок враховував земельне володіння і зайняту в нім робочу силу, він переважно стягувався натурою, причому на 15 років були встановлені тверді виплати, а щорічне вироблення вважалося незмінним. Податками почали обкладатися звільнені раби, работоргівля, спадкоємство. Проте основну частину доходів забезпечували провінції.

Реформа посилила внутрішні економічні протиріччя. Передусім це стосувалося землеробства, котре стає все менш вигідною галуззю через низьку продуктивність рабської праці, несумісну по суті з технічним прогресом, а також через постачання до Італії дешевого імпортного хлібу.

Додатковий продукт вилучався у формі ренти, спочатку грошової, потім натуральною в поєднанні з відробітковою. Це створювало можливість деякий час витримувати конкуренцію. Але зміна політики держави (передусім різке скорочення припливу рабів внаслідок припинення широкомасштабної агресії), змушують рабовласників піклуватися про природне відтворення рабів як основної продуктивної сили.

У Римській імперії як форма оренди був широко поширений колонат. Колонами римські юристи називали будь-яких орендарів і тих, хто отримував землю і інвентар за договором або сидів на землі з покоління в покоління, і тих великих орендарів, які обробляли землю за допомогою своїх рабів або здавали землю невеликими ділянками суборендарям.

На початку II століття н. е. колони, знаходячись на положенні вільних економічно і юридично орендарів, вносили фіксовану орендну плату, обумовлену кількістю і якістю використовуваної землі, а вже до кінця століття

найбільш поширеною стала форма, фактично тотожна грошовому оброку.

Наприкінці II - початку III століття в африканських провінціях виникла панщина, що остаточно затвердилася в IV - V століттях.

До становища колонів з числа вільних громадян поступово наблизилися раби (квазиколони).

Так відбувалася трансформація рабства в нові, хоча ще і не оформлені юридично, стосунки. Колонами могли ставати і вільні орендарі, і плебеї, що повернулися з міста. Спочатку в Римі проводилася чітка грань між квазиколонами (рабами-колонами) і вільними громадянами. Але поступово ця грань стирається. Колонат перетворювався на основну форму експлуатації землеробів, близьку до феодальної. Фактично кріпацтво колонів було оформлене конституцією імператора Костянтина (332 р.).

III - V століття н.е. – період кризи пізньої Римської імперії, в основі якої лежала криза рабовласницького способу виробництва.

З початку II століття н. е. римляни часто у битвах терпіли поразки, що призвело до скорочення припливу дешевих рабів. Посилювалися негативні сторони використання рабської праці, скорочувалися стимули до праці у інших верств населення, приходили в занепад ремесла, посилювалася натуралізація господарства. Нерівноправне становище провінцій посилювало їх прагнення до економічного і політичного відокремлення, що ще більше ускладнювало господарське положення метрополії і змушувало шукати ефективніші шляхи господарювання на Італійському півострові. У надрах рабовласницького ладу зароджувалися протофеодальні відносини, латифундії подрібнювалися, колони прикріплялися до землі. Економічна нестабільність, загострення класової боротьби підривали господарську і військову потужність Риму, що привело спочатку до розділу Імперії на Західну і Східну (395 рік н.е.), а потім до завоювання Риму варварськими народами (476 рік н.е.).

3.4. Економічна думка Античності

Економічна думка Стародавньої Греції

Основні ідеї давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона, Аристотеля увійшли до скарбниці економічної спадщини людства.

Ксенофонт (430 - 355 роки до н.е.) виклав свої економічні погляди в трактаті „Домострой”, який являв собою збірку порад щодо ведення рабовласницького господарства. Головною галуззю народного господарства вважав землеробство, а головною метою господарської діяльності – виробництво корисних речей. Ремесла визначалися ним як заняття для рабів. Торгівля також відносилася до некорисних видів діяльності, однак Ксенофонт визнавав її необхідність. Також він визнавав необхідність існування і корисність грошей, вказуючи на притаманні їм функції засобу обігу та нагромадження.

Необхідно відзначити те, що заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага як споживчої та як мінової цінностей (йдеться про дві властивості товару). Цінність речі ставилася в залежність від корисності, а ціна безпосередньо пояснювалася рухом попиту і пропозиції.

Платон (428 - 348 рр. до н. е.) свої економічні погляди виклав у працях: „Держава” і „Закони”. У „Державі” була викладена концепція існування ідеальної держави. Існування нерівності йде від самої природи людини, але кожна людина повинна отримувати своє відповідно до своїх власних здібностей, що і має бути справедливим. Держава є об’єднанням людей, в якому існує поділ праці, що становить основний принцип побудови держави.

У ідеальній державі Платона вільні люди ділилися на три класи:

- філософів, покликаних управляти державою;
- воїнів;
- землевласників, ремісників і дрібних торговців.

Раби не включалися до жодного класу. Вони прирівнювалися до інвентарю, розглядалися як знаряддя праці, які розмовляють. Філософи і воїни

складали вищу частину суспільства, про яку Платон проявляв особливу турботу.

Платон був захисником натурального аграрного господарства, виступав за використання праці рабів, зневажливо відносився до торговельно-лихварського (кредитного) капіталу та нагромадження грошового капіталу.

Свої вершини економічна думка Стародавньої Греції досягла у творах Аристотеля (384 - 322 рр. до н. е.) – „Політика”, „Нікомахова етика”, „Економіка”. За Аристотелем, призначення громадянина – у розвитку власного інтелекту, переслідуючи мету – бути вільним від фізичної праці, приймати активну участь у громадському житті країни. Але життя не може проходити без рабів, отже рабство – економічна необхідність. Економіка, за Аристотелем, – це виробництво продуктів, необхідних для існування; мистецтво надбання благ, природна господарська діяльність, пов’язана з виробництвом продуктів, споживчих вартостей.

Заслугою Арістотеля є його спроба проникнути в суть економічних явищ, започаткувавши економічний аналіз. Будучи прихильником натурального господарства, яке спиралося на експлуатацію рабів, він розглядав економічні явища з точки зору найбільшої користі. Все, що відповідало інтересам зміцнення господарства, приймалося як природне і справедливе. Все, що розхищувало господарство, відносилось до розряду явищ протиприродних. Природні явища сприяють підтримці помірних розмірів багатства, прибічником яких був Арістотель, що відкидав накопичення грошей, збагачення за рахунок сфери обігу, спекулятивної торгівлі, лихварства.

Аристотелем було введено поняття „хрематистика” як мистецтво наживати багатство за допомогою великих торговельних угод за допомогою перепродажу та укладення лихварських угод. Мета хрематистики – необмежене багатство та володіння грошима.

Ідеалом господарювання для Аристотеля було землеробське господарство, яке забезпечувало б себе самим необхідним, а того, що не вистачало, можна отримати шляхом обміну (виникнення мінової торгівлі). Поширення мінової торгівлі привело б до появи грошей, тобто мінова торгівля перетворилася б на

товарну торгівлю (обмін за допомогою грошей). Гроші виконували функцію як засіб обігу та міри вартості. У міру нагромадження грошей, товарна торгівля мала перетворитися на велику торгівлю, що належала до хрематистики.

Економічна думка Стародавнього Риму

При розгляді питання щодо соціально-економічного розвитку Стародавнього Риму, необхідно звернути увагу на закони, аграрні проекти, в яких висвітлювалися проблеми рабства та питання раціональної організації рабовласницького господарства в країні. Важливу роль у формуванні економічної думки Стародавнього Риму відіграв політичний діяч, письменник і оратор Марк Тулій Цицерон (107 - 44 рр. до н. е.), який був прихильником приватної власності, великого землеволодіння та жорсткої експлуатації рабів. Цицерон виступав за великомасштабну торгівлю, найбільш благородним заняттям вважав землеробство. До висновку про те, що рабами люди стають не за своїм походженням, а в силу обставин, які склалися, або складалися в житті, прийшов філософ Луцій Анней Сенека (3 р. до н. е. - 65 р. н. е.). Сенека розумів політичну небезпеку рабства і закликав римлян до кращого поводження з рабами.

Катон Старший (Катон Марк Порцій) (234 - 149 рр. н. е.) у трактаті „Землеробство” подав детальний опис ведення великого хліборобського господарства. Крім того, він виступав за знищення торговельного конкурента Риму – Карфагена. Велике місце у праці Катона Старшого займали поради щодо утримання рабів, які мали на меті забезпечення раціонального ведення рабовласницького господарства.

Автор відносив рабів до засобів виробництва, рекомендував утримувати їх в суворості, залежно від старанності, раціонально експлуатувати їх працю. Він вважав за доцільне купувати рабів в ранньому віці, виховуючи їх в покорі. Передбачаючи можливі виступи рабів, Катон радив підтримувати в їх середовищі розбрат, розпалювати конфлікти, незгоду між ними.

Розробку проблем господарювання у латифундіях в I ст. до н.е. продовжив Варрон в трактаті „Про сільське господарство”. Автор шукав шляхи

зміцнення економіки не лише в розвитку землеробства, але і скотарства, в застосуванні агрономічної науки, зростанні інтенсивності виробництва, вдосконаленні методів експлуатації рабів, у використанні матеріальної зацікавленості. В його працях розглядалися питання пов'язані не лише зі збереженням натурального характеру рабовласницьких латифундій, але і з підвищенням їх доходності, зростанням ефективності виробництва.

Криза рабовласницького способу виробництва залишила відбиток у творі „Про сільське господарство” Колумели. Він описував низьку продуктивність рабської праці, про те, що раби приносять полям найбільшу шкоду, погано відносяться до роботи, до утримання худоби, інвентарю, крадуть, обманюють землевласників. У пошуках виходу з кризи учений віддавав перевагу більш продуктивній праці вільних виробників, ставив питання про відмову від рабської праці, збільшення використання колонів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 3

1. У чому полягає відмінність виникнення Стародавнього Китаю від інших цивілізацій Стародавнього Сходу?
2. У чому полягала відмінність між античним і східним рабством?
3. Назвіть основні економічні причини розквіту та занепаду країн античного світу.
4. Розкрийте причини виникнення економічних зв'язків населення Північного Причорномор'я з грецькими містами-полісами на території України.
5. Які погляди на функціонування економіки відстоювали вчені Стародавнього Сходу?

ТЕМА 4

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V - XV ст.)

4.1. Становлення і розвиток феодального господарства в країнах Європи

Виникнення і розвиток феодального господарства в європейських країнах мали загальні ознаки. Але в кожній країні були свої особливості, хронологічні межі. Так, в Італії, Франції, Іспанії, Візантії цей період отримав назву романського, сформувався на основі спадщини Римської імперії та соціально-господарської системи германських племен. В Англії, Німеччині, скандинавських і слов'янських країнах перехід до феодальних відносин відбувся на основі розкладу родоплемінних і общинних відносин.

Для періоду раннього феодалізму були характерні військово-політичні конфлікти, які ускладнювались погіршенням кліматичних умов в Європі – VI століття виявилось дуже холодним. Впала врожайність зернових. Істотно скоротилося поголів'я худоби. Це призвело до несприятливих змін у структурі харчування. У їжу стали використовуватися дикі трави, корені, кору дерев.

В період раннього феодалізму відбувається деградація ремесел, деспеціалізація і натуралізація господарства. Основні культури – жито, пшениця, овес, ячмінь, бобові, льон. Багато трудових навичок, а також технологій і знарядь праці, наприклад, вітряні і водяні млини, механічні пилки, були втрачені. І знову відроджені лише через 500 - 1000 років.

Ситуація стабілізувалася лише в VII - VIII століттях. Але це застійна стабілізація. Чисельність населення коливається в межах 30 - 35 млн. чоловік. У цей період міста втрачають своє економічне значення. Навіть ремісники переселяються в села, які на декілька століть стануть основним типом поселень у Європі.

Як правило, село нараховувало від 10 до 30 дворів (50 - 300 жителів), хутір – 1 - 5 дворів (10 - 30 жителів). Частка ж суто міського населення падає до 3 - 7 %.

Торгівля занепадає через розбій на дорогах, йде процес натуралізації господарського ладу. Патріархальна сім'я практично зруйнована, і на зміну їй приходить так званий християнський шлюб.

Християнська сім'я складається з подружньої пари із дітьми і може включати інших близьких родичів, що неодружені – всього від 4 до 10 чоловік. Допускаються сім'ї, що складаються із вдови та її дітей. А повторні шлюби не схвалюються. Главою сім'ї, як правило, є чоловік. Влада глави сім'ї ще значна, але істотно обмежена церковними нормами (таїнство шлюбу), традиціями (придане) і феодалськими правами (наприклад, право першої ночі).

Народжуваність у середні віки була дуже високою. Жінка від 15 до 40 років народжувала 12 - 15 разів з інтервалом у 1,5 - 2 роки. Попередження від вагітності і аборти були піддані церковній анафемі і частково забуті. Сільські акушерки шельмувалися як відьми.

У період раннього середньовіччя істотно зросла роль католицької церкви, особливо економічна і адміністративна. Ремісники, а також вчені люди, покидаючи міста, знаходили притулок у добре укріплених монастирях, що не поступалися лицарським замкам.

Завдяки цьому монастирі стають центрами ремесел і обміну, сховищами продовольства і товарів, а також знань, книг, наук, освітніми і медичними центрами. Звичайно, більшість античних рукописів, особливо тих, що не погоджувалися з християнською доктриною, були знищені, але інші, наприклад роботи римських агрономів, а також Платона й Арістотеля, дійшли до наших днів саме завдяки тому, що зберігалися і переписувалися вченими ченцями.

Ставши осередком вченості, включаючи практичні знання, монастирі змогли взяти на себе управлінсько-організаційні функції: спостереження за ходом сільськогосподарських робіт, організацій свят і навіть судочинства.

Для періоду раннього феодалізму ключовим питанням було формування

власності на землю. Цей процес проходив двома шляхами. Перший відбувався через перехід у спадок земель селянської громади. Наділ землі, що знаходився у власності окремої родини, успадковувався сином (з VI століття – і донькою). Так поступово формувалася аллод – земля, яка може вільно відчужуватися. Можливість купувати, продавати та дарувати землю призвела до концентрації значної частини земельного фонду громади в руках незначного прошарку заможних селян. Такий шлях (аллоїдальна форма феодальної власності на землю) був характерним для германських племен.

Інший шлях формування феодальної власності на землю – це практика жалування земель королем або іншими великими землевласниками-феодалами (сюзеренами) своїм наблизеним (васалам). Спочатку ділянка землі (бенефіцій) надавалася васалу лише на час його служби, а сеньйор зберігав верховне право на бенефіцій. Поступово право васалів на землю, яка була пожалувана сюзереном, розширювалися, через те, що сини багатьох васалів продовжували служити сеньйору.

Відданість васала оцінювалася дорого, відповідно, бенефіцій все частіше ставав практично повною власністю васала, переходячи у спадок від батька до сина. Земля, що передавалася у спадок, мала назву лен (феод), а її власник – феодал, звідки і пішла назва системи суспільно-економічних відносин. Однак, лише в епоху раннього феодалізму, феодал та бенефіцій були умовною формою землеволодіння, оскільки передбачали обов'язкове несення служби васалами.

Практика земельних пожалувань призвела до встановлення ієрархії у земельних відносинах та укріпленню прошарку дрібних і середніх феодалів, які становили основу військової організації перших феодальних держав.

Поступово термін володіння став довічним. Разом із землями васали одержували право (іммунітет) здійснювати державні функції – адміністративні, фіскальні, судові та інші відносно вільних селян, які проживали на цих територіях. Одночасно із створенням феодальної системи власності на землю поширювався процес формування категорій залежних селян.

Оформлення залежності відбувалося різними шляхами. В окремих

випадках феодалі підкоряли селян за допомогою насильницьких заходів. В інших – селяни самі намагалися отримати захист у великих землевласників, які ставали їх сеньйорами. Цьому сприяли численні війни, неврожаї, значний податковий тягар держави. Сеньйорами могли бути і представники церкви, яким король та інші феодалі дарували значні за розміром ділянки.

Селянин, який отримував захист феодала, потрапляв в особисту залежність, а і в випадку втрати землі – в поземельну залежність. Церковні та світські феодалі використовували систему прекарних угод, згідно яких селяни передавали їм право власності на свою ділянку, зберігаючи довічне право на користування нею та зобов'язуючись виконувати встановлені повинності. Така угода оформлювалася у письмовому вигляді із зазначенням терміну користування землею та переліком повинностей. Сеньйор видавав селянам прекарні грамоти в яких містилося зобов'язання не порушувати їх прав.

Розрізняли три види підпорядкування селянина сеньйору – особисте, поземельне та судове. Особиста залежність походила з античного рабства – раб, наділений землею, не мав права передавати ділянку без сплати особливого внеску та сплачував „подушний податок”. Усі інші повинності не були зафіксовані і залежали від особистої волі сеньйора. Поземельна залежність формувалася через передачу ділянки селянина під захист сеньйора. Селянин мав виконувати різні обов'язки пропорційно розмірам ділянки та звичаїв конкретної території. Судова залежність закріплювалася імунітетними правами сеньйора. Усі судові штрафи та податки, які закріплювалися законами країни, стягувалися не на користь короля, а на користь сеньйора. Кріпаком в країнах Західної Європи вважали селянина, який був підпорядкований одному сеньйору одразу в трьох видах.

Господарство феодалів було багатогалузевим, через необхідність за умов натуральних відносин забезпечувати всі потреби феодала. Землі феодалного маєтку поділялись на дві частини: безпосередня власність феодалу (домен) та селянська. На землях, що належали феодалу, селяни повинні були працювати певну кількість днів на рік.

Сеньйори визначали розмір різних повинностей і платежів виходячи з власних міркувань та потреб забезпечити функціонування та оздоблення власних будівель (замків і церков) в мирний час, та необхідності озброювати та утримувати військові загони під час збройних конфліктів. Головними повинностями були поземельні (панщина) та натуральні (оброк).

Частина селян віддала свої землі під заступництво церкви, а сама перейшла під церковну юрисдикцію. Так церква поступово перетворилася в найбільшого феодала, на долю якого припадало від 30 до 50 % усіх сільськогосподарських угідь.

Введена в середині VIII століття десятина – податок у розмірі 10 % валового прибутку селянина на користь церкви – істотно зміцнила її економічне становище.

Ставши адміністративно-господарськими центрами, монастирі придбали ще одну важливу економічну функцію – інвестиційно-кредиторську. Вони позичали селянам насіння, племінну худобу, знаряддя праці, а феодалам – гроші.

Незважаючи на те, що лихварство суворо засуджувалось як Старим, так і Новим Завітом, католицька церква в Західній Європі перетворилася в найбільшого лихваря, що конкурує з ломбардцями і євреями, які традиційно спеціалізувалися на цьому роді діяльності. Проти останніх пізніше спеціально було організовано декілька масових погромів, ініціатива яких виходила від вищих церковних ієрархів.

Нагромадивши значні ресурси, церква змогла взяти на себе важливу соціальну функцію – організацію притулків для знедолених, старців, дітей, жінок.

Значна частина доходів феодального маєтку використовувалася на задоволення потреб престижу – оздоблення будівель, придбання вишуканого одягу, посуду тощо. Лише близько десятої частини спрямовувалося на придбання знарядь праці та будівництво господарських об'єктів – млинів, доріг, мостів, проведення ярмарків тощо. Селяни повинні були користуватися цими

об'єктами за визначену плату. Така система мала назву баналітету.

Додаткові стягнення з селян звужували їх можливості оновлення засобів виробництва, внаслідок чого розвиток сільського господарства відбувався екстенсивним шляхом. Технічне оснащення аграрної праці знаходилося на досить низькому рівні. Використання важкого плуга було для більшості селян неможливим внаслідок того, що потребувало використання двох волів та сплати досить значного збору за користування ним.

Використання мінеральних добрив (вапно та мергель) було обмежене районами їх видобування. Органічних добрив також не вистачало через перевагу пасовищного скотарства. В Англії перед оранням переганяли овець через поле (найчастіше це відбувалося вночі – відповідно мало назву нічного загону).

Приріст виробництва сільськогосподарської продукції забезпечувався переважно через збільшення площі землі, що оброблялася (освоєння цілинних земель, осушення боліт) та багаторазового орання.

Головною галуззю сільського господарства було землеробство, в якій виділялося вирощування зернових культур. З X ст. разом з традиційними культурами (пшениця, просо, ячмінь) почали вирощувати бобові, що дозволило підвищити якість харчування та відтворення робочої сили. Також вирощувалися технічні культури (льон, коноплі) та приділялася значна увага садам, городам та виноградникам. В скотарстві пріоритетними напрямками були вівчарство та конярство.

Період раннього середньовіччя характеризувався досить низьким рівнем розвитку продуктивних сил, що визначало форми особистої та поземельної залежності селянина від феодала. Основною формою взаємин феодала та селянина була так звана феодална рента, яка виступала в трьох видах: у вигляді відробіткової ренти (панщини), продуктової ренти (натуральний оброк) та грошової ренти (грошовий оброк). З розвитком ринку, в період трансформації феодалних відносин у капіталістичні починає переважати рента грошова. Процес переходу до грошової ренти від двох перших форм рентних

відносин називається комутацією ренти. При цьому феодальна залежність селян звичайно зменшувалась або зовсім знищувалась (за викуп). Подібного типу господарства переважали у більшості країн Західної Європи.

У господарствах з виробництвом додаткового продукту переважно в панському господарстві (домені), як правило, превалювала відробіткова рента (і не лише панщина на панському полі, а й обслуговування панських млинів та інших підприємств). У такому разі феодальна залежність доходила до прикріплення селян до землі (кріпосництва). Для цього потрібні були відповідні економічні та політичні умови, в першу чергу вигідні для феодала поставки місцевої сільськогосподарської продукції (найчастіше хліба) на більш або менше віддалений ринок, а також могутня централізована держава, здатна прикріпити селянство до землі. Господарства подібного типу переважали в Східній Європі, де ці умови були в наявності.

Основними характеристиками розвитку аграрної сфери в цілому був процес швидкого освоєння нових земель, відомий в історії як процес внутрішньої колонізації. Він сприяв не лише кількісному зростанню економіки, але й серйозному якісному прогресу, адже повинності, що накладалися на селян на нових землях, мали переважно грошовий, а не натуральний характер. Це сприяло зростанню господарської самостійності та підприємливості селян, підвищенню продуктивності їхньої праці. Розширюються посіви олійних та технічних культур, отримали розвиток виноробство та виготовлення олії.

Прогресу в сільському господарстві також сприяло звільнення селян від особистої залежності. Рішення про це приймалося або містом, поблизу якого жили селяни і з яким вони були тісно пов'язані (як соціально, так і економічно), так і сеньйором-феодалом, на землях якого вони жили. Зміцнювалися права селян на їх наділи, якими вони могли вже певною мірою розпоряджатися: передавати у спадок, закладати, здавати в оренду і навіть продавати або дарувати. Так поступово формується і зростає земельний ринок.

В IX - X ст. посилюється суспільний поділ праці, що сприяло нагромадженню виробничого досвіду та вдосконаленню продукції, яка

вироблялася. У великих мастках з'являються спеціалісти як сільськогосподарського виробництва (виноградарі, скотарі тощо), так і, що найважливіше, професіонали-ремісники. Як і селяни, вони були спочатку утримувачами землі, яку обробляли для задоволення власних потреб, проте саме їх ремісничі вироби ставали тією рентою, яку вони сплачували феодалу.

Саме поділ праці стає основою для виникнення товарного виробництва, тобто виробництва продукції на продаж. Поступово професіонали-ремісники починають обслуговувати своїми продуктами не лише феодалів, але й місцеве селянство, що веде до утворення місцевих ринків, які спочатку були дрібними. Власне, це створює передумови для переведення ремісників на грошову ренту, адже розвиток обміну збільшує й грошові потреби феодалів.

Формування централізованих пізньофеодальних монархій у XV ст. створило необхідні передумови для уніфікації грошових систем в рамках окремих держав, що сприятливо вплинуло на розвиток грошово-кредитних відносин у Західній Європі.

Також досить важливо розглянути особливості феодального розвитку окремих країн Західної Європи – Франції, Англії, Німеччини.

Францію часто називають класичною країною феодалізму, і це визначення стосується не лише економіки, але і її державного устрою. Саме тут досягла закінченого виразу притаманна феодалізму ієрархія у вигляді васалітету, економічний зміст якого полягає у перерозподілі феодальної ренти між пануючими верствами населення. Очолювалася держава королем; королівськими васалами були найбільші феодали – герцоги, графи; їхніми васалами, у свою чергу, вважалися середні та дрібні феодали – лицарі. Васал підпорядковувався лише своєму сюзерену, за його наказом і за свій рахунок збирав ополчення, яке й охороняло володіння сюзерена від зовнішніх ворогів, а також було апаратом позаекономічного примусу селянства.

Проте ця система нерідко порушувалася, в результаті чого територія Франції ставала театром руйнівних внутрішніх та зовнішніх війн. Особливо важкі економічні наслідки мали походи північнофранцузьких феодалів на

південь країни (альбігонські війни XIII ст.), а також періодичні спалахи Сторічної війни, що велася між Францією та Англією (XIV - XV ст.) на території Франції. Проте Сторічна війна об'єктивно прискорила звільнення французьких селян від феодальної залежності. Для звільнення країни від англійців французьким королем знадобилася масова наймана армія, озброєна артилерією, що вимагало не лише людських, але й матеріальних ресурсів, які могли дати лише вільні селяни. Тому королівська влада всіляко підтримувала звільнення селян за плату, і до кінця XV ст. більшість населення північнофранцузького села вже складалася з особисто вільних землеробів. Але економічний стан селян при цьому зовсім не покращився, адже викупні платежі та податки з успіхом замінили феодальну ренту. Земля приносила вільному французькому селянинові дохід, який не перевищував 10 % її вартості, а з цього ще 20% відходило на користь церкви та держави.

До XIV ст. вже виділяються головні зони сільськогосподарської спеціалізації: Північна та Центральна Франція – основна житниця; Південна – база виноробства тощо. В той час чітко виявилася економічна перевага Північної Франції, яка полягала, зокрема, у становленні трьохпільної системи землеробства.

Головна особливість економіки феодальної Англії полягає в більшій, ніж у Франції, централізації управління. Причиною цього було завоювання (1066 р.) країни французькими феодалами під керівництвом герцога Нормандії, який посів англійський престол. Завойовники провели загальний перепис („Книга страшного суду”), який показує, що до того часу створення феодальних маєтків (манорів), які обслуговувалися працею залежних селян, у країні вже завершилося. Але на відміну від континентальних феодалів власники англійських маєтків були васалами не великих феодалів, а безпосередньо короля. Інакше було організоване й господарство феодала. Тут процвітало вівчарство та вироблялась велика кількість вовни-сирцю. Вовна не лише покращувала побут англійських селян, але й була важливою промисловою сировиною. Найбільший попит на вовну-сирець був у містах Фландрії –

головного центру виробництва вовняних тканин у середньовічній Європі. Саме через це королі Англії всіляко заважали королів Франції розповсюдити свою владу на Фландрію, що й стало однією з причин Сторічної війни.

Торгівля вовною, яку вели не лише феодалі, але й селяни, підтримувала кріпосне господарство: до кінця XIII ст. панщина та натуральні повинності все більше замінюються грошовим оброком, а праця кріпаків – найманою працею. Середні та дрібні феодалі (на відміну від континентальних лицарів) стали перетворюватися на великих сільських господарів, центр інтересів яких був не у війні, а у вивозі вовни. Цей процес дещо затримала феодална реакція в середині XIV ст.: після пошесті чуми, що забрала не менше третини населення Англії, власники манорів (лорди), бажаючи закріпити за собою робочі руки, стали повертатися до панщини, що викликало широке невдоволення народних мас і вилилося в одне з найбільших повстань, очолюване Уотом Тайлером (1381 р.). Після повстання в англійському селі наступає майже повна комутація, а потім і викуп селянами феодалних повинностей. В XV ст. практично всі англійські селяни стали особисто вільними – копігольдерами, такими, що зобов'язані за свої земельні наділи сплачувати грошову ренту, або фрігольдерами, які були повністю вільними утримувачами землі.

В XV ст. виникає нове дворянство – джентрі, – що застосовує у своєму господарстві виключно найману працю. І хоча для англійського селянина феодална залежність уже була позаду, залишалася небезпека, що в разі зростання попиту на вовну джентрі заявлять свої права на землі копігольдерів, необхідні власникам для розширення пасовищ. Це й сталося в XVI ст.

Особливості феодалної економіки Німеччини формувалися під впливом, перш за все того, що становлення феодалної системи тут відбувалося пізніше, ніж в Англії або Франції. Крім того, Німеччина, до складу якої входили французькі, слов'янські, італійські регіони, не була національним комплексом, а окремі частини країни економічно були відірвані одна від одної. Дуже велике значення мав також рух німецьких феодалів на Схід, де вони захопили землі західних слов'ян, які жили по річці Лабі (Ельбі), що дало значне прирощення

посівних площ. Розгорнулася внутрішня селянська колонізація територій на схід від Ельби (на досить пільгових умовах при мінімальній залежності від феодалів).

У XV ст. почався масовий вивіз хліба через балтійські порти в Голландію та Англію, і феодали Східної Німеччини змогли взяти його до своїх рук. Відбувається повне закріпачення селян (учорашніх пільгових колоністів), створюються величезні масиви панської оранки, селян зганяють з їх земель та переводять на панщину. Це явище набуло масового характеру в XVI ст., а пізніше воно поширилося й на ряд країн Східної Європи.

Різде погіршення матеріального та юридичного становища селян викликало в 1525 р. Велику селянську війну – по суті, повстання всього німецького народу. Після його придушення по всій Німеччині запанували найжорстокіші форми кріпацтва.

4.2. Роль міст в економіці Європи періоду Середньовіччя

Початок XI століття характеризується бурхливим економічним і демографічним зростанням у Західній Європі. Кількість населення стабільно збільшується і досягає 73 млн. чоловік у 1300 р.

Також, з початком нового тисячоліття, починається поступове відродження забутих навичок і ремесел. Близько 1150 року починається видобуток кам'яного вугілля, а приблизно з 1240 р. із Китаю буде запозичений секрет виготовлення пороху, який почнуть застосовувати у військовій справі, що згодом забезпечить країнам Європи відчутну перевагу в боротьбі за світове панування.

Процес переведення ремісників на оброк відірвав їх від землі та змусив йти в ті місця, де існував стійкий попит на їх продукцію. Ремісники осідали на перехрестях доріг, поблизу феодальних замків та монастирів, що поступово призвело до відродження старих та появи нових міст у Західній Європі.

У цей період з'являється багато нових міст. Тільки в Центральній Європі – більше 1500. Відроджуються і старі міста: Лютеція (Париж, 60 тис. жителів), Тулуза, Ліон, Бордо, Генуя (по 50 - 70 тис. жителів у кожному), Венеція (65 - 100 тис.), Неаполь (80 тис.), Флоренція (100 тис.), Мілан (80 тис.), Севілья (біля 40 тис.), Кельн (25 - 40 тис.). Частка міського населення швидко росте і досягає 20 - 25 %.

Але переважна більшість середньовічних міст мала не дуже значні розміри. Зокрема, у Німеччині налічувалося близько 4000 міст із населенням менше 2000 жителів у кожному, 250 міст із населенням від 2 до 10 тисяч і лише 15 міст із населенням понад 10 тисяч жителів. Площа типового міста також була невеликою – від 1,5 до 3 гектар.

Міста площею від 5 до 30 гектар уже вважалися досить значними, а понад 50 – просто величезними. До початку XIV століття вулиці найбільших міст Європи будуть заощені камінням.

Із збільшенням кількості міст зростає їхнє значення. Посилюється поділ праці. У найбільших містах нараховується близько 300 ремісничих напрямів.

У містах осідають представники різноманітних верств населення: селяни, комедіанти, вчені, студенти, купці. На відміну від сільської місцевості, діяльність ремісників меншою мірою залежить від природних циклів. Це зумовлює зайнятість міських жителів протягом всього року та стабільно забезпечує їх засобами до існування. Згодом міста стають центрами обміну та торгівлі.

У період Раннього Середньовіччя міста були такими ж сеньйоральним володіннями, як і села, і належали феодалу, на землі якого розташовувалися. Сеньйори вершили судові справи, видавали дозволи на будівництво, стягували податки, керували обороною тощо. Починаючи з XI століття, економічно зміцнілі міста (комуни) все сильніше прагнули звільнитися від влади земельних магнатів. Спочатку жителі міст розпочали боротьбу за зменшення та стабілізацію розміру податків, згодом цей процес перетік у прагнення самоврядування.

У період розквіту феодалізму населення міст усе більше обтяжує їх підлегле становище щодо сеньйора (феодала), який володіє міською землею та регламентує життя міщан. Це призвело у XII - XIII ст. до так званих комунальних революцій. Деякі міста домоглися бажаного шляхом разового викупу у феодала різноманітних прав і вільностей. Інші перейшли під владу і заступництво більш сильних феодалів – єпископів, герцогів, королів, імператорів. Третім вдалося, шляхом тривалої боротьби, позбутися своїх сеньйорів.

Внаслідок комунальних революцій значна кількість міст отримала самостійність. В Італії виникла низка міст-республік: Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція; у Франції та Нідерландах – міста-комуни; в Німеччині – імперські міста: Бремен, Гамбург, Любек; в Англії більшість міст перейшла від старих власників під юрисдикцію короля. Головна перевага жителів міст полягала в тому, що вони були звільнені від кріпосної залежності. Це також створювало сприятливі умови для більш швидкого розвитку ремесел та торгівлі.

Наслідком більш ніж двохсотрічної боротьби багато західноєвропейських міст одержали ряд важливих прав і привілеїв, зокрема:

- право мати виборних з числа міщан посадових осіб – мера, комунальних радників-магістратів (12 - 24 особи), стражників;

- встановлення міського права і суду (наприклад, у містах Німеччини такими були „Саксонське дзеркало”, „Швабське дзеркало”, „Магдебурзьке право”), які були непідвладними церковному і феодальному (земельному) праву;

- право змінювати та встановлювати власні (міські) податки, регулювати грошово-фінансові відносини, формувати за свій рахунок ополчення і наймати воїнів;

- право на власну дипломатію й екстериторіальність;

- здійснення принципу: „повітря міста робить вільним”, відповідно до якого селянин, який мешкав в місті рік і один день, ставав вільним городянином, членом комуни, котрого вже не можна було видавати феодалу;

- заміна всіх поборів щорічним внеском була колишньому власнику землі

найчастіше дуже символічна: бочка пива, дюжина курок, унція срібла або солі, три золотих монети і т.п.

Комунальні революції сприяли подальшому зміцненню міст, росту політичного і економічного впливу третього стану, особливо купецтва, утвердженню керівної ролі міста відносно села, яке встановлювалась за допомогою міських ринків, які вже не контролювали феодали.

Значно менше свобод мали міста в країнах з відносно сильною централізованою владою. Виборні органи міста діяли під жорстким контролем королівських чиновників і мали надто обмежені свободи, наприклад – скасування необґрунтованих податків, обмеження в успадкуванні майна та деякі інші. Прикладом таких міст можуть бути Париж та Орлеан у Франції, Лондон, Оксфорд та Кембридж у Англії. Більшість європейських міст протягом XI - XIV ст. отримали лише часткові привілеї, але й вони сприяли їхньому розвитку. Жителі більшості міст були звільнені від особистої залежності.

Становлення самостійності міст сприяло встановленню економічної залежності від них сільських виробників. Відтепер основна маса товарної продукції сільського господарства реалізовувалася на міських ринках. Таким чином, товарні потоки перейшли з-під контролю феодалів до міських торговців. Це, в свою чергу, сприяло становленню купців як найбільш активного та могутнього прошарку міського населення.

У XIII - XIV ст. міста стають осередками ремісничого виробництва. Було досягнуто високого для свого часу поділу праці ремісників: у Парижі було до 300 спеціальностей, із них 22 види металообробних ремесел, і не менш як 10 - 15 – у дрібних містах (переважно виробництво товарів повсякденного попиту). Найбільш поширеними галузями міського ремесла були текстильне виробництво та виплавка і обробка металів. В текстилі домінувало виготовлення сукна і грубих вовняних тканин. Текстильне виробництво у містах Південно-Західної Європи, особливо у Фландрії і Північній Італії, завдяки випуску дорогих тканин, тонкого сукна, шовку, оксамиту сягнуло майже індустріальних масштабів. Основними центрами вовняного виробництва

були Фландрія і Флоренція. Шовківництво, запозичене в країнах Сходу, розвивалося на півночі Італії та в деяких містах Франції (Ліон).

Значного розвитку досягло виробництво зброї. Безперервні війни вимагали великої кількості зброї і металевих обладунків (кольчуг, панцирів, щитів, шоломів). Попит на метал зумовив прискорений розвиток гірничої справи та металургії. Найбільш відомими були альпійські, чеські, рейнські, французькі, англійські й шведські копальні залізної руди. Відбувся перехід від відкритих горнів до закритих печей, які забезпечували високий температурний режим і дозволяли виготовляти залізо із тугоплавких руд. У XV ст. доменні печі мала більшість західноєвропейських країн. Індустріального масштабу металообробка досягла в німецьких містах, більшість металу яких ішла на виготовлення зброї. Ремісник був виключно товаровиробником, вів своє дрібне, просте господарство без застосування найманої праці.

Характерною рисою середньовічного ремесла була його цехова організація – об'єднання ремісників однієї чи кількох професій у межах міста в спілки – цехи, гільдії, братства. Цехи в Західній Європі виникли майже одночасно з містами: в Італії – в X ст., у Франції – на рубежі XI - XII ст., в Англії і Німеччині – у XIII ст. У XIV ст. в Парижі було 350, у Лондоні – 60, у Кельні – 50 цехів.

Боротьба міщан з феодалами сприяла також зміцненню ролі ремісничих цехів, головним завданням яких був захист ремісників від сваволі феодала. Це були корпоративні організації ремісників однієї спеціальності, які набули найбільшого поширення в XIII - XIV ст. Членами цеху були майстри, у майстернях яких працювали підмайстри та учні. Кожен ремісник виробляв свою продукцію від початку до кінця, розподіл праці був відсутнім.

Цех виконує ряд важливих функцій:

- організація опору феодалам – світським і духовним;
- захист від конкуренції – зовнішньої і внутрішньої;
- кооперація – споживча і збутова;
- організація взаємодопомоги – трудової і грошової;

- зберігання і передача в спадщину технологій і виробничого майна;
- охорона і захист власності.

Членом цеху був тільки майстер. Секрети майстерності передавалися в спадщину – синам, зятям, учням. Цехи жорстко регламентували не тільки технологію і обсяг виробництва, збут і постачання, але і внутрішній розпорядок робіт, відношення між майстрами, учнями і підмайстрами. Період учнівства також регламентувався. Його термін у міру розвитку ремесел і закріплення цехової структури зростав із 5 - 6 років до 10 - 15 років. Для одержання звання майстра потрібно було не тільки пройти всі шаблі учнівства, створити „шедевр”, зробити великий внесок у цехову скарбницю, але й влаштувати бенкет для майстрів. Потім до умов вступу додалося „законне” походження, довести яке було аж ніяк не просто. Так з’являється категорія „вічних” підмайстрів, які іноді створювали свої „малі” цехи.

Під час війни цех виступав як окремий ряд. Він також мав свої місця в церкві, каплиці, скарбницю.

Цех керував не лише робочим, але й позаробочим часом ремісників, і навіть певною мірою їх свідомістю: загальноцехова церква, каса взаємодопомоги, загін у воєнному ополченні міста, суд та кодекс поведінки, навіть місце проживання та погребання (у багатьох європейських містах можна знайти вулиці Хлібні, М’ясницькі, Різницькі та інші, на яких у середньовіччя селилися ремісники відповідних цехів).

Але вже з XIV століття цеховий уклад починає гальмувати розвиток ремесла і перетворює його в мануфактурне виробництво. Останнє успішніше розвивається там, де цехова регламентація була не настільки жорсткою.

Торгові люди також намагаються об’єднуватися „за інтересами” – у кумпанства, товариства, гільдії.

Функції купецької гільдії аналогічні функціям цеху, це:

- захист і охорона власності; обмеження внутрішньої конкуренції;
- створення монопольних умов у зовнішній торгівлі;
- упорядкування мір і ваги;

- політичний вплив – внутрішній і зовнішній;
- боротьба проти феодалів і ремісників.

З розвитком товарного виробництва прогресувала торгівля, змінюючи свої форми, охоплюючи все більш віддалені ринки. В період розквіту середньовіччя сформувалися основні ярмаркові центри Західної Європи, які не втратили свого значення до наших часів.

Виходячи на міжнародний ринок, купці окремих міст об'єднувалися в спеціальні союзи-гільдії, які забезпечували їм монополію оптової торгівлі та давали певні гарантії особистої та майнової безпеки. Найбільш відомим таким утворенням був союз північних міст – Ганза. В XIV ст. він об'єднував більше 70 міст Європи, встановивши, по суті, монополію на торгівлю в північних водах.

З розвитком торгівлі відбувалося становлення грошової та фінансово-кредитної систем. Протягом середньовіччя та періоду розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Цим правом поряд з королем володіли також суверенні сеньйори та міста. Подібне різноманіття монетних систем привело до розповсюдження міняльної справи. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші, але й займалися кредитними операціями та лихварством.

Кредитні операції полягали у безготівковому переказі грошей (відомий з XI ст.). Роль готівки стала відігравати розписка міняйли (вексель), за якою його агент у певному місці видавав тій чи іншій особі суму, яку та внесла попередньо. Міняльні контори стали називати банками (по-італійськи банк – лава, на якій, як правило, знаходився вуличний міняйло), а їх господарів – банкірами.

Банки нагромаджували значні суми, які потім давали у позику під великий відсоток. Лихварський капітал в основному кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоші) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та промислові підприємства, а великі купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так виникали торговельно-банкірсько-лихварські фірми, які

відіграли важливу економічну та політичну роль у феодальній Європі.

Торговий баланс з Азією в середніх віках був негативним, що призводило до постійного відтоку золота і срібла, котрих, особливо золота, у Європі і без того було дуже мало. Необхідність же постійного одержання з Азії і Китаю прянощів, солі, спецій створювала загрозу потрапити в економічну залежність від цього регіону, де пануючою релігією був іслам.

Поліпшення умов життя в Європі призвело до відносного (у селян) і абсолютного (у дворян) перенаселення. Надлишок лицарів особливо відчувся з укоріненням так званого майоратного права, за яким спадкові землі не можна було дробити між усіма синами, а віддавалися старшому сину. Молодші діти землевласників були позбавлені засобів існування, що призвело до посилення розбоїв на дорогах.

Саме прагнення встановити контроль за основними торговими шляхами – „Великим шовковим” і „З варяг у греки”, а також вирішити проблему перенаселення наштовхнуло католицьку церкву до ідеї організації походів спочатку в Палестину, а потім проти слов'ян і монголів. І Папу не засмутив той факт, що мусульмани в цей час володіли Іспанією, а слов'яни Східної та Південної Європи вже давно прийняли християнство.

Економічна думка в країнах Європи мала свої особливості в період Середньовіччя. Ідеологічною і моральною основою світогляду була християнська доктрина. Монастирі та чернечі ордени монополізували освіту на тривалий період – до XIII - XIV ст., коли з'явилися світські університети, хоча і вони знаходилися під значним впливом християнської схоластики і богослов'я. Критерієм істини у середньовічній освіті і культурі виступало Святе Письмо, важливу роль відігравали також твори „Отців Церкви” Тертуліана, Климента, Кіпріана, Августина Блаженного, Григорія та ін., що мали нормативний характер.

Економічна думка, як і інші галузі знань, зазнала значного впливу християнських церковних догм та була представлена творами богословів, які розглядали економічні процеси крізь призму канонів. Як наслідок, практично

не здійснювалися спроби розглянути явища та категорії економіки у їхньому взаємозв'язку або використавши прийоми аналізу.

Найбільший вплив на економічну думку середньовіччя мала канонічна доктрина, яка створювалася в XII - XIII ст. і трактувала всі господарські процеси з позицій християнських канонів та античної економічної думки, насамперед поглядів Аристотеля, які були значно вихолощені та приведені у відповідність до церковних догм. Так, італійський ченець Граціан у трактаті „Кодекс канонічного права” сформулював положення про „справедливу ціну”. Під справедливою ціною він розумів обсяг трудових витрат, який припадає на одиницю виробленої продукції. Таким чином, продаж товарів за „справедливою ціною” забезпечував лише відшкодування затрат праці виробника. Це означало, що „справедлива ціна” не містить в собі прибутку. Саме така „справедлива ціна” забезпечувала, на його думку, рівновагу в економіці. Державну власність він вважав ідеальною, а приватну – як Божу кару за гріхи людські. Факторами виробництва вважав землю та працю, а головними його сферами – землеробство і ремесла. Торговельний прибуток і лихварський процент різко засуджувались Граціаном, оскільки через них порушувався обмін за „справедливою ціною”.

Проте найвагоміший внесок в розвиток економічної думки Середньовіччя зробив домініканський чернець і богослов, виходець із шляхетного роду Фома Аквінський (Аквінат) (1225 - 1274). Основні його погляди викладено в трактатах „Сума проти поган” і „Сума теології”.

На його думку, основою соціально-політичного устрою суспільства була жорстка централізована влада та ієрархія. Він зазначав, що „поділ на стани заведений Богом”. „Одні повинні обробляти ріллю, інші – будувати будинки, а частина людей, що вільна від людських клопотів, мусить присвятити себе духовній праці заради спасіння решти”, – пояснював Аквінський. Разом з тим, фізичну працю він вважав „рабським заняттям”.

На відміну від поглядів каноністів, він вважав, що необхідно включати до „справедливої ціни” прибуток, який би забезпечував продавцю рівень життя

відповідно до його положення в суспільстві. Тобто, рівень „справедливої ціни” міг змінюватися в залежності від соціального статусу продавця. Справедливість, на думку Фоми Аквінського, ґрунтується на об’єктивних умовах обміну, визначається відносинами сторін товарної угоди і реалізується в ціні, яка відображає затрати праці, а також витрати на сировину, інструменти тощо. Наприклад, обмін взуття на будинок повинен був здійснюватися в пропорції, в якій будівельник „перевищує чоботаря в затратах праці та витратах”.

Дещо різнилися від попередників і його погляди на торгівлю та торговий прибуток. Фома Аквінський виправдовував торгівлю з метою одержання продавцем торгового прибутку для забезпечення себе та своєї сім’ї засобами існування і використання його для доброчинних справ. Правомірним вважався прибуток торговця як плата за його працю, якщо річ була ним поліпшена або коли прибуток відшкодовував його витрати на транспортування товарів, особливо тих, в яких дійсно була потреба. Якщо ж прибуток був єдиною метою торговця і прагнення до нього було безмежним, то така торгівля проголошувалася заняттям ганебним.

Фома Аквінський доводив справедливість привласнення феодалами земельної ренти як частини продукту, створеного природою на їх землях, і як плати землевласнику за управління своїм помістям.

Фома Аквінський визнавав необхідність грошей як „міри матеріального життя в торгівлі та обороті”, розрізняв внутрішню і номінальну вартість золотих монет, засуджував практику їх „псування” державою (випуск неповноцінних грошей). Разом із тим він гнівно засуджував нагромадження грошового багатства, вважаючи, що гроші створено лише як засіб обміну товарів.

Майже усі економічні явища Аквінський розглядав як поєднання суперечностей. Наприклад, він стверджував, що всі люди рівні перед Богом, тому потрібно забезпечувати своє існування власною працею. Водночас поділ суспільства на багатих і бідних Фома, услід за Аристотелем, пояснював відмінностями природних здібностей людей, а прагнення піднятися над своїм

соціальним станом вважав гріховним порушенням „Божого порядку”. Інший приклад – всі життєві блага оголошувалися спільними, створеними Богом, а разом з цим природною вважав приватну власність, яка є необхідною, а тому „кожен повинен боронити своє”.

Варто зазначити, що не дивлячись на повне панування каноністів у розвитку економічної думки середньовіччя, в цю добу розвивалися і незалежні від церковних догм погляди. Звичайно, це було швидше як виняток, ніж закономірність. Зокрема, вагомий внесок в з'ясування економічної природи грошей вніс французький вчений Нікола Орем (1323 - 1382) – один з фундаторів металістичної теорії грошей. Свої погляди на суть і економічну природу грошей він виклав у праці „Трактат про походження, природу, юридичну основу і зміст грошей” (1360). Він стверджував, що у домонетний період золото і срібло оберталося як звичайні товари, але коли виявилася незручність прямого товарообміну, люди домовилися використовувати золото і срібло як „штучний інструмент обміну природних благ”.

Благородні метали, доводив Орем, стали грошима завдяки своїм природним властивостям, високій вартості та зручності у перевезенні. Він підкреслював, що гроші реально належать тому, хто володіє реальним багатством, тоді як самі гроші є штучним багатством і служать для виміру реального. „Псуючи” монети, король привласнює частину майна своїх підданих, підриває торгівлю, кредит і, зрештою, зменшує доходи своєї казни.

Пізніше, в період занепаду та розкладу феодалізму, зусиллями представників школи меркантилізму, почалося становлення економічної науки, вільної від впливу церкви.

Соціальна структура середньовічного суспільства була досить-таки простою. У „темні” століття більше 90 % населення складали селяни (колони, віллани, лити, серви), більш-менш особисто залежні від власника землі – духовного або світського феодала. Частка середніх прошарків (ремісників, солдат, ченців, слуг, чиновників, торговців) складала біля 7 - 9 %. Вищий прошарок (феодали, дворяни, вище духовенство) не перевищував 1,5 - 2 %. Для

простоти можна вважати, що сто селян могли прокормити десять ремісників і двох ледарів.

У період комунальних революцій частка середніх прошарків швидко зростає і досягає 15 - 20 % населення, а частка селян знижується до 80 %). До кінця середньовіччя частка селян скорочуються в найбільше розвинутих країнах до 75 %, а частка середніх прошарків зростає до 25 %. Правда в середніх міських прошарках відбувається істотне розшарування. Значна їхня частина поступово переходить у стан пауперів – найманих робітників, положення яких навіть гірше, ніж у селян.

Соціальна структура в середні віки була дуже жорсткою. Стан людини визначався при народженні. Перейти із селянського стану в ремісничий було вкрай важко, а у вищий прошарок – практично неможливо. Змішані шлюби були практично виключені, тим більше, що шлюби укладались, як правило, всередині цеху, гільдії або общини. Практично єдиною можливістю кар'єрного зростання для простолюдина була церковна ієрархія, та й такі випадки були одиничними.

Чотирнадцяте століття знову виявилось для Європи дуже невдалим. Практично все століття в центрі Європи йшли кровопролитні війни. Найбільш відома з них – Столітня війна між Англією і Францією.

Наприкінці другої чверті століття сірі пацюки, що мігрували з Центральної Азії, принесли епідемію бубонної чуми, від якої загинуло біля третини населення Європи – близько 25 мільйонів чоловік. Крім того, відбулося чергове локальне похолодання, погіршилися умови визрівання зернових, що призвело до голоду.

У результаті цього населення Європи скоротилося з 73 млн. чоловік у 1300 р. до 42 млн. у 1400 р. Точних даних немає, але є підстави думати, що в 1350 році населення Європи не перевищувало 33 млн. чоловік.

У другій половині століття настає період „феодальної реакції”. Землевласники намагаються повернутися до натуральних форм стягування ренти, підвищити оброк, переглянути умови оренди землі. У зв'язку з різким

скороченням чисельності робочого населення зросла оплата найманої праці. Спроби скоротити її, поряд із зростанням податкового тиску, призводять до серії потужних виступів: повстання Уота Тайлера (Англія), Жакерія (Франція) тощо.

4.3. Господарство Київської Русі

За часів Київської Русі сформувалося феодальне суспільство у східних слов'ян. У цілому становлення феодальних відносин у Давньоруській державі відбувалося в загальноєвропейському руслі: від державних форм до сеньйоріальних (вотчинних). Цей процес був складним, тривалим і розгортався поетапно. Спочатку в IX ст. формується система експлуатації всього вільного населення військовою знаттю (князем та дружиною). Основним елементом цієї системи була данина, „полюддя”. У X ст. стався переворот у поземельних відносинах: князі захоплюють і концентрують у своїх руках общинні землі, внаслідок чого виникає доменіальне (вотчинне) землеволодіння великого князя. Наступним кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті – бояр та православної церкви.

У X - XII ст. активно формувалися васальні відносини у давньоруському суспільстві: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася не територія, а право стягувати податки. Так поступово склалася помісна форма феодального землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набирає вотчина – спадкове володіння, що могло вільно відчужуватися (продаватися, передаватися в спадок, даруватися).

Хоча процес утвердження феодальних відносин у Київській Русі в цілому збігався із загальноєвропейськими тенденціями, він мав і свої особливості. По-перше, у Давньоруській державі феодалізм зароджувався на основі

первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство перескочило через рабовласницький етап розвитку. По-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів прижилися традиції приватної власності; по-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, господарсько неосвоєної землі.

У X - XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники. Активно йшов процес диференціації серед феодально залежного населення. Основними його верствами були:

- смерди – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;
- закупи – люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);
- рядовичі – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;
- челядь – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх продавали, дарували, передавали у спадщину;
- холопи – населення, що перебувало у повній власності феодала.

За феодалізму земля була основним засобом виробництва. Право володіння нею стало юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян. Характерними рисами формування відносин залежності були пряме насильство (позаекономічний примус) та економічне закабалення смердів. Історія Київської Русі знає три види ренти, що ніби віддзеркалювали динаміку соціально-економічного розвитку. На ранньому етапі феодалізму домінувала натуральна рента (оброк продуктами), формою якого було „полюддя”. Захоплення феодальною елітою общинних земель та формування вотчини призвели до появи відробіткової

ренти. Подальший розвиток товарно-грошових відносин зумовив зародження в Х ст. ще однієї форми ренти – грошової, яка згодом стала найпоширенішою.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство. Спираючись на давні традиції, особливо великого розвитку досягло землеробство. Це сталося за рахунок використання досконалих та різноманітних знарядь праці (плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса) та різних, залежно від географічних умов, систем обробітку ґрунту (вирубна, перелогова та парова з двопільною і трипільною сівозмінами). У сукупності ці чинники сприяли високому рівню продуктивності зернового господарства. Зокрема, середня врожайність зернових становила сам – 6,2, тобто одна десятина (1,09 га) давала 8 ц зерна. Здобутки в землеробстві в поєднанні із значними площами пасовиськ та сінокосів були підґрунтям для розвитку приселищного скотарства. Допоміжними галузями господарства стали промисли – бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало ремеслу. У Київській Русі найпоширенішими його видами були залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва, всього ж існувало понад 60 видів ремесел. Соціальна організація ремісничого виробництва ніби віддзеркалювала процес розвитку феодалних відносин. Існувало три категорії ремісників: сільські, вотчинні та міські. На ранньофеодальному етапі переважають перша і друга категорії; за часів роздрібненості дедалі більшу роль відіграє третя. Міське ремесло відрізняється від сільського складністю, різноманітністю та якістю. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, асортимент виробів із заліза цього періоду налічує до 150 назв.

Прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Розквіту Київської Русі сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних торговельних шляхів. Одним із найдавніших і освоєних був „грецький” шлях („із варяг в греки”), що

через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я. „Шовковий” шлях, який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм. „Соляний” та „залізний” були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям.

Активні торговельні відносини та операції сприяли становленню в Давньоруській державі грошової системи. Перші монети на території України, головним чином, римські, з'явилися в II - III ст. З часом східні слов'яни запровадили власну специфічно місцеву грошову одиницю – „куну” (хутро куніці або білки). Зі зростанням обсягу торгівлі з'являється нова лічильна одиниця – гривня, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом м'які хутрянні гроші поступаються місцем твердій валюті – гривням, що являли собою зливки срібла вагою 160 - 196 г. Лише наприкінці XIII ст. у Новгороді почали використовувати рубль – срібний зливочок, вагою 1/2 гривні. За часів Володимира Великого почали карбувати золотники і срібляники – перші вітчизняні монети. Проте, незважаючи на появу металевої валюти, хутро було загальним ціновим еквівалентом майже до XIV ст., тобто часу, коли почалося систематичне, масове карбування монет.

У добу піднесення Київської Русі інтенсивно розгортається процес урбанізації. „Гради” (городища) – своєрідні зародки майбутніх міст – виникають у східних слов'ян ще в VI ст. Тоді вони виконували роль міжплеменних центрів з обмеженими функціями – пунктів збору данини, прикордонних укріплень, місць общинних культових зібрань тощо. Поступово під впливом посилення державних структур, бурхливого розвитку ремесла та торгівлі малочисельні тимчасові поселення перетворюються на постійні залюднені міста, що стають економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами, своєрідними вузлами зв'язку Давньоруської держави. Літописи повідомляють, що в IX - X ст. існувало понад 20 міст (Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород та ін.). У XI ст. згадується ще 32 міста. Напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 „градів”, з яких майже 100 були справжніми містами. У зв'язку з цим не дивно,

що варяги ще на межі IX - X ст. називали Русь „Гардаріки” – країна міст (замків).

Отже, за доби Київської Русі в соціально-економічній сфері розпочався процес становлення феодальних відносин – формується система приватного землеволодіння, ускладнюється ієрархія панівного класу, інтенсивно йде диференціація феодально залежного населення. Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство, розвиток якого спирався на традицію та досвід попередніх поколінь. Дедалі енергійніше йшов пошук нових технологій обробітку землі, вдосконалювалися знаряддя праці. Відокремлення ремесла від землеробства, концентрація ремісників у „градах”, активізація обміну та торгівлі сприяли становленню грошової системи.

4.4. Розвиток України в епоху пізнього феодалізму

У результаті розпаду Давньоруської держави на її місці утворилося багато самостійних і напівсамостійних князівств. Між ними весь час точилась боротьба за землі. Це призводило до економічного занепаду багатьох з них, і в 30 - 40 рр. XIII ст. Русь потрапила під владу татаро-монгольської держави – Золотої Орди. Найбільше від цієї навали постраждали князівства Північно-Східної Русі, найменше – Галицько-Волинське князівство, оскільки було розташоване на південному заході.

Татарська навала загальмувала розвиток продуктивних сил, економіки князівств. З багатьох місцевостей країни населення тікало в спокійніші місця. Економіка зазнала великих втрат. Проте вже в XIV ст. у Золотій Орді посилюється міжусобна боротьба між улусами, ханська влада занепадає. Цим скористалися Велике Князівство Литовське і Польща. З середини XIV ст. вони почали загарбання українських земель.

Розвиток товарно-грошових відносин, бажання збільшити прибутки змушували феодалів шукати нові форми господарювання і експлуатації селян.

Розуміючи, що з дрібного селянського господарства великих грошей не одержати, феодали починають більше уваги приділяти власному господарству, збільшувати кількість орних земель, садів, сіножатей, бортних угідь й т. ін. за рахунок селянських земель, зменшуючи наділи селян, надаючи їм землі гіршої якості.

Таке власне господарство феодала одержало з XV ст. назву „фільварок”. Фільварки були багатогалузевими господарствами, орієнтованими на виробництво продукції для ринку. Тут, крім землеробства, розвивалось скотарство, садівництво, різні промисли: гуральництво, риболовство та ін.

Створення фільварків привело до заміни оброчної системи експлуатації панщиною, яка є найсуворішою формою експлуатації селян. Селяни позбавлялися навіть тієї частки господарської самостійності, якою вони користувались за оброчної системи, і мусили власним інвентарем працювати в господарстві феодала під його наглядом або його наглядачів. Селянин мусив удобрювати панське поле добривами з власного двору і засівати власним насінням.

У ці часи ще не було умов для закріпачення основної маси селянства. Вони мали право переходу від одного феодала до іншого. Але умови переходу були хоча і різними в різних місцевостях, але важкими для селян. Якщо їх узагальнити, то можна зазначити такі:

- кількість осіб, що переходили;
- час переходу (можна переходити лише на Різдво);
- стан двору й орної землі мусив бути добрим.

У разі втечі селянина володілець мав право його розшукувати протягом року.

Зростання кріпацтва і національного гноблення зустрічало потужний опір з боку народу України як у вигляді повстань, так й інших форм боротьби. Однією з найпоширеніших форм були втечі, переселення в майже безлюдні східні й південно-східні окраїни Київщини, Брацлавщини, Поділля. Особливо широких розмірів набули втечі в другій половині XV ст. Тікали сам один,

родинами, селами і навіть містечками. Так почалася народна колонізація малонаселеної Степової України. На нових місцях переселенці називали себе вільними людьми – козаками. В другій половині XV – першій половині XVI ст. на обох берегах Дніпра – на правому (у верхів'ях Південного Бугу, в басейні річок Росі, Тясмина) та лівому (вздовж Трубежа, Сули, Псла і т. д.) з'явилося багато козацьких слобід і хуторів.

Козацька колонізація мала видатне значення в економічному розвитку Степової України. Козаки започаткували тут землеробство (або відродили його), орали цілину, розводили городи, сади. Також вони займались скотарством, промислами – мисливством, рибальством, селітроварінням, ремеслами, торували шляхи, будували мости. Одночасно з сільським господарством, промислами і ремеслом козаки займалися торгівлею – продавали набутки свого господарства: хутро, коней, мед, віск, сало, рибу в центральні райони України.

В XIV - XV ст. в Україні швидко зростала кількість міст. Відроджувались старі міста, виникали нові. Найбільше їх виникло в південно-західній частині України – в Галичині й почасти на Волині, які менше постраждали від татарської навали і були більш розвинуті.

Ремісники тепер усе більше працюють на ринок, тобто продають свій товар за гроші, посилюється конкуренція як серед міських ремісників, так і між міськими і сільськими ремісниками, що довозили свої вироби в міста. Щоб захистити себе від конкуренції і від утисків державної адміністрації, феодалів, на землях яких вони жили, ремісники починають об'єднуватись у цехи.

Міста розташовувалися на землях феодалів, світських і духовних, і належали їм (80 %) і на землях державних (20 %). Населення міст знаходилося у залежності від власників цих земель, відбувало на їх користь повинності, іноді й панщину, сплачувало різні збори. І феодали, і державні урядовці намагалися збільшити свої прибутки з міст. На міщан накладалися різні збори за право виробляти і торгувати, вивозити й довозити товари. Досить часто феодали просто грабували заможних ремісників і купців.

Феодалський гніт в Україні доповнювався національним гнобленням.

Українське міщанство, українські ремісники, купці тощо обмежувалися в правах у всьому: в торгівлі, у зайнятті ремеслом, участі в цехах, у відправленні релігійного культу тощо. Перевага віддавалася іноземцям: німцям, голландцям, полякам. Їм надавалися привілеї, яких не мали українці.

Міщанство боролось за свою свободу, за незалежність від феодалів, і держава, хоча і захищала інтереси феодалів, бажаючи мати постійні доходи від міст, починає за певну винагороду давати окремим містам право на обмежене самоврядування, так звані „хартії” (грамоти): переводить на магдебурзьке право. Магдебурзьким воно називалося тому, що за зразок було взято хартію вольностей німецького міста Магдебурга.

Протягом XIV - XV ст. „магдебургії” отримали Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.) Луцьк (1432 р.). Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.). За одержану „магдебургію” місто сплачувало зазначену в привілеї суму грошей. Тепер населення міста звільнялося від значної частини натуральних податків і повинно було платити грошові податки з торгівлі й промислів. Місто звільнялось від управління і суду королівських або великокнязівських намісників. Міське управління і суд переходили до магістрату (органу міського самоврядування.) Магістрат складався з „лави” на чолі з війтом (суд у кримінальних справах) і ради (адміністративний орган і суд у цивільних справах; члени ради називалися райцями). Рада засідала під головуванням бурмістрів. Лавники, райці, бурмістри і війт походили із заможного міщанства.

Магдебурзьке право в Україні мало обмежений характер. Міщани не звільнялися зовсім від феодалної залежності й мусили виконувати деякі повинності. Крім цього, війта не обирали, його призначав чи то король, чи великий князь. Міщанство боролось за право обирати органи міської влади. У 1378 р. право обирати війта одержав Львів.

Поглиблення поділу праці, зростання обміну, економічних зв'язків між містами і селами, окремими районами сприяли розвитку внутрішньої торгівлі. Велася вона на невеликих місцевих торгах, які збиралися один-два рази на

тиждень. Торгували збіжжям, хутром, медом, рибою, виробами ремесла тощо. На ринках почали виникати майстерні ремісників, постійні крамниці купців, які продавали різноманітний крам і скуповували великі партії місцевих товарів, щоб перепродати в інших містах. Важливе місце займала торгівля сіллю.

З XIV ст. починає розвиватися ярмаркова торгівля. Ярмарки влаштовувались у великих містах один-два рази на рік і тривали кілька днів, бувало і тижнів. На них з'їжджалися купці з усіх куточків країни і навіть з-за кордону. Це свідчило про те, що почав складатися внутрішній ринок, розвивалася оптова торгівля.

Дозвіл на проведення ярмарків видавався королівською або великокнязівською владою спеціальними грамотами. Такий дозвіл мали Львів, Луцьк, Київ, Перемишль, Галич, Ярославль. Але при пануванні натурального господарства зв'язки між окремими районами країни не були постійними.

Зовнішня торгівля після роздроблення Київської Русі й татарської навали на деякий час підупала, але в XIV - XV ст. торговельні зв'язки України з іншими країнами стають знову тривкими. Товари в Україну і через Україну йшли зі Сходу на Захід, з Півдня на Північ, і навпаки. Україна вивозила худобу, шкіри, хутро, збіжжя, сало, мед, віск, рабів, деревину, ремісничі вироби тощо. Завозила тонкі сукна, полотна, залізо, сталь, зброю, коштовності, скло, папір, вино, шовкові тканини, парчу, сап'ян, прянощі та ін. Україна торгувала з Візантією, прибалтійськими країнами, Німеччиною, країнами Середньої Азії, Кавказом, Молдавією, пізніше Туреччиною, Чехією, Угорщиною, Італією, Грецією. Міцніли економічні зв'язки України з Росією. Великими торговельними центрами стали Київ, Львів, Луцьк, Володимир на Волині, Галич, Кам'янець на Поділлі.

Розвиток торгівлі в українських землях стримувався політикою польського та литовського уряду. Польща і Литва вкрилися великою кількістю внутрішніх і прикордонних митниць. За кожен товар треба було платити мито. Брили мито й окремі феодали за проїзд через їхні володіння. Форми сплачування мита були найрізноманітніші: купці сплачували ярмаркове,

ринкове, шляхове, мостове, привальне, відвальне, перевізне, гребельне, скатне, прикордонне мито тощо.

Польський уряд утискував українських купців, їм заборонялося займатися торгівлею, особливо в західноукраїнських землях. Дискримінувалися також московські, вірменські та єврейські купці. З іноземців брали велике мито, змушували продавати товари за зниженими цінами та ін. Уряд Польщі намагався монополізувати зовнішню торгівлю. Все це перешкоджало розвитку торгівлі, послаблювало економічні зв'язки як усередині України, так і з зовнішнім світом.

Розвиток торгівлі змусив упорядкувати грошову систему. В XIV ст. у Львові карбувалася власна срібна монета – великі срібні руські півгроші та мідні денарії. Були в обігу польські, литовські, італійські, угорські, генуезько-кримські, чеські, молдавські, татарські монети.

З XV ст. почали продавати товари в кредит, під великі відсотки, зародилася іпотека, з'явилися перші „банківсько-торгові дома”, розквітло лихварство. Торгівля розширювалася і еволюціонувала, набираючи нові форми.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 4

1. Назвіть основні норми і положення, якими характеризується феодальне господарство?
2. Чим обумовлений процес виникнення, розвитку, та піднесення міст у епоху Середньовіччя?
3. Назвіть особливості формування і розвитку європейської торгівлі у середні віки?
4. Дайте загальну характеристику розвитку українських земель в епоху Середньовіччя?
5. Чим пояснюється релігійна спрямованість економічної думки періоду Середньовіччя?

ТЕМА 5

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

5.1. Основні причини розкладу феодального ладу

На кінець XV ст. економіка феодального господарства в країнах Західної Європи набула певного розвитку. Чітко окреслилося феодальне та селянське господарство. Швидко розвиваються феодальні міста та ремесла, котрі перетворюються на дрібнотоварні, зростає їх економічна роль, поглиблюється суспільний поділ праці, розвивається внутрішня та зовнішня торгівля, зростає роль грошей.

У XVI - XVIII ст. в країнах Західної Європи поступово створюються умови для переходу від феодального до індустріального суспільства, що було пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин, особливо в містах; початком руйнування натурального феодального господарства; зростанням обсягів торгівлі. Виникають перші великі капітали, розвивається лихварство.

Вирішальна роль у процесі розкладу феодального господарства та переходу до індустріального суспільства належить розвитку науки, техніки, сільськогосподарського виробництва, які створили передумови для здійснення Великих географічних відкриттів другої половини XV - початку XVII ст.

Саме в цей період у країнах Західної Європи відбуваються важливі зміни, пов'язані зі створенням постійних армій, які потребували багато зброї, тканин для обмундирування. Розвивається мануфактурне виробництво з застосуванням вільнонайманої праці.

На кінець XV ст. в країнах Західної Європи було багато зроблено для розвитку промислового виробництва. Так, удосконалюється водяне колесо, яке використовувалося як двигун. Попит на метал сприяв удосконаленню доменної печі, що дало можливість одержувати більш якісний метал. У металообробці почали застосовувати молоти для кування металу та прості види шліфувальних

та токарних верстатів. У гірничій справі впроваджуються насоси для відкачування води з шахт та різні підйомні механізми, що позитивно вплинуло на видобуток руди та вугілля. В ткацькому виробництві було вдосконалено ткацький верстат, з'явилася в'язальна машина, що дало можливість збільшити виробництво тканин. Велике значення для створення різних машин і механізмів мало виготовлення годинника з маятником, майбутнього прообразу багатьох машин. Розвивається книгодрукування за допомогою літературного набору. Особливо великі досягнення були зроблені у виготовленні вогнепальної зброї різних видів та рушниць.

Відбулися суттєві зрушення у суднобудуванні. В кінці XV ст. було побудовано новий тип морського судна – каравелу. Такі судна мали велику кількість вітрил, могли брати на борт багаточисленну команду та значний запас провіанту, розрахований на довгий час плавання в океані.

Певні зрушення мали місце і в сільському господарстві, хоча воно розвивалося повільнішими темпами, ніж промисловість. Так, у сільському господарстві освоюються нові землі, впроваджується багатопільна система землеробства, травосіяння, внесення органічних добрив, осушуються болота, для обробки землі застосовується більш вдосконалений плуг на кінній тязі. В тваринництві були виведені нові, більш продуктивні породи худоби, зростає порайонна спеціалізація відповідно до природнокліматичних умов окремих країн. Все це підвищило продуктивність праці в сільському господарстві.

Значні досягнення мали місце в науці. Вони дали можливість удосконалити компас, астролябію, морські карти та атласи, обґрунтувати кулястість Землі, що давало можливість у майбутньому здійснити навколосвітнє плавання.

Досягнення західноєвропейських країн у кінці XV - на початку XVI ст. у промисловості й сільському господарстві дали можливість значно збільшити обсяги виробництва товарів та товарообіг. Однак для зростаючого товарообігу в Західній Європі вже не вистачало золота та срібла як засобу обігу і платежу, з якого карбувалися гроші, адже паперових грошей європейці ще не знали.

Нестача золота та срібла загострилася також унаслідок пасивної торгівлі Західної Європи зі Сходом та відсутністю золотоносних родовищ і майже повним використанням срібних копалин у Німеччині.

Розвиток дрібнотоварного виробництва, розширення товарно-грошових відносин, розширення потреб феодалів на товари, особливо предмети розкоші, а королів – поповнювати державну казну, призвело до спалаху так званої „жаги золота”. Золото набуває все більшої ваги і як джерело накопичення та збагачення. Прагнення до накопичення золота та срібла переросло в гостру економічну проблему, що було наслідком попереднього економічного розвитку країн Західної Європи. Все це збільшувало прагнення дворян-феодалів, особливо тих, хто збіднів, до захоплення заморських територій, багатих на золото та срібло, стимулювало організацію морських експедицій.

Отже, розвиток економіки країн Західної Європи призвів до „жаги золота”, бажання збагачення феодалів та купецтва, штовхало до пошуку золота та срібла, особливо на Сході, який за різними джерелами був багатий на ці дорогоцінні метали.

5.2. Причини і наслідки Великих географічних відкриттів

У середині XV ст. також виникли труднощі у європейських країн у торгівлі зі Сходом по суходолу. Туреччина захопила традиційні торгові шляхи на Близькому Сході, а араби контролювали торгівлю через Північну Африку. Торгівля європейськими товарами стала неприбутковою, оскільки вони обкладалися високим митом, а торгові каравани часто грабувалися, унаслідок чого левантійська торгівля опинилася у глибокій кризі. Основні торгові міста Італії – Генуя та Венеція, через які здійснювалася європейська торгівля, занепадають. Усе це ще більше підштовхувало європейців до пошуку морських шляхів на Схід.

У XV - XVI ст. західноєвропейці значно збільшили вживання різних

східних прянощів, зокрема пахучого перцю. Торгівля прянощами давала величезні прибутки, прянощі цінилися нарівні з золотом. До того ж ціни на прянощі в Європі весь час зростали у зв'язку із занепадом торгівлі зі Сходом по суходолу. Отже, за таких умов для європейців дуже гостро постало питання пошуку морського шляху на Схід.

Вагому роль в організації перших морських експедицій відіграв політичний фактор. Саме в кінці XV ст. в Західній Європі утворюються політичні системи централізованої монархії – Іспанія і Португалія, в яких було ліквідовано феодальну роздробленість та розширено повноваження правителів. Становлення централізованих монархій привело до збільшення витрат на утримання армій, королівських дворів, виплату пенсій феодалам, що розорилися, до цього ж переважна кількість феодалів прагнула збагатитися під час морських експедицій і таким чином поліпшити своє матеріальне становище.

Крім цього, Іспанія і Португалія мали вигідне географічне положення: вихід в Атлантику, велику кількість досвідчених капітанів та матросів, накопичений значний досвід у кораблебудуванні; вони могли фінансувати великі морські експедиції. Все це сприяло тому, що саме Іспанія і Португалія були тими першими країнами, що поклали наприкінці XV ст. початок морським експедиціям.

Таким чином, головними причинами організації європейцями морських експедицій у кінці XV ст. були: пошук морських шляхів на Схід, щоб звільнитися від залежності Туреччини; необхідність одержання дорогоцінних металів золота та срібла, нестача якого стримувала розвиток торгівлі та збагачення феодалів і купців; збільшення надходження різних прянощів, які користувалися великим попитом.

Морські експедиції, які здійснили європейці з кінця XV до початку XVIII ст. увійшли в історію як Великі географічні відкриття і мали для економіки країн Західної Європи дуже велике значення. Головна мета морських експедицій полягала в тому, щоб якомога скоріше досягти країн Сходу та оволодіти їх багатствами. Відкриття європейськими країнами великої кількості

нових земель мало для них суттєві наслідки, позитивно вплинуло на їхній економічний розвиток.

Одним з найвагоміших наслідків Великих географічних відкриттів було створення колоніальної системи. Першими колоніальними державами стають Іспанія і Португалія. Ці держави, захопивши величезні землі, грабували їх та населення, здійснюючи нееквівалентний обмін. Іспанія і Португалія першими почали створювати на відкритих землях факторії та плантації для вирощування кавового дерева, бавовни, тютюну, чаю, але головний прибуток давала нееквівалентна торгівля з аборигенами різними дешевими товарами в обмін на золото, срібло та дорогоцінне каміння, а то й просто неприкритий грабіж. Силу-силенну туземців гнали на роботу в копальні для видобування золота та срібла, примушували задарма працювати на плантаціях.

Не відставали від Іспанії і Португалії у пограбуванні колоній Голландія, Англія та Франція. В XVI - XVIII ст. Англія і Голландія широко розгорнули работоргівлю. Африканських негрів перепродували для роботи на плантаціях в Америці. Работоргівля приносила прибутки, які досягали 1000 %.

Кошти від пограбування колоній Іспанія і Португалія витрачали на розваги, будівництво палаців та придбання предметів розкоші, а Англія, Голландія і Франція спрямували свої прибутки від колоній на розвиток промисловості та торгівлі, що в майбутньому дало свої позитивні наслідки.

Великі географічні відкриття привели до утворення світового ринку та встановлення стабільних економічних зв'язків між Західною Європою та знов відкритими землями, що сприяло розвитку торгівлі, мореплавства, промисловості. На кінець XVII ст. колонії почали широко використовуватися для господарської діяльності, сприяли розширенню зовнішньої торгівлі. Створюються умови для міжнародного поділу праці, формування світового господарства та світового ринку. Розвитку світової торгівлі сприяло також знайомство європейців з новими культурами: тютюном, какао, кавою, картоплею, маїсом, томатами та ін., які дістали в Європі широкого вжитку. Все це привело не тільки до розширення асортименту різних товарів, але до

значного збільшення обсягів торгівлі. Так, тільки ввіз прянощів у Європу в XVI ст. перевищував обсяги венеціанської та генуезької торгівлі більш як у 30 разів.

Становлення світового ринку відбилося на методах здійснення міжнародної торгівлі. Утворюються торговельні компанії, які активно включилися у боротьбу за нові ринки. Серед них найбільшими були англійська та голландська Ост-Індська компанії, які активно проводили нееквівалентну торгівлю з колоніями, одержуючи величезні прибутки.

У XVI ст. обсяги світової торгівлі країн Західної Європи зі знов відкритими землями настільки збільшилися, що це призводить до виникнення торгових бірж, де угоди укладалися за зразками товарів. Перша така біржа була заснована в місті Антверпені в Голландії. Збільшення обсягів торгівлі викликало велику потребу в кредитах для кредитування торгівлі, а це сприяло заснуванню перших великих банків. Такі банки виникають в Амстердамі та Лондоні. Ці банки стали головними кредиторами торгівлі європейських країн з колоніями і сприяли її розширенню.

Розвиток світового ринку привів до переміщення головних торговельних шляхів та напрямків торгівлі. Венеція та Генуя – головні торгові міста в XV ст. – втрачають своє місце у світовій торгівлі, їх торгівля занепадає, а торгівля портових міст Іспанії і Португалії швидко розвивається. Але підйом торгівлі Іспанії і Португалії був недовгим. Уже на початку XVII ст. центр світової торгівлі перемістився на узбережжя Атлантичного океану. Головна роль у світовій торгівлі переходить до Голландії, Англії та Франції. Міста Антверпен, Амстердам та Лондон стають не тільки світовими торговими центрами, а й фінансовими.

Суттєвим наслідком Великих географічних відкриттів була „революція цін”, яка привела до значного підвищення цін в XVI ст. в Західній Європі, де до того ціни на промислові й сільськогосподарські товари були майже стабільними. Але вже в 30-х роках XVI ст. ціни в Іспанії і Португалії зросли в 4 - 5 разів, у Франції – у 2 - 3 рази, в Англії – в 4 рази. Країни, що брали активну участь у відкритті нових земель, зокрема Іспанія і Португалія, ввезли велику

кількість дорогоцінних металів, що призвело до збільшення запасів золота в Європі в XVI ст. більш ніж у 2 рази, а срібла – в 3 рази.

Однак головною причиною „революції цін” було не так значне збільшення кількості золота та срібла, як стрімке падіння їх вартості. Це було пов’язано з тим, що золото та срібло видобувалося дешевою працею рабів, а то й просто грабунками туземного населення, тоді як умови виробництва товарів у країнах Західної Європи залишалися в основному без змін. За таких умов в XVI ст. еквівалентом тієї ж кількості товару стала більша кількість золота та срібла, ніж раніше, що й призвело до різкого зростання цін, особливо на предмети першої необхідності.

Як наслідок, „революція цін” призвела до збагачення мануфактуристів та падіння реальної заробітної платні найманих робітників, оскільки зростали ціни на продукти харчування та предмети широко вжитку. Так, в Англії ціни на товари підвищились на 155 %, а заробітна плата робітників – тільки на 30 %. Від „революції цін” виграли торгівці, які займалися спекуляцією, та частина заможних селян, котрі продавали свою продукцію за зростаючими цінами. „Револуція цін” негативно відбилася також на прибутках феодалів, які на багато років наперед установлювали для селян фіксовану ренту грошима. Внаслідок „революції цін” відбувається швидке розорення класу феодалів та падіння реальної заробітної плати найманих робітників, одночасно з цим зростають прибутки мануфактуристів та купецтва.

Таким чином, Великі географічні відкриття привели до утворення колоніальної системи, розвитку світового ринку, змін напрямків у світовій торгівлі, одержання країнами Західної Європи великої кількості дорогоцінних металів. Пограбування підкорених європейцями народів дало можливість одержати величезні матеріальні ресурси, вкласти їх в економіку, що сприяло швидкому розвитку країн Західної Європи та переходу від феодального до індустріального суспільства.

5.3. Первісне нагромадження капіталу в країнах Європи

У XVI - XVIII ст. внаслідок розвитку ринкових відносин під впливом Великих географічних відкриттів відбувається криза феодального натурального господарства, землі феодалів перетворюються на товар, предмет купівлі й продажу, прискорюється процес розорення селян. На кризу натурального феодального господарства також активно вплинуло переведення селян на грошову ренту, що прискорило втягування селян і феодалів у ринкові відносини. Здійснюється генеза основних ознак індустріального суспільства, що в першу чергу було пов'язано зі швидким розвитком мануфактури – капіталістичного підприємства, яке застосовувало вільнонайману працю і орієнтувалося на виробництво продукції, що користувалася попитом у населення, тобто працювало для потреб ринку як внутрішнього, так і зовнішнього. Криза натурального феодального господарства прискорювала розвиток ринкового господарства.

Криза натуральної системи господарювання феодалів, усе більше їх підпорядкування потребам ринку, розвиток мануфактурного виробництва, яке також орієнтувалося на задоволення потреб ринку, закладали підвалини ринкового господарства в країнах Західної Європи.

Великі географічні відкриття, утворення колоніальної системи, становлення світового ринку привели до того, що дрібне товарне виробництво вже не задовольняло зростаючі потреби в різних товарах промислового виробництва. За таких умов повстало питання про створення великого масового виробництва товарів. Для цього було потрібно накопичити капітал та мати вільного робітника, який був би змушений працювати на підприємстві. Історичний процес накопичення капіталу та відокремлення виробника від засобів виробництва одержав назву первісного нагромадження капіталу.

Нагромадження значних фінансових коштів для створення мануфактурного виробництва відбувалося в основному насильницьким шляхом.

Швидкому накопиченню капіталів сприяв грабіж колоній, нееквівалентна

торгівля та работоргівля. Первісне накопичення капіталу значно прискорило розвиток мануфактурного виробництва в країнах Західної Європи.

Історія становлення індустріальних країн Західної Європи тісно пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва в XVI - XVIII ст., від якого в значній мірі залежав економічний розвиток країн у цілому. Характерною рисою мануфактури у порівнянні з попередньою простою кооперацією був перехід до поопераційного поділу праці при виготовленні товарів, що привело до значного підвищення продуктивності праці. Мануфактурне виробництво історично підготувало передумови для великої машинної індустрії.

У класичному вигляді процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії. Ще в XIII - XIV ст. Англія вивозила сиру вовну на переробку за кордон, зокрема до Голландії. У XV ст. в Англії починають будуватися мануфактури для виробництва сукна з власної сировини, попит на яку з кожним роком зростав. У XVI ст. виготовленням вовняних тканин займалося близько половини робочого населення Англії, а на початок XVII ст. 90 % англійського експорту складала продукція суконного виробництва.

Зростання попиту на якісне англійське сукно дало поштовх до розведення овець, що стало більш вигідним, ніж землеробство. Високі прибутки англійських феодалів – лендлордів – від продажу вовни сприяли росту аграрного сектору та зумовили насильницький згін селян із землі, захоплення общинних та церковних земель, перетворення їх на пасовища. Лендлорди використовували своє право приватної власності на землю, руйнували житла селян, створювали великі пасовища для овець, які огорожували парканами, тому цей процес одержав назву „огорожування”. Лендлорди часто здавали „огорожену” землю в оренду фермерам, які використовували в господарствах вільнонайману робочу силу селян, що втратили землю. Так утворювалися капіталістичні господарства на селі.

Під час процесу огорожування тисячі селян примусово втрачали засоби до існування – землю – і були змушені йти в міста шукати роботу, де працевлаштовувалася лише їх невелика частка. Значна решта селян

перетворювалися на жебраків та злодіїв. У зв'язку з цим в Англії в XVI - XVII ст. приймаються проти жебраків дуже жорсткі закони, які одержали назву „криваве законодавство”.

Отже, унаслідок проведення процесу огорожування насильницьким шляхом, мануфактури в Англії одержали сировину та дешеву робочу силу, що сприяло їх розвитку та забезпечувало їх власникам накопичення капіталів.

Другою стороною первісного нагромадження капіталу було накопичення значних сум грошей у руках окремих людей. Тут для Англії були характерні такі джерела, як: використання державних боргів та високих відсотків від них, здійснення політики протекціонізму (покровительства), що давало можливість державі встановлювати високі митні тарифи, які захищали від конкуренції власного виробника.

Значну роль для Англії у нагромадженні капіталів відіграли Великі географічні відкриття, грабіж колоній, особливо Індії, нееквівалентна торгівля, піратство, работоргівля, яка набула великих масштабів у XVII ст., коли негри з Африки тисячами вивозилися на продаж до Америки.

Перелічені вище джерела надали можливість окремим особам в Англії накопичити великі кошти, які були вкладені у розвиток мануфактурного виробництва і перетворилися на капітал.

Щодо Голландії, то процес первісного нагромадження капіталу тут почався раніше, ніж в Англії. Ще наприкінці XIV ст. у Голландії сталося руйнування феодальних відносин на селі й утворення фермерських господарств, і як наслідок – виникнення значної кількості вільної робочої сили.

Буржуазна революція в Голландії в другій половині XVI ст. прискорила процес первісного нагромадження капіталу, який відбувався за рахунок таких джерел, як: розвиток фінансових операцій; сільського господарства; грабування колоній та нееквівалентного обміну товарами з ними; прибутків від торгівлі. Перетворення Голландії на провідну фінансову державу світу активно вплинуло на розвиток мануфактурного виробництва на основі застосування вільнонайманої праці. Отже, з'явилась можливість швидко розвинути

суднобудівельні, суконні, полотняні, шовкові та інші мануфактури, створити підприємства з переробки продукції сільського господарства, перетворити країну в найбільшу торговельну та фінансову державу світу.

Вплив Великих географічних відкриттів прискорив процес первісного нагромадження капіталу в Англії, Голландії та інших країнах Західної Європи та руйнування натурального феодалного господарства; ці відкриття втягували феодалне господарство в ринкові відносини, позитивно впливали на розширення мануфактурного виробництва, що створювало передумови для переходу до індустріального суспільства.

З середини XVII ст. мануфактура стає панівною формою виробництва, охоплюючи все більшу кількість випуску різних видів товарів та поглиблюючи міжнародний поділ праці. Галузевий склад мануфактур у значній мірі визначався природно-географічними умовами та історичним розвитком тієї чи іншої країни. Так, в Англії в основному переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні мануфактури; у Німеччині – гірничі, металообробні та будівельні, у Голландії – текстильні та суднобудівельні.

Розвиток мануфактурного виробництва викликав погіршення умов праці робітників, збільшення тривалості робочого дня, застосування жіночої та дитячої праці, зниження реальної заробітної платні, що сприяло загостренню соціальних протиріч.

Значний внесок у розвиток мануфактурного виробництва зробили перші буржуазні революції в Західній Європі та США: у Нідерландах (1566 - 1609 рр.), в Англії (1640 - 1649 рр.), Франції (1789 - 1794 рр.), США (1775 - 1783 рр.). Ці революції створили умови для приходу до політичної влади буржуазії, яка прийняла закони, спрямовані на подальший розвиток мануфактурного виробництва, розширення торгівлі, фінансової справи, на ліквідацію феодалних пережитків, що гальмували економічний розвиток країн. Головний підсумок буржуазних революцій полягає в остаточній перемозі над феодализмом і встановленям буржуазно-демократичного устрою. Основний напрямок діяльності буржуазії, яка прийшла до політичної влади, полягав у

тому, щоб створити сприятливі умови для розвитку мануфактур та спрямувати всі закони у фінансовій сфері на накопичення різними шляхами грошей та захистити внутрішній ринок країн від іноземних товарів.

Суттєвий вплив на розвиток мануфактурного виробництва та торгівлі мала буржуазна революція в Англії. Вона мала всесвітньо-історичне значення, сприявши остаточній ліквідації феодалізму. Прийшовши до політичної влади у ході революції, англійська буржуазія приймає закони, спрямовані на розвиток промисловості й торгівлі, зміцнення фінансів. Так, у 1651 р. приймається „Навігаційний акт”, за яким усі товари, які ввозилися до Англії, повинні були перевозитися лише на англійських судах; парламент своїми законами підтримував процес огорожування, що забезпечувало дешевою робочою силою мануфактури. Уряд активно проводив політику накопичення капіталу в країні, що зміцнювало грошову систему та виробництво. Для укріплення кредитної системи в 1694 р. був відкритий Англійський банк, значно розширилася територія колоній. У XVIII ст. Англія перетворилася на найбільшу колоніальну державу світу, що позитивно вплинуло на індустріальний розвиток країни, забезпечило ринок збуту її товарів.

Активною антифеодальною була економічна політика французької буржуазної революції. Революція скасувала податкові привілеї дворян, ліквідувала регламентацію виробництва та цехи, проголосила свободу торгівлі, запровадила політику протекціонізму, значною мірою розв’язала аграрне питання, наділивши селян невеликою кількістю землі. У січні 1800 р. в країні створюється Французький банк, розвивається кредитно-фінансова система.

Розвиток торгівлі в XVII - XVIII ст. в таких країнах, як Голландія, Англія та Франція призводить до того, що торгівля, особлива колоніальна, стає однією з провідних галузей економіки, приносячи країнам величезні прибутки. Тому політика торговельного балансу та розширення торгових зв’язків між країнами набуває великого значення. Торговельний баланс розраховувався як різниця між експортом і імпортом товарів.

Отже, вже на початку розвитку світової торгівлі країни вважали, що

потрібно більше експортувати товарів за кордон, ніж імпортувати, щоб мати позитивний баланс, який активно впливав на накопичення грошей в країні.

Щоб забезпечити позитивний торговельний баланс країни Західної Європи активно проводили політику протекціонізму спрямовану на захист законами та правилами промисловості та внутрішнього ринку країн від проникнення на нього іноземних товарів. Для цього використовувалися перш за все високі ставки мита на ввіз товарів з-за кордону. В той же час політика протекціонізму заохочувала розвиток національної економіки та захищала її від іноземної конкуренції. Політику протекціонізму, наприклад, активно проводила Англія, і це позитивно впливало на розвиток мануфактурного виробництва.

Таким чином, у мануфактурний період розвитку економіки в країнах Західної Європи під впливом Великих географічних відкриттів, швидкого первісного нагромадження капіталу, створення колоніальної системи та становлення світового ринку відбувався розклад натурального феодалного господарства. Поряд з цим розвивалися ринкові відносини; значних обсягів набуває внутрішня та зовнішня торгівля, яка сприяє розширенню мануфактурного виробництва, яке заклало підвалини для переходу до індустріального суспільства.

Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи та США сільське господарство ще було провідною галуззю економіки, тут було зайнято майже 90 % населення. Однак, під впливом розвитку мануфактурного виробництва, росту міст, торгівлі, відкриття великої кількості нових земель, зростання потреб у сировині та продуктах харчування в сільському господарстві відбуваються суттєві зрушення.

Так, в Англії внаслідок політики огорожування в другій половині XVIII ст. селянство як клас майже зникає і його замінюють підприємці-фермери та вільнонаймані сільськогосподарські робітники. Фермерські господарства вели інтенсивне господарство, застосовували в сільському господарстві нові культури та машини.

Унаслідок аграрного перевороту відбувається подальше зростання

продуктивності в сільському господарстві, що було викликане введенням багатопільної системи в землеробстві, запровадженням травосіяння, стійлового утримання худоби та збільшенням її продуктивності, розширенням посівних площ. Аграрний переворот в Англії поклав початок розвитку капіталістичного фермерства та експлуатації найманих робітників, впровадженню більш досконалих знарядь праці, машин для обробітку землі, розширенню внутрішнього ринку країни, забезпеченню промисловості, що швидко розвивалася, дешевою робочою силою та мануфактур сировиною. Кардинальні зміни у сільському господарстві сприяли виникненню системи постачання продуктами харчування великих міст, позитивно впливали на створення умов для промислового перевороту в Англії, розширювали внутрішній ринок.

5.4. Економічне вчення меркантилістів

Меркантилізм – це напрям економічної думки, прибічники якого бачили у зовнішній торгівлі джерело багатства в результаті здійснення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

У Західній Європі меркантилізм зародився вже у 15 столітті. Головною передумовою генезису меркантилізму було зародження капіталізму та розклад феодалізму.

Разом з новими економічними відносинами з'явилась і економічна школа меркантилістів (від італійського mercante – купець). Окрім зазначеного вище, вивченню і узагальненню явищ економічного життя сприяла ліквідація монополій церкви у сфері ідеології, зростання наукових знань. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що меркантилізм виник на основі узагальнення первісного нагромадження капіталу. Меркантилістські методи застосовувались державою для розвитку мануфактурної промисловості, для вирішення виникаючих проблем. Вчення захищало торговця, і тому Голандія в результаті розквіту та збагачення за рахунок розвитку судноплавства, зовнішньої торгівлі

та колоніальної експансії, була проголошена ідеалом меркантилізму. Тобто меркантилізм не був випадковим явищем в історії економічної думки. Він був однозначно і теорією, і керівництвом до дії тогочасного суспільства.

Меркантилістська концепція багатства базувалася на наступних положеннях:

- багатство це гроші;
- виробництво створює умови для росту багатства і тому його потрібно розвивати;
- джерелом багатства є зовнішня торгівля;
- прибуток утворюється в сфері обігу, тому що товари продаються по вищій ціні, ніж купуються. Таким чином ціна продажу більша за ціну купівлі;
- джерелом збагачення є тільки зовнішня торгівля. Національна торгівля не збільшує національного багатства, але може забезпечити процвітання окремих осіб.
- баланс зовнішньої торгівлі повинен бути активним, тобто імпорт повинен бути менший за експорт.

Розглядаючи суть меркантилізму, слід зазначити, що у своєму розвитку він пройшов дві стадії.

Перша стадія – ранній меркантилізм (16 століття), пов'язаний з утвердженням монетарної системи (монетаризм).

Ранній меркантилізм зародився ще до великих географічних відкриттів. Представниками цього напрямку були: в Англії – Вільям Стаффорд (1554 - 1612), в Італії – Гаспаро Скаруффі (1519 - 1584).

Для монетарної системи характерна теорія грошового балансу. Відповідно цієї концепції завдання накопичення грошових багатств в країні вирішувалась головним чином адміністративним шляхом, що забезпечував жорстку регламентацію грошового обігу, зовнішньої торгівлі. Монетаристи розглядали золото, як скарб, абсолютну форму багатства, шукали шляхи його притоку з-за кордону. При цьому намагались зберегти гроші в своїй країні. При цьому слід пам'ятати, що гроші у цей час були представлені у вигляді

грошових металів – золота та срібла. Тому вочевидь, що функція грошей, як накопичення скарбів, мала дуже велике значення.

Заборонялось вивозити золото та срібло з країни. Це каралось засудженням до смерті. Купці-експортери повинні були частину виручки, отриманої за кордоном повертати в країну готівкою. Іноземних купців змушували всі гроші, отримані від продажу своїх товарів, витратити на купівлю товарів місцевого виробництва.

Поряд з цим встановлювались високі ціни на експортні товари. Меркантилізм характеризувався біметалізмом (встановлювалось фінансове співвідношення між золотими та срібними монетами).

Друга стадія – розвинутий меркантилізм, який одержав назву мануфактурний або власне меркантилізм (17 століття).

Перехід до мануфактурної системи не позначився на основних догмах меркантилістської концепції, але привів до значних змін у формах накопичення капіталу.

Розвинутий меркантилізм характеризував більш розвинуту економіку. Це і відбилось на суті економічної доктрини. Найбільш відомим виразником цього виду меркантилізму являвся англієць Томас Мен (1671 - 1641), італієць Антоніо Серра, француз Антуан Монкретьєн (1576 - 1621).

Як і монетаристи, представники мануфактурної системи вважали, що багатство країни – це золото, джерелом багатства є зовнішня торгівля. Основним положенням мануфактурного меркантилізму була теорія активного торгового балансу. В зв'язку з цим дозволявся вивіз грошей за кордон. При цьому висувався принцип – купувати дешевше в одній країні та продавати дорожче в іншій.

Меркантилісти нового напрямку відмовились від заборони вивозу золота за кордон, від жорстокої регламентації грошового обігу. Також вони пропонують заходи для стимулювання зовнішньої торгівлі, яка повинна була забезпечити постійний приток золота в країну. Замість системи біметалізма вводиться монометалізм, тобто золото виступає єдиним грошовим металом.

Слід звернути увагу на ту обставину, що розвинутий меркантилізм в якості головної функції грошей признавав функцію грошей як засобу обігу.

Основним правилом зовнішньої торгівлі вважалось перевага вивозу над ввозом.

Цьому сприяло меркантилістське піклування про розвиток мануфактурного виробництва; внутрішню торгівлю; зростання обсягу експорту товарів; закупки сировини за кордоном; раціональне використання грошей.

У відповідність торгового балансу проводилась політика протекціонізму, згідно основних положень якої заборонявся вивіз сировини, обмежувався ввіз деяких товарів, особливо предметів розкоші, встановлювалось високе ввізне мито.

Меркантилісти вважали, що королівська влада повинна сприяти розвитку національної промисловості і торгівлі, виробництву товарів на експорт, підтримувала високе мито, будувала кораблі та розширювала зовнішню експансію.

Привертає увагу та обставини, що є єдине положення у ранніх та пізніх меркантилістів – основою основ усіх їх поглядів було уявлення, що єдиним справжнім багатством країни є гроші. Відповідно до цього всі меркантилісти виступають на захист максимального нагромадження грошей. Основна відмінність полягала у різному трактуванні активного балансу.

Крім того, представники раннього етапу розглядали гроші як скарб, а пізні трактували їх як засіб інвестування, „тобто гроші породжують гроші”, і вони весь час повинні бути в русі.

Значення теорії „торгового балансу” полягало у тому, що вона давала більш зріле та ефективне вирішення економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо „торгового балансу” дійсно було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж, постійним і надійним, не пов'язаним з випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. Це значить, що пізні меркантилісти, відкривши одне з важливих джерел нагромадження капіталу,

правильно розуміли економічні завдання своєї епохи, оскільки час промислових переворотів ще не прийшов.

Меркантилізм був досить примітивним. Це була перша спроба систематизувати уявлення про економічні явища і процеси, яка виникла у період первісного нагромадження капіталу. При цьому слід зазначити, що меркантилізм не пішов зі сцени з появою класичної школи. Його представник Джордж Стюарт (1712 - 1780), який виклав свою концепцію у книзі: „Дослідження принципів політичної економії” (1767) намагався одним із перших дати систематичний виклад основ політекономії, показав „процес відокремлення умов виробництва, як власність певного класу, від робочої сили”.

Для меркантилістів характерна інтерпретація економічних явищ, що випливає з визнання головною сферою обігу. Такий підхід був зумовлений певними історичними умовами, що відповідали епосі первісного нагромадження капіталу.

Висунуті меркантилістами інтерпретації економічного процесу, згідно яких джерело багатства є сфера обігу, а утворення прибутку пояснювалось як результат продажу товару по ціні, що перевищує його вартість, в значній мірі долають представники класичної політекономії.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 5

1. Як саме розвиток науки і техніки сприяв Великим географічним відкриттям?
2. Назвіть основні причини Великих географічних відкриттів?
3. Що таке „революція цін”?
4. Яким чином буржуазні революції сприяли розвитку капіталістичного виробництва?
5. Наведіть основні відмінності у поглядах представників раннього і пізнього меркантилізму?

ТЕМА 6

РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ

(друга половина XVII - перша половина XIX ст.)

6.1. Промисловий переворот в Англії

Промисловий переворот – це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та пролетаріат, тобто люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодальною). Промисловий переворот – це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості в кожній окремій країні.

Однією з перших країн, де почався промисловий переворот, була Велика Британія (60-ті роки XVIII ст.). Основні передумови його такі.

По-перше, значне нагромадження капіталу, зосередженого в руках невеликого числа людей (бужуазії), які мали власний інтерес вкладати кошти у виробництво, що прискорювало розвиток економіки. Воно відбувалося завдяки швидкому розвитку торгівлі, відкритому пограбуванню Індії, переходу промисловості й сільського господарства на капіталістичний шлях.

По-друге, це результати Англійської буржуазної революції, насамперед усунення перешкод для розвитку капіталістичних відносин. Вона відкрила шлях для швидкого зростання продуктивних сил, закріпила буржуазну власність на землю, надала потужного поштовху аграрному перевороту і прискорила формування нової структури національного ринку. Відбувся перехід від середньовічної феодальної монархії до буржуазної монархії. Внаслідок революції було ліквідовано необмежену владу короля, а нові класи

та стани отримали доступ до державної влади. Політичний союз земельної та фінансової аристократії, що склався в цей період, був тривалим і порівняно міцним. Він згодом перетворився на союз землевласників та усього класу буржуазії, забезпечуючи відносну стійкість англійської монархії. При цьому аристократія, зберігши монополію політичної влади, враховувала інтереси буржуазії.

По-третє, це іноземна конкуренція. Зокрема, у цей період Англія відчувала певні труднощі зі збутом металу, бавовняних тканин на світовому ринку, де значну конкуренцію їй складали Росія, Швеція та Індія з її традиційно якісним і яскраво розфарбованим природними барвниками ситцем. Перемогти конкурентів можна було тільки за умови налагодження фабричного виробництва та випуску дешевшої і якіснішої, а отже, і більш конкурентоспроможної продукції.

По-четверте, нагромадження капіталу супроводжувалося зростаючими можливостями для його вигідного використання. Майже всі війни XVIII ст. закінчувалися захопленням нових колоній. У раніше завойованих колоніях примножувалося багатство і збільшувалося населення. Вест-Індія, де чисельність білого населення в 1734 - 1773 рр. зросла з 36 тис. до 58 тис, була для цього найбільш вигідною з усіх британських володінь. У 1790 р. в неї було вкладено 70 млн. фунтів стерлінгів проти 18 млн. фунтів стерлінгів на Далекому Сході, а її торгівля з Англією майже вдвічі перевищувала імпорт і експорт Ост-Індської компанії. Колоніальна експансія Англії сприяла розширенню ринків збуту для її промислових товарів.

Збільшення колоніальних багатств і розширення торгівлі забезпечували зростання ринку для британських товарів, якого вже не могла наситити домашня промисловість за допомогою ручних методів виробництва. Великі та затяжні війни XVIII ст., які вели регулярні війська, не тільки породжували безперервний попит на британські товари, а й викликали попит на спеціальні, стандартизовані товари. Основним предметом експорту було сукно, яке в 1700 - 1770 рр. становило в ньому 25 - 30 %, тканини визначеного сорту і кольору,

необхідні для обмундирування, чоботи, гудзики, боєприпаси, рушниці, багнети.

Пошуки шляхів розв'язання проблеми масового виробництва товарів сприяли зростанню технічних винаходів наприкінці XVIII ст., а нагромадження капіталу досягло рівня, за якого стало можливим впровадження цих винаходів і перехід до масового виробництва.

Розвиток науки, промисловості і транспорту в Англії – це закономірний результат сприятливого ставлення суспільства до питань розвитку освіти і науки. Так, на початку епохи Реставрації, у 1662 р., в Лондоні оформилося Королівське товариство, яке стало першою науковою організацією в Англії і фактично відіграло роль Академії наук. Загальним принципом його діяльності була відмова від схоластики та догматичних методів „доведень”. Тільки спостереження за життям, природою, експерименти і точний математичний розрахунок визнавали в колах Королівського товариства справжньою наукою. Його діяльність підтримувала навіть церква. Автор першої історії Королівського товариства єпископ Спарт, прославляючи праці вчених, стверджував, що, за винятком Бога і душі, „вони вільні судити, як їм забажається”.

Королівське товариство сприяло розвитку в Англії у XVIII ст. наукових центрів, які готували кадри як для науки, так і для промисловості. Оскільки Оксфорд і Кембридж іще повністю не здолали суто гуманітарного напрямку, головних успіхів цього періоду було досягнуто в шотландських університетах (Глазго, Единбург), в університетах великих промислових центрів – Манчестера і Бірмінгема. За сприяння Королівського товариства виникли наукові організації нового типу, так звані дисидентські академії, у яких давали вищу науково-технічну освіту. У 1799 р. в Лондоні засновано Королівський інститут – науково-освітню установу, що ставила за мету „поширення пізнання і полегшення широкого введення корисних механічних винаходів і вдосконалень”.

Значного розвитку набула система початкової освіти, удосконаленням якої у XVIII ст. займалися різноманітні релігійно-добродійні общини

(„Товариство поширення Євангелія”, „Товариство поширення християнських знань” і особливо створене в 1750 р. „Товариство поширення релігійних знань серед бідних” та ін.). До початку XIX ст. початкові школи існували у 2/3 приходів. Уперше в історії Англії в 1802 р. видано закон про освіту, яким підприємців зобов’язували створювати фабричні школи. У них фабричні й ремісничі учні навчалися протягом чотирьох років одночасно з роботою на виробництві.

У XVIII ст. поряд із класичними закритими середніми школами для дітей багатих почали діяти реальні середні школи для підготовки технічно освічених підприємців, насамперед у промислових центрах. Тут надавали перевагу природознавчим наукам і новим мовам. Вищу технічну освіту здобували в університетах і Королівському інституті.

Великі відкриття і винаходи в науці й техніці, зроблені в Англії у XVIII ст. – першій половині XIX ст., були результатом дії досить розвинутої для того часу системи освіти і підготовки фахівців. У XVIII ст. в Англії створюються всі необхідні умови для розвитку винахідницької думки:

- достатня кількість грошових коштів, які давали можливість субсидувати наукові дослідження;
- досить освічене суспільство, яке сприймало все нове, що появлялось у світі науки;
- конкуренція з боку інших країн світу;
- необхідність задоволення потреб зовнішнього й внутрішнього ринку.

Не випадково перші винаходи зроблено саме в галузі бавовняного виробництва. Треба було знищити бавовняну галузь Індії та витіснити традиційні галузі – виробництво тканин на внутрішньому ринку. Потім винахідництво поширилося на металургійну промисловість, оскільки для розвитку англійської промисловості потрібно було все більше металу.

У 1733 р. механік Дж. Кей винайшов летючий човник, який підвищив продуктивність праці ткача вдвічі. За ним у 1785 р. Е. Катрайт винайшов механічний ткацький верстат, продуктивність якого в 40 разів перевищувала

продуктивність ткача, що працював вручну. Швидкий розвиток механізації властивий і для іншої складової бавовняного виробництва – прядіння. 1736 р. винайдено першу прядильну машину, яка механізувала процес прядіння. Ткач Д. Харгрівс винайшов у 1765 р. більш досконалу механічну прядку, на якій можна було працювати одразу кількома веретенами (до 20). Недолік цих прядильних машин полягав у тому, що їх рухали руки людини.

Перша фабрика Д. Аркрайта з прядильною машиною, що працювала на водяному двигуні, стала важливим кроком на шляху технічного прогресу. У 1780 р. за його прикладом уже працювало 20 прядильних фабрик, а ще через десятиліття – 150. Фабрики звичайно будували на берегах річок, бо двигуном поки що залишалося водяне колесо. Проте така механізація не задовольняла процес бурхливого розвитку техніки виробництва тканин і широкого використання машин.

Розпочаті ще в XVII ст. пошуки ефективного й універсального двигуна завершилися створенням у другій половині XVIII ст. парової машини. Вона, з одного боку, зробила справжню революцію в розвитку виробництва, а з іншого – уперше наочно продемонструвала єдність теорії й практики, науки та виробництва. Винахід парової машини здійснив у 1769 р. лаборант Глазгівського університету Дж. Уатт (1736 - 1818). У 1784 р. винахідник створив парову машину „подвійної дії”. У ній пара, розширюючись, тиснула то на один, то на другий бік поршня. Це була справді універсальна машина, яку використовували в різних сферах виробництва, а згодом із деякими вдосконаленнями – і на транспорті.

Після економічного піднесення 1820 - 1825 рр. у Великій Британії вибухнула циклічна криза, що охопила майже всі галузі економіки. З 1825 р. капіталістичне виробництво періодично супроводжувалося його скороченням і подальшими депресіями. Це відбулося у 1825, 1836, 1847, 1866 рр. З часом кризи ставали все глибшими, а в 50 - 60-х роках вони значною мірою паралізували провідну галузь тодішньої англійської економіки – бавовняне виробництво. Спустошливою стала промислова криза 1866 р., яка

перетворилася у довгострокову депресію і поклала початок падіння гегемонії країни.

Промисловий переворот завершив формування промислового пролетаріату, чисельність якого в 1851 р. становила 4,8 млн. осіб із 21 млн. населення Великої Британії (без населення Ірландії). Специфічною формою його боротьби у другій половині XVIII – на початку XIX ст. став рух руйнівників машин – луддитів. У 1782 р. влада провела через парламент спеціальний закон, який карав за навмисне пошкодження машин. У 1799 і 1800 рр. ухвалено закони про заборону будь-яких робітничих об'єднань, належність до яких і участь у заворушеннях підлягали покаранню як кримінальні порушення.

Для того щоб загнати на фабрики збанкрутілих ручних ткачів і дрібних ремісників, у 1834 р. видано новий „Закон про бідних”. Він ліквідував грошові допомоги і створив так звані робітничі будинки з тюремним режимом, куди поміщали бідняків, що зверталися за допомогою.

Рух англійського пролетаріату в 30 - 40-х роках XIX ст. проходив під гаслом боротьби за проведення „Народної хартії”. Головною вимогою руху, який дістав назву чартизм, було введення загального виборчого права. Важливими наслідками цього руху стали створення в 1840 р. першої в історії пролетарської партії – Національної чартистської асоціації, реформування парламенту Великої Британії, розширення фабричного законодавства; введення 10-годинного робочого дня для жінок і підлітків (1847).

Унаслідок промислового перевороту різко знизилася частка сільського населення (у 1811 р. воно становило 35 %, у 1817 р. – 14,2 %). Швидко зростали перші промислові центри – Манчестер, Ліверпуль, Бірмінгем, Лідс та ін. Англія перетворилась у країну міст і фабричних поселень.

У своїх колоніях, які охоплювали територію 6,5 млн. кв. км із населенням 145 млн. осіб, Велика Британія діяла методами насилля і грабежу. Услід за США вона домоглася в 50-х роках XIX ст. насильницького „відкриття” для своєї торгівлі японського ринку.

Отже, Велика Британія, що першою з країн світу пережила промислову революцію, до середини XIX ст. перетворилася у наймогутнішу країну. Вона стала найбільшою колоніальною імперією, яка забезпечувала промисловість метрополії необхідною і дешевою сировиною, робочою силою, а також широким ринком збуту готових виробів. Орієнтація найважливіших галузей виробництва, особливо текстильної, в основному на колоніальний ринок пізніше негативно позначилася на економічному розвитку Великої Британії.

6.2. Формування засад ринкового господарства в країнах Європи

Великобританія

На початок 30-х рр. XIX в. завершився промисловий переворот в Англії. Велике машинне виробництво отримало перемогу над ремеслом і мануфактурою з їх низькою продуктивністю праці і ручною технікою. У країні відбулися серйозні соціально-економічні зміни. Частка зайнятих в промисловості і будівництві підвищилася до 50 %, а в сільському господарстві знизилася до 15 %. Вільна конкуренція сприяла розширенню виробництва. Це призвело до значного економічного підйому країни. А посилення технічної бази виробництва сприяло перетворенню Англії на могутню індустріальну. Її питома вага в світі склала більше 40%.

Лідером індустріального розвитку залишалася бавовняна промисловість. Випуск бавовняних тканин за 1800 - 1870 рр. збільшився в 19 разів, споживання бавовни – більш ніж в 1000 разів. В середині XIX в. у текстильній і швейній промисловості було зайнято більше третини кількості працездатного населення країни. Дешеві і якісні тканини і вироби з них залишалися головними статтями англійського експорту.

Помітно набирала темпи важка промисловість. З використанням в металургійному процесі гарячого дуття значно зросло виробництво сталі і чавуну. У країні діяло більше 600 доменних печей в основному завдяки новому

методу виплавки сталі, запропонованому Г. Бессемером в 1856 р. За 1800 - 1870 рр. зросли видобуток вугілля (у 11 разів) і випуск продукції металообробки (у 28 разів). На Англію припадала половина світового виробництва чавуну та більше половини кам'яного вугілля. Випуск продукції важкої промисловості країни перевищував в чотири - п'ять раз випуск продукції США, Німеччині і Франції.

Успіхи індустріального розвитку багато в чому були обумовлені впровадженням парових двигунів. Їх потужність лише за першу половину XIX ст. виросла більш ніж в 120 разів, а до 1870 р. – у 800 разів. Парові двигуни почали успішно використовуватися в різних галузях господарства.

На подальше прискорення товарообігу, розширення і здешевлення економічних зв'язків між різними районами країни і заморськими територіями, здійснення внутрішньої і зовнішньої торгівлі був спрямований розвиток парового транспорту. Острівне розташування країни стимулювало суднобудування і судноплавство. З 1811 р. в Англії отримав розвиток пароплавний транспорт, з 40 - 50 років почало здійснюватися будівництво великих океанських судів.

Винахід в 1814 р. механіком Дж. Стефенсоном паровоза і будівництво в 1825 р. першої залізниці стимулювало подальше розширення мережі залізниць. Порівняно невелика по території країна покрилася мережею залізниць, прискорилося циркуляція товарів. Якщо в 1840 р. протяжність залізниць складала 1,4 тис. км., то до 1870 р. вона виросла майже в 18 разів і склала 25 тис. км.

Англія з аграрної країни перетворилася на провідну індустріальну державу. Найбільші зрушення в розвитку її продуктивних сил, оснащення виробництва більш передовою і досконалою технікою сприяли значному зростанню продуктивності праці – в 27 разів за період 1770 - 1840 рр.

Зростання суспільного поділу праці забезпечило розширення ринкових відносин. При порівняльній вузькості внутрішнього ринку, через невисоку платоспроможність трудового населення предметом особливої уваги і турботи

стає боротьба за зовнішні ринки. Встановлюється не тільки промислова, але і торгова монополія. Англія мала в своєму розпорядженні величезний торговий флот. За 1800 - 1870 рр. його тоннаж збільшився більш ніж в 12,5 разів і склав 60 % світового тоннажу. Англія стала „світовим перевізником”.

Франція

Промисловий переворот у Франції почався пізніше, ніж в Англії. Він проходив повільними темпами, що пояснюється особливостями історичного розвитку країни, переважанням дрібного надомного виробництва, відсутністю значної пролетаризації як селянства, так і ремісничого населення, швидшим розвитком не промислового, а банківсько-лихварського капіталу тощо.

Та все ж революційні події кінця XVIII в. прискорили перехід країни до промислового перевороту. Сформувалися необхідні умови як для розвитку мануфактури, так і фабрик. Була знищена цехова система. Все більше визнання отримували принципи вільної торгівлі. Крах феодального режиму прискорив диференціацію селян і полегшив їх міграцію. Складався такий важливий для фабричної промисловості ринок робочої сили.

За рахунок попиту на амуніцію, зброю та інше в період революційних подій і наполеонівських воєн розширився внутрішній ринок. Деяке поліпшення економічного стану заможного селянства також сприяло зростанню попиту на вітчизняні промислові товари. До того ж наполеонівські походи, у свою чергу, забезпечували ширший зовнішній ринок для французьких товарів. Винахідницька думка стимулювалася також прагненням подолати англійську конкуренцію і прискорити механізацію французького виробництва.

Промисловий переворот у Франції проходив в першій половині XIX в. Найбільш значні винаходи торкнулися текстильної промисловості, особливо бавовняної і шовкової. Ж. Жаккард в 1805 р. створив верстат для виробництва шовкових тканин з набивним візерунчастим малюнком. У ситценабивному виробництві почала застосовуватися перротина, що забезпечувала нанесення на тканину різноколірних малюнків. Ф.Жіар в 1810 р. сконструював льонопрядильну машину.

Ширшому розвитку металургії перешкоджав брак сировини – залізної руди і вугілля. У 30 - 40-і роки набуло поширення пудлінгування – і дві третини металу в країні почали виробляти використовуючи кам'яне вугілля.

Проте справжній зліт промислового перевороту намітився після революційних подій 1848 р. У бавовняному виробництві почало використовуватися близько 120 тис. верстатів з 3,5 млн. веретен, в шовковому виробництві – 90 тис. верстатів. У 50 - 70-ті роки споживання бавовни подвоїлося. Крупним центром шовкового виробництва став Ліон. Тут щорічно перероблялися близько 2000 т. шовку-сирцю і виготовлялися до двох третин всіх шовкових тканин в країні, половина яких йшла на експорт. Ліон придбав статус найбільшого промислового центру європейського масштабу. Конкуренцію Англії на європейському ринку склало і французьке виробництво вовни.

У 50 - 60-ті роки значні темпи промислового підйому набрала і важка промисловість. Із застосуванням бессемерівського методу виплавки стали її виробництво виросло у вісім разів. Потроїлися виробництво чавуну і видобуток вугілля. Більш ніж в 3,6 разу збільшилася загальна кількість парових двигунів (з 7,7 тис. на початку 50-х років до майже 28 тис. в 60-х). Майже в 5,7 разу збільшилася довжина залізниць.

Проте, за очевидних успіхів крупної промисловості в країні переважали середні і дрібні підприємства. У Парижі, наприклад, на одне підприємство в середньому припадало чотири працівника, а в провінції – навіть менше двох.

В цілому промисловий переворот був завершений до кінця 60-х років. Загальний обсяг промислової продукції зріс в шість разів (з 2 млрд. фр. на початку 10-х до 12 млрд. фр. наприкінці 60-х років XIX в.). І хоча Франція значно поступалася Англії, їй належало друге місце в світі за розміром промислового виробництва та мала значний економічний потенціал.

При всіх успіхах і досягненнях промислового розвитку Франція все ж таки залишалася сільськогосподарською країною. Так, з 8,7 млрд. фр. національного доходу більше половини – 5 млрд. фр. припадало на частку

аграрного сектора. У сільському господарстві було зайнято 40 % населення, а в сільській місцевості проживало 56 % населення країни.

У першій половині XIX в. після революційних перетворень, ліквідації феодальних порядків в селі були створені умови для розвитку капіталізму в сільському господарстві. Залежні від феодалів селяни перетворилися на вільних землевласників. Намітилося певне зростання рівня сільськогосподарського виробництва, зокрема збільшилися посівні площі, покращилася агротехніка і механізація праці, більш ніж в 1,5 рази збільшилося поголів'я великої рогатої худоби тощо.

Проте надалі ця галузь французької економіки не відрізнялася особливими досягненнями. Роздробленість ділянок і черезполосиця, переважання малоземелля, технічна відсталість вели до низької врожайності. По цьому показнику країна займала 11-е місце в Європі.

Великою була заборгованість значної частини селянських господарств як державі, так й іпотечним банкам і лихварям. Це перетворювало селян лише на формальних власників землі. На початку XX ст. у країні налічувалися більше 2 млн. батраків.

Проте позиції крупних землевласників і заможних прошарків селянства зміцнювалися. При покращеній агрокультурі збільшився обсяг виробництва пшениці, цукрового буряка, шовковичних коконів, винограду. Намітилася тенденція до перетворення тваринництва на провідну сільськогосподарську ланку.

Важливі події в економічному житті Франції відбулися в середині XIX ст. у торговельно-фінансовій сфері. Так, митна політика, вельми близька до фритредерства, була пов'язана з відміною низки мит на англійські машини, метал і вугілля. Її введення завдало важкого удару по власному виробництву. Капітал із виробничої сфери почав переміщуватися до грошово-кредитної.

Цей період характеризується масовим засновництвом банківських підприємств: земельного банку, торгових, промислових банків.

Новим явищем в кредитуванні став банк „Креді мобільє”. Створений на

початку 50-х рр. братами Перейра, він використовував свої капітали для економічного розвитку країни, засновницької діяльності; займався всякого роду спекулятивними операціями; формував акціонерні компанії; виходив на широке фінансування промислового і залізничного будівництва. Іпотечний банк Суспільства поземельного кредиту контролював лихварські операції в селі. На початку 60-х рр. фінансовий арсенал поповнили такі крупні банки, як „Ліонський кредит” і „Генеральне товариство”. Як і раніше провідні позиції належали Французькому банку.

Впродовж всього XIX ст. становище основної маси населення залишалося досить важким. Це виявлялося, зокрема, в значному уповільненні темпів зростання населення. По цьому показнику країна займала в Європі останнє місце. Робочий день перевищував 12 годин, а на підприємствах шовкового виробництва – 13 - 14 годин. Широко використовувалася жіноча і дитяча праця.

Заробітна плата робітників у Франції була значно нижча, ніж в США, Англії або Німеччині. У країні було відсутнє яке-небудь страхування. Зростала кількість безробітних. До середини XIX ст. тільки у Парижі їх налічувалося понад 100 тис. На початку XIX ст. на підприємствах були введені робочі книжки. У них заносилися зведення про поведінку працівників, декретуючи таким чином систему найманого рабства. Протест працівників, особливо найбільш активних, переслідувався законом Ле Шапельє в кримінальному порядку. Дія цього закону була припинена лише в другій половині XIX ст.

Посилення експлуатації робочих, загострення класових суперечностей привели до могутньої хвилі незадоволеності. Широкий політичний вплив придбали таємні організації і суспільства. Одні, зокрема, під керівництвом Л. Бланкі, ставили завдання скидання існуючого ладу руками членів таємних організацій. Інші, К. Сен-Сімон і Ш. Фур'є, широко поширювали ідеї утопічного соціалізму. Загальна незадоволеність умовами праці підштовхували населення до озброєного опору. Повстання ліонських ткачів в 30-і рр. і революційні події в Парижі в 1848 р. стали початком загальноєвропейської боротьби пролетаріату і буржуазії, передвісником Паризької Комуні.

Німеччина

До початку XIX в. Німеччина не вирішила головних проблем по виходу з економічної відсталості. Одна з причин цього полягала в політичній роздробленості країни. Лише у 1815 р. за рішенням Віденського конгресу, що завершив період наполеонівських війн, був підписаний акт про створення Німецького союзу, що об'єднав 34 монархії і чотири вільні міста. Проте економічна спадщина епохи політичної роздробленості продовжувала позначатися у всьому. Як і раніше, були відсутні єдина грошова система, системи виміру. Митні застави усередині країни істотно гальмували можливості економічних, торгових і транспортних зв'язків. Майже всюди, окрім лівобережних районів Рейну, зберігалася цехова система організації виробництва. Цехові привілеї і права були скасовані промисловим законом тільки в 1869 р. Німецькі ремісничі товари не витримувала конкуренції з мануфактурними, а тим більше фабричними виробами провідних країн. Німецька мануфактура, що зародилася в кінці попереднього століття, була ще дуже слабка. До того ж німецькі купці, майстри і інші заможні городяни поки що не мали в своєму розпорядженні достатніх коштів для організації крупного мануфактурного виробництва.

Не кращим було становище і в сільському господарстві, де було зайнято більше 70 % населення країни. Тут панували пережитки феодальних відносин – крупна земельна власність поміщиків (юнкерів), кріпосні повинності і ін. Досить слабкою була виробнича база.

Перехід від феодального до буржуазного суспільного устрою в Німеччині проходив набагато повільніше, ніж в Англії і Франції. Тут економічне і політичне панування феодалів не було зломлене буржуазною революцією, а обмежувалося поступово, шляхом державних реформ, викупів феодальних повинностей і ін.

Ліквідація кріпосницьких відносин проходила за відсутності єдиного аграрного законодавства і носила досить затяжний характер. Спроби часткової ліквідації феодального режиму в селі здійснювалися і раніше. У Пруссії,

найбільш значній і могутній з німецьких держав, в 1807 р. було проголошено знищення особистої залежності, але на досить важких для селян умовах. Зокрема, зберігалася низка повинностей, пов'язаних із земельними наділами. У 1811 р. прусський селянин отримав право викупати свої повинності спочатку за 25-кратного, а пізніше 18-кратного розміру ренти або поступатися поміщикові частиною свого наділу. Скасування селянської общини (марки) дозволяло юнкерам безкарно захоплювати громадські пасовища і угіддя. Викупна операція розтягнулася до 70-х рр. XIX в. Надходження цих коштів дозволяло здійснювати капіталістичну реорганізацію господарства.

У березні 1850 р. в Пруссії був виданий закон, що знищив дрібні повинності селян, але зберіг крупне юнкерське землеволодіння і масу феодальних пережитків. Поступово аграрна реформа охопила і інші німецькі землі: Баварію, Нассай, Вюртенберг, Гессен-Дармштадт, Баден і ін. Проте феодальні пережитки в Німеччині, особливо у формі крупного юнкерського землеволодіння, феодальних повинностей ряду прошарків селян, фінансового тягара викупних операцій і т. д., збереглися. Цей так званий прусський шлях капіталістичної еволюції сільського господарства, був характерний для Пруссії і Мекленбурга, де юнкерські господарства площею більше 100 га займали від однієї третини до половини використовуваних земель. На північно-західних землях і в Баварії сформувалися куркульські господарства грессбауеров. На південному заході переважали дрібні селянські господарства.

У 30 - 40-і рр. відбувалося деяке пожвавлення сільськогосподарського виробництва. Почали вводитися складніші сівозміни, плодозмінна і травопольна системи. Відкриття німецького хіміка Ю. Лібіха (автор хімічної теорії гниття, теорії мінерального живлення рослин) заклали основи агрохімії і застосування мінеральних добрив. Розширилося виробництво технічних культур, в Силезії і Саксонії – цукрового буряка, в Пруссії – картоплі і на його базі масового виробництва картопляної горілки.

Зростання спеціалізації сільського господарства і підйом районів „торгового землеробства” відображали прогресивні тенденції в економіці.

Німеччина вийшла на перше місце в світі по збору картоплі і буряка. Німецька сільськогосподарська продукція і вироби харчової промисловості складали значну частину німецького експорту.

Проте багато проблем країни не були вирішено. Так, за першу половину XIX ст. Німеччина не зуміла повернути собі минулої могутності в морській торгівлі. Як і раніше вона залишалася в ізоляції від провідних світових торгових шляхів.

Буржуазна революція 1848 р. в Німеччині сприяла створенню умов для капіталістичного розвитку, проведення промислового перевороту, політичного об'єднання країни. Та все ж вона виявилася половинчастою, незавершеною. Не змогла знищити ані феодальної монархії, ані влади юнкерів. Дворяни-поміщики (юнкери) зберегли за собою найважливіші пости в державному апараті, озброєних силах, судах, складали дипломатичний корпус і ін.

Важливу роль в економічному розвитку країни та збільшення її частки на світовому ринку зіграли поетапні спроби пом'якшити, а потім і ліквідовувати спочатку економічну, а пізніше і політичну роздробленість Німеччини. Крупна промисловість країни, яка зароджувалася, потребувала протекціонізму і митного захисту.

Ще до революції, в 1818 р., митний закон знищив на території Пруссії митні застави, збір внутрішніх мит і акцизів. Встановлювалися одноманітні тарифи на іноземні товари. У 1833 р. був створений Митний союз, що об'єднав близько 20 північнонімецьких держав і що отримав право самостійно укладати торгові договори з європейськими країнами. Він став важливим кроком на шляху до економічного і політичного об'єднання, сприяв розширенню і поглибленню внутрішнього ринку для крупної промисловості, заохочував залізничне будівництво.

Все більше і більше загострювалася потреба в економічному зростанні, можливому лише в умовах промислового перевороту.

6.3. Становлення колоніальної системи

Колоніальне пограбування і колоніальна торгівля були важливим джерелом первісного нагромадження капіталу і прискорювачем капіталізації виробництва.

У рабовласницькому суспільстві слово „колонія” означало „поселення”. Давній Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим мали колонії-поселення на чужій території. Колонії в сучасному значенні слова з’явилися в епоху Великих географічних відкриттів в кінці XV - початку XVI ст. В результаті Великих географічних відкриттів починає формуватися колоніальна система. Цей етап розвитку колоніалізму пов’язаний з формуванням капіталістичних відносин. З того часу поняття „капіталізм” і „колоніалізм” знаходяться в нерозривному зв’язку. Капіталізм стає пануючою соціально-економічною системою, колонії є найважливішим чинником, який прискорив цей процес. Колоніальний грабіж і колоніальна торгівля були важливими джерелами первісного нагромадження капіталу.

Колонія – це територія, позбавлена політичної і економічної самостійності і залежна від метрополій. На завойованих територіях метрополії насаджують капіталістичні відносини. Так відбулося в колоніях Англії в Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії і Південній Африці. Місцеве населення не могло протистояти силі колонізаторів, воно було або знищене, або загнане в резервації. Основним населенням в державах, що утворилися після отримання незалежності, стали переселенці з Європи.

На Сході колонізатори не змогли утвердитися абсолютно. У цих країнах вони були меншиною, і спроби змінити структуру суспільства, що склалася, в цілому закінчилися невдачею. Основною причиною можна вважати багатовікові традиції і стійкість східного суспільства. В той же час було б неправильно говорити, що колонізатори не зробили впливу на хід історичного розвитку народів Азії і Африки. В зв’язку з цим важливо відзначити те, що в цих регіонах впровадження капіталістичних відносин зустрічала протидія

традиційних структур.

Таким чином, важливо виділити основні етапи і характер колонізації, які мінялися у міру розвитку європейського капіталізму, і виявити характер змін, що відбуваються в країнах Сходу в період колоніалізму.

Велика частина багатств, награтованих іспанцями і португальцями, сприяла розвитку капіталізму в Голландії і Англії. Голландська і англійська буржуазія наживалася на постачаннях товарів до Іспанії, Португалії і їх колоній. Захоплені Португалією і Іспанією колонії в Азії, Африці і Америці стали об'єктом колоніальних захоплень Голландії і Англії.

На початку і в середині XVII ст. у всіх колоніальних країнах створюються Ост-Індські компанії (англійська – в 1600 - 1858, голландська – в 1602 - 1798, французька, – в 1664 - 1770 і 1785 - 1793 і т. д.). Ці компанії, що об'єднували найбільших купців і промисловців метрополій, отримували від своїх урядів монопольне право вести війни з метою приєднання нових земель, вести торгівлю на колоніальних територіях метрополії тощо. Ост-Індські компанії вивозили з колоній прянощам (корицю, перець, ваніль, гвоздику і т. д.) які вони отримували за низькими цінами та продавали їх за високою ціною в європейських країнах, використовуючи власне монопольне становище

Постійні зіткнення при захопленні колоній, жорстока конкуренція Ост-Індських компаній на морських просторах в Атлантичному, Індійському і Тихому океанах часто були причиною масштабних озброєних конфліктів не тільки в Азії, Африці і Латинській Америці, але і в Європі.

Головними джерелами доходів колонізаторів були не торгівля промисловими товарами на Сході, а перепродаж колоніальних товарів, надходження від високих податків, а то й від елементарного пограбування місцевого населення, військової здобичі, додаткових платежів, які вимушені були сплчувати місцеві купці і феодали тощо.

Так, оплата англійського імпорту з азійських країн в середині XVIII ст. приблизно на 80 % здійснювалася за рахунок вивозу на схід золота і срібла і лише на 20 % – промислових виробів. Компанія довільно вводила високі

побори з населення, встановлювала ціни на сіль, опіум, бетель і інші товари.

Аналогічні методи експлуатації знов приєднаних колоній застосовувала і голландська Ост-Індська компанія, підпорядкувавши своєму контролю найбагатшу країну Сходу – Індонезію. Перш за все була встановлена монополія на торгівлю прянощами. Компанія почала упроваджувати нові для островів культури, наприклад каву. Вводячи нові податки і повинності для корінного населення, голландці прагнули не зачіпати феодальну систему, що склалася. Вони залишали старих (лояльних по відношенню до колонізаторів) феодалів, доручаючи їм вести збір податків, нагляд і часткове управління місцевим населенням. Населення повсюдно чинило опір колонізаторам, проте жоден з виступів не досяг успіху.

У колоніальній політиці європейських держав XVI - XVII ст. особливе місце займає Африканський континент. Будівництво факторій європейських держав в Африці спочатку не загрожувало місцевому населенню. Лише коли у Вест-індії, тобто в Америці, почалося розведення плантацій цукрової тростини, кави, тютюну, а в Південній і Північній Америці були відкриті золоті і срібні копальні і почала вирощуватися бавовна, колонізатори почали використовувати рабів з Африки.

Рабство існувало в Африці ряд сторіч, але воно носило в основному патріархальний характер і не було таким трагічним та згубним, як після приходу європейців. Работоргівлю почали португальці в середині XV ст., потім в неї включилися англійці, голландці, французи, данці, шведи. Центри работоргівлі були розташовані в основному на Західному узбережжі Африки – від Зеленого Мису до Анголи включно. Особливі багато рабів вивозили із Золотого і Невільничого берегів. Рабів продавали за європейські товари, зброю, дрібнички. Торгівля рабами була і на Східному узбережжі Африки, рабів звідти вивозили до Туреччини, Аравії, Іраку, Індії, Ірану й інших країн.

В результаті промислового перевороту в провідних капіталістичних країнах сформувалася індустріальна цивілізація. На перші ролі висувалося промислове виробництво.

Збільшилася потреба і в нових видах товарів, особливо в сировині. Головна роль тепер відводиться крупним промисловцям, а не торговим компаніям, як це було в попередній період. Відповідно змінилася структура світової торгівлі. Значення колоніальних товарів впало, але зросла необхідність в продовольстві, сировині, фарбниках, будівельному лісі, вовні, бавовні, тобто в тих товарах, які були особливо потрібні для європейської промисловості, що розвивається. Це призвело і до зміни характеру взаємин колоній і метрополій. Виникла необхідність в експорті товарів в колонії. Англійська буржуазія переглядає зовнішньоторговельну і колоніальну політику.

В результаті експорт Англії, переважно в колонії, невимірно зростає. За підрахунками економістів, в першій половині XIX ст. на колонії припадало до 64 % англійського експорту бавовняних виробів, 74 % пива, близько 70 % мила і свічок, близько 60 % виробів з міді і латуні, 43 % вугілля і коксу тощо.

Змінюється і колоніальна політика Англії. Вона прагне перетворити значні колоніальні володіння на придаток своєї промисловості, що розвивається. Її політика все більше спрямовується на збільшення експорту промислових товарів в колонії, з одного боку, і забезпечення постачань сировини з колоній для своєї промисловості – з іншою. Ставши в середині XIX в. „майстерні світу”, Англія починає вивозити в колонії і капітал, вкладаючи його переважно в розвиток виробництва.

Промислова революція (кінець XVIII - середина XIX ст.) в європейських країнах змінила роль колоній, які почали перетворюватися на ринок насамперед сировини для прогресуючої швидкими темпами промисловості. Це вимагало будівництва в залежних країнах підприємств видобувної та переробної галузей, поглиблення обміну товарами, що, по-перше, дозволяло метрополіям уникати конкуренції на зовнішньому ринку, і по-друге, втягувало колоніальні країни у світовий товарний обіг і сприяло їх соціально-економічному розвитку (розвитку місцевої промисловості з переробки сировини, транспорту, зв'язку і т. ін.). У колоніальній економічній політиці цієї доби центральне місце займав вивіз капіталу, який значно перевищував вивіз товарів.

У другій половині XIX ст. торгово-грабіжницькі методи, що проводяться в колоніях Ост-Індськими компаніями, остаточно замінюються економічними. Наступає період обміну товарами між метрополіями і колоніями. Колонії втягувалися в світовий товарообіг, ставали учасниками світового ринку. Використовуючи свою промислову перевагу, капіталістичні країни у багато разів збільшують вивіз своїх товарів в колонії. Лише за 20 років (з 1794 по 1813 рр.) експорт Великобританії, переважно до Індії, тільки бавовняних товарів збільшився в 700 разів.

Колонії стають аграрно-сировинними придатками метрополій, постачальниками сировини і допоміжних матеріалів для промисловості, продовольства для міського населення, що росте. У колонії ж прямували готові тканини, металовироби, напівфабрикати і інші товари. Так, в 1870 р. структура індійського експорту складалася на 36 % з бавовни-сирцю, на 21 % – з опіуму, на 12 % – із зернових, на 4 % – із джуту тощо. Бавовняні тканини займали всього 2 %, вироби з джуту – 0,5 % експорту Індії. В той же час імпорт країни на 45 % складався з бавовняних тканин, на 8 % – з прядива, на 13 % – із металовиробів (включаючи рейки для залізниць) і лише на 2 % – з машин, переважно для обробки сировини. Зрозуміло, що майже 85 % товарів ввозилося до Індії з метрополії.

Вирішальну роль в експлуатації колоній стали відігравати монополії країн-метрополій, які свідомо обмежували розвиток власної промисловості колоній і підтримували феодальні та патріархальні пережитки. У колоніях велику роль відігравала дешева ручна праця, хоча приплив іноземного капіталу дозволяв розвивати її механізацію.

Водночас, приплив капіталу метрополій в колонії прискорював їх розвиток, формував внутрішній ринок, призводив до зростання міст. Наприклад, значення найбільшої колонії Великої Британії, якою була Індія, постійно зростала по мірі втрати останньою промислової гегемонії. Приплив капіталу метрополії у другій половині XIX ст., переважно у будівництво залізниць, розробку корисних копалин, прискорив розвиток ринку в Індії. Стали зростати

великі міста – Бомбей, Калькутта. Збільшувалась кількість національних промислових підприємств. Організація посередницьких кредитних установ (наприклад, британських керівних агентств) привела до появи перших індійських банків.

Метрополії, для більш ефективного використання ресурсів колоній, зменшення обсягів перевезень, будували тут підприємства з первинного обробітку сировини і виробництва окремих видів товарів: з очищення і пресування бавовни, джуту, з виробництва фарбників, залізних виробів, будівельних матеріалів, цукру, сухофруктів, опіуму, рому, кокосової і соєвої олії, деяких видів продовольства (рис, пшениці, солонини), обробітку шкіри, цінних порід дерева, міді, срібла і т. ін.

У нових історичних умовах значно зростає роль колоній в економічному розвитку метрополій. Володіння колоніями сприяло промисловому розвитку, військовій перевазі над іншими державами, маневруванню ресурсами у разі воєн, економічних криз тощо. У зв'язку з цим всі колоніальні держави прагнуть розширити свої володіння. Збільшена технічна оснащеність армій дозволяє реалізувати це. Саме в цей час відбуваються „відкриття” Японії і Китаю, завершується встановлення колоніального панування англійців в Індії, Бірмі, Африці, відбуваються захоплення Францією Алжіру, Тунісу, В'єтнаму і інших країн, починається експансія Німеччини в Африці, США – в Латинській Америці, Китаї, Кореї, Японії – в Китаї, Кореї тощо.

В той же час посилюється боротьба метрополій за володіння колоніями, джерелами сировини, стратегічними позиціями на Сході.

У світовий ринок, а через нього й у виробництво товарів втягувалися нові території. Так, у 70-ті роки XIX ст. посилюється завоювання глибинних африканських територій і почалась боротьба за новий поділ Африки між європейськими колонізаторами (Велика Британія, Франція, Німеччина, Бельгія). Континент виявився дуже багатим на природні ресурси – золото, алмази, кольорові метали, нафту, вугілля, яких не вистачало промисловості європейських країн, що стрімко зростала. У 1896 році Велика Британія і

Німеччина підписали договір про розподіл сфер впливу в Східній Африці. У 1897 році було остаточно розмежовано інтереси Великої Британії та Франції в Африці. Бельгія стала власником великої території в басейні річки Конго.

Таким чином, монополії справляли двоякий вплив на колоніальні країни. З одного боку, завдяки вивезенню капіталу, колонії втягувалися в ринкові відносини і приєднувались до світового розвитку капіталізму. З іншого боку, зроста їх залежність від промислово розвинених країн. У світовому господарстві утвердився поділ праці між метрополіями і колоніями. Капітали вкладалися насамперед у галузі, необхідні країнам-метрополіям: добувну промисловість і залізничне будівництво, сільське господарство. Колонізатори орієнтували економіку залежних країн на виробництво відповідних товарів. Внаслідок такої політики Індія спеціалізувалась на виробництві та вивозі бавовни, тютюну, цукру, джуту.

Єгипет постачав тільки бавовну, Бразилія – каучук і каву, Австралія і Нова Зеландія – вовну, Бірма – рис, Конго – каучук, Китай – чай, шовк-сирець і т. ін.

Крім двох основних груп – метрополій і колоній, були так звані залежні країни (напівколонії), політично вільні й формально самостійні, але економічно і фінансово залежні від інших країн. Типовими залежними країнами були Китай, Іран, Османська імперія. Під британським протекторатом перебували кілька країн Африки й Океанії. Політично вільні, вони мали більше можливостей порівняно з колоніями для виробничого використання капіталів Великої Британії, розвитку національної економіки, могли самостійно експортувати капітали тощо.

Наприкінці XIX ст. залежними вважалися держави Латинської Америки, куди вивозили капітали Велика Британія і США, проте частково там зберігався вплив і колишніх метрополій – Іспанії, Португалії. Країни Латинської Америки експортували до розвинених країн Заходу продукцію сільського господарства і гірничодобувної промисловості. Це робило латиноамериканські країни залежними від ринку збуту й експорту промислових товарів насамперед таких

країн, як Велика Британія і США. Останні успішно користувалися цією залежністю і вивозили туди капітали переважно у формі державних позик. У 1880 році аргентинський борг Великої Британії становив 20 млн. фунтів стерлінгів. Разом з тим британські капітали прискорювали розвиток промисловості в Аргентині. З 1887 по 1895 роки число промислових підприємств у Буенос-Айресі подвоїлося, на них працювало близько 75 тисяч робітників. Для всіх латиноамериканських країн була характерною суперечність у розвитку ринку: зарубіжні капітали прискорювали темпи розвитку одних галузей і не надходили до інших.

Єдиною країною світу, що витримала експансію європейських держав і США і відстояла свою незалежність, була Японія. Вона, зміцнивши свій економічний потенціал, згодом сама стала колоніальною державою.

6.4. Класична школа політичної економії

Утвердження економічних відносин, характерних для ринкової економічної системи, в ряді країн Західної Європи поставило нові завдання перед системою уявлень про те, як ця система функціонує. Виникла необхідність у формуванні нової економічної ідеології, здатної пояснити й узагальнити нові економічні процеси. На зміну меркантилізму прийшла класична політична економія. Вона зародилася в Англії в кінці XVII ст. і у Франції на початку XVIII ст.

Якщо меркантилісти в своєму аналізі виходили з досить поверхового розуміння процесу обігу і тому бачили тільки зовнішню сторону явищ, то класики за предмет дослідження взяли виробництво, поклали початок науковому аналізу цієї сфери. Тим самим відбулися зміни, глибокі зрушення в самому предметі політичної економії, яка з міркувань щодо принципів управління господарством країни перетворилася на науку про категорії і закони економічного життя. Саме класична школа, зокрема праці А.Сміта перетворили

політичну економію на повноцінну наукову дисципліну.

Класична школа проголосила ідею природного порядку, дію об'єктивних економічних законів. А це змінило напрям досліджень від системи регламентуючих правил до економічної свободи, яка одна тільки й забезпечує ефективний розвиток економіки.

Класична школа, на відміну від меркантилістів – прихильників державного втручання в економічне життя, проголосила принцип економічної свободи, економічного лібералізму. Класики були противниками протекціонізму. Проблему цінності, яка на той час була однією з центральних в економічному аналізі, вони вирішували переважно з позицій трудової теорії, застосовуючи абстрактно-дедуктивний метод дослідження економічних явищ. Західні економісти віддають належне класичній школі, але не ідеалізують її теоретичні розробки, а оцінюють їх у контексті історичного розвитку економічних ідей. На основі цих поглядів почала формуватися система уявлень про економіку, що базувалася на таких принципах:

- суспільство в цілому і його економіка підкоряються дії „природних” законів, що відображають наявність у світі загального порядку і не залежні від волі, бажань, поінформованості людей;

- втручання держави в ці процеси недоцільне й небажане. Вона повинна лише підтримувати порядок і гарантувати економічну свободу;

- дія економічних законів реалізується через переслідування кожним індивідом своїх особистих інтересів. Зіткнення цих інтересів у процесі конкуренції веде до вироблення оптимальних рішень. Така модель поведінки одержала назву „економічна людина” (homo economicus);

- умовою бездоганної дії цього механізму є забезпечення максимуму економічної свободи, найкращою гарантією якої є приватна власність і повнота інформації, якою володіють економічні суб'єкти.

Ці принципи характеризують класичну школу на всіх етапах її існування і є критеріями приналежності до неї тих чи інших економістів і течій економічної думки.

Перші спроби розробки принципово нових поглядів на розвиток економіки в Англії зробив Вільям Петті (1623 - 1687 рр.).

В. Петті намагався проникнути в суть економічних явищ і процесів, знайти причинно-наслідкові зв'язки між ними, внутрішні закономірності їх розвитку. Він вперше в історії економічної науки почав використовувати математичний і статистичний аналіз. Шукаючи відповідь на запитання про джерела суспільного багатства, В. Петті вводить в науковий обіг широко відомий вислів: „Праця – батько багатства, а земля – його мати”. Він вважає, що джерелами багатства країни виступають перш за все праця людей, а також природа, земля, яка дає ресурси для виробництва.

В. Петті ввів поняття ринкової і природної ціни. Він показав, що природна ціна товарів залежить від затрат праці на їх виробництво, а ринкова ціна (В. Петті називає її „політичною” ціною) – це ціна ринку, вона змінюється разом із змінами у природній ціні, а також із зміною ринкової ситуації.

В. Петті не був послідовним у своїй теорії трудової вартості. Його погляди ще знаходилися під впливом меркантилізму. Він вважав, що праця є джерелом багатства не в усіх галузях виробництва, а тільки в галузях з добування золота і срібла. Тобто золото і срібло (гроші) мають вартість тому, що на їх видобування було витрачено багато людської праці. Всі інші товари мають вартість лише тому, що вони обмінюються на золото і срібло, які і визначають їх вартість.

В. Петті ще не відрізняє між собою такі фактори товару, як вартість і споживна вартість. Звідси він змішує абстрактну працю, як джерело вартості, з конкретною працею як джерелом споживної вартості. Дійсно, у створенні споживної вартості беруть участь і праця, і земля, але джерелом вартості згідно з теорією трудової вартості може бути тільки праця.

В. Петті аналізував також такі категорії, як заробітна плата, земельна рента, банківський процент. Він вважає, що заробітна плата – це ціна праці робітника і пропонує підприємцям платити мінімальну заробітну плату, яка б забезпечила мінімум засобів існування робітника.

Земельну ренту В. Петті розглядає як різницю між вартістю сільськогосподарської продукції і затратами на її виробництво. Ціна землі тим більша, чим більшу земельну ренту вона приносить. Банківський процент, згідно з поглядами В. Петті, залежить від величини земельної ренти.

У цілому погляди В. Петті мали окремі внутрішні протиріччя та невідповідність реальним економічним процесам, хоча він і намагається з'ясувати суть економічних явищ.

Засновник класичної політичної економії у Франції П'єр Буагільбер (1646 - 1714 рр.), народився в Руані в дворянській родині, здобув високу освіту. Теоретично обґрунтовуючи питання реформування економічної політики, Буагільбер ставить кілька проблем: чим визначається економічне зростання країни, дією яких законів забезпечується, що є джерелом багатства, що лежить в основі ціни.

Ідеї П. Буагільбера продовжували фізіократи. Теорія фізіократів („фізіо” – природа, „кратос” – влада) – виходить з того, що єдиним джерелом багатства країни є праця людей, зайнятих в сільському господарстві. Саме природа, земля примножує це багатство, оскільки здатна плодоносити, і давати нові врожаї. В усіх інших галузях виробництва, вважали фізіократи, нічого нового не створюється, а тільки переробляється те, що створено в сільському господарстві.

Засновником цієї школи є французький економіст Ф. Кене (1694 - 1774 рр.), його головна праця „Економічна таблиця”(1758р.).

Ф. Кене критично ставився до теорії меркантилістів, вважаючи їх погляди поверхневими. Він намагається створити цілісну систему економічних ідей, які б складали певну економічну концепцію.

Ф. Кене вважав, що в економічному житті суспільства діють такі ж об'єктивні економічні закони, як і в природі. У той же час він ще не бачить різниці між законами природи й економічними законами.

Ф. Кене поділяв все суспільство на три великі класи:

- продуктивний клас, до якого належать фермери і селяни;

- клас земельних власників (феодалів);
- безплідний клас, до якого він відносить ремісників, купців, банкірів, лихварів.

Найважливіша заслуга Ф. Кене полягає в тому, що у своїй „Економічній таблиці” він здійснює першу в історії економічної науки спробу розглянути процес суспільного відтворення і те, як відбувається обмін виробленої продукції між цими трьома класами, реалізується вироблена продукція і створюються умови для початку нового виробничого процесу.

Ф. Кене один з перших вводить в економічний оборот поняття „чистий продукт” як різницю між повною вартістю сільськогосподарської продукції і витратами на її виробництво. Але „чистий продукт” за Кене створюється лише в сільському господарстві.

Ф. Кене поділяє вкладений капітал на основний і оборотний. Основний капітал (Кене називає його „початкові аванси”) – це витрати на знаряддя праці, сільськогосподарські споруди, придбання худоби, – те, що використовується протягом декількох років.

Оборотний капітал („річні аванси” за Кене) – це витрати на посівний матеріал, робочу силу. Таким чином, Ф. Кене вводить багато нових категорій і здійснює їх досить ґрунтовний аналіз. Але його погляди обмежуються лише сільським господарством, що дало підставу для критичного ставлення до теорії фізіократів з боку найвидатнішого представника англійської школи класичної політичної економії – Адама Сміта.

Теоретичні ідеї фізіократів намагався втілити в життя Анн Робер Жак Тюрго (1727 - 1781 рр.). У 1774 р. він став міністром фінансів Людовіка XVI. Вчений підготував і здійснив низку буржуазних економічних реформ, які передбачали ліквідацію феодальних обмежень у торгівлі й виробництві, заборону податку з хлібної торгівлі тощо. Ці прогресивні перетворення спричинили невдоволення феодальної знаті і були скасовані.

Подальший розвиток, збагачення і конкретизація ідей класичної школи пов’язані з ім’ям видатного англійського економіста Адама Сміта (1723 - 1790

рр.). У праці „Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776 р.) він довів, що разом з поділом праці розвивається обмін, що гроші – це не вигадка людей, а атрибут самого обміну, що вони є товаром.

Політична економія у А. Сміта формується в цілісну систему наукових поглядів, як закінчена система, в якій одне положення логічно впливає з іншого.

А. Сміт поглиблює і розвиває теорію трудової вартості:

по-перше, на відміну від В. Петті й фізіократів, Сміт підкреслює, що праця є джерелом багатства в усіх галузях матеріального виробництва;

по-друге, розрізняє споживну вартість товару та його мінову вартість, показує, що в основі пропорції обміну одного товару на інший лежать витрати праці на їх виробництво;

по-третє, розглядає дію закону вартості.

Теорія трудової вартості А. Сміта має суперечливий характер. Відкривши дію закону вартості. А. Сміт не зміг пояснити на основі цього закону створення додаткової вартості (прибутку). Якщо робітник продає підприємцю свою працю, то, згідно із законом вартості він має отримувати таку заробітну плату, яка б дорівнювала вартості його праці. Але якщо віддати робітникові всю вартість товару, створеного його працею, то підприємець не буде мати прибутку. Звідси А. Сміт робить висновок, що закон вартості діяв тільки до капіталізму. При капіталізмі закон вартості вже не діє, а вартість товару визначається як сума доходів трьох основних класів суспільства: робітників, підприємців і землевласників.

Вартість товару = заробітна плата + прибуток + земельна рента

Ця формула отримала в економічній літературі назву „догма Сміта”.

А. Сміт не включає в вартість товарів вартість засобів виробництва, оскільки вважає, що вартість останніх також складається із заробітної плати, прибутку і земельної ренти. Це пояснюється тим, що А. Сміт не враховував подвійного характеру праці, а саме того, що конкретно працею робітник переносить вартість засобів виробництва на товар, і створює його споживну

вартість, а абстрактною працею створюється нова вартість.

У своїх практичних рекомендаціях А. Сміт виходив з того, що головний мотив економічної діяльності людини – це її своєкорисний інтерес, егоїзм суб'єкта, який веде своє господарство, щоб задовольнити свої потреби. Завдання держави полягає лише в тому, щоб створити всі умови для реалізації цих особистих інтересів, для свободи підприємницької діяльності. При цьому держава не повинна втручатися у процес підприємницької діяльності, виконуючи лише роль „нічного сторожа”.

Коли підприємець отримує можливості для організації своєї виробничої діяльності, він діє як „економічна людина”, оскільки виробляє ті товари й послуги, які задовольняють потреби всього суспільства, і роблять багатшими і підприємця, і суспільство в цілому.

Сміт вважає, що стихійне виробництво товарів та послуг багатьма підприємцями не приведе до їх перевиробництва або недовиробництва, оскільки в економічному житті діє „невидима рука” економічних законів, які скеровують дії людей в потрібне русло і роблять непотрібним втручання держави.

Створення умов для свободи підприємницької діяльності передбачає:

- вільну купівлю-продаж на ринку всіх видів ресурсів: землі, робочої сили, засобів виробництва;
- відміну всього, що обмежує мобільність робочої сили, і перш за все відміну кріпосного права;
- повну свободу зовнішньої торгівлі, проведення політики фрітредерства (вільної торгівлі);
- повну свободу торгівлі всіма видами товарів та послуг, відміну будь-якої державної регламентації в діяльності промисловців та торговців.

А. Сміт вважав, що в основі зменшення вартості товарів лежить збільшення продуктивності праці. В основі зростання останньої велике значення має поглиблення суспільного поділу праці, спеціалізації виробників на виготовленні окремих видів товарів та послуг.

Видатним представником класичної політекономії був відомий англійський економіст Давід Рікардо (1772 - 1823 рр.). Його головна праця „Основи політичної економії та оподаткування” (1817 р.) свідчить, що він висловлював економічні та політичні погляди капіталістів епохи промислового перевороту. На його думку, життєздатність капіталістичного виробництва зумовлена вільною конкуренцією, яка забезпечує реалізацію інтересів як особи, так і суспільства.

Д. Рікардо значно поглибив теорію трудової вартості:

- розрізнив поняття споживної вартості й вартості товару;
- показав, що мінова вартість – це тільки форма вираження вартості товару;
- ввів поняття величини вартості товару і показав, що величина вартості товару прямо пропорційна продуктивності праці;
- на відміну від А. Сміта показав, що закон вартості діє і при капіталізмі, визначає пропорції, в яких одні товари обмінюються на інші відповідно до суспільно-необхідних затрат праці.

Д. Рікардо, як і А. Сміт, вважає, що заробітна плата – це ціна праці робітника. Він показав, що сума заробітної плати і прибутку в кожний даний період – величина стала. Тому збільшення заробітної плати не приведе до збільшення вартості товару, а тільки зменшить прибуток капіталіста. Тому він рекомендує підприємцям для збільшення їх прибутків зменшувати заробітну плату.

Позичковий відсоток банкіра й земельну ренту землевласника Д. Рікардо розглядає як форми прибутку підприємця, який віддає частину свого прибутку банкіру чи земельному власнику за використання позичкового капіталу або землі.

Д. Рікардо, розглядаючи природу грошей, виходить з кількісної теорії грошей, вважає, що купівельна спроможність грошей залежить від кількості грошей, які знаходяться в обігу. Гроші – це товар, що має цінність. Основою грошової системи є золото. Цінність золота і срібла, як і будь-якого іншого

товару, визначається витратами праці. За даної цінності грошей їхня кількість в обігу залежить від суми товарних цін.

Д. Рікардо, аналізуючи процес суспільного відтворення і реалізацію виробленої продукції, приходять до висновку, що економічні кризи при капіталізмі неможливі, оскільки ця система забезпечує повну реалізацію товарів і послуг на основі суспільного розподілу праці, коли продукція одних підприємств є тільки вихідною сировиною для інших.

Д. Рікардо є автором теорії „порівняльних економічних переваг” у світовій торгівлі. Він першим з економістів розробив теорію міжнародної торгівлі і показав, чим вона відрізняється від внутрішньої торгівлі. Якщо внутрішня торгівля розвивається і зумовлюється тенденцією норми прибутку до вирівнювання, то зовнішня – „порівняльними витратами”. А.Сміт сформулював тезу про „абсолютні переваги” в міжнародній торгівлі, які має конкретна країна у виробництві якихось товарів з іншими країнами. Ці переваги зумовлюються як природними, так і набутими факторами. Рікардо довів, що взаємовигідна торгівля можлива навіть за умов, коли різні країни мають відносні переваги щодо виготовлення тих чи інших товарів. Аналізуючи процес світової торгівлі на прикладі Англії і Португалії, Д. Рікардо показав, що багатій країні вигідно торгувати з бідною або менш економічно розвиненою за умови, якщо кожна країна буде спеціалізуватися на виробництві тих товарів та послуг, альтернативна вартість виробництва яких у неї нижча.

6.5. Основні напрями розвитку і критики класичної школи

Класичні доктрини знайшли відображення у працях багатьох авторів, зокрема економістів нової хвилі – Томаса Мальтуса (1766 - 1834), Джона Мілля (1806 - 1873), Джона Мак-Куллоха (1789 - 1864), Нассау Сеньйора (1790 -1864). Цих авторів відносять до представників класичної школи тому, що в центрі їхньої уваги все ще залишаються проблеми економічного розвитку, зростання

масштабів виробництва.

Як і засновники класичної школи, вони вважали, що капіталізм, побудований на приватній власності й зіткненні інтересів економічних суб'єктів власників факторів виробництва, є прогресивним ладом; що головними умовами зростання багатства суспільства є вільна конкуренція і раціональний розподіл вартості; що тільки ринок визначає, скільки і чого необхідно виробляти, держава не повинна втручатися в ринкові відносини, бо це призведе до руйнування ринкових механізмів саморегулювання.

Більшість ідей, сформульованих цими авторами, були розвитком класичної доктрини. Так, Мальтус в творі „Нарис про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства” викладає свої погляди на закономірності і взаємозалежності економічного й демографічного процесів. Ця праця була присвячена критиці теорії Годвіна і Кондорсе, які обстоювали можливість побудови суспільства ідеальної рівності за умови державного втручання у сферу розподілу суспільних доходів.

Мальтус вважав, що будь-яка спроба побудувати таке суспільство зазнає краху внаслідок збільшення населення понад можливу пропозицію продуктів споживання. Крім того, втручання держави зруйнує основи саморегулювання економічних і демографічних процесів.

Виходячи з кількісних характеристик, Мальтус намагається показати, як процес відтворення населення впливає на економічні процеси в суспільстві. На його думку, суспільство перебуває у стані рівноваги, коли кількість споживацьких благ відповідає кількості населення.

Петті, а за ним і Сміт у численному працездатному населенні бачили передумову багатства країни. Мальтус показав і зворотній бік цього процесу. Він не заперечує, що численне населення – одна з умов багатства, але він не згоден з класиками стосовно питання про те, як отримати численне і здорове населення.

Причину, що перешкоджає нормальному відтворенню здорового, працездатного населення, він вбачає у природному законі народонаселення,

згідно з яким всім живим істотам притаманне постійне прагнення плодитися швидше, ніж це допускає кількість харчів, які є в їхньому розпорядженні.

Т. Мальтус, на відміну від Д.Рікардо, стверджував, що земля не є „безкоштовним” даром, її ресурси обмежені. Використовуючи статистичні дані про народонаселення землі, вчений показує, що воно збільшується в геометричній прогресії, а засоби існування – в арифметичній. Мальтус робить висновок, що коли населення буде подвоюватися кожні 25 років, то вже через два століття кількість населення буде відноситися до засобів існування як 256 до 9, а через три століття – як 4096 до 13. Тобто можлива поява збиткового населення, не забезпеченого засобами існування. Це може призвести до соціальних конфліктів, війн.

Мальтус вважає, що суспільство, знаючи наслідки процесу зростання народонаселення, може й мусить втручатися і регулювати цей процес. Довгий час теорія Т.Мальтуса вважалася реакційною. Його ідеї перекручувалися. Наприклад, стверджувалося, що за Мальтусом виходить так: їжі на всіх не вистачить, тому війни, в яких гинуть мільйони людей, необхідні й корисні.

Деякі твердження Т.Мальтуса давали для цього привід. Наприклад, вчений стверджував, що населення зростає за біологічними законами, як у живій природі. Але це не так. Раціональна людина, думаючи про продовження свого роду, звертає увагу на різні фактори. Про це свідчить практика розвинених країн.

Але в цілому розвиток нашої цивілізації підтверджує висновки цього вченого. За два останніх століття кількість населення Землі виросла з 1 млрд. на початку XIX ст. до 6 млрд. в 1999 році. Через 120 років населення планети складе 12 млрд. чоловік.

Слід мати на увазі, що ресурси землі швидко зменшуються. Із загальної площі землі 150 млн. кв. кілометрів 2 млн. вже втрачено і відтворити їх для виробництва предметів споживання неможливо. Скорочуються і енергоресурси.

Тому держава, на думку Мальтуса, повинна втручатися у процес відтворення народонаселення, використовуючи як економічні важелі,

спрямовані на стримування його зростання, так і різноманітні превентивні заходи.

Період розвитку політичної економії в Англії відповідає періоду започаткування класичної школи у Франції. Революційна зміна феодального ладу наприкінці XVIII ст. й швидкий розвиток капіталістичних відносин поставили перед французькою економічною наукою багато нових питань, на які складно було дати відповідь з позицій англійської класичної політекономії.

Представниками французької класичної економічної школи були Жан Батіст Сей (1767 - 1832) і Фредерік Бастіа (1801 - 1850).

У 1828 - 1829 рр. Сей опублікував „Повний курс практичної політичної економії” в шести томах. Політична економія Сея в основному наслідувала ідеї А. Сміта, але Сей зробив більше, ніж просто популяризував класичне вчення, він збагатив це вчення власними ідеями.

Найбільше значення в теоретичній спадщині Сея має його теорія ринків, яка згодом одержала назву „закону Сея”, в якій стверджується, що обмін продукту на продукт автоматично приводить до рівноваги між купівлею і продажем. На думку Сея, сукупний попит і сукупна пропозиція завжди зрівнюються, або, іншими словами, вартість створених товарів виражається сукупними прибутками, на які й купуються товари за вартістю, тому кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі. Він припускав лише можливість надвиробництва окремих товарів.

З першою частиною цього твердження можна погодитися, оскільки попит породжує пропозицію, але друга частина себе не виправдала. Цей закон правильний, якщо вважати, що гроші лише знаряддя обміну, але в ринковій грошовій економії можливе надвиробництво – надлишок пропозиції над грошовим попитом. Справа в тому, що розвиток товарного обміну посилює суперечність між вартістю і споживною вартістю, приводить до виокремлення грошей як товару особливого роду, до виникнення розриву між актами купівлі та продажу.

Формуючи закон вартості, Сей виходив з таких справедливих тверджень:

- збут одних товарів позитивно впливає на збут інших. Успішна торгівля в одній галузі дає кошти для купівлі продукції інших галузей;
- чим більше товаровиробників, тим більший збут продуктів;
- за підтримки споживачів (регулювання рівня заробітної плати) відбувається розвиток виробництва, оскільки збільшується платоспроможний попит.

Економічні погляди Сея зводяться до твердження, що діяльність підприємців і робітників є єдиним джерелом багатства. Підприємець у Сея – це людина, наділена особливими якостями, що дають їй змогу вести виробництво вибраним свідомо курсом, панувати у сфері розподілу. Тобто Сей фактично розглядає підприємця як четвертий фактор виробництва.

Головну ідею праці Сміта – трудове походження багатства – було трансформовано Сеєм у теорію трьох факторів виробництва. Людина, капітал і земля – основні агенти виробництва, чинники зростання багатства в суспільстві. Саме вони доставляють те, що Сей, згідно зі своєю теорією послуг, називає продуктивними послугами. На них існує попит промислових підприємців. Підприємці комбінують виробничі послуги з метою задоволення попиту на продукти споживання. Відповідно до трьох основних джерел він виділив три види прибутку: заробітна плата (за працю), відсоток (плата за капітал) і рента (плата за землю).

Грошам Сей відводив роль засобу обміну, оскільки людям потрібні не гроші, а те, що на них купують. Вартість, за Сеєм, залежить від корисності товару, витрат на виробництво товару та попиту (пряма залежність) і пропозиції (обернена залежність).

Ще одним представником французької класичної школи політекономії був Фредерік Бастіа. Він стояв на індивідуалістичних позиціях, як Сміт, вірив, що прогрес суспільства пов'язаний з реалізацією свободи інтересів окремої людини, що приватні інтереси антагоністичні тільки зовні, а, по суті, вони солідарні: досить щоб кожний домагався здійснення власних інтересів, і тоді він побачить, що сам того не бажаючи, буде слугою інтересів інших.

Сукупність цих інтересів і їх узгодження, на думку Бастіа, є предметом політичної економії. На відміну від соціалістів, він впевнений, що гармонію інтересів може забезпечити капіталізм, який є асоціацією об'єднаних спільною метою людей, але відносини між ними складаються на основі дії природних сил, об'єктивних економічних законів. Дія цих сил забезпечує гармонію інтересів, а відтак – прогрес суспільства.

Завоювання незалежності від Англії, наявність вільних родючих земель та інших природних багатств, імміграція капіталів і технічного прогресу з Європи, відсутність феодальних гальм зумовили швидкий розвиток у США економіки ринкового типу. Особливості еволюції економіки США знайшли відбиток в економічних теоріях першого відомого американського економіста Кері.

Засновниками ліберальної економічної теорії в США вважають Генрі Кері (1793 - 1879 рр.), у працях якого капіталізм розглянуто як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави.

Кері належить пріоритет відкриття так званого закону зростання частки робітників у національному продукті, відповідно до якого зростання продуктивності праці призводить до знецінення колишніх зусиль, оскільки сила природного опору зменшується, а нові асоційовані зусилля (мається на увазі зростання суспільного характеру праці) посилюють свій вплив. Відбувається переоцінювання внеску капіталіста у виробництво і його відносна частка на момент розподілу зменшується.

Розвиток капіталізму покликав до життя явища, що свідчили про недосконалість нового економічного устрою. Капіталізм і наслідки його панування в усіх сферах соціального життя критикували не тільки його противники, а й прихильники. Одними з перших науково обґрунтованих соціалістичних доктрин, що базувались на критиці приватної власності, на концепції її трансформації, були ідеї соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є і Оуена.

Головною особливістю утопічного соціалізму було те, що його автори

намагалися вирішити проблеми побудови справедливого суспільства негайно, спираючись на тогочасні суспільні інституції – державу, науку, мораль, політику й тогочасну економічну базу. Вони вірили, що суспільство можна вдосконалити, впливаючи на людську свідомість, використавши силу держави.

Соціалісти-утопісти шукали виходу в просвітительстві: потрібно, щоб суспільство, а під суспільством вони розуміли найбільш освічену його частину, усвідомило, що капіталістичний лад суперечить людській природі. Сен-Сімон, Фур'є і Оуен пророкували загибель капіталізму і виникнення нової економічної системи, яку Сен-Сімон назвав індустріалізмом, Фур'є – гармонією, а Оуен – комунізмом.

Індустрію Анрі Сен-Сімон (1760 - 1825) розуміє широко. Індустріалом він називає кожного, хто не ухиляється від суспільне корисної праці у будь-якій сфері. Праця є складовою суспільної індустрії. У цій системі немає місця для феодалських елементів і ледарів. Для Сен-Сімона індустріальна система – це не тільки нові можливості виробництва, що згодом забезпечуватиме всі потреби, а й зміна соціального середовища, умови для формування якого підготувала ще капіталістична індустрія.

Майбутній суспільний лад Фур'є (1772 - 1837) називає соціальною гармонією. Первинною господарською одиницею, за Фур'є, є фаланга. Для неї характерні суспільна форма виробництва на підставі спільної власності і розподіл відповідно до внеску кожного у виробництво. Господарською основою фаланги є агровиробництво в різних його видах, з особливим ухилом у бік землеробства й садівництва.

Фаланга – це щось на зразок акціонерного товариства, де частину витрат становлять витрати на суспільні потреби – виховання дітей, утримання дитячих дошкільних закладів та шкіл.

В основу програми Роберта Оуена (1771 - 1858) покладено теоретичну систему, провідною ідеєю якої є формування соціального середовища, сприятливого для ефективної праці й всебічного розвитку людини. Оуен проголошує, що людина – продукт середовища, в якому вона існує. Це одна з

головних ідей теорії та практики Оуена.

Під середовищем він розуміє суспільно-економічні відносини. Основними складовими суспільного середовища, за Оуеном, є інституціональні (ідеологія, мораль, право, освіта) та економічні компоненти. Він вважає, що функції з формування нового середовища має взяти на себе держава, силою своєї влади спонукаючи до створення прогресивних інституціональних і економічних форм.

Оуен запевняє, що за допомогою виховання і законодавства, яке відповідає названим ним принципам, можна створити нове суспільство, позбавлене будь-яких проблем. З цією метою з власної ініціативи він створює спілки банкірів та підприємців, проводить з ними „виховну роботу”, закликаючи до свідомої перебудови соціального середовища, але зазнає поразки.

Створені Сен-Сімоном, Фур'є і Оуеном моделі „справедливого” суспільства різнилися між собою. Але вони створили теоретичну систему, що містить у собі майже всі ті ідеї та формули, які стали обов'язковими для пізніших соціалістичних доктрин XIX - XX ст.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 6

1. У чому полягає сутність промислового перевороту?
2. Поясніть зміст політики протекціонізму, меркантилізму, фритредерства.
3. Назвіть соціально-економічні передумови виникнення класичної політичної економії.
4. У чому полягає особливість методології представників класичної школи політичної економії порівняно з методологією меркантилістів?
5. Розкрийте сутність економічного вчення фізіократів.

ТЕМА 7

РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина XIX - початок XX ст.)

7.1. Науково-технічний прогрес і структурні зміни в економіці

Остання третина XIX ст. - початок XX ст. характеризувалися подальшим розвитком у провідних країнах світу індустріального суспільства, яке у вказаний період переживало період індустріалізації – створення великої машинної індустрії, що виготовляє машини та обладнання і є базовою для подальшого розвитку промисловості. За цей період промислове виробництво виросло майже втричі. Особливо швидко розвивалася важка промисловість.

Найбільших успіхів було досягнуто в металургії, машинобудуванні, транспорті. Обсяги виплавки сталі, чавуну, добування вугілля, виробництва машин та обладнання стали показниками могутності країн. Разом з появою нових галузей – електротехнічної, хімічної – це докорінно змінило повсякденне життя людей.

У розвитку сільського господарства чітко визначилися два напрями, два варіанти господарювання: фермерський, що яскраво проявився у США й Канаді, та прусський (еволюція поміщицького господарства). Сутність цих напрямів полягала в переході сільського господарства від натурального до товарного. Фермерський шлях передбачав здійснення цього процесу відразу, тоді як прусський полягав у поступовому пристосуванні відносин, що склалися на той час, до потреб ринкової економіки. У Європі мало місце поєднання цих напрямів. Незалежно від того, в який спосіб розвивалося сільське господарство, виробництво його продукції помітно зросло, проте воно не встигало за розвитком промисловості.

Сільське господарство європейських країн, що базувалося на дрібному селянському господарстві, починаючи з 70-х рр. XIX ст. вразила тривала криза.

Розвиток транспорту привів до того, що сільськогосподарська продукція зі США, Канади, Аргентини, Австралії була значно дешевшою від європейської.

Європейські селяни, потрапивши в лабеті конкуренції, масово розорялися, продавали свої ділянки, майно і переселялися до міст, де поповнювали найбільш бідні верстви міського населення. В Англії такий прошарок суспільства, як селянство, взагалі зник.

Ті, хто зміг витримати конкуренцію, були вимушені пристосовувати своє господарство до нових умов, вимог ринку, запроваджувати нові технології. Процес пристосування до нових умов був тяжким і дошкульним. Іноді він супроводжувався значними селянськими виступами, особливо в країнах Східної Європи.

Попри значну кількість революцій у XVIII - XIX ст., в Європі зберігалось чимало пережитків минулого. Тут утворилося лише три республіки – Франція, Швейцарія, Сан-Марино, в інших державах так і залишилася монархія. У політичному житті важливу роль продовжувала відігравати родова аристократія, яка складала військову еліту та бюрократію.

У першій половині XIX ст. сформувалися основні риси світового ринку як підсистеми господарства, що пов'язана з обміном товарів за межами національної економіки та валютно-фінансовим забезпеченням такого обміну. Матеріальною основою формування світового ринку були машинне виробництво, міжнародний поділ праці, завершення формування світового ринку. Істотним чинником розвитку світового господарства стала інтернаціоналізація господарського життя.

Він став формою усталених зв'язків між національними ринками, що внаслідок успіхів на транспорті, особливо залізничному, в будівництві доріг остаточно утвердилися як складова частина загальносвітової ринкової господарської системи. Зовнішня торгівля набула світового характеру. Формувалися світовий кредитний та валютний ринки. Масова міграція трудових ресурсів свідчила про виникнення міжнародного ринку праці. Отже, склалася система міжнародних економічних відносин як результат взаємодії

всієї сукупності світових господарських зв'язків. Основними чинниками цього процесу були розвиток великої машинної індустрії, утворення колоніальної системи, міжнародний поділ праці, що розподілив світ на промислово розвинені й економічно відсталі країни.

Визначилися галузі, які працювали на основі імпорту надходжень або на експорт. Лише зовнішній ринок міг поглинути масовий випуск фабричних товарів. Для збереження панування на внутрішньому ринку національні корпорації повинні були дотримуватися світового рівня якості продукції та цін.

Основою формування світового ринку став міжнародний поділ праці (МПП) зі спеціалізацією окремих країн у виробництві певних видів продукції для задоволення потреб світового ринку. Протягом XIX ст. переважною формою МПП була міжгалузева предметна спеціалізація. Великобританія як „майстерня світу” спеціалізувалася на виробництві та продажу машин і устаткування. За 1845 - 1870 рр. експорт машин збільшився в 10 разів. Німеччина зайняла чільне місце у світовому виробництві сільськогосподарської техніки, залізничного устаткування, парових котлів, картоплі, спирту, цукру, виробів хімічної промисловості, Франція – текстильних машин, шовкових і суконних тканин, чорних металів, Бельгія – зброї та інструментів, Австро-Угорщина – металів, цукру, хмелю. Колоніальні країни спеціалізувалися на виробництві бавовни, прянощів, кави, цукру, натурального каучуку.

З другої половини XIX ст. набула розвитку така форма МПП, як внутрішньогалузева спеціалізація. Так, у металургійному виробництві експортерами чорних металів були Великобританія, Бельгія, Люксембург, кольорових – Австро-Угорщина, Франція.

Зароджувалися елементи кооперації з виробництва та взаємообміну. Так, у всьому світі використовували гвинти та підшипники англійського виробництва, вимірювальні прилади та крани німецької промисловості. Почався процес інтернаціоналізації виробництва.

Провідну роль у світовій торгівлі відігравала економіка Великобританії. Це підтверджується зростанням частки галузей торгівлі та транспорту в

національному доході – з 17,4 % в 1801 р. (в 1871 р. – 22 %) до 27,5 % в 1907 р. Це можна пояснити наявністю значної кількості товарів внаслідок промислового перевороту, що почався швидше, ніж в інших країнах; існуванням колоніальної імперії; індустріалізацією в Європі та США; низькою вартістю товарів; великим торговим флотом, тоннаж якого становив 21 млн. т з 49 млн. т загального тоннажу світового флоту.

Негативно вплинув на Великобританію режим торгової політики світового ринку. З європейських країн лише Прусія, а потім об'єднана Німеччина у перші роки свого існування проводили політику вільної торгівлі. Французький уряд підвищував протекціоністські мита. США неодноразово приймали акти протекціоністського характеру, які збільшували кількість товарів, обкладених митом, і його розміри. Всі країни, крім Великобританії, проводили політику аграрного протекціонізму.

Зовнішньоторговий баланс Великобританії був пасивний, тобто імпорт переважав над експортом. Однак платіжний баланс за усіма формами зовнішньоекономічних відносин був активним. В економіці країни швидко розвивалася сфера послуг, значення якої в експорті зростало (посередницькі, торгові, банківські операції за кордоном, фрахт, транспортні послуги).

Німеччина досягла неабияких успіхів у зовнішній торгівлі. У 1850 р. її зовнішньоторговий оборот оцінювався в 10,6 млрд. марок, у 1913 р. – 20,7 млрд. марок. На початку XX ст. Німеччина була морською державою. Тоннаж торгового флоту протягом 1871 - 1913 рр. зріс з 982 тис. т до 3 млн. т. З кінця 70-х років XIX ст. країна остаточно стала на шлях протекціонізму. Застосовуючи підвищені мита на імпорт промислових і сільськогосподарських товарів, вона збільшувала експорт у промислово відсталі країни.

У США динаміка зовнішньої торгівлі за 1870 - 1913 рр. зросла в 5,3 рази. Визначальним було швидке зростання експорту порівняно з імпортом (за 1870 - 1913 рр. відповідно 6,5 і 4,1 рази).

Франція за обсягом зовнішньоторгового обороту протягом XIX ст. займала друге місце після Великобританії. Внаслідок зростання зовнішньої

торгівлі США і Німеччини вона в 1913 р. перемістилася на четверте місце. Переважав імпорту товарів. Відставання експорту в 1,6 рази пояснювалося повільним розвитком господарства.

Для Японії було характерним велике зростання обсягу зовнішньої торгівлі: за 1870 - 1913 рр. в цілому – в 28 разів, експорт – у 46,3, імпорту – в 21,6 рази. Вирішальне значення для торгової експансії мали прискорена індустріалізація, монополізація, ввезення сировини, необхідної для промисловості.

У 80-х роках ХІХ ст. почалася стагнація міжнародної торгівлі. Експорт товарів з Великобританії зменшився на 20 %, Німеччини – на 5, Франції – на 3 %. Це було пов'язано з падінням цін на промислові та сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами та США.

З 1896 р. почався перелом у світовій торгівлі, що знову розвивалася швидшими темпами порівняно з промисловістю. Ціни систематично зростали внаслідок монополізації виробництва і відкриття золотих копалень на Алясці, в Канаді, Південній Африці.

Відбулися зміни в структурі товарообміну. Якщо для ХІХ ст. був характерний обмін промислових товарів на сировину і продукти харчування, то на початку ХХ ст. зросло значення фабрикатів у експорті всіх європейських країн, США та Японії. Перше місце займала Великобританія – 77,9 % всього експорту в 1913 р., потім Франція – 60,8, Німеччина – 58,7 %.

Характерною ознакою зовнішньоекономічних відносин був імпорту сировини з колоніальних країн, оскільки найрозвиненіші країни, за винятком США, були мінімально забезпечені сировиною. У 1913 р. в усьому імпорті Великобританії частка сировини досягала 36 %, Німеччини – 56,1 %, Франції – 58,7 %, США – 53,2 %.

Для світової торгівлі сільськогосподарськими продуктами був притаманний аграрний протекціонізм, який поглибився кризою 1875 - 1896 рр.

Лише Великобританія заборонила хлібні мита, що було викликано інтересами промислового капіталу. На шлях вільної торгівлі стали Бельгія, Шотландія. На початку XX ст. відбувся перелом у світових цінах на хліб, почалося їх підвищення. Різко скоротився експорт зернових культур із США, а посилювався з Росії, Канади, Аргентини, Австрії, Румунії. Значна роль належала експорту м'ясо-молочних продуктів та птиці.

З розвитком міжнародної торгівлі, починаючи з 70-х років, дедалі більшого значення набув експорт капіталу. Найбільшими експортерами були Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Швейцарія, Голландія. Експорт капіталу від 2/3 до 3/4 був спрямований у колонії та залежні країни.

Франція розпочала свою роль світового кредитора з шестипроцентної позики саксонському королю в 1811 р. До 70-х років XIX ст. капітали спрямовувалися в облігації, акції промислових підприємств. З кінця XIX ст. Франція вивозила капітал переважно у позичковій формі, тобто надавала його у вигляді державних позик і цінних паперів. Перед першою світовою війною французькі позики розподілялися так, млрд. марок: Європа – 22, в тому числі Росія – 12 (40 % французьких вкладень), Німеччина – 1, балканські країни – 3, Австрія – 2,5, в країни Латинської Америки – 6, у свої колонії – всього 10 % капіталу.

Німеччина вкладала 98 % капіталу, що вивозився, в освоєння джерел сировини і ринків збуту в залежних країнах (Туреччина, Китай та ін.).

Важливим економічним результатом міжнародної міграції робочої сили було прискорення розвитку промисловості та сільського господарства в країнах імміграції, посилення міжнародного поділу праці, збільшення експорту товарів з цих країн і одночасно імпорту товарів у країни імміграції.

У кінці XIX – на початку XX ст. відбулися зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалася за золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту (системою класичного монометалізму). Ця система виникла у Великобританії в кінці XVIII ст., а в

кінці XIX – на початку XX ст. стихійно сформувалася як сукупність національних валютних систем. Основу валютних курсів становив золотий паритет, коли грошова одиниця будь-якої країни мала відповідний золотий вміст. Відхилення допускалося лише в межах так званих золотих точок – не більше 1 % від золотого паритету. У 1871 р. золоту валюту запровадила Німеччина, в 1877 р. – Голландія, в 1879 р. – США, в 1892 р. – Австрія, в 1897 р. – Японія, в 1898 р. – Росія. Золото було основою міжнародних розрахунків, що здійснювалися оплатою боргових зобов'язань через банки. Не обмежувався обмін національної валюти на іноземну. Золото вільно вивозилося і ввозилося.

Крім золотих монет в обігу були білонні (розмінні) монети, що виготовлялися з срібла, міді, бронзи та інших металів, паперові гроші у формі білетів державної скарбниці, банківські білети. З усіх грошей, що були в обігу країн у 1885 - 1913 рр., 70 - 80 % становили золоті та срібні монети. За 1880 - 1908 рр. в усіх країнах було викарбовано на 30 млрд. марок золотих монет. Система класичного золотого стандарту була зруйнована під час першої світової війни. Золотий обіг законодавчо був скасований.

Протягом XIX ст. у західноєвропейських державах і США відбувся промисловий переворот, який ознаменував собою завершення переходу від аграрної до індустріальної цивілізації. Зміст розвитку світової економіки в індустріальну епоху полягав у здійсненні структурних зрушень, внаслідок яких змінилося значення сфер і галузей господарства, їх частки у виробництві валового внутрішнього продукту та національного доходу. Випереджаючими темпами розвивалася промисловість, що забезпечувало її перевагу над сільським господарством у світовому та національних господарствах. Зростання важкої промисловості почало змінювати галузеву структуру індустріального потенціалу.

Характерною особливістю світової економіки останньої третини XIX ст. був перехід від моно- до поліцентризму. Серйозними конкурентами Великобританії, яка першою стала на шлях промислового перевороту й індустріального розвитку і була „майстернею світу”, стали США та Німеччина.

Економічний розвиток мав переважно екстенсивний характер. Темпи зростання продуктивності праці відставали від темпів економічного зростання і становили в середньому 1,7 %. У США за 1870 - 1914 рр. екстенсивні фактори забезпечували 73 % приросту продукції.

Національне виробництво дедалі більше визначалося міжнародними зв'язками. Залежно від ступеня включення його до системи міжнародної спеціалізації та кооперації воно почало набувати форми міжнародного господарського процесу.

Економічні зміни привели до того, що найчисленнішим класом суспільства стали наймані робітники. На відміну від селян і ремісників вони були позбавлені власних засобів виробництва, а отже, гарантованих можливостей до існування. Вони заробляли собі на прожиття, продаючи свою робочу силу власникам підприємств, та були постійними жертвами нестійкого, циклічного розвитку ринкової економіки. Втрата роботи ставала для них справжньою життєвою катастрофою, відкидала до межі голодного існування.

7.2. Процес концентрації промислового і банківського капіталу та створення монополій

Розгортання індустріалізації, тобто створення великих підприємств, потребувало нових форм організації виробництва і великих фінансових вкладень.

Для залучення капіталу з метою вирішення великих економічних завдань набуло поширення акціонування – об'єднання капіталу декількох власників із подальшим отриманням прибутку та розподілом його залежно від внесеної частки. Те, що значні фінансові ресурси були зосереджені в руках вузького елітарного прошарку банкірів і промисловців, і зумовило їхнє панування в економічному та, політичному житті суспільства. Цей вузький прошарок дістав назву фінансової олігархії.

Створення великої машинної індустрії призвело до концентрації виробництва і до народження нових форм виробничих об'єднань – картелів, синдикатів, трестів, концернів, тобто монополій. і раніше інших країн цей процес розпочався у США і набув там найбільшого розмаху. Монополії намагалися встановити своє монопольне панування на ринку в провідних галузях промисловості, їм ставало дедалі тісніше в національних кордонах від „надлишку” капіталу. Експансія його в слаборозвинені країни давала можливість одержувати вищі прибутки. Їх отримували, наприклад, завдяки процентам за позички, субсидіюванню будівництва залізниць, розробленню сировинних ресурсів.

Основними формами монополістичних об'єднань стали картелі, синдикати, трести й концерни.

Монополізація промисловості стала серйозним випробуванням принципу ринкової економіки – вільної конкуренції. Вона призвела й до зміни ділових взаємин підприємців. В окремих галузях господарства монополісти почали обмежувати вільну конкуренцію, а іноді й гальмували поширення прогресивних технологій. Проте, монополізація не знищила конкуренцію, вона лише перенесла її в іншу площину: розгорталася боротьба між Монополістичними об'єднаннями вже на світовому ринку.

Стрімке зростання промисловості зумовило, з одного боку, розширення внутрішніх ринків, а з іншого – сприяло зростанню – зовнішньої торгівлі, яка, спираючись на вдосконалення транспорту, стала вагомим чинником економічного життя, а ще – основним стимулом для збільшення виробництва. Національним виробникам робилося затісно на внутрішньому ринку (товарів вироблялося більше, ніж їх міг купити власний споживач), і вони прагнули завоювати нові ринки збуту. Це зумовлювало гостру боротьбу за контроль над ринками. Для витіснення конкурентів почали застосовувати різні способи і методи. Найбільш поширеним став демпінг, тобто імпорт тих чи Інших товарів за заниженими цінами з метою розчавити конкурентів, захопити ринок, а вже потім диктувати свої умови. У відповідь на захист національного виробника

ставала держава, яка за допомогою різних заходів починала обмежувати доступ іноземних товарів (вводилися високі ввізні мита, встановлювалися ліміти тощо). Така державна політика, що заступила вільну торгівлю (фритредерство), дістала назву протекціонізму. Іноді введення жорстких протекціоністських заходів призводило до загострення міждержавних відносин, „митних війн” і, відповідно, до дестабілізації міжнародної ситуації. Економічний фактор ставав вагомим і в міждержавних відносинах.

Обмеження в торгівлі, висока вартість доставки товару і, відповідно, зростання собівартості зумовили появу нового явища в економічному розвитку. Замість вивозу товарів промислово розвинені країни почали вивозити капітал у ті країни, де норма прибутку є значно вищою. Вивіз капіталу зробився вагомим чинником в остаточному формуванні світового ринку. Це зв'язало багато регіонів світу з європейськими центрами промисловості та банків. Лідерами у вивозі капіталу були Англія, Франція, Бельгія та ін.

Ще однією важливою тенденцією в розвитку провідних країн світу було зростання ролі держави в економічних процесах. Держава перетворювалася з „нічного охоронця” в регулятора економічних процесів. Державні субсидії, замовлення, регулювання ставали вагомими чинниками економічного розвитку, особливо в тих країнах, які дещо забарилися з початком промислового розвитку: Німеччині, Росії, Італії, Австро-Угорщині, Японії.

Формування світової системи господарства на основі експансії європейського капіталу нерідко здійснювалося насильницькими методами. На зламі XIX - XX ст. завершився процес створення колоніальних імперій. Вони стали основною ознакою великих держав – Великої Британії, Франції, Німеччини, США, Росії, Японії.

Ці нові явища в розвитку країн послужили підґрунтям для створення різних економічних і політичних теорій, які прагнули пояснювати те, що діється в світі.

Англійський економіст Дж. Гобон у книзі „Імперіалізм” (1902 р.) описав нові особливості капіталізму. Він відзначив, що Англія почала отримувати

прибуток від вивозу капіталу у 5 разів більший, ніж від експорту товарів. Також він дійшов висновку, що фінансисти прагнуть і політичного диктату в країнах, де знаходяться найприбутковіші капіталовкладення. Банки, не докладаючи ніяких зусиль для розвитку промисловості, отримували значні прибутки, надаючи позики іншим державам. Зовнішня політика Англії та Франції сприяла забезпеченню ринків для вигідного вкладення капіталів. Отож, колоніальна експансія була безпосередньо пов'язана з переростанням промислових груп (монополій) у держави-кредитори.

Розуміння сутності імперіалізму прагнули розширити німецький соціал-демократ Р. Гільфердінг і російський соціал-демократ В. Ленін, які висловлювали оригінальні погляди на тенденції розвитку світової економіки. Останній, зокрема, зробив висновок, що імперіалізм – це найвища та остання стадія капіталізму, коли особливо посилюється нерівномірність розвитку держав і зростає їхня агресивність. Він сформулював основні ознаки імперіалізму:

- поєднання вільної конкуренції та монополії;
- злиття промислового і банківського капіталу та утворення фінансової олігархії;
- територіальний та економічний поділ світу;
- переважний вивіз капіталу;
- встановлення тісних зв'язків фінансового капіталу з державою.

У повному обсязі ці ознаки були притаманні лише групі великих держав. До того ж ринкове господарство виявило значний потенціал пристосування до змінених умов життя, і період імперіалістичної експансії не став останньою стадією розвитку ринкової економіки.

Отже, наприкінці XIX ст. завершився процес становлення індустріального суспільства в країнах Західної й Центральної Європи та Північної Америки. Ці країни утворювали зону „передового розвитку”, так званий перший ешелон.

Південна, Південно-Східна і Східна Європа, Росія, Японія, які теж стали на шлях індустріального розвитку, належали до другого ешелону

Решта країн були економічно відсталими і потребували проведення модернізації господарства. Наявний у них традиційний спосіб виробництва не забезпечував прогресу. Під цим кутом зору можна говорити про певні позитивні риси колоніалізму, який руйнував старе, традиційне господарство і включав колонії у прогресивніший на той час економічний процес. Згодом це пришвидшило розвиток, хоч і однобічний, відсталих регіонів.

7.3. Економічна школа маржиналізму

Маржиналізм відомий під назвою теорій граничної корисності та граничної продуктивності, перетворився на самостійну течію класичної політичної економії в другій половині XIX ст. Виникнення маржиналізму зумовлювалось передусім об'єктивними чинниками: поглибленням поділу праці, розширенням капіталістичного ринку, зростанням взаємозалежності та конкурентної боротьби між економічними суб'єктами. Головна функція підприємця була пов'язана з вибором правильного рішення щодо розміру ресурсів і продаж, рівня ринкових цін. Теорії маржиналізму стали формою відображення первинних економічних потреб і прагнень приватних підприємців. Для маржиналізму характерна нова методологія, основними ознаками є такі:

- психологізація економічного аналізу – участь індивіда в економічних процесах зумовлюється психологічними, суб'єктивними чинниками й оцінками;
- суб'єктивно-ідеалістичний підхід – погляд на систему вільного підприємництва з боку ізолюваного господарюючого суб'єкта;
- принцип раціональної поведінки людини на основі власних, суб'єктивних уявлень, примат обміну та споживання над виробництвом – корисність блага може оцінити лише споживач;
- принцип рідкісності – обмеженість пропозиції того чи іншого блага, унаслідок чого ціна потрапляє в повну залежність від попиту, пов'язаного з

суб'єктивними оцінками;

- оперування граничними величинами – граничною корисністю, граничною продуктивністю;

- ідеологічна нейтральність економічного аналізу – спроба побудувати теорію „чистої економіки” без урахування політичних чинників.

Маржиналізм не був абсолютно однорідною течією, він складався з кількох шкіл – австрійської, кембриджської (англійської), американської та лозаннської. Психологічні мотиви індивідуальної економічної поведінки, споживчий попит, ціна – питання, які перебували в центрі уваги економістів австрійської школи. Ідеї, співзвучні цій школі, паралельно висунув англійський теоретик Вільям Стенлі Джевонс (1835 - 1882), який увійшов в історію економічної думки як один з перших економістів-математиків. Аналіз взаємодії ціни, попиту та пропозиції характерний для праць Альфреда Маршалла (1842 - 1924), який очолював кембриджську школу маржиналізму. Проблеми ефективності використання факторів виробництва й розподілу вартості продукту між їх власниками стали головними в дослідженнях американської школи, представленої Джоном Бейтсом Кларком (1847 - 1938). Засновники маржиналізму не мали єдиної позиції щодо того, яким має бути економічний аналіз – причинно-наслідковим чи функціональним. Економісти австрійської школи – перші та єдині – виступали з ідеями встановлення причинно-наслідкових зв'язків між економічними явищами. Теоретики кембриджської та американської шкіл, як і економісти-математики, категорично заперечували цей принцип, розглядаючи тільки функціональні взаємозв'язки об'єктів аналізу незалежно від того, який з них є причиною, а який – наслідком.

Австрійська школа

У концепціях австрійської школи провідну роль відіграє суб'єктивно-психологічний підхід. Спираючись на нього, австрійці прагнули побудувати послідовну, вільну від внутрішніх суперечностей економічну теорію, спрямовану на вивчення причинно-наслідкових взаємодій. Видатними представниками цього першого великого маржиналістського угруповання

були Карл Менгер (1840 - 1921), Фрідріх Візер (1851 - 1926), Ойген фон Бем-Баверк (1851 - 1914). Теорія вартості трансформувалася в їхніх дослідженнях у теорію граничної корисності (першим категорію „гранична корисність” увів у науковий обіг Ф. Візер, тоді як К. Менгер, наприклад, оперував категорією „кінцева інтенсивність”), обґрунтуванню якої приділялося найбільше уваги. Ціни, за визначенням маржиналістів, залежать не від вартості, яка зумовлюється витратами праці, і не від споживної вартості (корисності), а виключно від суб’єктивних оцінок цієї корисності, точніше – від граничної корисності. Під граничною корисністю вони розуміли суб’єктивну оцінку корисності останньої одиниці запасу певного споживчого блага. Головні принципи теорії граничної корисності сформулював К. Менгер у праці „Начала політичної економії” (1871). На його думку, гранична корисність блага визначається двома чинниками – інтенсивністю індивідуальної потреби й рідкісністю (або запасом) цього блага. Чим більша інтенсивність потреби при певному обсязі запасу, тим вища оцінка блага індивідом, тим більша його гранична корисність, і навпаки. Обсяг запасу впливає протилежно: якщо він зменшується при постійній інтенсивності потреби, то гранична корисність блага збільшується. К. Менгер категорично не визнавав будь-який вплив цін на граничну корисність. Оскільки він аналізував ринок з фіксованою пропозицією певного товару, у нього виходило, що ціну диктує попит (останній ставився в залежність від граничної корисності).

Дещо іншу концепцію ціноутворення висунув найвідоміший теоретик австрійської школи О. Бем-Баверк. Граничні корисності, на його думку, визначають ціни не опосередковано (через попит), а прямо, встановлюючи межі їх коливань. Верхня, максимальна межа зміни ринкової ціни будь-якого товару залежить від суб’єктивної оцінки його корисності покупцем; нижня, мінімальна межа ціни зумовлюється суб’єктивною оцінкою корисності вказаного товару, яка є в продавця. Перед О. Бем-Баверком постала проблема пояснити механізм вимірювання і порівняння цих суб’єктивних оцінок. Вирішити її він спробував за допомогою поняття граничної корисності грошей, прирівнюючи її до суми

граничних корисностей товарів, які індивід може купити на останню одиницю свого грошового доходу. Проте такий суб'єктивний механізм встановлення ринкових цін погано узгоджувався з капіталістичною високотоварною економікою.

Оригінальною можна вважати теорію відсотка, розроблену О. Бем-Баверком. Вона побудована на ідеї про те, що для раціонального суб'єкта, зокрема для власника грошового капіталу, певне благо має більшу граничну корисність тепер, ніж у майбутньому. Індивідуум, вважав учений, розраховує на те, що в перспективі запас блага збільшиться, і тому прогнозує зменшення своєї оцінки його граничної корисності. Походження відсотка О. Бем-Баверк пов'язував із впливом фактору часу на граничні корисності.

О. Бем-Баверк, розвинувши ідею Ж. Б. Сея про продуктивність факторів виробництва, дослідив, як формується відсоток на капітал і як він впливає на інші категорії доходів. Нове в дослідженні капіталу – це оцінка теперішньої цінності майбутніх благ (дисконтування), необхідність якої спричинюється розривом у часі між авансуванням коштів на виробництво й отриманням кінцевого продукту. Чим довший цей період, тим більша різниця в оцінках блага „тепер” і в „майбутньому”, тим усвідомленішою стає потреба приведення цих оцінок до одного моменту часу. Обстоюючи тезу про власну продуктивність капіталу, О. Бем-Баверк визначив відсоток на капітал як частину цінності майбутнього граничного продукту, що виробляється із застосуванням теперішніх засобів виробництва (капіталу). Заробітна плата й рента – це цінність майбутнього граничного продукту відповідно до праці чи землі, помножена на кількість продукції й дисконтована відносно цього моменту часу (у ролі дисконту виступає ринкова норма відсотка). Сучасна економічна теорія, сприйнявши ці висновки, пропонує таке формулювання: продуктивність капіталу визначається шляхом віднімання з продукту виробництва всіх альтернативних витрат; одержаний залишок тяжіє до рівня річної норми відсотка. Таким чином, характерна для класичної школи категорія „прибуток на капітал” замінюється в неокласиків терміном „відсоток на

капітал”.

Раціональні суб'єкти в австрійській теорії маржиналізму формують свої оцінки граничної корисності лише стосовно предметів споживання (споживчих благ). Індивідууми неспроможні оцінити корисність факторів виробництва (виробничих благ). Це означає, що ціни останніх визначаються не прямо, а опосередковано, через граничні корисності споживчих товарів, вироблених за допомогою капіталу та праці. Це явище відзначав ще К. Менгер, сформулювавши теорію заміщення: блага першого порядку (споживчі товари) самі наділяють цінністю блага вищих порядків (фактори виробництва), що беруть участь у їх виробництві. Це означає, що не цінність і ціна залежать від витрат виробництва, а навпаки, завдяки тому, що споживчі блага мають цінність, виникає оцінка факторів виробництва, яка й формує витрати виробництва. Проте одне й те саме виробниче благо може використовуватися для випуску різних споживчих благ, які характеризуються неоднаковими граничними корисностями. Ціну ж цього виробничого блага, на думку Ф. Візера, визначає найменша гранична корисність споживчого блага. Це твердження пояснювалося так: якби ціна виробничого блага залежала не від найменшої граничної корисності, то відповідне зростання витрат виробництва спричинилося збитково до виготовлення ряду споживчих товарів.

В економічну науку саме Ф. Візер увів поняття „альтернативні витрати”, без якого неможливо уявити жодне сучасне дослідження. Ідея альтернативних витрат полягає ось у чому: виробляючи (купуючи) певний продукт, підприємець (споживач) ураховує цінність усіх альтернативних шляхів застосування матеріальних або грошових ресурсів, від яких необхідно відмовитися в разі їх використання обраним шляхом. Будь-який ресурс може використовуватися в різних виробництвах, тобто мати альтернативну вартість. Витрати на виробництво цього продукту залежать від альтернативних можливостей, якими нехтують унаслідок його виробництва. Аналіз концепції альтернативних витрат показує, що Ф. Візер відходить від суб'єктивних оцінок індивіда (як це було у К. Менгера) і розглядає господарські закономірності, що

складаються з багатьох індивідуальних оцінок і переваг. Разом з тим умовою альтернативних витрат є наявність конкуренції – за володіння запасом та за варіанти використання ресурсів, а також між виробниками й споживачами, продавцями й покупцями. І останнє: поняття альтернативних витрат втрачає свій економічний зміст і роль регулятора споживання блага тоді, коли кількість блага необмежена.

Кембриджська школа

Теорія кембриджської школи представлена дослідженнями Альфреда Маршалла, Френсіса Еджворта (1845 - 1926), Артура Пігу (1877 - 1959). Найбільший внесок у розвиток концепції англійського маржиналізму зробив А. Маршалл, основи теорії якого викладено в книзі „Принципи економікс” (1890). Він доповнив маржиналістські концепції австрійської школи, об’єднавши їх з деякими положеннями пострікардіанської англійської політекономії й додавши певну кількість математичного аналізу. Це дає змогу вважати А. Маршалла засновником нового напрямку економічної науки – неокласичного аналізу, який означає компромісне поєднання різних теоретичних концепцій. А. Маршалл і представники кембриджської школи зробили розгорнутий опис системи вільного підприємництва та розробили підходи до вирішення проблем, з якими стикаються на ринку виробники та споживачі.

У центрі уваги економістів кембриджської школи був механізм ринкового формування цін. А. Маршалл визнавав лише функціональний аналіз, тому всі три параметри ринку (ціну, попит, пропозицію) він розглядав разом, у їх взаємодії. Свій висновок А. Маршалл сформулював так: ні попит, ні пропозиція не мають вирішального значення з погляду визначення ціни; попит і пропозиція – рівноправні елементи механізму ринкового ціноутворення. З одного боку, ринковий механізм, що діє в умовах необмеженої конкуренції, встановлює залежність попиту та пропозиції від ціни. Якщо, наприклад, на певному товарному ринку ціна зростає, то попит знижується, а пропозиція збільшується. З іншого боку, ринкова система діє в протилежному напрямі, визначаючи рух ціни співвідношенням попиту та пропозиції. Кембриджська школа широко

використовувала поняття ринкової рівноваги – такого стану ринку, коли попит на певний товар дорівнює його пропозиції, тобто існує стала ринкова ціна – ціна рівноваги.

Активно використовуючи частково-рівноважний аналіз і графічний метод дослідження, А. Маршалл уперше поєднав в одній системі координат графіки попиту та пропозиції, що дістали назву „хрест Маршалла”.

Згідно з позицією А. Маршалла ідеальною є така картина ринкової взаємодії, коли попит і пропозиція однаково впливають на зміну ціни. Проте характер цієї взаємодії змінюється залежно від тривалості відрізка часу, що розглядається. У межах короткотермінового інтервалу пріоритет отримує попит, тому що пропозиція більш інерційна, потребує впровадження нових виробничих потужностей або нових умов виробництва. Величина пропозиції, таким чином, має постійний характер, а попит перетворюється на вирішальний ціноутворюючий фактор. У межах довготермінового інтервалу роль головної ціноутворюючої сили виконують пропозиція та пов'язані з нею витрати виробництва. Чим довший період, тим сильніший їх вплив порівняно з дією фактора попиту. Причину такого становища в довготривалій перспективі А. Маршалл вбачав у тому, що саме виробництво визначає рух потреб, які потім набирають вигляду граничних корисностей і попиту. Концепція формування ринкових цін була логічною та збалансованою, тому вона суттєво вплинула на подальший розвиток економічної теорії. Ідея про вирішальну роль попиту в короткотерміновому регулюванні цін стала одним з принципів кейнсіанської системи макрорегулювання. Інший висновок – про переважне значення пропозиції в довготерміновій динаміці цін – розвинули теоретики сучасного консерватизму.

А. Маршалл, у цілому позитивно сприймаючи методологічну систему маржиналізму, обґрунтовано критикував позицію австрійців і відмовився від примату суб'єктивних оцінок граничної корисності під час аналізу цін, трактуючи їх як один із факторів, що впливає на попит. Він відхилив точку зору англійських економістів (наприклад, Дж. Мак-Куллоха), які бачили остаточну

основу ціни у витратах виробництва.

Прагнучи поєднати теорію граничної корисності з теорією витрат виробництва, А. Маршалл провів реформу всередині маржиналізму – граничні характеристики почали застосовуватися не тільки для попиту та споживання, а й для пропозиції та виробництва. Було впроваджено поняття граничних витрат – витрат на виробництво останньої одиниці певного товару, які ототожнювалися з мінімальною ціною (ціною пропозиції). У граничних витратах теоретики кембриджської школи бачили суму доходів, які розподіляються між власниками окремих факторів виробництва, а саме: заробітної плати, відсотка на грошовий капітал і підприємницького доходу. При цьому останній поділявся на дві частини: перша розглядалась як компенсація витрат праці підприємця з управління, а друга – як плата за ризик, пов'язаний з невизначеністю ринку.

Попит на певний товар лідер кембриджської школи поставив у залежність від трьох факторів – граничної корисності, ринкової ціни та грошового доходу, який використовується на споживання; вирішальне значення він надавав першому з них. А. Маршалл досліджував проблеми попиту на окремі товари й розробив концепцію еластичності попиту. Рух попиту визначається еластичним щодо ціни, якщо при зміні ціни на 1 % попит на товар змінюється більш як на 1 %. З ім'ям А. Маршалла пов'язана розробка неокласичної теорії грошей, викладеної в його праці „Гроші, кредит і торгівля” (1923).

З кембриджських реформ почався масовий перехід економістів на шлях вивчення функціональних співвідношень економічних явищ та досліджень конкретних товарних ринків. Ідеї кембриджської школи панували в економічній науці до початку 30-х років XX ст. Наступні кризові потрясіння показали необґрунтованість розрахунку А. Маршалла на високу ефективність ринкового механізму та його здатність забезпечити саморегулювання капіталістичного господарства. Стало зрозумілим, що явища капіталістичного відтворення не можна пояснити тільки мікроекономічно, з позицій ізольованого раціонального суб'єкта.

Американська школа

Головною відмінністю американської школи маржиналізму від розробок австрійської та кембриджської шкіл став аналіз проблем виробництва й розподілу, що спирався на концепцію граничної продуктивності праці й капіталу. Засновником цієї школи був Дж. Б. Кларк, який вніс нові моменти в методологію маржиналізму, передусім ідею про статику й динаміку господарської системи. Під статикою Дж. Б. Кларк розумів певні умови, необхідні й достатні для встановлення рівноваги ринкової системи. На його думку, економіка має не один, а кілька станів рівноваги, тому в будь-який момент може перейти від статичного стану до динамічного. Динаміку вчений уявляв як повільний, безкризовий перехід від одного стану рівноваги до іншого. Таким чином, принципи статичної й динамічної, що застосовуються у фізичних дослідженнях, було перенесено на вивчення економічних явищ, які багато в чому є породженням суспільних відносин.

Процеси виробництва й розподілу Дж. Б. Кларк розглядав з позицій маржиналізму, тобто у вигляді діяльності раціональних суб'єктів: робітника, грошового капіталіста та підприємця. Робітник вкладає у виробництво свою працю, розраховуючи на заробітну плату, а власник грошового капіталу сподівається на отримання відсотка. Прибуток підприємця в статичній ситуації дорівнює нулю, і тільки в умовах динамічного розвитку підприємець має додатковий дохід.

Лідер американської школи не обмежився новою інтерпретацією теорії факторів виробництва. Він прагнув вирішити реальну проблему, яка має велике значення для окремого підприємства – як визначити найкращу пропорцію між витратами факторів виробництва, що відповідає стану рівноваги? Пошук відповіді потребував упровадження понять граничної продуктивності факторів виробництва на основі законів спадної продуктивності праці й капіталу. Граничну продуктивність Дж. Б. Кларк поставив у залежність від обсягу факторів виробництва. Наприклад, закон спадної продуктивності праці діє так: якщо обсяг грошового капіталу постійний, а кількість робітників збільшується,

кожен новий робітник вироблятиме дедалі меншу, спадну кількість продукту. Рано чи пізно черговий робітник стає граничним: він виробляє продукт, ціна якого дорівнює ринковій заробітній платі. Саме його продуктивність Дж. Б. Кларк назвав граничною, а отриманий результат – граничним продуктом. У цьому разі кількість робітників досягла оптимального значення, яке відповідає рівновазі; граничний робітник має стати останнім, хто зайнятий на підприємстві.

Економісти американської школи стверджували, що в кожній виробничій одиниці статичної економіки можливе встановлення оптимального співвідношення витрат виробництва, яке забезпечує максимізацію випуску продукції. Це співвідношення, коли гранична продуктивність праці та гранична продуктивність капіталу дорівнюватимуть відповідно ринковим значенням заробітної плати та відсотка.

Місце американської школи маржиналізму в сучасній економічній теорії визначають ті її положення, що належать до факторного аналізу витрат виробництва в межах окремого підприємства. Маються на увазі виробничі функції й подібні економіко-математичні моделі, за допомогою яких визначаються кількісні залежності між витратами виробництва й обсягом виготовленої продукції.

Лозаннська школа

Лозаннська (математична) школа представлена працями Антуана Курно (1801 - 1877), Германа Госсена (1810 - 1858), Вільяма Стенлі Джевонса (1835 - 1882), Леона Вальраса (1834 - 1910), Вільфредо Парето (1848 - 1923), які базувалися на теорії суб'єктивної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва. Концепції А. Курно й Г. Госсена, на яких значний вплив створили ідеї маржиналізму, займають проміжне становище між австрійською та математичною школами. Головна відмінність цієї школи від інших полягає у використанні математичного методу як для викладення теоретичних поглядів, так і для дослідження економічних явищ. Економісти-математики єдині в тому, що капіталістична економіка здатна досягти становища рівноваги, під яким

розуміється рівність попиту та пропозиції. Ідеальним господарським механізмом визнавалося вільне приватне підприємництво, коли однакові раціональні суб'єкти прагнуть отримати максимум корисності.

Математична школа бере початок з праць французького економіста А. Курно, який у центр своєї теорії поставив проблему ціни, розглядаючи її з боку попиту. А. Курно послідовно вивчав три ринкові ситуації: абсолютну монополію, обмежену конкуренцію та необмежену (вільну) конкуренцію; він вирішив питання, якою має бути ціна рівноваги в усіх цих випадках.

Одержані ним результати можна підсумувати так:

- максимальний дохід досягається монополістом при такому обсязі продукції, коли граничні витрати дорівнюють граничному доходу;

- у теорії дуополії (двох конкуруючих продавців) А. Курно врахував як пристосування виробників до цін покупців, так і взаємну реакцію фірм на прийняті конкурентом рішення; учений довів, що в точці рівноваги формується ціна, нижча від монопольної, але вища від конкурентного рівня;

- максимізація прибутку в умовах вільної конкуренції передбачає максимально можливий обсяг виробництва, тоді як у монопольних умовах пропонується найменша кількість продукції.

У теорії німецького економіста-математика Г. Госсена провідну роль відіграє раціональний суб'єкт. Досліджуючи його поведінку, Г. Госсен обґрунтував два закони, які присутні в більш пізніх економіко-математичних теоріях. Перший – принцип спадної корисності, згідно з яким під час індивідуального споживання певного блага корисність кожної його наступної одиниці знижується. Коли йдеться про сукупність споживчих благ, застосовується другий закон Госсена – принцип оптимальності структури споживання. Він формулюється так: максимальну насолоду суб'єкту принесе така комбінація благ, коли граничні корисності будь-якого з благ збігатимуться (в умовах обмеженого грошового доходу).

Г. Госсен (а потім С. Джевонс) прагнув показати взаємовплив насолоди (корисності), важкості праці (негативної корисності) та кількості блага.

Оптимальна кількість блага виробляється тоді, коли гранична корисність продукту та гранична важкість праці зрівнюються. Простіше: коли задоволення від праці врівноважується негативними аспектами праці (монотонністю операцій, втомою тощо), роботу необхідно завершувати, а одержану кількість продукції (грошового доходу) розглядати як найвигіднішу.

Багато спільного з ідеями Г. Госсена мають праці англійського економіста С. Джевонса: ототожнювання рівноваги з балансом насолод і страждань раціонального суб'єкта, прагнення в математичній формі виразити цей баланс. Саме з ім'ям С. Джевонса пов'язаний поступовий розрив математичної школи з традиціями маржиналізму, перетворення математики з методу викладення на метод дослідження. С. Джевонс оперує вже не суб'єктивним, а математичним поняттям граничної корисності.

Використання принципу максимізації корисності дозволило С. Джевонсу визначити, що оптимальне співвідношення обміну двох товарів досягається, якщо їх ціни пропорційні, а кількості обернено пропорційні до їх граничних корисностей.

Провідним економістом-математиком ХІХ ст. вважається засновник лозаннської школи маржиналізму Л. Вальрас. На основі принципу максимуму корисності він перший побудував модель загальної економічної рівноваги, яка базується на аналізі попиту й пропозиції та складається з кількох систем рівнянь. Основне місце посідають системи, які описують рівновагу двох ринків – виробничих послуг і предметів споживання. На першому ринку роль продавців відіграють власники факторів виробництва (землі, праці й капіталу). Покупцями є підприємці, які виробляють споживчі товари. На другому ринку власники факторів виробництва та підприємці міняються місцями.

Таким чином, Л. Вальрас розподілив раціональних суб'єктів на дві великі групи: з одного боку, земельні власники, грошові капіталісти й робітники, з іншого – капіталісти-підприємці. Ці групи, на думку вченого, мають спільний економічний інтерес. За умови рівноваги системи Л. Вальрас припускає можливість нульового безробіття, повного використання виробничих

потужностей, чого в реальному житті не може бути. Зазначена математична конструкція має статичний характер, не враховує технічного прогресу та нагромадження капіталу.

Ще одна помітна постать лозаннської школи – В. Парето, який остаточно розбігся в поглядах з теоретиками математичної школи щодо концепції суб'єктивної корисності. На відміну від інших він заперечував факт існування причинно-наслідкових зв'язків. Як і більшість сучасних учених-математиків, В. Парето визнавав лише функціональні зв'язки між явищами, а своє завдання вбачав у визначенні кількісних співвідношень між ними. Для нього не існувало питання, чим визначається ціна – граничною корисністю, попитом і пропозицією чи витратами виробництва. Виходячи з цього він модифікував індивідуальну функцію корисності Джевонса-Вальраса та змінив її на порядкову функцію надання переваг.

В. Парето остаточно відійшов від кардиналістської концепції раннього маржиналізму, представленої всією суб'єктивною теорією граничної корисності, коли раціональний індивід виходячи з певних переваг і уподобань визначає для себе кількісну оцінку корисності в умовних одиницях (балах, ютилях тощо). В. Парето (до нього ці ідеї розробляв Ф. Еджворт, 1881) здійснив перехід до ординалістської концепції маржиналізму, пропонуючи користуватися теорією порядкової корисності. Остання не вимірює корисність абсолютними показниками, а оперує поняттям „надання переваг” певному набору благ. Кількість благ, з погляду раціонального суб'єкта з обмеженим грошовим доходом, безмежна (тобто комбінацій благ (наборів) безліч). Набори благ різняться за кількістю окремих благ. Не можна виміряти корисність кожного набору чи сказати, наскільки один набір корисніший від іншого. Але функція, яка відображує послідовність, порядок надання переваг цим наборам раціональним суб'єктом, може бути достатньо повним описом його поведінки.

В. Парето став першим економістом, який дослідив питання про існування розв'язку системи загальної рівноваги Л. Вальраса. Він сформулював критерій найкращого розподілу ресурсів, який увійшов в історію економічної

думки як оптимум Парето: розподіл ресурсів є оптимальним, якщо не можна поліпшити стан одного якогось учасника економічного процесу, одночасно не погіршивши стан хоча б одного з решти учасників. Розвиток у напрямку оптимуму передбачає такий рух ресурсів, який збільшує добробут як мінімум однієї людини, не заподіюючи шкоди іншому.

Оптимум Парето. Оптимум – це такий стан системи, при якому ніякий перерозподіл продуктів або ресурсів не може поліпшити становище якогось господарського процесу, не погіршуючи становища іншого.

Закон Парето – закон розподілу прибутків – нерівність у розподілі прибутків можна зменшити в тому разі, якщо прибутки і виробництво будуть зростати швидше за чисельність населення.

Математична школа в цілому суттєво вплинула на економічну науку, примусила її більше уваги приділяти кількісному аналізу явищ господарського життя. Було закладено основи економіко-математичного моделювання економічних явищ і процесів, яке з плином часу перетворилося на один із провідних методів економічної теорії.

7.4. Марксистське вчення. Німецька історична школа

Марксизм

Розробка такої теорії пов'язана з діяльністю двох німецьких вчених і революціонерів – Карла Маркса (1818 - 1883) і Фрідріха Енгельса (1820 - 1895). Запізнілий розвиток капіталізму в Німеччині, стримуваний економічними і політичними пережитками феодалізму, до краю загострював соціальні протиріччя і створював сприятливі умови для поширення соціалістичних ідей. Саме тут потреба в їх глибшому теоретичному обґрунтуванні відчувала ся особливо гостро. Крім того, у Німеччині були вагомі передумови для формування солідної методологічної бази серйозної теорії. Традиційно сильна філософська думка могла стати основою такої методології. І дійсно, ідеї

німецьких філософів, особливо Фрідріха Гегеля і Людвіга Фейєрбаха, істотно вплинули на формування філософської концепції марксизму.

Іншим джерелом, яке стало відправним пунктом для створення економічної складової теорії Маркса стала класична школа політичної економії в її англійському варіанті. Вчення А. Сміта і Д. Рікардо, особливо концепція трудової вартості, послужило фундаментом марксистській економічній доктрині.

Нарешті, важливу роль стимулятора створення нової теорії, зіграли ідеї соціалістів-утопістів. Порушені ними проблеми спонукали шукати відповіді на питання, які не знайшли переконливого обґрунтування в їхніх вченнях, а критика їх підходів привела до створення власної концепції соціалізму.

Економічна теорія Маркса є хоч і відносно самостійною, але невід'ємною складовою частиною більш загального вчення, мета якого – обґрунтувати неминучість руху людського суспільства до соціалізму, під яким в більш загальному з розначенні розуміють „царство свободи”. Цій меті посвячені всі складові частини марксизму як цілісної концепції, які логічно взаємозалежні та впливають одна на іншу. Філософське вчення покликане було обґрунтувати методологічні основи світоглядної позиції авторів концепції, які відстоювали ідею закономірного характеру поетапного розвитку історичного процесу. Доведенням справедливості цієї гіпотези повинна була служити економічна теорія, і, нарешті, вчення про соціалізм як вершину суспільного прогресу завершувало всю цю досить струнку теоретичну конструкцію.

Почавши з розробки загальнофілософських принципів свого вчення Маркс і Енгельс у низці спільних та індивідуальних праць середини XIX ст. обґрунтували принцип матеріалістичного розуміння історії, який став відправним пунктом аналізу суспільних процесів.

Основні постулати цього принципу викладено у праці К. Маркса „Економіко-філософські рукописи 1844 р.”, у спільних працях Маркса і Енгельса „Святе сімейство” (1845) і „Німецька ідеологія” (1846), працях К.Маркса „Убогість філософії” (1847) і „Наймана праця і капітал” (1848), праці

Ф. Енгельса „Становище робітничого класу в Англії” (1845). Суть його зводилася до наступного.

Виробництво матеріальних благ складає основу, на якій розвиваються державні інститути, право, мистецтво, релігійні уявлення та інші форми прояву людської життєдіяльності. Воно являє собою суспільний процес і умови його здійснення постають як продуктивні сили суспільства. У процесі створення матеріальних благ люди вступають у певні виробничі відносини. Вони складаються у зв'язку з присвоєнням, розподілом, обміном і використанням засобів виробництва та виробленого продукту і є суспільною формою функціонування продуктивних сил. Таким чином було застосовано новий методологічний прийом – розгляд суспільних явищ як єдності їхнього матеріального змісту і суспільної форми. Такий підхід дозволив запропонувати синтетичну категорію, яка відображає цю єдність – спосіб виробництва, що розглядається як двоєдина цілісність, яка складається з продуктивних сил і виробничих відносин. Їх єдність суперечлива, оскільки продуктивні сили – більш динамічний елемент і видозмінюються швидше, ніж більш консервативні виробничі відносини. Коли досягнута на визначеному етапі розвитку відповідність двох елементів порушується, її відновлення відбувається шляхом зміни способу виробництва: на базі більш довершених продуктивних сил складається нова система виробничих відносин. Змінюється і система поглядів, уявлень, ідеологічних установок і політичних структур, а також відповідних їм установ, яка має назву надбудови. Весь соціальний організм у цілому – продуктивні сили, виробничі відносини і надбудова – отримує назву суспільно-економічної формації.

Історичний розвиток відбувається шляхом послідовної зміни формацій. Процес цей об'єктивний і закономірний, оскільки перехід від однієї формації до іншої є способом вирішення протиріч між продуктивними силами і виробничими відносинами. Крім того, він здійснюється стрибкоподібно шляхом соціальних революцій, у ході яких зіштовхуються інтереси класів, які представляють стару і нову системи виробничих відносин. Класова боротьба є

рушійною силою соціального прогресу, а революції – „локомотиви історії”.

Відповідно до цієї схеми первіснообщинна формація, вичерпавши свої можливості, поступається місцем рабовласницькій, та – феодальній, котра в ході буржуазних революцій змінюється капіталістичною. Капіталізм, який розвинув максимально продуктивні сили, вивів їх на рівень, несумісний з буржуазними виробничими відносинами, заснованими на приватній власності на засоби виробництва і узагальненні товарних форм економічного зв'язку. У такий спосіб на порядок денний було поставлено питання про соціалістичну революцію, яка повинна знаменувати перехід до нової – комуністичної – суспільно-економічної формації. Отже, рух до соціалізму ставав об'єктивною необхідністю, вимогою законів історичного розвитку.

Однак ця схема, хоча і була досить стрункою і логічно послідовною, залишалася науковою гіпотезою, що вимагає перевірки і доказів. Такі докази могли надати тільки економічні дослідження, аналіз хоча б однієї економічної формації (наприклад, капіталістичної), який міг би підтвердити чи спростувати висунуті припущення. Розкриття економічного закону руху цієї формації перетворило б гіпотезу в наукову теорію. Отже, створення економічного вчення ставало наступним необхідним етапом формування марксизму.

До виконання цього завдання приступає Маркс, оселившись в Лондоні, який він обрав „спостережним пунктом для вивчення буржуазного суспільства”. Працюючи в бібліотеці Британського музею, він створює свою знамениту працю „Капітал”. Перший варіант цієї праці був написаний у 1857 - 1858 р. у вигляді рукопису, який Маркс мав намір видати у вигляді шести випусків під загальною назвою „До критики політичної економії”. У 1859 році вийшов у світ перший випуск, у якому трактувалися проблеми товару і грошей. Праці передуює „Передмова”, у якій коротко і стисло викладається суть принципу матеріалістичного розуміння історії, формулюється закон „відповідності характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил”. Другий випуск повинен був бути присвячений проблемам капіталу, але в ході роботи над ним змінюється план видання. Після додаткових досліджень, які вилилися в

ще один чорновий рукопис 1861 - 1863 рр., Маркс вирішив видати працю у вигляді чотирьох томів, у яких послідовно викладалися б проблеми виробництва капіталу, обігу капіталу, проблеми виробництва й обігу, розглянуті разом, та історія теорії. Загальна назва роботи тепер була „Капітал”.

Перший том „Капіталу” вийшов у 1867 році, другий і третій уже після смерті Маркса були видані Енгельсом відповідно в 1885 і 1894 рр. Матеріали четвертого тому фрагментами публікувалися в період між 1905 - 1910 рр., а в 60-х рр. були видані окремою працею в Інституті марксизму-ленінізму в Москві за назвою „Теорії додаткової вартості”.

Поставивши завдання дати економічну характеристику капіталістичного способу виробництва, Маркс визначає його, насамперед, як загальну форму товарного виробництва, де усі види суспільних зв'язків обумовлені відносинами обміну. Форми обміну набувають і основні соціальні відносини цього суспільства – відносини між буржуазією і пролетаріатом.

У зв'язку з цим виникало питання про об'єктивну підставу мінової властивості – вартості, оскільки тільки так можна було довести закономірний характер протиріч, які виникали, і способів їхнього вирішення. Свою теорію вартості Маркс конструє на базі концепції трудової вартості класичної школи. Вона виявилася найзручнішою для його логічних побудов, оскільки розглядала все суспільне багатство як результат витрат праці.

Однак, як було показано вище, трудова теорія вартості не змогла перебороти низки протиріч, які робили її недостатньо переконливою і доказовою. Насамперед, це протиріччя між індивідуальною і суспільною працею. Очевидно, що індивідуальні витрати праці не могли бути основою обміну. Обмін міг відбуватися лише відповідно до суспільно необхідних затрат. Але що вони собою являють, яка праця може бути суспільно визнаною, – на ці питання класична теорія відповісти не змогла. Друге протиріччя пов'язане з порушенням принципу еквівалентності при обміні праці на капітал. Якщо робітник продавав капіталісту свою працю, то натомість він повинен був отримати еквівалентну йому величину. Але таким еквівалентом може бути

лише створений робітником продукт. Якщо дотримувався принцип еквівалентності, то зникав прибуток. Його наявність можна була пояснити лише тим, що капіталісти не доплачують робітникам (соціалісти-утопісти саме цим і пояснювали наявність експлуатації і джерело прибутку). Але будувати наукову теорію на твердженні про порушення однієї з фундаментальних закономірностей ринку було неможливо. Необхідно були знайти способи вирішення цих протиріч.

Звернувшись до аналізу товару як вихідного пункту виявлення протиріч ринкового господарства і розглядаючи його як єдність протилежностей – споживчої та мінової вартостей, Маркс висуває положення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі.

Праця, витрачена на виробництво товару, ніби роздвоюється. З одного боку, – це конкретна праця індивідуального виробника, яка здійснюється у певній формі і створює який-небудь конкретний продукт. Він – джерело споживної вартості товару, тобто здатності задовольняти які-небудь людські потреби. Але він не може бути основою обміну, оскільки обумовлює розбіжності товарів, а не їх подібність.

У той же час всі види праці мають дещо спільне: вони становлять витрати фізичних і розумових зусиль, витрати енергії, і в цій якості, якщо абстрагуватися від конкретних форм прояву кожного виду праці, вони стають порівнянними. Але необхідність у звертанні до цієї якості праці виникає лише тоді, коли з'являється потреба в обміні, тобто з'ясуванні, яку кількість праці, втіленої в одному товарі, потрібно віддати за кількість праці, втіленої в іншому.

Тоді ці витрати праці як такі, ці згустки зусиль, починають виконувати певну суспільну функцію – свідчити про приналежність даного виду праці до праці загальної, суспільно необхідної. Цю властивість праці Маркс назвала абстрактною працею. Коли один товар обмінюється в якій-небудь кількості на інший, це означає суспільне визнання тих витрат і зусиль, які були витрачені при його створенні. Таким чином, обмін є зрівняння згустків абстрактної праці.

Уся ця громіздка і не проста для розуміння система міркувань переслідувала одну мету – довести, що праця може бути основою обміну і трудова теорія вартості справедлива і беззаперечна. Тепер можна було переходити до аналізу другого протиріччя.

Його вирішення зв'язане зі створенням теорії, яку прийнятий було називати „наріжним каменем” марксового вчення – теорії доданої вартості. Товарне виробництво при капіталізмі, як відзначає Маркс, починає свій рух із грошей, що вкладаються у виробництво шляхом закупівлі засобів виробництва та робочої сили, і завершує цикл отримання грошей від реалізації виробленого продукту. Формулу цього руху можна зобразити так:

$G - T - G$.

Але гроші на початку обороту і наприкінці його не можуть бути однаковими, інакше весь процес втрачав би сенс. Оскільки якісно гроші однорідні, розбіжності можуть бути тільки кількісними: наприкінці потрібно отримати більше грошей, аніж на початку. Інакше кажучи, формула набуває вигляду:

$G - T - G'$, де $G' = G + \Delta G$.

Збільшення грошей у процесі обороту (ΔG) Маркс назвав додатковою вартістю, і її поява перетворює первинно вкладені гроші в капітал, тобто вартість, яка приносить дохід.

Де ж джерело додаткової вартості? Воно не може бути, – говорить Маркс, – у самому процесі обороту, тобто отримуватися за рахунок продажу товарів за дорожчою ціною, ніж при покупці. Таким чином можуть отримати вигравш лише деякі виробники. Але якщо ціни підвищать усі, то, вигравши за рахунок підвищення ціни на свій товар як продавець, виробник втратить як покупець. Отже, джерело додаткової вартості варто шукати у виробництві. У ньому беруть участь два фактори: засоби виробництва і робоча сила. їх вартість згідно з трудовою теорією визначається витратами праці. Але вартість засобів виробництва не може зростати, тому що в них втілено минулу працю, яка, будучи витраченою, не змінює своєї величини, а може змінювати лише форму,

втілюючись в товарах, у грошах або у виробничому процесі. Маркс називає цю величину вартості постійною.

Інша справа – робоча сила. Вона сама є джерелом праці і здатна її витратити в кількості більшій, аніж необхідно для її відтворення. На цій особливості Маркс і будує свою теорію додаткової вартості. Коли власник робочої сили – робітник – обмінюється з власником засобів виробництва – капіталістом, він продає йому не працю, а здатність до праці. Натомість, як еквівалент, він отримує заробітну плату, яка відповідає вартості його робочої сили (абстрактній праці, втіленій в засобах існування робітника і його родини). Принцип еквівалентності обміну відповідно до витрат праці в такий спосіб дотримується. Але робітник витрачає протягом робочого дня праці більше, ніж коштує його робоча сила. Час роботи, понад необхідний для відновлення здатності до подальшої праці, Маркс називає додатковим часом. Саме протягом цього часу і створюється додаткова вартість, що безоплатно привласнюється капіталістом. Величина додаткової вартості може бути збільшена за рахунок подовження робочого дня: таким чином утворюється так звана абсолютна додаткова вартість. А можливо – за рахунок скорочення часу, необхідного для відтворення робочої сили. Якщо збільшена продуктивність праці зробить споживчі товари дешевшими, робітнику потрібно буде менше часу, щоб окупити вартість своєї робочої сили. За тієї ж тривалості робочого дня необхідний робочий час скоротиться, а додатковий збільшиться. Це – відносна додаткова вартість.

Таким чином, зростання вартості відбувається за рахунок тієї частини капіталу, яка витрачається на придбання робочої сили. Остання в процесі функціонування не тільки покриває свою вартість, але і створює додаткову вартість. Оскільки першочергово вкладена вартість змінює свою величину, Маркс називає її змінною.

Особливість капіталістичної експлуатації за Марксом полягає в тому, що, купуючи робочу силу й оплачуючи її вартість відповідно до законів товарного обміну, капіталіст отримує можливість розпоряджатися усією витраченою

працею, привласнюючи безоплатно результат.

„Відкриття” Маркса полягало в тому, що він розмежовував поняття „робоча сила” як здатність до праці і сама „праця”, як процес використання робочої сили, заявивши, що об’єктом купівлі-продажу є перше, а праця не може стати товаром, тому що до моменту її появи угода уже відбулася і вона не належить робітнику.

Твердження на перший погляд логічне й переконливе. Але лише на перший. Більш уважний аналіз показує, що всі ці міркування не достатньо переконливі.

Що ж усе-таки купує капіталіст у робітника, за що він платить гроші: за здатність до праці чи за реалізацію цієї здатності? Очевидно – друге. Здатність зробити яку-небудь роботу буде оплачена тільки в тому випадку, якщо вона буде зроблена, у іншому випадку угода не відбудеться. Людина, що здатна до праці, але яка не бажає працювати, не зможе продати свою робочу силу, оскільки роботодавців цікавить не його потенційна здатність, а її реалізація, тобто сама праця.

Крім того, угоду між капіталістом і робітником взагалі не можна розглядати як акт купівлі-продажу. Продаж товару означає зміну власника: продавець втрачає право на нього, а покупець здобуває. При найманні працівника цього не відбувається. Капіталіст не стає власником робочої сили, а лише оплачує її послуги за певний проміжок часу. Суть цих послуг – виконана робота, тобто праця.

Виходить, що предметом угоди є все-таки праця, а отже, протиріччя трудової теорії вартості вирішити так і не вдалося.

Звідкіля ж тоді береться додаткова вартість? Маркс пов’язує її появу винятково з фактором праці, відмовляючи іншим факторам виробництва в здатності впливати на збільшення вартості. Тим часом і капітал, і природний фактор мають власну продуктивність, оскільки їх використання дозволяє отримати більшу кількість продукції за одиницю часу. Застосування машин перетворює просту працю в більш складну, кваліфіковану і продуктивнішу,

родючіші землі і багатші родовища корисних копалин дозволяють за тих же трудових витрат отримати більше продукту, ніж на убогих і бідних. Таким чином, додаткова вартість є результатом роботи усіх факторів виробництва, що якісно рівнозначні, хоча кількісно можуть застосовуватися в різних пропорціях. Але Марксові потрібно було обґрунтувати наявність експлуатації, і тому єдиним джерелом додаткової вартості в нього стає неоплачена праця робітника, а кількісним показником ступеня експлуатації процентне співвідношення додаткової вартості до витрат на робочу силу:

$$m' = m / v \times 100$$

Таке трактування передбачало інший підхід до проблеми структури капіталу. Поряд із загальноприйнятим розподілом капіталу за функціональною ознакою на основний і оборотний, Маркс вводить розподіл на „постійний” (с), який не створює додаткової вартості і „змінний” (у), який йде на придбання робочої сили і приносить додаткову вартість. Їх співвідношення він назвав органічною будовою капіталу і вивів тенденцію його зростання в процесі нагромадження, під яким розуміється приєднання частини отриманої додаткової вартості до первісно вкладеного капіталу. Зростання органічної будови відбувається завдяки технічному прогресу. Здійснюючи нагромадження, тобто інвестуючи у виробництво частину отриманого прибутку, капіталіст отримує більш дороге і досконале обладнання, яке вимагає більшої кількості сировини й енергії, що й обумовлює швидше зростання постійного капіталу порівняно із змінним. Але оскільки змінний капітал визначає попит на робочу силу, то його відносне скорочення в ході нагромадження породжує так зване „відносне перенаселення” чи армію безробітних. Цьому механізму, який пояснює феномен неповної зайнятості, відводиться надзвичайно важлива роль у концепції Маркса. У ньому закладено деякий автоматизм, який прирікає капіталістичний спосіб виробництва на неминучу загибель. Переслідуючи додаткову вартість капіталісти здійснюють нагромадження капіталу, а воно через механізм зростання органічної будови відносно робить надлишковим певну кількість працівників. З одного боку, це скорочує можливості

виробництва доданої вартості і породжує тенденцію норми прибутку до зниження. З іншого боку, – і це найсуттєвіше – веде до зубожіння все більшої маси населення, позбавленої можливості заробити на засоби для існування. На одному полюсі суспільної системи концентрується багатство, яке привласнюють власники засобів виробництва, на іншому – убогість робочого населення, яке створює це багатство, але не має можливості ним скористатися. У цьому, – пише Маркс, – суть загального закону капіталістичного нагромадження. Результатом його дії стає неминучий соціальний конфлікт – соціалістична революція, у ході якої „пробиває останній час капіталістичної приватної власності, експропріаторів експропріують”.

Це – центральний пункт усього дослідження, метою якого було доведення неминучості і закономірності катастрофи капіталістичного способу виробництва і заміни його соціалістичним. Вся багатотомна Марксова праця побудована за принципом конкретизації, роз’яснення, уточнення з різних позицій цього основного висновку.

Вважаючи це твердження доведеним, Маркс повинен був би перейти до характеристики того суспільства, яке прийде на зміну капіталізму, дати наукове обґрунтування економічної системи соціалізму. Однак ця частина марксистського вчення виявилася менш розробленою і слабко аргументованою.

Маркс і Енгельс розуміли, що спроби детального опису майбутнього суспільства, у тому числі його економіки, приведуть їх на шлях, вже пройдений соціалістами-утопістами, і який не приніс їм успіху: реальне життя не бажало вписуватися у вигадані схеми. Вони самі неодноразово піддавали убивчій і переконливій критиці утопічні проекти, показуючи, зокрема, їх економічну неспроможність. Тому вони свідомо уникали всілякої конкретизації, обмежуючись загальними роздумами про тенденції руху в напрямку до соціалізму.

Коли ж доводилося все-таки давати конкретніші відповіді на питання про майбутній суспільний устрій, виявлялося, що їх уявлення не характеризуються ясністю і багато в чому схожі з фантазіями утопістів. Показова в цьому

відношенні одна з пізніх праць Маркса „Критика Готської програми” (1875), що являє собою зауваження до проекту програми німецької соціал-демократичної партії, у якій соціалізм визначався як кінцева мета робітничого руху.

Розкритикувавши дрібнобуржуазні уявлення про соціалізм як суспільство, де працівник буде отримувати повний продукт своєї праці, Маркс висловлює деякі міркування по те, яким же повинне бути це майбутнє суспільство. Насамперед, – пише він, – воно не може з’явитися відразу в готовому вигляді. Необхідний особливий перехідний період, у рамках якого повинна бути проведена низка соціально-економічних перетворень і в першу чергу – усупільнення засобів виробництва та злам старої державної машини. Такі перетворення повинні проводитися свідомо і цілеспрямовано, що потребує чіткого управління і застосування насильства. Реалізувати це може лише держава, яка володіє диктаторськими повноваженнями, – держава диктатури пролетаріату.

Але і після здійснення необхідних перетворень ще не виникає зріле комуністичне суспільство. Шлях до нього – процес тривалий і передбачає проходження декількох етапів чи фаз. Відмітні риси вищої фази описані достатньо скупі і знову ж не характеризуються надмірною конкретністю. У цьому суспільстві продуктивні сили будуть розвинуті настільки, що „усі джерела суспільного багатства поллються повним потоком”, індивіди будуть „всебічно розвинутими”, а їхня праця перестане бути засобом для життя і стане першою життєвою потребою, принципом розподілу стане принцип „кожний за здібностями, кожному за потребами”. Однак, як усього цього досягти, які шляхи, що ведуть до настільки райдужної перспективи, – не зрозуміло. Відомо лише, що їй передуює нижча фаза розвитку, на якій суспільство зберігає значні пережитки попередньої формації чи як висловлюється Маркс, залишки буржуазного права. Цю фазу доводиться характеризувати трохи докладніше, оскільки перспективи її настання бачаться не настільки віддаленими, як вищої. Вона – фаза комуністичної формації і тому їй притаманні найважливіші риси соціалістичної економіки: загальне володіння засобами виробництва,

колективістські начала, планомірна, свідомо організація виробництва, що виключає обмін продукції як товарами і перетворення праці, витраченої на їх виробництво, у вартість. Тут індивідуальна праця не обхідним шляхом, а безпосередньо існує як складова частина сукупної праці суспільства.

Але враховувати індивідуальний внесок кожного все-таки необхідно, і відбувається це в процесі розподілу створеного продукту. „Кожен окремий виробник, – пише Маркс, – отримує назад від суспільства з усіма відрахуваннями рівно стільки, скільки сам дає йому”. Чому так відбувається він не пояснює, очевидно це пов’язано з проблемою стимулів до праці, яку так і не розв’язали соціалісти: якщо не винагороджувати кожного відповідно до його трудового внеску, то губиться зміст старанної і ефективної роботи. Але тоді чому праця вважається „безпосередньо суспільною”? Адже те, про що пише Маркс, є обміном еквівалентів, тобто очевидно ознакою товарного обміну. Він сам це визнає, коли говорить, що під час розподілу предметів споживання за соціалізму панує той же принцип, який регулює обмін товарів. Але двома абзацами вище він писав, що виробники в цьому суспільстві не обмінюють своїх продуктів, а їхня праця не утворює вартість. У пошуках виходу із протиріч Маркс звертається до теорії „робочих грошей”, яка раніше ним неодноразово критикувалася. Робітник „отримує від суспільства квитанцію про те, що ним виконано таку-то кількість праці..., і за цією квитанцією він отримує із суспільних запасів якусь кількість предметів споживання, на яку витрачено стільки ж праці”. Такий порядок, очевидно, і повинен визначати „безпосередньо суспільний” характер праці. Хоча має місце обмін визначеної кількості праці в одній формі на рівну кількість праці в іншій, Маркс відмовляється визнавати це товарним обміном, оскільки на ринку еквівалентність досягається лише в середньому, а тут у кожному окремому випадку. Але тоді виходить, що будь-яка індивідуальна праця визнається необхідною суспільству тільки тому, що вона витрачена у системі планомірно організованого виробництва. Однак індивідуальні види праці якісно різні, а тому непорівнянні: година праці програміста не може дорівнювати години

праці столяра чи сталевара. Щоб виконувати функцію мірила, праця повинна бути однорідною, зведеною до якогось спільного знаменника. В умовах товарного виробництва це завдання, як вчив сам Маркс, вирішує ринок, трансформуючи витрати праці у вартість. У безтоварному суспільстві, яким уявляється соціалізм, цю операцію проробити нікому, і тому праця не може служити мірилом норми споживання. Таку норму можна призначити у вигляді пайка, який повинен отримати кожен відповідно до уявлень тих, хто розподіляє блага, але тоді міркування про відповідність міри споживання мірі праці позбавлені основ.

Таким чином, ідея „робочих грошей” не знімає протиріччя: врахувати індивідуальний внесок кожного в процес суспільного відтворення можна тільки шляхом товарного обміну. Відмова від нього означає, що розподіл продукту може здійснюватися або за зрівняльним принципом, або за ступенем близькості до того, хто розподіляє, але тільки не відповідно до трудового внеску.

Цим, власне, вичерпуються прогнози Маркса щодо економіки майбутнього соціалістичного суспільства, залишаючи своїм послідовникам можливість домислювати подальші її характеристики і їх експериментальну перевірку.

Німецька історична школа

Історична школа у Німеччині отримала свій розвиток у працях Вільгельма Рошера (1817 - 1894), Бруно Гільдебрандта (1812 -1878) та Карла Кніса (1821 - 1898), які вважаються засновниками старої історичної школи. Вони були рішучими прихильниками еволюційного шляху розвитку суспільства. Будь-яке революційне перетворення вважалося злом, оскільки наслідки його завжди непередбачувані, а хаос, як невід’ємний супутник переворотів, заважає розвитку започаткованих прогресивних явищ. Історія сама торує собі шлях мирним шляхом „позитивного права”, а нація може бути учасником цього процесу під керівництвом держави.

У 70-х роках XIX ст. в Німеччині утворилась нова історична школа, ядро якої склали Густав Шмоллер (1838 - 1917), Лупо Brentано (1844 - 1931) і Карл

Бюхер (1877 - 1930). Головна відмінність нової історичної школи від попередньої, яку стали називати „старою”, полягала в тому, що її лідери аналізували особливості соціально-економічного розвитку країни на новому етапі – етапі переходу до монополістичного капіталізму, посилення націоналістичних, мілітаристських тенденцій в політиці об’єднаної Німеччини, зростання класової конфронтації та ідеологічних суперечностей в суспільстві – і намагання розробити конструктивні програми „класового миру” і соціального партнерства. Саме її представники заклали основи буржуазно-реформістських концепцій соціальної політики. Водночас своїм важливим завданням ця школа вважала теоретичну й ідеологічну боротьбу з марксизмом який на той час відносно впливовою течією в робітничому русі.

Сприймавши основний постулат „істориків” про специфіку історичного шляху кожної нації, вони довели його до повного заперечення будь-яких закономірностей у суспільному розвитку. Навіть в історії окремої країни важко, на їхню думку, визначити якусь спільну траєкторію руху, до якої зводиться еволюція різних господарських форм і інститутів.

Специфіка настільки велика, що завдання дослідника повинно полягати в якомога докладнішому описі виникнення, розвитку і змін цих інститутів.

Вони зібрали й обробили великий і цінний фактичний та статистичний матеріал з історії окремих господарських установ: середньовічних ремісничих цехів і купецьких гільдій, фінансових організацій окремих держав і навіть міст Німеччини. Але робити які-небудь узагальнення вони принципово не бажали, звинувачуючи в безрезультатності подібних абстракцій не тільки класичну, але і стару історичну школу.

Особливістю їхнього підходу було те, що історію господарства вони розглядали не тільки і навіть не стільки як історію матеріальної культури, а скоріше як рух духовних цінностей: поглядів, звичаїв, етичних установок, релігійних уявлень. Шмоллер, наприклад, уявляє народне господарство як деякий „психофізичний апарат”, в якому концентрується дух нації. Найбільш повним виразником цього духу є держава.

Ставлення до держави як до найважливішого інституту господарської життя, що виконує значні економічні функції, – характерна риса історичної школи в обох її поколіннях. Але якщо стара історична школа пов'язувала з державою головним чином надії на заступництво національної промисловості і захист від іноземної конкуренції, то нова історична школа бачила в ньому втілення національної єдності і згоди, які необхідні для економічного процвітання і соціальної гармонії. Держава покликана вирішувати важливі соціальні завдання: підтримку освіти, охорону здоров'я, надавати допомогу непрацездатним, спираючись при цьому на профспілки, кооперативи, каси взаємодопомоги. Підвищена увага до соціальних проблем з боку деяких представників нової історичної школи дала підставу зближення їхньої позиції із соціалістичними ідеями, що відображає назва, яка закріпилася за ними, – „катедер-соціалістів” (соціалістів кафедри).

Історична школа, безумовно, внесла важливий елемент новизни в економічні дослідження. Нею був обґрунтований і застосований принцип історизму, що дозволило глянути на економічний процес у динаміці, у розвитку, знайти такі його риси й особливості, які зовсім не помітні у статичному стані. Крім того, „історики” наповнили економічний процес конкретним змістом, уявивши його як рух реальних господарських форм і інститутів. Завдяки їхнім дослідженням стало очевидним, що економічне життя набагато багатше і змістовніше від тих абстрактних схем, в які намагалася укласти його класична школа.

Але не менш очевидним було й інше: не можна зрозуміти економіку, обмежуючись лише описом процесів, які відбувалися. Крізь строкатість національних особливостей і історичних обставин чітко проступають загальні закономірності, виявленням яких і повинна займатися економічна теорія. Але вона зможе це зробити тим успішніше, чим більша кількість конкретних історичних фактів буде досліджена й осмислена. Метод логічної абстракції й історичний метод не виключають, а доповнюють один одного.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 7

1. Які галузі стали відігравати провідні ролі на межі XIX та XX століть?
2. Чим були обумовлені процеси монополізації економіки провідних капіталістичних країн?
3. В чому полягали основні принципи маржиналізму?
4. Якими були основні ідеї марксистської політекономії?
5. У чому сутність концепції історичної школи?

ТЕМА 8

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (друга половина XIX - початок XX ст.)

8.1. Причини і наслідки реформи 1861 р.

Передумови скасування кріпосного права в Росії і Україні визрівали тривалий час. Його ліквідації вимагали перш за все аграрні відносини, які свідчили про кризу панщинної системи господарювання. Початок XIX ст. характеризується занепадом поміщицьких господарств. Праця селян-кріпаків була малопродуктивна, хліборобство велося традиційними методами, екстенсивним шляхом. Разом з тим, промислова революція та початок індустріалізації в країнах Західної Європи та Росії вимагали збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед – зерна. Таким чином, кріпосництво гальмувало розвиток сільського господарства і промисловості.

За скасування кріпосного права виступали селяни. Впродовж чотирьох років (1848 - 1851 рр.) поширювалися селянські бунти в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Масові селянські рухи 1855 - 1856 рр. справили великий вплив на панівну верству. Проти кріпосного права виступала ліберально настроєна інтелігенція. Промисловці та фабриканти теж були проти кріпосництва, яке перешкоджало вільному розвитку торгівлі й промисловості.

Реформа готувалася майже 5 років, і весь час точилась боротьба між окремими групами поміщиків про умови звільнення селян. Більшість поміщиків України були прихильниками звільнення селян або без землі, або з невеликими клапками землі, щоб забезпечити поміщиків робочими руками, а також за обов'язковий викуп землі й особи селянина. 19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест і „Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”. До них належало “Загальне положення про селян, звільнених від

кріпосної залежності”, де було викладено основні умови скасування кріпацтва; чотири місцеві положення (Великоросія, Лівобережжя, Правобережжя, Литва та Білорусія). Великоросійське положення одночасно стосувалося і трьох південних губерній України: Катеринославської, Таврійської і південної частини Харківської губернії, де переважало общинне землекористування. На Лівобережній Україні переважно з подвірно-сімейним землекористуванням діяло Малоросійське місцеве положення. На Правобережній – Київська, Волинська, Подільська губернії, де також здебільшого було подвірне-сімейне землекористування, діяло окреме місцеве положення. Було також опубліковано положення про дворових селян та ін.

Реформа торкалася трьох найголовніших питань:

- 1) особи селянина;
- 2) наділення селян землею;
- 3) викупної операції.

На підставі „Загального положення” селянин ставав вільною людиною й одержував ряд громадянських прав: він міг займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, укласти договори, бути позивачем і свідком у суді, переходити в інші стани, вступати до навчальних закладів, брати участь в органах самоврядування та ін. Проте воля, яку здобули селяни, була обмеженою. Було збережено сільську общину, усі члени якої були пов’язані круговою порукою – відповідальністю усіх за своєчасні платежі податків і викупних платежів за землю, відбування повинностей тощо. Без згоди общини селянин не мав права вийти з неї. Поміщики втручалися в господарське життя сільських общин: без згоди поміщика не можна було змінювати сівозміни, розорювати нові землі тощо. Селяни залишалися нижчим прошарком. Вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, зазнавали фізичних покарань. Крім того, до укладення викупних угод з поміщиками селяни залишалися тимчасовозобов’язаними, повинні були відбувати повинності, платити оброк або відбувати панщину. Вони підлягали вотчинній владі поміщика. Розуміючи складність питання

визначення розміру наділів і суми викупу, держава надала на укладення угоди 2 роки, але в деяких місцевостях з різних причин селяни були тимчасовозобов'язаними 22 роки. Тимчасовозобов'язаний селянин, якщо володів наділом землі, що за реформою дорівнював вищому наділу, мусив або відбувати 70 днів (40 чоловічих, 30 жіночих) на рік панщини, або платити чинш, розмір якого становив від 6 до 12 крб. на рік. Після укладення викупної угоди селянин переходив на викуп, тимчасовозобов'язане становище припинялося. 9 років після реформи селянин не мав права відмовитися від землі й виходити зі складу сільської общини.

Нарешті, органи селянського управління, які було створено реформою (сільський схід, сільський староста, збирач податків, волосний схід, волосне управління, волосний староста тощо), залежали від представників царської адміністрації – мирових посередників з дворян та ін. Мирові посередники мали право скасовувати рішення сільських сходів, арештовувати або штрафувати селянських виборних. Отже, владу окремого поміщика над селянами було замінено владою представників місцевого дворянства в цілому. Грабіжницька суть реформи яскравіше за все виявилась при визначенні розмірів наділів. Земля вважалася власністю поміщиків. Вони були зобов'язані надати селянину наділ. Наділення селян землею визначалося місцевими положеннями. Всю територію України було поділено на чорноземні, нечорноземні й степові губернії. В чорноземних і нечорноземних губерніях було дві норми наділу – вища і нижча, котрі співвідносились як 1:3, у степових – одна, указна – від 3 до 6,5 десятини залежно від місцевості. Землею наділялися ревільські душі – особи чоловічої статі, що досягли 12 років, і старші. Розміри наділів у чорноземних губерніях дорівнювали: нижчий – 0,9-2 десятини; вищий – 2,7-6 десятин, у нечорноземних – нижчий (1-2,3), вищий – 3-7 десятин. Були і місцеві особливості. Поміщики мали право забирати собі кращі землі, переносити селянські садиби, польові наділи в інші місця, прокладати дороги, де їм вигідно, тощо. Селяни не отримали лісів, пасовищ, водойм. На Лівобережній і Степовій Україні поміщики пересічно відрізали у селян майже 28 % загальної площі

селянського землекористування. В окремих місцевостях відрізки були значно більшими. У Степовій Україні відрізки доходили до 70 %, а в Лукашівці Золотоніського району на Полтавщині вони становили 92 %.

Зменшували наділи різними шляхами. Якщо селянин до реформи мав більше землі, ніж передбачалося нормами вищого наділу для даної місцевості, поміщик міг надлишок відрізати. У тих місцевостях, де були родючі ґрунти, поміщики були зацікавлені залишити собі якомога більше землі і пропонували селянам узяти безкоштовно 1/4 вищого наділу – це так звані дарчі або четвертні наділи. Такі наділи отримали 3,9 % селян. Поміщик мав право зменшити селянські наділи, якщо в нього залишалося менше третини всієї землі, яку він мав до реформи у чорноземних та нечорноземних губерніях, і менше половини – у степових. Зовсім не одержували землі селяни дрібнопомісних поміщиків, селяни Південного узбережжя Криму, двораки, місячники, солдати, бобилі, городники тощо. З 2,5 млн. ревізьких душ поміщицьких селян було обезземелено 440 тис. селян (9,2 %), близько 100 тис. дістали наділи до однієї десятини на ревізьку душу. Середній наділ на Лівобережжі становив до 2,5 десятини, у Степовій – до 3,2, на Правобережжі – 2,9 десятини. Землю відводили сільській общині, а потім закріплювали за селянськими родинами згідно з кількістю ревізьких душ у спадкове користування. На Правобережній Україні були деякі особливості в проведенні реформи, викликані польським національно-визвольним повстанням 1863 р. Тут селянам було повернуто всі відібрані в них після інвентарної реформи 1848 р. землі, не було відрізків і навіть зроблено деякі прирізки. Згідно із законом від 30 липня 1863 р. викуп селянських наділів був обов'язковим, суму викупу було зменшено пересічно на 20 %, а в деяких місцевостях – на 40-50 %. Незважаючи на це, тут теж залишилося багато малоземельних і безземельних селян. Селян було пограбовано і при визначенні суми викупу. Було створено спеціальне „Положення про викуп”. За ним садибні ділянки селянин міг викупити в будь-який час, а польовий наділ – тільки за згодою поміщика. Причому селянин не міг примусити поміщика виділити йому наділ, а поміщик мав право примусити

селянина перейти на викуп. Визначаючи суму викупу, поміщик орієнтувався не на ринкові ціни на землю, а на свій дореформений грошовий оброк. Поміщик бажав одержати таку суму грошей, щоб 6 % річних приносили йому дореформений грошовий оброк.

Ці суми значно перевищували ціну землі. Селяни не могли сплатити їх відразу. Тому держава, захищаючи інтереси поміщиків, взяла на себе обов'язок сплатити 80 % всієї викупної суми, а 20 % сплачували селяни, якщо вони викупували повний наділ, або 75 % – за неповний. У цих умовах селяни ставали боржниками держави і мусили протягом 49,5 року платити щорічно по 6 % від боргу державі. Через це селяни мусили б сплатити суму втричі більшу, ніж було сплачено державою.

Тільки в 1906 р. під впливом революції 1905-1906 років уряд відмовився від стягнення заборгованості. До цього часу селяни 8 українських губерній сплатили тільки державі 382 млн. карбованців, в той час як їхній борг становив 166,8 млн. крб.

В Україні існувала численна група (майже 50 %) державних селян, долю яких було вирішено спеціальним законом про поземельний устрій від 1866 р. Згідно з ним, селяни мали право викупати свій наділ, а до того часу вони повинні були сплачувати щорічний державний податок.

Однак треба відзначити, що реформа 1861 р. створила сприятливі умови для активізації господарської діяльності, перетворила кріпаків на вільних селян.

Тепер вони мали право вільно пересуватися, купувати й продавати рухоме й нерухоме майно, займатися підприємництвом, торгівлею. Здійснення реформи сприяло господарському піднесенню, завершенню промислового перевороту, процесу індустріалізації.

Після реформи 1861 р. сільське господарство швидше розвивалося на Півдні України, де поміщицькі господарства на кінець XIX ст. перейшли на удосконалену техніку. В цілому в Україні раціонально, інтенсивно розвивалася незначна частина господарств. Залишалася низка пережитків панщинно-кріпосницької системи господарювання. Реформи не зрівняли селян у

громадських правах з іншими суспільними верствами. Все це гальмувало господарську ініціативу і культурний розвиток селянства.

Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами боротьби у пореформеному селі у всій Російській імперії, в т.ч. й на східноукраїнських землях. Уряд намагався стабілізувати становище в країні шляхом перебудови земельно-аграрних відносин (1905 - 1907 рр.).

Була проведена аграрна реформа, що дістала назву „столипінської” за ім’ям її автора і втілювача в життя голови Ради міністрів П.А. Столипіна. Вона мала розв’язати земельне питання. В Указі від 22 листопада 1906 р. були викладені основні положення реформи.

Столипінська аграрна реформа передбачала здійснення таких заходів:

- руйнування общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905 - 1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі общинного права, належної йому частини в особисту приватну власність;
- надання кредитної допомоги селянам через Селянський поземельний банк;
- організацію переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Кожний селянин мав право вимагати від громади виділення йому землі в одному масиві, що отримав назву „відруб”. Селяни могли переносити туди свої господарські будівлі й створювати „хутір”. Цей захід повинен був служити створенню заможних селян-фермерів.

У цілому століпінська аграрна реформа мала успіх в Україні. Нею скористалися, перш за все, селяни, які хотіли і вміли господарювати. Реформа прискорила перехід українського села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала розвиток агрономічних заходів. За період 1909 - 1913 рр. продуктивність сільського господарства зросла в півтора рази. Земські агрономи організовували прокатні станції техніки, сільськогосподарські

читання. Для малоземельних селян створювали товариства з питань оренди землі та її колективного обробітку. Однак модернізація українського села здійснювалась повільно в порівнянні з країнами Західної Європи і була перервана світовою війною 1914 р.

Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві мав місце і на західноукраїнських землях. Однак Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття залишалися відсталими аграрними провінціями Австро-Угорської імперії.

В Західній Україні зберігалось велике поміщицьке й церковне землеволодіння. Поміщикам належало понад 40 % усіх земель. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Діяльність поміщицьких господарств базувалася на відробітках селян. Великого поширення набули відробітки за проценти, які сплачували за борг взятого до „нового врожаю” збіжжя, за „порцію” – певну суму грошей, яку поміщики позичали селянам, за землю, за штрафи при потравах у полі, за порушення лісового чи рибальського законодавства тощо.

Щоб вижити селянська біднота вимушена була шукати заробітки поза селом, швидкими темпами зростала трудова еміграція. Почалася масова еміграція українських селян до Америки, здебільшого США і Канади, у менших розмірах – до Бразилії та Аргентини, де було чимало неосвоєних територій і уряди цих країн охоче приймали емігрантів. Окрім того, місцеве селянство виїжджало на сезонні роботи до Німеччини, Чехії, Румунії, Данії та прикордонних російських губерній.

8.2. Розвиток промисловості та структурні зміни в економіці України

У кінці XVIII ст. українські землі були вкотре поділені і опинилися під владою Російської і Австрійської імперій, у складі яких вони перебували впродовж XIX - початку XX ст. Становище українських земель було складним,

що пояснювалося тим, що імперії розглядали Україну як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних районів своїх імперій. Панщина, кріпосне право та інші форми експлуатації селянства гальмували розвиток промисловості, сільського господарства й внутрішнього ринку.

Для країн Західної Європи цей час характеризується розвитком промислової революції, що не могло не позначитися на економічному розвитку країн Центральної і Східної Європи, в тому числі й України.

Промисловий переворот започаткував епоху індустріалізації. Виділяють два його етапи. Перший етап відбувся у 20 - 40-х рр. XIX ст. Незважаючи на панування кріпосництва в аграрній сфері та інші перешкоди на шляху до економічного зростання, мануфактурне виробництво досягло значних успіхів. Зростала кількість мануфактур, число найманих виробників. Використовувалися механічні робочі машини, зростала зацікавленість власників у збільшенні виробництва.

Почався промисловий переворот в Україні з харчової галузі промисловості. У 20-х роках з'явилися перші парові гуральні. Парова техніка прискорила виробничі процеси, збільшила продуктивність праці. У цей час виникає цукрова промисловість. Робочі машини й механізми, які замінили ручну працю робітників, з'явилися на текстильних мануфактурах, перш за все на суконних. У 1823 р. було споруджено перший на Дніпрі пароплав. З 1835 р. на Дніпрі діяла акціонерна пароплавна компанія. Зростали потреби у машинах і механізмах, що зумовило появу машинобудівних заводів. Розвиток машинобудування сприяв зростанню обсягів металургійного виробництва, видобутку кам'яного вугілля.

Промислове виробництво базувалося на примусовій кріпосній праці, тільки чверть робітників були вільнонайманими. Поступово зменшувалася кількість поміщицьких і зростала чисельність купецьких, капіталістичного типу підприємств. Нові фабрики й заводи будували, починаючи з 40-х років, в основному в містах.

Другий етап промислового перевороту відбувся після ліквідації кріпосного права (60 - 80 рр. XIX ст.). Фабрики та заводи остаточно витіснили мануфактурне виробництво. Основне місце в структурі української промисловості займало цукроваріння. Для цукроваріння стала характерною концентрація виробництва, зростання продуктивності праці. Такі ж явища відбувалися і в горілчаній промисловості. Успішно розвивалися: борошномельне, олійне, текстильне та інші виробництва. Галузі важкої промисловості технічно розвивалися більш повільними темпами, ніж харчова та легка. На півдні України почали виникати шахти і металургійні підприємства. У 1880-х рр. у Донбасі налічувалося 11197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн. пудів вугілля, що становило 43,1 % від усього видобутку вугілля в Росії. Нарощувалося виробництво чавуну, сталі й прокату. Зростали обсяги виробництва машинобудівних і суднобудівних заводів.

Найкраще в пореформений період розвивався залізничний транспорт. У 1863 р. почалося будівництво першої залізниці від Балти до Одеси, яка згодом була подовжена до Києва. На лівобережжі України залізниця від Курська була подовжена до Броварів. У 1870 р., після закінчення будівництва моста через Дніпро, Лівобережна та Правобережна Україна були сполучені залізницею.

Таким чином, після ліквідації кріпосного права в Росії й Україні прискорився економічний розвиток, завершився промисловий переворот.

У східній Україні упродовж 60 - 80-х років XIX ст. завершився промисловий переворот. Найхарактернішою ознакою цього було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів. Основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Активно застосовувались досягнення науки і техніки. Значний поштовх одержали традиційні в Україні галузі промисловості, пов'язані з сільським господарством.

Наприкінці XIX ст. у Катеринославській та Херсонській губерніях виникли 17 великих металургійних заводів, 9 з яких належали іноземцям. На кошти іноземного капіталу (англійського, бельгійського, французького) були збудовані завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (нині Донецьк),

Дніпровський завод у селищі Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), Гданцівський завод біля Кривого Рогу та інші. Іноземні акціонерні компанії з основним капіталом майже в 63 млн. крб. займали ключові позиції в кам'яновугільній, залізорудній, металургійній промисловості України. В 1900р. переважно іноземцям належали 65 підприємств сільськогосподарського машинобудування. Значним досягненням у процесі індустріалізації стало будівництво Харківського та Луганського паровозобудівних заводів.

На початку XX ст. активним став процес монополізації. Причиною цьому стала економічна криза 1900 - 1903 рр., внаслідок якої збанкрутіли сотні дрібних підприємств, натомість виник ряд великих монополістичних об'єднань. Монополії проникли в усі сфери господарства. За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на одне з перших місць у світі. Підприємці, в основному – іноземні, монополізуючи виробництво, встановлювали ціни, забезпечували високі прибутки шляхом жорстокої експлуатації трудового люду.

Таким чином, ставши на шлях індустріалізації, Україна зробила значний крок уперед в економічному розвитку. Вона перетворилася в один з найрозвинутіших районів імперії. Тут склалися такі центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукровобуряковий район.

Однак, у зв'язку з початком Першої світової війни, індустріалізація в Україні так і залишилась незавершеною. До того ж, царський уряд проводив колонізаторську політику щодо України. Фактично однобічний характер мав і товарообмін. Ціни на українську сировину залишалися низькими, а вартість готових російських товарів була надзвичайно високою. Так українська економіка не могла мати високої прибутковості. Отже, незважаючи на надзвичайно високі темпи індустріалізації в Україні, завершити її до початку першої світової війни не вдалося. Україна, як і Російська імперія в цілому, залишалася аграрно-індустріальною.

Після скасування кріпосного права в Україні виникають різні форми

економічної самооборони громадянства. Найважливішою з них стає кооперація як рух самооборони економічно слабких і соціально принижених верств населення.

Важливу роль не лише в національно-культурному, а й в економічному піднесенні українського народу відігравали українські суспільні організації 60 - 70-х рр. XIX ст. Перший громадський споживчий кооператив був створений в 1866 р. в Харкові. З самого початку товариство налічувало 64 члени з повним (50 крб.) та 292 з неповним паєм. Крім торгівлі предметами широкого вжитку, товариство мало: свою їдальню, пекарню, фабрику овочевих напоїв, забезпечувало членів товариства паливом. Представники товариства ознайомлювалися з кооперативним рухом на Заході. Зокрема побували у Великобританії, Франції та Німеччині, підтримували стосунки з їх кооперативними організаціями. Протягом 1866 - 1870 рр. в Україні діяло 20 споживчих кооперативів (загальна кількість їх в Російській імперії тоді становила 63). Однак перші українські кооперативи проіснували лише кілька років. Їхній занепад був зумовлений рядом причин. Погано було підготовлене соціальне підґрунтя для кооперативної діяльності. Більшість населення не розуміла суті кооперативів. Високі як на ті часи внески (25 - 50 крб.) не давали змоги вступати у кооперативи менш заможному населенню. Через матеріальну скруту кооперативи не могли конкурувати з приватними торговцями.

У 90-х роках XIX ст. кооперативна діяльність поживалась, що було пов'язано з діяльністю відомого українського кооператора М. Левитського. Завдяки його зусиллям в 1894 р. в с. Февар на Херсонщині утворилася перша хліборобська спілка, так звана артіль; її члени об'єднали свої земельні ділянки, робочу худобу, реманент. Спільними зусиллями вони вели господарство, а прибутки розподіляли відповідно до кількості працюючих.

З Херсонщини артільний рух швидко поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину та Донеччину. Проте усі ці спілки не мали значного впливу на сільське господарство і проіснували не більше 3 років.

У 1908 р. був заснований Київський союз споживчої кооперації. За два

перших роки він об'єднав 220 споживчих товариств на Київщині, Поділлі, Чернігівщині. Київський союз розгорнув активну діяльність: скликав кооперативні з'їзди і наради, став провідним осередком проти Московського союзу. Після фінансового краху в 1913 році його було ліквідовано.

У XIX - на початку XX ст. відбулися зміни у фінансово-кредитній системі України. Актуальним стало питання встановлення в Росії грошового обігу, заснованого на золоті, як це було в Західній Європі. Грошова реформа потребувала нагромадження величезної кількості золота. Це було можливим при активному торговому й розрахунковому балансах, скороченні ввезення та збільшення вивозу товарів, позик, збільшенні податкового тягара. Внаслідок впровадженої фінансово-бюджетної політики царської Росії в Державному банку нагромаджувалися великі запаси золота у вигляді фонду для забезпечення золотої реформи. В 1897 р. золотий фонд становив уже 1095 млн. крб. при 1067 млн. крб. кредитних білетів у обігу. При такому співвідношенні можлива була реформа грошового обігу, тобто кредитні білети ставали розмірними на золото. Між золотим і паперовим кредитним карбованцями взяте було співвідношення, яке на той час фактично встановилося на ринку – 66 коп. золотом за 1 кредитний карбованець. Отже, реформа була проведена через девальвацію (зниження) карбованця до фактично встановленого його ринкового курсу. В 1897 р. було остаточно затверджено закон про золоту реформу. Карбували нові золоті монети вартістю 5 крб., 7,5 крб., 10 крб, 15 крб; а також були визначені умови забезпечення кредитних білетів у обігу. Були встановлені суворі обмеження емісії грошей.

Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до початку Першої світової війни. Вона давала змогу уряду здійснювати великі економічні й кредитно-фінансові заходи, спрямовані переважно на розвиток промисловості, зокрема – важкої. На основі золотого запасу розвивалася кредитна політика, державні позики, фінансувалося залізничне будівництво, промисловість тощо.

В умовах промислового розвитку значна увага була надана

вдосконаленню кредитно-банківської системи. В Україні виникло багато приватних банків, комерційних кредитних закладів – банківських контор, дисконтерів (кредиторів-лихварів, які брали на облік векселі). Новими формами організації кредиту були приватні акціонерні банки, міські комерційні банки, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства тощо.

8.3. Економічна думка в Україні XIX ст.

Економічна думка в Україні в XIX - на початку 20 ст. знаходилась під впливом соціально-економічних процесів того часу. Розпад феодально-кріпосницької системи перейшов у тривалу кризу. В цей період в Російській імперії почався промисловий переворот, але кріпосний лад усіляко гальмував розвиток промисловості, необхідного їй внутрішнього ринку, а також ринку вільної робочої сили.

Напрями і течії економічної теорії в зазначений період формуються в руслі тих основних ідей шкіл, які склалися і розвивалися на Заході. Це, насамперед, ідеї класиків, ідеї марксизму.

Серед ідеологів дворян, які прагнули подолання економічної відсталості країни шляхом реформ, помітне місце займав відомий вчений, засновник Харківського університету Василь Назарович Каразін (1773 - 1842). І хоча В. Каразін не виступав проти кріпосного права, але він прагнув ліквідації найтяжчих і найгрубіших форм особистої залежності селян від поміщиків. Він вимагав ліквідувати панщину і замінити її грошовим оброком, а також виступав за використання найманої праці.

Найглибший аналіз кризового стану феодально-кріпосницького ладу міститься в працях видатного українського економіста й статистика Дмитра Журавського (1840 - 1896). Широко використовуючи статистичний матеріал, Журавський показав на прикладі Київської губернії стан і перспективи розвитку основних галузей господарства, і відмітив, що занепад поміщицьких

господарств пов'язаний з низькою продуктивністю кріпосної праці.

Відомим представником української економічної думки в роки реформ був професор Київського університету Іван Васильович Вернадський (1821 - 1884). Він був прихильником англійської класичної школи політичної економії з її постулатом невтручання держави в хід економічного розвитку, та ідеями вільного ринку, і виступав за приватну ініціативу та вільну конкуренцію. В своїх роботах „Курс політичної економії”, „Нариси політичної економії” та ряді інших Вернадський розглянув ряд важливих питань політичної економії. Він виходив з того, що праця є „головним і єдиним джерелом багатства”, що вона й визначає врешті решт відношення людини до предметів і людини до людини. Визначення ролі праці, вартості та джерел доходів наближало І. Вернадського до доктрин класичної школи, зокрема, поглядів Д. Рікардо.

Період від кінця XIX до початку XX ст. був насичений дуже складними політичними та суспільно-економічними процесами як в Україні, так і в Російській імперії в цілому. В центрі передової економічної думки того часу знаходились проблеми подолання відставання України від провідних капіталістичних держав Заходу, проблеми індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в промисловість та сільське господарство. Економічна думка в Україні цього періоду була представлена в роботах Михайла Івановича Туган-Барановського (1865 - 1919), Євгена Євгеновича Слущкого (1880 - 1940). В цей час в Україні ідуть економічні дослідження в таких напрямках, як історико-економічний аналіз, проблеми статистики, демографії, теорії і практики сільськогосподарської кооперації, економіки промисловості, фінансів.

Однією з найцікавіших робіт того часу є праця М.І. Туган-Барановського „Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма” (1906).

Характеризуючи в ній основні напрями економічної думки, М. Туган-Барановський вважав основною визначальною рисою їх формування зміну загального плану суспільно-економічної думки. Він виділяє три основні напрями політичної економії:

- захисники нерегульованого ринку (товарно-господарського ладу);
- прихильники ідей соціалізму як антиподу товарного виробництва;
- прихильники змішаної системи, в якій зберігається товарно-господарський лад, але він пом'якшується шляхом посилення державного втручання в економічні процеси.

До першого напрямку він відносить А. Сміта, Д. Рікардо, а також роботи представників школи маржиналізму – К. Менгера, Ф. Візера та Є. Бем-Баверка.

До другого напрямку відносяться роботи К. Маркса та ортодоксальних марксистів.

До третього напрямку відноситься німецька історична школа, яка представлена роботами Г. Шмоллера та Л. Brentano.

М.І. Туган-Барановський показав, що між цими школами йде гостра полеміка, оскільки один напрям виключає інший. Він підтримує ідеї австрійської школи граничної корисності, і вважає, що вона запропонувала підхід, який обіцяє назавжди покінчити з суперечками про цінність. Визнання граничної корисності головним фактором, що визначає цінність.

Вплив соціальних факторів на економічні явища в роботах М.І. Туган-Барановського відображається через розробку соціальної теорії розподілу, основними положеннями якої виступають:

- залежність заробітної плати від зростання продуктивності суспільної праці (НТП) та соціальної сили робітничого класу (дієвість профспілок).
- прибуток – історична категорія, соціальною основою якої є власність на засоби виробництва.
- історичний взаємозв'язок між заробітною платою і прибутком обумовлює розподіл доходів.

Першим дослідником економіки ринкових відносин у Галичині був Володимир Навроцький (1847 - 1882) – публіцист, етнограф, статистик і економіст. Він був прихильником соціалістичних ідей. Виступав з гострою критикою теорії „економічної гармонії” Ф. Бастіа, вказуючи на антагоністичні інтереси експлуататорів та експлуатованих. Гнівню реагував на збезземелення

галицьких селян, засуджував монополію шляхти у виробництві і продажу алкогольних напоїв, критикував колонізаторський характер австрійської податкової політики.

Наприкінці XIX ст. більшість українських вчених були прихильниками неокласичної теорії, яка розвивалася на основі маржиналізму. Більше прихильників стає у суб'єктивно-психологічного напрямку досліджень, теорії попиту та пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 8

1. Сформулюйте основні причини та наслідки економічної реформи 1861 р. в Російській імперії?
2. В чому полягають особливості промислового перевороту в Україні та Росії в XIX ст.?
3. Назвіть основні завдання Столипінської реформи?
4. Положення яких економічних шкіл найбільш істотно вплинули на розвиток економічної думки в Україні та Росії в XIX ст.?
5. У чому полягає сутність основних ідей економічних поглядів М. Туган-Барановського?

ТЕМА 9

ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина XX ст.)

9.1. Передумови та основні наслідки Першої Світової війни

До початку XX ст. практично був завершений територіальний розподіл світу. На порядку денному стояв його економічний перерозподіл: боротьба за ринки збуту, джерела сировини, сфери вкладення капіталу. Зокрема, одна з найбільш розвинутих країн Європи – Німеччина – була обділена колоніями. Що стосується США, то вони в даний період більш як сотню разів вмішувалися у внутрішні справи країн Західної півкулі, захищаючи інтереси своїх монополій. Уряди провідних країн світу будь-якими засобами – як дипломатичними так і військовими, старалися сприяти проникненню і закріпленню своїх монополій на нових територіях. Таким чином, активна підтримка державою монополій, дозволила зробити висновок про перехід „класичного капіталізму” в стадію державно-монополістичного.

Боротьба за ресурси і зони впливу привела до посилення всередині провідних країн світу позицій офіцерського корпусу і військової промисловості. Особливо сильними ці тенденції були в Росії, Японії і Німеччині.

Розв’язати ці суперечності покликана була I світова війна, яка розгорілася між двома імперіалістичними блоками: Антанта (Англія, Франція, Росія) і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія). У війні брало участь 34 із 56 існуючих на той час суверенних держав. Загинуло більш як 10 млн. чоловік, і не менше померло від епідемій і голоду.

Що ж до економічних наслідків, то вони полягали в наступному:

- війна поглинула 1/3 матеріальних цінностей людства;
- витрати воюючих країн склали 20 млрд. \$ (в цінах тих років), що в 12

раз перевищувало золотий запас європейських країн;

- фронт поглинув більш як 50% всієї промислової продукції.

Різними біли наслідки для країн переможниць.

США

Країна вступила у війну тільки у 1917 р. Вона торгувала практично з усіма воюючими країнами. Ця обставина допомогла США втричі збільшити виробництво промислової продукції. Надзвичайно зріс попит на американську сільськогосподарську сировину та продовольство. В кінці війни США перетворилися на провідну, економічно могутню країну. Тут сконцентрувалося 1/2 золотого запасу світу. Видобуток вугілля становив 1/2, нафти 2/3, виплавка чавуну і сталі – 3/5, випуск автомобілів – 85 % світового виробництва. Із боржника (борг становив 2 млрд. дол.) США стали кредиторами багатьох країн на загальну суму 15 млрд. дол. Американська валюта, потіснивши своїх конкурентів, посіла панівне місце у світовій фінансово-кредитній системі. Більш як втричі зріс експорт США. У роки війни відбувався процес концентрації промисловості, банківської справи, фермерства. Після закінчення Першої світової війни американська економіка була на піднесенні: США виробляли промислових товарів набагато більше, ніж Франція, Великобританія, Італія, Німеччина, Японія разом взяті. Вони домоглися таких успіхів тому, що першою взяла курс на переобладнання основних засобів виробництва.

Обновлялися основні галузі економіки: хімічна, електрична, приладобудівна, автомобільна, радіотехнічна. Система Тейлора (організація праці та її нормування) дала змогу підприємцям наситити товарами національний і світовий ринки.

Промислово-фінансові групи Рокфеллера, Дюпона, Меллона процвітали. За темпами росту не мали собі рівних нафтова, автомобільна, електротехнічна галузі. США подолали наслідки першої світової війни вже в 1920 р., а Великобританія та Франція домоглися відносної стабілізації лише в 1924 р. На фоні розорених війною цих країн, США були процвітаючою країною, яка виробляла промислової продукції на 10 % більше, ніж усі індустріальні країни

разом.

Зросла роль США у світовому експорті капіталу. В країні зростали міські конгломерації з великою кількістю населення. Сільське господарство США в 1920 - 1929 рр. відставало від бурхливого розвитку промисловості, але й тут йшов швидкий процес витіснення дрібних виробників із землеробства, а з іншого – продовжувалася індустріалізація американських ферм. В ці роки позначився різкий перехід сільського господарства США від екстенсивного до інтенсивного способу виробництва.

Великобританія

Великобританія, хоч і виграла війну, вийшла з неї знесиленою, значно відстаючи від США. Вона втратила 2/3 торгового флоту, заборгувала США 4 млрд. дол. Вдвічі зменшився експорт товарів, адекватно цьому зріс імпорт. Світова фінансова столиця з Лондона перемістилася в Нью-Йорк. Великобританія втратила третину національного багатства. Фабричне устаткування помітно відставало від США, зокрема у таких галузях, як гірничодобувна, сталеплавильна, текстильна, суднобудівна. Державний борг порівняно з 1913 р. зріс у 13 разів. Однак Великобританія збільшила свої колонії за рахунок Німеччини та Туреччини. Економічні втрати Великобританія намагалася повернути за рахунок контрибуцій, накладених на Німеччину. Економіка Великобританії після війни зростала повільніше порівняно з повоєнним періодом. Одним з найбільших недоліків її післявоєнної економіки була залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини.

Розвиток економіки Великобританії після першої світової війни, на противагу США, відбувався повільніше. Лише в 1924 р. було досягнуто довоєнного рівня. Основний капітал не оновлювався, або цей процес відбувався спокійно, непомітно. У ряді галузей (наприклад, в металургійній, вугледобувній, суднобудівній, текстильній) навіть відчувався спад. Лише завдяки інвестиціям держави помітне пожвавлення відбувалося в авіаційній, автомобільній, електротехнічній промисловості. Однак нові галузі становили лише 10 %

усього обсягу індустрії Великобританії. Саме цим можна пояснити зменшення частки країни у світовому промисловому виробництві з 15 % у 1913 р. до 10 % у 1929 р.

Технічне відставання ряду галузей спричинило втрату конкурентоспроможності англійських товарів на світовому ринку. Японці переважали англійців у торгівлі текстильними виробами, німці та поляки – за експортом кам'яного вугілля, американці – продукцією найновіших галузей промисловості. На світовому ринку англійські товари відзначалися довговічністю, високою якістю. Однак попит на них був обмежений, оскільки виготовлені вони на старому обладнанні з великими витратами. Конвеєрна система, що прискорювала масове, дешеве виробництво товарів, у Великобританії не набула належного розвитку.

Британська імперія у роки першої світової війни не тільки не розпалась, а й розширилася за рахунок німецьких колоній. У домініонах (Індія, Австралія, Канада, Південна Африка, Нова Зеландія) завдяки зростаючим інвестиціям англійських корпорацій виникли сучасні галузі економіки. До 1929 р. банкірам вдалося нормалізувати національну валюту – фунт стерлінгів, довівши його до довоєнного рівня. Було відновлено золотий стандарт. Проте одним з найбільших недоліків післявоєнної економіки Великобританії була її залежність від імпорту сільськогосподарської продукції та промислової сировини. В країну ввозили понад 60 % потрібних харчових продуктів, 100 % бавовни, 2/3 залізної руди, 9/10 вовни тощо. Дисбаланс між імпортом і експортом негативно впливав на загальний стан господарства країни. Частка Великобританії у світовій торгівлі в 1929 р. становила всього 11 % (порівняно з 1913 р. – 34 %).

Німеччина

В скрутному становищі після війни опинилося господарство Німеччини. Версальський договір довів його до банкрутства. Німеччина втратила зовнішні ринки, через розвал економіки звузиливя її внутрішній ринок. Занепало сільське господарство у зв'язку з відсутністю достатньої кількості хімічних

добрів. Скорочувалося промислове виробництво. Катастрофічне становище в основних галузях економіки було причиною краху кредитно-фінансової системи Німеччини.

Інфляція зумовила з одного боку – зниження зарплати робітників і службовців, а з другого – неможливість сплати Німеччиною контрибуції союзникам.

16 серпня 1924 р. на Лондонській конференції держав-переможниць для Німеччини був прийнятий репараційний план Дауеса. План передбачав надання позик і кредитів (переважно американських) на відбудову господарства та оздоровлення фінансів Німеччини. Наголошувалося, що основна маса продукції повинна спрямовуватись торговими каналами до СРСР, щоб (як було раніше) не витіснити англійські та французькі товари з міжнародних ринків. Згідно з планом СРСР повинен був за промислові товари здійснювати сировинні поставки до Німеччини. План Дауеса діяв до 1929р. Він сприяв стабілізації господарського життя країни; з інфляцією було покінчено. Німеччина не лише подолала розруху, а й збільшила випуск промислової продукції. Зросла її роль не тільки у світовій торгівлі, а й у розвитку таких галузей економіки, як хімія та електроніка. Однак всі ці успіхи були зведені нанівець внаслідок глибокої світової економічної кризи 1929 - 1933 рр.

Франція

Франція, як і Великобританія, була серед країн-переможниць. Однак у роки війни вона постраждала найбільше від усіх членів Антанти. Німеччина окупувала 13 найрозвиненіших департаментів Франції, більшість з яких були зруйновані. Франція втратила понад 10 % працездатного населення, північно-східні житниці країни, їй довелося імпортувати значну кількість сільськогосподарської продукції. У 1914 - 1918 рр. Франція змушена була розширити зернові посіви в південних департаментах, розвивати промислове виробництво, електростанції, інші об'єкти, необхідні для оборони країни. Все це дало змогу індустріалізувати колись економічно відсталі райони. Нестача палива, сировини примушувала промисловців інтенсифікувати виробництво,

впроваджувати механізацію, раціоналізацію, нові технології, стандартизацію. Колосальні витрати на війну дещо підірвали стабільність французької валюти. Країна перестала відігравати роль світового лихваря, особливо після того, як більшовики відмовилися повернути мільярдні інвестиції, вкладені Францією в Росії.

Версальський договір зміцнив позиції французької економіки. Відбувся процес відновлення старих фабрик і заводів, з'явилися найсучасніші індустріальні галузі. Мільярдні репарації стабілізували французьку національну валюту. Проте у легкій промисловості спостерігався застій, крім виробництва предметів розкоші, якими у всі часи славилися французькі спеціалісти. За темпами промислового зростання Франція випередила всі країни світу. Але в аграрному секторі переважало дрібне фермерство та ручна праця.

Японія

Японія після війни втратила монополію на ринках Південно-Східної Азії, що призвело до різкого спаду промислового виробництва. Однак, завдяки демілітаризації військових заводів Японія вже в 1924 році подолала кризу. Велике значення мав розвиток традиційної текстильної галузі. До 1929р. продовжувався інтенсивний процес концентрації виробництва та банків. На відміну від монополій Західної Європи та США, японські концерни тісно переплелися з державним капіталом. На державних підприємствах впроваджувалися новітні технології.

Японія в роки першої світової війни, як і США, значно зміцнила свій економічний потенціал. Як член Антанти вона по суті не брала участі у війні, а лише захопила у німців Каролінські, Маршаллові та Маріанські острови на Тихому океані і частину Шандунської провінції з головним містом Ціндао (Китай). Скориставшись воєнними труднощами своїх європейських конкурентів, Японія нав'язала Китаю в 1915 р. кабальний договір. Китайська сторона змушена була визнати за Японією „21 вимогу”. Вона одержала монопольне право займатися в Китаї промисловою та комерційною діяльністю, кредитуванням будівництва залізниць і промислових підприємств. Китаю було

заборонено давати в оренду будь-кому (зрозуміло, крім японців) порти. Ці та ряд інших „вимог” дали змогу агресивному сусіду збільшити втричі експорт промислових товарів в Китай та в країни тихоокеанського регіону. Така сприятлива економічна кон’юнктура дала можливість Японії подвоїти у роки війни промислове виробництво на основі нових технологій. У суднобудуванні вона зайняла третє місце у світі. Сільське господарство відставало від динамічно зростаючої промисловості. Зростання цін на рис (основний продовольчий продукт), з одного боку, збагачувало власників землі – самураїв, а з другого – погіршувало становище селян-орендарів. Останні змушені були платити поміщикам до 70 % урожаю за користування земельним наділом. Усе це призвело до так званих рисових бунтів.

9.2. Розвиток світового господарства в період між світовими війнами

Головною подією економічного розвитку світу в період 1918 - 1939 рр. була масштабна економічна криза. Економічна криза 1929 - 1933 рр. була світовою. Вона порушила економічні зв’язки, призвівши до значного скорочення промислового виробництва. В 1929 році вона почалася в США, далі поширилася на Латинську Америку, Західну Європу, інші країни Азії та Африки.

Першою ознакою кризи вважають різке падіння цін на акції Нью-Йоркської біржі 24 жовтня 1929 р („чорний четвер”).

Якщо до 1 жовтня їх вартість становила майже 90 млрд. дол., то в березні 1933 р. – лише 19 млрд. дол., знизившись у майже 5 разів. Криза охопила насамперед важку індустрію. Випуск автомобілів, виплавка чавуну і сталі скоротилися на 80 %. Все промислове виробництво, національний доход, роздрібна торгівля знизилися вдвічі, імпорт і експорт – на 75 %. За роки Великої депресії збанкрутували 130 тис. фірм, 19 залізничних компаній, 5760 банків. Внаслідок цього мільйони громадян, втративши своє майно, робочі

місця, залишилися без збережень, стали безробітними, жебраками. Таких у 1933 р. налічувалося понад 17 млн. Промисловість США була відкинута назад на 17 років до рівня 1911 р.

Насамперед, криза охопила важку індустрію. Все промислове виробництво, торгівля, національний дохід знизилися вдвічі, відбувалося масове банкрутство фірм, росло безробіття. Це була криза перевиробництва, щоб стримати падіння цін, скоротити запаси товарів по всій країні, було вжито заходів щодо їх фізичного знищення. Спалювали пшеницю, каву, бавовну; молоко виливали в річки.

Внутрішньою причиною кризи вважають відсутність державного контролю за промисловістю і сільським господарством. Тільки в 1933 році новообраний президент США Ф.Д. Рузвельт впровадив ефективну антикризову програму. Його „новий курс” на оздоровлення країни підтримали всі верстви населення. Цей план, насамперед, приділяв увагу сфері торгівлі та кредиту. Одночасно зі скороченням обсягів виробництва підвищувалися ціни на виготовлену продукцію. За допомогою позик і державних субсидій були оздоровлені: банківсько-фінансова система та ослаблені кризою підприємства. Передбачалося ліквідувати безробіття за рахунок „повної зайнятості”. Вперше було прийнято широкомасштабні акції державного контролю над економікою країни. Зокрема, згідно із Законами „Про відновлення національної промисловості” та „Про регулювання сільського господарства”, контролювалися галузеві підприємства, які погоджувалися на обмежений випуск своєї продукції. Усі галузі промисловості були поділені на 17 груп. Вони прийняли „Кодекси чесної конкуренції”, згідно з якими партнери встановлювали розмір виробництва, ціну, ділили між собою ринки збуту, визначали рівень заробітної плати робітникам та службовцям.

У сфері сільського господарства „новий курс” був спрямований на припинення процесу розорення дрібних фермерів, планувалося підвищити ціни на їх продукцію, скорочуючи обсяги виробництва та площі посівів. За тимчасові збитки фермери одержували від держави відповідну компенсацію. За

допомогою цих дотацій вони впроваджували новітні технології, техніку.

Адміністрація Рузвельта вирішила важливу соціальну програму: була встановлено мінімальний розмір заробітної плати, безробітним виплачували допомогу. Всі ці заходи допомогли США вже в 1934 р. подолати наслідки Великої депресії.

У Великобританії криза не була такою катастрофічною, однак занепад господарського життя теж був дуже відчутний. У 1932 р. промислове виробництво скоротилося на 25 % порівняно з 1929 р., виплавка чавуну – на 53 %, ціни на сільськогосподарську продукцію знизилися на 34 %. Занепад господарського життя Великобританії тривав до 1933 р. Англійський уряд вчасно вжив заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків кризи. Він всіляко підтримував процес концентрації виробництва, встановлення галузевих єдиних цін. Держава намагалася контролювати випуск продукції, її реалізацію за допомогою примусових санкцій, кредитних привілеїв, гарантій. Проводячи оздоровлення економіки, уряд відмовився від неконтрольованої політики заохочення іноземних інвестицій. У 1931 р. змінилася зовнішня позиція Великобританії у зв'язку зі створенням „стерлінгового блоку” 25 держав, до якого входили англійські колонії, домініони (крім Канади), країни Скандинавії, Португалія, Голландія, Бразилія, Аргентина та ін.

Країни „стерлінгового блоку” зберігали свої золоті резерви в лондонських банках. Вони намагалися ввезти до Великобританії якнайбільше своїх товарів, водночас закупаючи в країні високоякісну готову машинну продукцію. Оскільки під час кризи ціни на сировину знижувалися значно швидше, ніж на промислові товари, це сприяло виходу Великобританії з тяжкої економічної кризи.

Таким чином, британська колоніальна імперія надала метрополії неоціненну допомогу. Однак за це була визначена самостійність домініонів у зовнішній і внутрішній політиці. На початку 30-х рр. XX ст. колоніальну систему офіційно почали іменувати Британським співтовариством націй. Ця спільнота в 1932 р. на конференції в Оттаві (Канада) утворила регіональний

закритий митний союз.

Щоб вивести метрополію з кризи, застосовувались пільгові тарифи на експорт англійських товарів до Австралії, Нової Зеландії, Канади, Південно-Африканського Союзу, Індії. Англійський уряд зі свого боку дав змогу безмитно експортувати з країн „Співдружності націй” продукцію добувних галузей та сільського господарства. Завдяки цим заходам наприкінці 1933 - на початку 1934 рр. з економічною кризою у Великобританії було покінчено.

У 1929 р. Франція уникнула руйнівної дії світової економічної кризи. Однак наступного 1930 р. країна відчула на собі симптоми великої депресії. Спочатку її стримували значні державні субсидії, що витрачалися на відбудову зруйнованих війною департаментів. Найбільше капіталовкладень пішло на спорудження „лінії Мажіно”. Інтенсивні роботи провадилися в 1929 - 1934 рр. на 750 км прикордонної лінії між Францією та Німеччиною. (Відомо, що мільярдні капіталовкладення було викинуто на вітер. Гітлерівські війська, обійшовши залізобетонну фортецю з флангів, захопили її без бою.) Безробіття не було таким масовим, як у США, Великобританії чи Німеччині, не перевищувало 1 млн. безробітних. У багатьох галузях криза затягнулася до 1936 р. У ці роки випуск промислової продукції знизився на 1/3, сільськогосподарської продукції – вдвічі, збанкрутувало понад 10 тис. підприємств, 100 тис. торгових фірм, чимало великих монополій. Рівень життя народу знизився втриє.

З великими труднощами уряд Франції ліквідував наслідки затяжної депресії. Йому довелося встановити контроль над Французьким банком, націоналізувати ряд галузей промисловості, в тому числі воєнну. Під тиском „голодних походів” страйкарів, демонстрацій державна адміністрація підвищила заробітну плату робітникам і службовцям, ввела 40-годинний робочий тиждень, двотижневі щорічні відпустки. Велике значення для виходу Франції з економічної кризи мали колонії, де вона могла збувати в обмін на дешеву сировину і сільськогосподарську продукцію свої нереалізовані промислові товари. Хоча державна адміністрація доклала немало зусиль для

подолання економічних труднощів, проте їй не вдалося підняти промисловість до рівня 1929 р.

Для Німеччини економічна криза була катастрофічною. Досягнувши за допомогою плану Дауеса в промисловості довоєнного рівня, країна знову опинилася в глибокій господарській розрусі. Уряди США, Великобританії, Франції та інших країн вирішили надати їй допомогу. Під керівництвом американського банкіра Юнга був вироблений новий репараційний план для Німеччини. Його було затверджено на Гаазькій конференції в січні 1930 року. Передбачалося зниження розмірів щорічних репарацій та платежів, скасування всіх форм і видів контролю над економікою і фінансами Німеччини. План дав змогу достроково припинити окупацію Рейнського регіону в 1930р. Розмір щорічних репараційних платежів з Німеччини зменшувався порівняно з планом Дауеса на 20 %. Німеччина, підтримана американським президентом Г. К. Гувером, посиляючись на труднощі, пов'язані з великою кризою 1929 - 1933 рр., відмовилася від сплати воєнних репарацій. З того часу „план Юнга” практично припинив своє існування, а в 1932 р. його було скасовано на Лозаннській конференції. Господарська розруха тривала. Лише на початку 1934 року почалася помітна стабілізація економіки Німеччини.

Нацистська партія під час виборів до рейхстагу висунула певну програму економічних перетворень, яка повинна була забезпечити вихід Німеччини з Великої депресії. Відповідно до економічної програми передбачалося реалізувати такі заходи, як одержавлення всієї грошової та кредитної систем та створення державної системи безготівкових розрахунків; одержавлення всіх усуспільнених трестів та участь держави у прибутках підприємств; створення здорової середньої верстви та її збереження; проведення земельної реформи та створення закону про безоплатне відчуження землі на громадські цілі, відміна земельної ренти та спекуляції землею; організація громадських робіт на 2 млн. чол. та асигнування на це 5 млрд. марок та ін.

З приходом до влади гітлерівський уряд став швидко та рішуче проводити політику, спрямовану на встановлення „нового порядку”, при якому

економічний воєнний потенціал Німеччини буде максимізований, і країна таким чином відродить свою минулу міць та вплив. Першим кроком цієї політики стало прийняття закону про примусове картелювання від 15 липня 1933 р., а також закон про підготовку органічної будови німецького господарства (27 лютого 1934 р.), завдяки чому формується система, яка повністю підпорядковує окремі підприємства інтересам фашистської військової держави. Картелі фашистського періоду здійснювали контроль над розподілом сировини та зовнішньою торгівлею, ринком капіталів, процесом інвестування, встановлювали рівень заробітної плати та процента. Проведення політики примусового картелювання означало практично повну ліквідацію системи вільної конкуренції та ринкового господарства.

Японія опинилася в епіцентрі світової кризи в середині 1929 р. Сама розвинена галузь – торгівля – зазнала значного удару. Експорт товарів скоротився більше ніж у 2 рази. Знизилось виробництво сільськогосподарської, промислової продукції, у тяжкому становищі опинились суднобудівна, текстильна, металургійна, машинобудівна галузі. Налічувалось до 10 млн. безробітних. Японський уряд вибрав вихід з кризи шляхом мілітаризації країни. Капітали вкладались в ті галузі промисловості, які були пов'язані з воєнною промисловістю.

Взагалі 30-ті роки XX ст. – це період подальшого поглиблення монополізації економіки.

9.3. Зародження кейнсіанської школи та школи раннього інституціоналізму

Кейнсіанство

Кейнсіанство – одна з провідних течій сучасної економічної думки. Для розуміння теоретичної системи кейнсіанства передовсім треба згадати історичну епоху її виникнення й усвідомити, що саме особливості цієї епохи

зумовили її появу. Головною з цих особливостей було швидке руйнування з розвитком капіталізму механізмів автоматичного ринкового саморегулювання. На межі XX ст. монополії остаточно знищили вільну конкуренцію як регулятор капіталістичного господарства. Отже, сама дійсність спростувала ілюзії неокласиків щодо здатності ринкового механізму автоматично забезпечувати рівновагу на ринках товарів, праці та капіталу. Найнаочнішим свідченням цього стала світова економічна криза 1929 - 1933 рр. та наступна депресія 30-х років. Криза продемонструвала очевидну невідповідність між високим рівнем розвитку продуктивних сил та ірраціональністю стихійних ринкових процесів. Високий рівень усупільнення та ускладнення господарського механізму нагально потребували планомірного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах, тобто посилення ролі держави в економіці. Спочатку посилене державне втручання в економічне життя, як ми вже зазначали, пояснювалося суто практичними міркуваннями без відповідної теоретичної бази. Опублікувавши 1936 р. книжку „Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”, Дж. М. Кейнс створив цю теоретичну платформу і став ідеологом нового напрямку у економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання капіталістичної економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси.

Дж. М. Кейнс (1883 - 1946) був видатним економістом, державним й політичним діячем, взагалі надзвичайно активною, різнобічно обдарованою людиною. У наукових творах Дж. М. Кейнс розглядав широке коло проблем, зокрема проблеми теорії ймовірностей, монетарної економіки тощо. Проте його головною працею є „Загальна теорія зайнятості, процента і грошей”. На думку багатьох економістів, „Загальна теорія...” Дж. М. Кейнса стала поворотним пунктом в економічній науці XX ст. і багато в чому визначала економічну політику розвинених країн протягом тривалого проміжку часу.

Слід звернути увагу на те, що вчення Кейнса стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до нього і до яких колись належав і він сам як учень А. Маршалла і кембриджської

школи. Економічна криза 1929 - 1933 рр. різко змінила погляди Кейнса. Він рішуче й безоглядно пориває з поглядами А. Маршалла. Попередниками Кейнса, які розробляли ті чи інші функціональні зв'язки процесу відтворення і положення яких він розвиває далі, можна вважати так звану стокгольмську школу – Б. Оліна, Е. Ліндаля; Ф. Кана у Великобританії та А. Ханта у Німеччині. Однак тільки Кейнс чітко сформулював новий напрям економічної теорії – теорію державного регулювання економіки.

Необхідно засвоїти, що новизна ідеї Кейнса полягала у визнанні недосконалості та нездатності до саморегулювання системи ринкових економічних відносин, а отже, у визнанні потреби активного втручання держави в економіку.

Докладний розгляд економічного вчення Кейнса дасть можливість зрозуміти його наукове значення і вплив на дальший розвиток економічної теорії. Так, новаторство економічного вчення Дж. Кейнса з погляду предмета вивчення та методології виявилось у наданні переваги макроекономічному аналізу перед мікроекономічним. Це означає, що на відміну від інших економістів, які зосереджували свою увагу на діяльності окремих господарських одиниць, Кейнс значно розширив рамки дослідження, роблячи спробу розглянути національне капіталістичне господарство в цілому, оперувати переважно агрегатними категоріями – споживання, нагромадження, заощадження, інвестиції, зайнятість, тобто величинами, котрі визначають рівень та темпи зростання національного доходу. Однак головним у методі Кейнса було те, що, аналізуючи сукупні народногосподарські величини, він прагнув установити причинно-наслідкові зв'язки, залежності та пропорції між ними. Це і зробило його основоположником макроекономіки як самостійного розділу економічної теорії.

Другою важливою складовою економічного новаторства Кейнса можна назвати обґрунтування концепції так званого „ефективного попиту”, тобто потенційно можливого і стимульованого державою попиту. Різко і аргументовано критикуючи тих економістів, які були прихильниками

догматичних постулатів „закону ринків” Ж.-Б. Сея, у тому числі Кларка, Маршалла, Пігу, Кейнс дійшов висновку, що всі життєво важливі проблеми високорозвинутого капіталістичного суспільства слід шукати не у сфері пропозиції ресурсів (їхньої рідкості, цінності, найефективнішого поєднання для отримання максимуму продукції тощо), чим займалася до цього часу неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Сучасний рівень виробництва або національного доходу, за Кейнсом, залежить від сукупного ефективного попиту, тобто попиту, що забезпечений грошима, інакше кажучи, від реальних витрат на придбання товарів та послуг. У зв'язку з цим Кейнс звертає увагу на проблему реалізації та доводить, що неузгодженості у сфері попиту і створюють у капіталістичному суспільстві головну перешкоду для використання ресурсів: труднощі з реалізацією саме і призводять до порушень процесу відтворення. Тому в центрі теорії Кейнса – проблема факторів, що визначають величину попиту та його зростання. Вихідним у вивченні цієї проблеми є розуміння того, що „ефективний попит” є тотожним національному доходу, який витрачається на споживання й нагромадження, тобто складається з особистого та виробничого попиту. Перший – це витрати суспільства на споживчі блага, другий – на інвестиції (капітальні блага), інакше кажучи – це споживчий та інвестиційний (виробничий) попит.

Кейнс розглядає ефективний попит у зв'язку з дією трьох факторів: схильності до споживання, схильності до інвестицій, переваги ліквідності. Перший фактор – схильність до споживання – визначає величину споживчого попиту. Відповідно до теорії Кейнса витрати на споживання зростають мірою збільшення доходу, що є в розпорядженні суспільства. Проте величина їхнього зростання дещо відстає від абсолютного збільшення доходу, тобто кожний додатковий долар останнього хоч і збільшує споживання, але на суму меншу за цей долар. Кейнс назвав частку кожного додаткового долара даного доходу, яка використовується на споживання, граничною схильністю до споживання. З допомогою цього показника можна визначити, якою мірою приріст доходу

впливає на приріст споживання, ураховуючи, що зі зростанням доходу цей показник зменшується, тобто зменшується частка споживання в доході. Відставання споживання від темпів зростання доходу, що є в суспільному розпорядженні, пов'язане з тим, що частина національного доходу зберігається, заощаджується, не повертаючись у господарський оборот. Підстави цієї закономірності Кейнс бачив не в соціальному розшаруванні чи міжкласових відносинах, а в психології людини. Це його твердження відоме під назвою „основний психологічний закон”. Економічна сутність цього закону полягає в тому, що зі зростанням доходу збільшується і споживання, але меншою мірою, ніж збільшується дохід, оскільки зростає схильність до заощаджень. Це, зрештою, стримує зростання попиту і споживання.

Дія „психологічного закону” може бути компенсована, на думку Кейнса, іншим фактором – схильністю до інвестицій, що визначає величину інвестиційного (виробничого) попиту. Основними факторами, що впливають на обсяг інвестицій, за Кейнсом, є норма процента й норма очікуваного прибутку. Інакше кажучи, інвестиції можуть здійснюватися лише в тій мірі, коли очікуваний прибуток перевищуватиме позичковий процент. Величину процента Кейнс узалежнював від пропозиції грошових коштів та попиту на них. Збільшення інвестиційних витрат, котрі покликані поглинути обсяги заощаджень, що постійно зростають, на думку Кейнса, може ліквідувати розрив між рівнем доходу та споживання. Це, однак, є можливим тільки тоді, коли інвестиції дорівнюватимуть заощадженням.

Розглядаючи цей аспект концепції Кейнса, слід згадати, що докейнсіанська економічна думка виходила з того, що інвестиції автоматично пристосовуються до рівня заощаджень за допомогою норми процента і між ними не може виникати стійкої невідповідності. Кейнс же висловив думку про те, що насправді величина інвестицій зазнає впливу певних факторів, які не допускають такого автоматизму. Населення завжди використовує на споживання лише певну частку своїх доходів, а решту – заощаджує. Рішення про заощадження, таким чином, приймаються паралельно з рішеннями про

частку споживчих витрат у загальному обсязі доходу і цілком незалежно від розв'язання фірмами (приватним бізнесом) питання про рівень інвестицій. Економісти до Кейнса не звертали особливої уваги на той факт, що заощаджують споживачі, а інвестують – виробники, тобто рішення про заощадження та інвестиції приймають різні люди, не погоджуючи їх між собою. Важливо зазначити, що Кейнс зробив цей висновок одним із ключових пунктів свого аналізу.

Іще одним фактором, котрий впливає на ефективний попит, Кейнс називає переваги ліквідності. Таку саму назву має і кейнсіанська теорія попиту на гроші. Ліквідність у Кейнса – це можливість продати за одиницю часу за максимальною ціною будь-яке майно. Економічні агенти, купуючи активи, віддають перевагу ліквіднішим, тому що побоюються значних фінансових втрат у разі зниження ділової активності. При цьому Кейнс указував на існування трьох мотивів, здатних спонукати людину зберігати передовсім гроші, а не активи, що дають дохід (земля, будівлі, акції, облігації). До них належать: трансакційний мотив (бажання мати готівку для непередбачених платежів), мотив перестороги та спекулятивний мотив (страх втратити капітал). Між сукупним попитом і фактором переваги ліквідності, на відміну від двох попередніх факторів, існує обернена залежність.

Отже, саме недостатнім попитом Кейнс пояснює циклічний характер виробничого процесу. На думку Кейнса, не варто пов'язувати економічні коливання виключно із зовнішніми факторами – війною, посухою та іншими катаклізмами. Навпаки, причини інфляції та безробіття пояснюються браком синхронності прийняття основних економічних рішень, зокрема, рішень щодо заощаджень та інвестицій. Кейнс визнає, що в сучасній капіталістичній економіці рівновага між заощадженнями та інвестиціями є недосяжною, бо інвестиції, як правило, відстають від зростання заощаджень, виявляються меншими за останні, в результаті чого утворюються надлишкові заощадження, має місце відносне перенагромадження, і суспільство зазнає кризи або тривалої стагнації. Виходячи з цієї концепції, Кейнс намагається з'ясувати і причини

безробіття.

Наступним етапом має стати вивчення кейнсіанської теорії зайнятості. Слід звернути увагу на те, що вона дуже відрізняється від класичного підходу, згідно з яким існує рівноважна ціна для будь-якого виду товару, у тім числі товару „робоча сила”: коли створюється надлишок будь-яких товарів або їх починає бракувати, то достатньо відповідно знизити або підвищити ціни на них, для того щоб знову настала рівновага. На відміну від неокласиків Кейнс поставив безробіття в залежність не від заробітної плати, а від браку „ефективного попиту”, а обсяг зайнятості – від рівня виробництва „національного доходу”, тобто від сукупного ефективного попиту на споживчі та капітальні блага. Останній же має тенденцію до відставання, до неврівноваженості, що робить повну зайнятість за умов капіталізму явищем винятковим.

Кейнс усупереч панівним тоді економічним поглядам доводить помилковість використання заробітної плати як засобу лікування безробіття. Він не тільки наголошував на необхідності запобігти за допомогою держави „урізання” заробітної плати як нібито основного засобу ліквідації безробіття, а й прямо казав, що „найрозумніша політика полягає, зрештою, у підтримуванні стійкого загального рівня грошової заробітної плати”. Революційний висновок кейнсіанської теорії полягає в тім, що за капіталізму не існує жодного механізму, який гарантував би повну зайнятість. Кейнс визнає, що безробіття – органічно притаманне капіталізму явище, яке „неминуче супроводжує сучасний капіталістичний індивідуалізм” та зумовлюється органічними вадами системи вільної конкуренції. Проте він стверджує, що економіка може бути збалансованою, тобто може досягти рівноваги сукупного обсягу виробництва і за високого рівня безробіття та інфляції.

Розглядаючи кейнсіанську модель макроекономічної рівноваги, обов’язково слід звернути увагу на теорію мультиплікатора. Важливим моментом цієї моделі є те, що зміна рівня рівноваги національного доходу більша за зміни того вихідного рівня автономних витрат, що його спричинили.

Це поняття в макроекономічній теорії відоме як мультиплікаційний ефект. Кейнс дає таке пояснення його дії. Кожна інвестиція перетворюється на суму доходів індивідів, і коли б ці доходи не витрачалися, то приріст національного доходу за певний проміжок часу дорівнював би, як ми вже зазначали, приросту інвестицій. Але на практиці отриманий дохід витрачається й перетворюється на нові доходи, які, у свою чергу, знову витрачаються, і т. д. Зрештою приріст національного доходу через певний час буде значно більшим, ніж приріст початкових інвестицій, тобто він стає помноженою величиною початкових капіталовкладень. Сам же множник, або мультиплікатор, залежить від того, яку частку своїх доходів суспільство витрачає на споживання: що вища схильність до споживання, то більший мультиплікатор, і навпаки.

Докладне вивчення теорії Дж. М. Кейнса дасть можливість зрозуміти, чому навіть він сам результатом свого дослідження вважав створення якісно нової економічної теорії. Вона, на його погляд, „вказує на життєву необхідність створення централізованого контролю в питаннях, які нині в основному віддано приватній ініціативі...”.

Спираючись на знання теорії Кейнса, далі слід перейти до вивчення запропонованої ним економічної програми державного регулювання економіки, тобто тих практичних рекомендацій, які розробив Кейнс для усунення недоліків системи ринкових економічних відносин. При цьому потрібно звернути увагу, що конкретні напрямки державного втручання в економіку і державного регулювання впливають з положень моделі відтворення Кейнса і охоплюють три основні сфери: грошовий обіг та грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію вироблених товарів. Основним стратегічним напрямом економічної політики, за Кейнсом, має стати підтримка інвестиційної діяльності, сприяння максимальному перетворенню заощаджень на капіталовкладення. Саме зменшення рівня інвестиційної діяльності Кейнс та його послідовники вважали основною причиною „великої депресії” 30-х рр. XX ст. Щоб подолати основну слабкість капіталістичної економіки – недостатню схильність до інвестування, – держава мусить не тільки створити

найсприятливіші умови для інвестиційної діяльності підприємців (зниження норми процента, дефіцитне фінансування інфляційного зростання цін та інше), а й узяти на себе функції безпосереднього капіталовкладника. Як одну з форм таких інвестицій Кейнс розглядав організацію громадських робіт, навіть у тому разі, коли вони непотрібні суспільству. З-поміж найважливіших заходів, здатних компенсувати відставання попиту, активізувати „схильність до споживання”, Кейнс називає також фіскальну політику, що регулює величини чистих податків та державних закупівель.

Завершуючи вивчення питання в цілому, необхідно усвідомити значення теорії Кейнса як вихідної бази розвитку теорії макроекономічної динаміки, що зумовлюється багатьма суттєвими моментами:

по-перше, це макроекономічний метод дослідження;

по-друге, він висуває на перший план проблему реалізації, або „ефективного попиту”, яка поклала початок розвитку динамічної теорії циклу;

по-третє, його теорії національного доходу в цілому та мультиплікатора органічно увійшли в післякейнсіанські теорії економічного зростання;

по-четверте, він поєднав економічну теорію та економічну політику в одне ціле, покликане сприяти підтримувannya життєдіяльності капіталістичної системи господарства.

У цілому економічна теорія та програма Кейнса справили величезний вплив на розвиток економічної науки та економічну політику провідних країн світу. Це була справжня революція в економічному мисленні.

Інституціоналізм

Засновником вчення інституціоналізму вважають Торстейна Веблена (1857 - 1929). Син норвезького селянина-емігранта, Веблен здобув ступінь доктора наук в Йельському університеті, підготувавши дисертацію про етику Канта. 1899 року Веблен опублікував свою першу працю „Теорія бездіяльного класу”, в якій дав глибоку критику капіталізму з його культом грошей. Цій проблемі були присвячені й наступні його праці: „Привілейовані групи і стан промислової техніки” (1919), „Інженери і система цін” (1921),

„Абсентеїстська власність” (1924) та інші.

Як ідеаліст у філософії Веблен дав своєрідне тлумачення предмета економічної науки. У центр дослідження він ставить ідею розвитку, динаміки і людську діяльність у всіх її проявах. Веблен вимагає, щоб економічна наука звільнилась від раціоналістичної психології і взяла на озброєння психологію реалістичну, таку, що є результатом спостережень за людською діяльністю. Він критикує ортодоксальних економістів за те, що вони зводять економічні інтереси тільки до суто грошових і ігнорують людину, виключивши її з економічного аналізу.

Визнавши обмеженість такого підходу до аналізу економічних явищ, Веблен ставить завдання – розширити сферу дослідження за рахунок вивчення суспільної психології, інстинктів, навичок і схильностей людей. Тим самим він заклав основи нового напрямку в історії економічної думки і, зокрема, її соціально-психологічного відгалуження – інституціоналізму.

Веблен виступає як прихильник еволюціоналізму, що його він, однак, поєднує із соціал-дарвінізмом, поширюючи поняття природного добору, боротьби за існування на сферу суспільного життя. Соціал-дарвінізм Веблена характеризується певною своєрідністю: закономірності суспільного розвитку в нього психологічні, інституціональні, і саме вони, на його думку, підлягають дії біологічних законів.

Будуючи свою концепцію на засадах еволюціонізму, Веблен формулює ідею суперечностей еволюційного розвитку. За його концепцією, інститути в процесі розвитку суспільства вступають у суперечність з новими умовами життя, з новим суспільним середовищем. А оскільки нормальний розвиток суспільства відбувається лише за відповідності його інституціональної структури навколишньому середовищу, то інститути, що не пристосовуються до змін, стають „консервативним фактором”, перешкодою для суспільного розвитку.

Рушійними силами, які спонукають людину до продуктивної економічної діяльності, у Веблена є: батьківські почуття, інстинкт майстерності, тобто

майже напівсвідомий потяг до добре виконаної та ефективної роботи, допитливість. Зрозуміло, що таке визначення рушійних сил суспільного розвитку не можна визнати ні слушним, ні вичерпним. Воно свідчить про те, що Веблен був більше соціологом, ніж економістом.

Капіталізм Веблен визначає як „машинний процес та інвестиції заради прибутку”. Головною суперечністю капіталізму він вважає суперечність між „індустрією” і „бізнесом”. „Індустрія” – це безпосередній процес виробництва, що ґрунтується на машинній техніці. „Бізнес” – це певна інституціональна система, що включає такі інститути, як монополія, конкуренція, кредит тощо. Суперечність між ними проявляється в тім, що „бізнес” („психологія бізнесу”) перешкоджає розвитку машинної техніки. Сфера „індустрії”, за концепцією Веблена, має на меті підвищення продуктивності й ефективності виробництва на відміну від сфери „бізнесу”, яка домагається високого прибутку через різні кредитні й біржові махінації та зростання фіктивного капіталу.

Веблен не шкодує чорної фарби, щоб змалювати негативні риси капіталізму. Він критикує магнатів фінансового капіталу за неробство, називає їх „бездіяльним класом”, тобто класом консервативним, який намагається зберегти старі інститути (звичаї, спосіб мислення тощо). В основу відношення цього класу до економічного процесу покладається не принцип виробництва, а грошовий принцип, не надання послуг, а сутяжництво. Отже, „функція цього класу є паразитичною”.

Веблен розрізняє „ранній бізнес” і „сучасний бізнес”. „Ранній бізнес” – це „грошова економіка”, що відповідала періоду домонополістичного капіталізму. „Сучасний бізнес” – це „кредитна економіка”, тобто економіка монополістичного капіталізму. Гостро критикуючи монополії, Веблен їхню суть обмежує утворенням ними „імматеріального багатства” – фіктивного капіталу.

Веблен розрізняє промисловий і фінансовий капітал. Перший функціонує у виробництві, але за умов монополістичного капіталізму відбувається підкорення, поневолення власників справжнього багатства, тобто продуктивних

елементів суспільства, власниками нематеріальних активів – фінансовими магнатами.

Інституціоналістське пояснення дає Веблен також економічним кризам. Промисловий процес сам собою не породжує криз. Першопричину таких треба шукати у „психології бізнесу”, яка охоплює рух цін, а згодом промисловий процес і споживання.

Якщо джерело всіх суперечностей, усіх недоліків капіталізму перебуває у сфері бізнесу, то і позбутись таких негараздів можна, звільнивши індустрію від поневолення її бізнесом. Веблен виступає за реформування капіталізму, рекомендує замінити бізнесменів промислово-технічною інтелігенцією. Індустрією має керувати не бізнес, а інженери чи технологи. Вони, стверджував Веблен, створюватимуть генеральний штаб індустріальної системи, котрий візьме під контроль усе суспільство.

Панування техноструктури, на думку Веблена, забезпечить ефективний і раціональний розподіл ресурсів, ефективне функціонування економіки, спрямованої на задоволення людських потреб. За цих умов виникнуть нові інститути, нові інстинкти. Веблен став основоположником індустріально-технологічної концепції, яка набрала розвитку у працях неоінституціоналістів. Отже, майбутнє суспільство Веблен уявляє як панування „індустрії”, керованої технократією. Веблен не дає конкретних рецептів побудови майбутнього суспільства. Він змальовує його таким, яким хотів би бачити. За допомогою інженерної революції Веблен намагався реформувати суспільство. Це була безумовно утопічна ідея. Виступивши як глибокий критик капіталізму, він, проте, не бачив йому альтернативи, а тому не випадково писав, що найближчим часом, очевидно, буде посилюватися „принцип бізнесу”.

Ідеї Веблена розвивав Джон Роджерс Коммонс (1862 - 1945). Систему його поглядів викладено в таких працях, як „Розподіл багатства” (1893), „Правові основи капіталізму” (1924), „Інституціональна економіка. Її місце в політичній економії” (1934), „Економічна теорія колективних дій” (1950).

На формування світогляду Коммонса великий вплив справила його

практична діяльність. Він здобув університетську освіту, працював у кількох американських університетах, в урядових установах, певний час був фактично одним із ідеологів Американської федерації праці, брав участь у розробці низки законопроектів.

Як і Веблен, Коммонс в основу аналізу бере позаекономічні інститути. Проте якщо Веблен на перший план висував психологічні й біологічні фактори, то в Коммонса такими є юридичні, правові норми. Він досліджує дію колективних інститутів: сім'я, виробничі корпорації, профспілки, держава тощо; досліджує колективні дії, спрямовані на контролювання дій індивідуальних. У праці „Інституціональна економіка” він писав, що колективні дії є єдиним способом примирення суперечливих інтересів. Він дійшов висновку, що прагнення в економіці виявляються через суди. Суди він розглядає як важливий фактор економічного розвитку. В основу вирішення економічних проблем мають бути покладені рішення Верховного суду. Наголошування на приматі права зумовлювалося особливостями його розвитку в США, зокрема відсутністю кодифікації (відповідних кодексів) так званого загального права. За цих умов рішення судових органів, особливо Верховного суду, мали обов'язкову силу щодо всіх аналогічних справ. Отже, суди були тлумачами права.

Коммонс формулює „юридично-мінову концепцію” суспільного розвитку. Її суть полягає в тім, що в основу розвитку він покладає мінові відносини, зображуючи їх як юридичні. Вихідною економічною категорією він оголошує юридичне поняття угоди. Учасниками угоди можуть бути всі інститути суспільства: сім'я, тред-юніони, акціонерні компанії і навіть держава. Відносини між капіталістом і робітником теж є угодою рівноправних членів суспільства.

Сама угода, яка становить основний елемент кожного економічного інституту, включає в себе три моменти: конфлікт, взаємодію, вирішення. Це має означати, що всі суспільні конфлікти, усі суперечності можна розв'язати. Запорукою цьому буде юридичне регулювання правил „угоди”. Коммонс

допускає не лише мирне врегулювання конфлікту, а й примусове. Як приклад він наводить діяльність великих холдингових компаній, котрі є провідними колективних інститутів і найбільш визначними учасниками угод. Як однією з форм регулювання діяльності вони широко користуються методом фінансового контролю, фінансового примусу.

Конфлікт може і мусить розв'язувати також держава, зокрема через встановлення судовими органами так званої розумної цінності. У концепції Коммонса категорія „розумної цінності” посідає велике місце. Він навіть заявляє, що політична економія – це наука про процеси, які ведуть до встановлення „розумної цінності”. Економічна наука повинна займатися аналізом мети, якої, шукаючи добробуту, прагне людина. Уся економічна діяльність пояснюється, кінець-кінцем, бажанням людей домогтися ліпшого життя. Саме тому слід встановити такий юридичний і економічний порядок, який забезпечив би сталу основу, гарантії для чекання.

Коммонс критикує класиків і неокласиків за їх визначення вартості і зазначає, що воно могло бути придатним колись. З розвитком „банкірського капіталізму” поняття вартості впливає з угоди про виконання в майбутньому певного контракту. Така теорія виводить вартість із переговорів, її остаточне встановлення завершується в судах. На думку Коммонса, юридичний підхід до визначення вартості є прагматичнішим. Він не заперечує необхідності врахування і витрат виробництва. Проте самі ці витрати він розглядає із суб'єктивно-психологічних позицій як притаманну людині внутрішню психологічну протидію стимулам до дій (протидія ризику, передачі власності в наймання на не вигідних умовах тощо). Саме в результаті такої протидії і виникає „розумна вартість”. Таким чином, „розумна вартість” у Коммонса є не тільки результатом випадкового втручання судових органів у вирішення конфліктів між окремими підприємцями, а загальним принципом регулювання ними економічного життя, тобто „торжеством колективного розуму” над індивідуальним. Інакше кажучи, Коммонс розглядає вартість як очікуване право на майбутні блага й послуги.

Визначаючи економічні критерії як юридичні відносини з приводу цих категорій, Коммонс і власність трактує не як економічну категорію, а як юридичний „титул власності”. У нього власність поділяється на три категорії: речову, неречову (борги і боргові зобов’язання) і невідчутну (цінні папери). Саме в купівлі і продажу цінних паперів виступає в чистому вигляді „угода з титулом власності”. Ці угоди у Коммонса є головною ознакою капіталістичної економіки, а фіктивний капітал – основною економічною категорією.

Відтак у Коммонса капіталістична економіка набирає якогось нереального, містичного характеру. З аналізу випадає не лише виробництво, а й ринок, обмін. Усе це підмінюється лише „очікуванням майбутніх сприятливих угод”.

„Інституціональна економіка” в Коммонса – це економіка „регульованого капіталізму”, „адміністративного капіталізму”, або, як він інколи висловлювався, „розумного капіталізму”. Ці характеристики зв’язані з визначенням ролі держави в капіталістичному суспільстві. Держава має забезпечити управління розвитком капіталістичної економіки, регулювати конфлікти не лише між окремими капіталістами, а й між капіталістами і робітниками.

Коммонс визнавав неминучість конфліктів у сфері трудових відносин розробив власну теорію „соціального конфлікту”. Соціальні конфлікти не мають антагоністичного характеру. Уся проблема полягає лише в тім, щоб опрацювати задовільні правила регламентації. Велику роль у цій справі він відводив профспілкам, які мають забезпечувати „загальні інтереси”, а не підривати капіталістичну систему.

Уеслі Клер Мітчелл (1874 - 1948) – учень Веблена став творцем нового емпіричного напрямку в інституціоналізмі. Він вірив у можливість конструктивного вирішення будь-яких конфліктів. У Веблена Мітчелл запозичив генетичний метод дослідження. Він сприйняв ідею Веблена про те, що традиції і звички мають стати головним предметом дослідження. Мітчелл поділяв думку Веблена щодо суперечності між виробництвом і бізнесом. Ця

думка стала важливою складовою його аналізу розриву між рухом виробництва і рухом цін, а також між прагненням індивідуального прибутку і турботою про спільне благо.

Проте Мітчелл не був сліпим послідовником Веблена. Він, зокрема, критично оцінював ігнорування Вебленом статистики для доказу своїх ідей. Сам Мітчелл нагромадив і систематизував величезний статистичний матеріал, який узяв за основу своїх досліджень.

У центр наступних досліджень Мітчелл ставить проблему руху виробництва, грошей, ціни. Економіка в нього – це наука про інститути, які забезпечують зразки й норми поведінки, укорінені у звичках, інстинктах. Інстинкти – устремління до певних результатів. Одним із них є тяжіння до прибутків. До цього, писав він, зводиться логіка сучасного життя. Виробництво товарів підпорядковане не виготовленню споживних вартостей, а одержанню прибутку. Мітчелл на відміну від Веблена, який критично ставиться до цієї проблеми, спокійно оцінює стан справ і заявляє, що прагнення прибутку зумовлене існуючою „системою”. Без прибутку підприємець не може виготовляти товари. Саме цим Мітчелл пояснює необхідність вивчення грошового господарства.

Грошова економіка, безумовно, має недоліки, їй притаманні суперечності, але вона, за словами Мітчелла, – найліпша форма організації суспільства, оскільки забезпечує потреби бізнесу, здійснює облік і є знаряддям установа взаємодії і співробітництва в суспільстві.

Як інституціоналіст Мітчелл підкреслює й інший бік проблеми – соціальний, котрий розглядає як звичку одержувати й витрачати гроші. Цю звичку він називає рушієм економіки, яка визначає характер сучасних інститутів. Завдання економічної теорії полягає в тім, щоб вивчити взаємозв'язок між інститутами грошового господарства й поведінкою людей.

Мітчелл критикує класиків за те, що вони зводять усе до механічних законів попиту і пропозиції і не враховують вплив правил поведінки людей на економічні процеси. У нього гроші не просто засіб обміну, а рушійна сила

економічного життя, визначальною рисою якої стає проблема придбання й витрачання грошей. Якщо саме придбанню грошей надають великого значення в сучасній грошовій цивілізації, то інший бік їхнього призначення постійно недооцінюють.

Саму суть категорії „витрати грошей” він не зводить до марнотратства, а розглядає її з позицій залежності від факторів, що не контролюються індивідуумом. Витрачання грошей часто зовсім не зумовлене потребами, а диктується намаганням підтримати імідж, перевершити суперника.

Інституціоналізм Мітчелла був емпіричним дослідженням сучасності. Широко використовуючи фактичний матеріал, статистику, він хотів не лише дати картину сучасного йому економічного розвитку, а й сподівався вирішити суперечності капіталізму. Особливу увагу він приділив аналізу циклічних коливань. Проблемою циклів займалась гарвардська школа кон'юктурознавства і, зокрема, очолюване Мітчеллом Національне бюро економічних досліджень.

У своїх працях Мітчелл критикував відомі теорії циклів за те, що їх не підкріплено фактичним матеріалом, а за визначальну причину циклу вибрано якийсь випадковий фактор. Сам він хотів побудувати теорію циклів на підставі аналізу емпіричного матеріалу, який був би перевіреним поясненням дійсних фактів, а не суто логічною вправою.

Економічні цикли Мітчелл характеризує як послідовну зміну піднесень і спадів виробництва, котрі періодично повторюються. Це не кризи, а своєрідні хвилеподібні коливання кон'юктури – ділові цикли. Циклічний характер капіталістичного відтворення за Мітчеллом спричиняється дією багатьох факторів „системи грошового господарства”. У своїх працях Мітчелл дає детальний аналіз економічної активності, докладно описує явища, що відбуваються під час циклічного піднесення і спадів, досліджує статистичні дані щодо цін, заробітної плати, процентних ставок, грошового обігу, банківських операцій тощо. Основну увагу він звертає на категорію прибутку. Піднесення і спади ділової активності впливають із прагнення одержати

прибуток.

Циклічність не є неодмінною властивістю процесу товарного виробництва. Вона впливає із „грошового господарства”, на якому тримається вся капіталістична економіка.

Мітчелл визнає, що циклічні коливання не є випадковими, а мають регулярний характер. Саме ця регулярність, закономірність зумовлює, на його думку, можливість впливати на цикли і навіть запобігати їм. Факторами впливу на економіку він вважає фінанси, грошовий обіг, кредит тощо. Він прихильник державного регулювання економіки. Одним із важливих методів регулювання, за Мітчеллом, є планування. З допомогою планування він сподівався вирішити складні економічні й соціальні проблеми суспільства.

Погляди економістів, що були розглянуті, належать до раннього, або як його називають „чистого інституціоналізму”, розквіт якого припадає на 20 - 30-ті роки ХХ ст. Економічна криза 1929 - 1933 рр. породила кризу неокласицизму, а інституціоналісти виступили в ролі опозиції цьому напрямку. Проекти реформ, що їх пропонували інституціоналісти, позначились на економічній політиці „Нового курсу” Ф. Рузвельта.

9.4. Економіка тоталітарних країн

СРСР

З початком громадянської війни літом 1918 р. та іноземної інтервенції радянська країна була оголошена єдиним військовим табором, в якому встановлювався військовий режим з метою зосередження в руках у держави всіх ресурсів, що були, і порятунку залишків господарських зв'язків.

Ця політика, що отримала пізню назву „Військовий комунізм”, набула завершені риси до весни 1919 р. і полягала в проведенні трьох основних груп заходів:

- для вирішення продовольчої проблеми було організовано

централізоване постачання населення. Торгівля замінювалася примусовим державно-організованим розподілом. У січні 1919 р. було введено продрозверстку: вільна торгівля хлібом оголошувалася державним злочином. Отриманий по розверстуванню хліб (а пізніше і інші продукти і товари масового попиту) розподілявся в централізованому порядку по класовій нормі;

- націоналізація і позбавлення господарської самостійності всі промислові підприємства;

- введення загальної трудової повинності. Людей, які ухилялися від неї пропонувалося звинувачувати в дезертирстві, створювати з них штрафні робочі команди або навіть укладати в концентраційні табори.

У обставинах, що склалися, прискорився процес визрівання ідеї про негайну побудову безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим в загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Тому наприкінці 1920 р. - початку 1921 р. цілеспрямовано проводилися „військово-комуністичні” заходи. На їх реалізацію були спрямовані Декрети Раднаркому 1920 р. „Про безкоштовну відпустку населенню продовольчих продуктів” (4 грудня), „Про безкоштовну відпустку населенню предметів широкого споживання” (17 грудня), „про відміну плати за всякого роду паливо” (23 грудня). Вже пропонувалися проекти відміни грошей: замість них С. Струмилін і Е. Варга пропонували використання облікових трудових, або енергетичних одиниць – „трєдів” і „єнедів”. Проте кризовий стан економіки свідчив про неефективність вжитих заходів. У 1920 р. в порівнянні з 1917 р. видобуток вугілля знизився в 3 рази, виплавка стали – в 16 разів, виробництво бавовняних тканин – в 12 разів. Робітники Москви, зайняті найважчою фізичною працею, отримували в день 225 г хліба, 7 г м’яса або риби, 10 г цукру.

Різно посилювалася централізація управління. Підприємства позбавлялися самостійності, оскільки це дозволяло виявляти і максимально використовувати наявні ресурси. Верховним органом з 30 листопада 1918 р. стала Рада робочої і селянської оборони, яка була покликана встановити

твердий режим у всіх галузях народного господарства і щонайтіснішу координацію роботи відомств.

Найвищим органом управління промисловістю залишався ВРНГ, структура якого набула яскраво вираженого військового характеру. Центральний апарат ВРНГ складалася із загальних (функціональних) і виробничих відділів (металу, гірського, текстильного і ін.). Виробничі відділи вирішували загальні питання розподілу сировини, відали обліком і розподілом готової продукції, фінансуванням окремих галузей. У підпорядкуванні виробничих відділів ВРНГ знаходилося по декілька споріднених галузей промисловості.

Оперативне керівництво підприємствами було зосереджене в основному в так званих головних комітетах – главках або центрах, ВРНГ, що підкорялися (Главнафта, Главсіль, Центромідь і ін.). До кінця 1918 р. було створено 42 главки. Між главком і підприємством у ряді галузей стояла ще одна ланка – трест, що управляв декількома підприємствами. При місцевих радах зберігалися раднаргоспи. У їх веденні знаходилося порівняно невелике число дрібних підприємств, що не підкорялися безпосередньо ВРНГ. Така система централізованого управління отримала назву главкізм.

Не дивлячись на важке становище в країні, правляча партія в цей час почала визначати перспективи розвитку країни, що знайшло вираз в плані ГОЕЛРО (грудень 1920 р.) – першому перспективному народногосподарському плані. План передбачав першочерговий розвиток машинобудування, металургії, паливно-енергетичної бази, хімії і залізничного будівництва – галузей, покликаних забезпечити технічний прогрес всієї економіки. Протягом 10 років передбачалося майже подвоїти промислове виробництво при збільшенні чисельності робочих всього на 17 %. Намічалось будівництво 30 крупних електростанцій. Але мова йшла не просто про електрифікацію народного господарства, а про те, щоб на цій основі перевести економіку на інтенсивний шлях розвитку. Головним було забезпечення швидкого зростання продуктивності праці при найменших витратах матеріальних і трудових

ресурсів країни.

Із закінченням громадянської війни на перший план вийшло завдання відновлення народного господарства. Політика „воєнного комунізму” не в змозі була вирішити основну господарську задачу – вивести країну із стану розрухи, і тим більше не могла бути використана для вирішення нового стратегічного завдання – побудови „матеріального фундаменту соціалізму”. Стало очевидним також, що „комунізм” як ідеальна модель і його реальне втілення – це різні речі. Тому виникла необхідність зміни політики державного господарювання.

Воєнізована система управління, мілітаризація праці, бюрократизація апарату, незадоволеність продрозкладкою викликали внутрішньополітичну кризу. Він виявився в повстаннях 1920 - 1921 рр., що спалахнули на Доні, Кубані, Україні, в Поволжі і Сибіру, в Тамбовській губернії, а також в Кронштадті (березень 1921 р.), і страйках на підприємствах Петрограду, Москви, Іваново-Вознесенська і Тули.

У березні 1921 р. X з’їзд РКП(б) прийняв рішення про заміну продрозкладки продподатком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку – загальна сума податку становила 126 млн. пудів зерна замість 180 млн. пудів згідно з продрозкладкою), що поклало початок переходу до нової економічної політики (НЕПу).

Поява НЕПу як нової моделі господарювання була зумовлена низкою об’єктивних причин:

- закінчення бойових дій, перехід до мирного будівництва, початок відбудови господарства вимагали зміни акцентів у економіці;
- кризовий стан економіки, що мав тенденцію до посилення негативних явищ, стимулював відхід від воєнно-комуністичної доктрини;
- невдоволення селянства продрозкладкою, що періодично виливалось у збройні виступи проти існуючої влади, зумовлювало зміну співвідношення класових сил у суспільстві і диктувало необхідність нового підходу до відносин міста і села. Зауважимо, що питання продрозкладки – це не тільки соціально-економічна проблема, а й проблема військова, адже 77 % особового складу

Червоної армії цього періоду становили селяни;

- спад світового революційного руху вичерпав надії на швидке здійснення світової революції і матеріально-технічну допомогу західного пролетаріату, що змусило більшовицький режим дотримуватися більш гнучкої лінії в ставленні до селянства.

Суть НЕПу вбачалась у зміцненні союзу робітників і селян, оскільки внаслідок такої консолідації можна було вирішити проблеми економічної відсталості країни. Спочатку неп розглядався більшовицькими теоретиками як тактичний хід, тимчасовий відступ, і лише згодом – як один із можливих шляхів до соціалізму. НЕП – це комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав заміну продрозкладки продподатком; використання товарно-грошових відносин, формування ринку; кооперування трудящих; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості у результатах праці; тимчасовий допуск капіталістичних елементів у економіку.

Протягом другої половини 1921 - 1922 рр. формується непівська модель організації суспільства, яка фактично реалізовувалася на практиці. Ця модель базувалася на концепції шляху до соціалізму через державний капіталізм. Її складовими були в політико-ідеологічній сфері – жорсткий однопартійний режим; в економіці – адміністративно-ринкова система господарювання. Принциповими чинниками економічного розвитку країни ставали: державна монополія (мінімальний зв'язок із світовою економікою) у зовнішній торгівлі; державна власність на крупну та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у промисловості, діючий в обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), що перебували у власності держави; нееквівалентний обмін з селом на основі продподатку; гальмування розвитку крупного індивідуального господарства на селі.

Реалізація НЕПу в Україні відбувалася надзвичайно суперечливо. Реальні наслідки заміни продрозкладки продподатком стали відчутними згодом, оскільки продподаток мав стягуватися з урожаю 1921 р., до того ж на практиці цей процес здійснювався методами продрозкладки. Проте відмова влади від

практики реквізицій під час хлібозаготівель і свобода торгівлі пробуджували зацікавленість селянина в ефективнішому веденні власного господарства.

З переходом до НЕПу почала відроджуватися кооперація, в якій більшовики вбачали оптимальну форму залучення селянства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села. Протягом короткого часу сільськогосподарська кооперація республіки зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: до 37 % планової заготівлі зерна і майже 50 % технічних культур. До кінця відбудовчого періоду в Україні усіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки.

НЕП зумовив суттєві зміни і в промисловості. Контролюючи важку промисловість, держава передала в оренду організаціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам дрібні підприємства. В Україні 1921 р. в оренду було здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав більш гнучкої форми управління. Тому замість надцентралізованих бюрократичних управлінь (главків), що гальмували неп, було запроваджено трести, які й стали основними ланками управління державною промисловістю. Перші трести в Україні було організовано восени 1921 р. Невдовзі один за одним виникають „Тютюнтрест”, „Маслотрест”, „Цукротрест”, „Південьсталь”. Всього в республіці було створено 21 республіканський і 54 губернські трести, які мали широку господарську самостійність. Поставлена в умови непу, державна промисловість активно переходила на ринкові відносини. Проте здійснений різкий поворот так і залишився незавершеним: госпрозрахунок фактично не поширювався на підприємства, що входили до складу трестів. Тому ні промислові підприємства, ні їхні трудові колективи не одержали господарської самостійності.

Неоднозначні, суперечливі процеси були характерні для тогочасної торгівлі, де приватний капітал у перші роки непу контролював 75 % роздрібного товарообігу республіки, її пожвавлення, що, безумовно, стимулювало розвиток економіки, водночас зумовлювало і посилення

негативних чинників – спекуляції, контрабанди, шахрайства та ін. Період непу не відзначався гармонійним розвитком. Навпаки – дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже кожен рік: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання інфляції 1925 р.

Запровадження НЕПу мало помітні економічні наслідки. Тільки у 1928 - 1929 рр. в Україні вироблено електроенергії на 138 % більше, ніж у 1913 р., кам'яного вугілля – на 119,3 %, сталі – на 117 %. Поступово виходило з кризи і сільське господарство республіки, яке за обсягом валової продукції вже 1927 - 1928 рр. дещо перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Якщо 1927 - 1928 рр. порівняно з попереднім роком обсяг промислової продукції виріс на 19,5 %, то сільськогосподарської – лише на 6 %.

Однак, незважаючи на цілком реальні позитивні зрушення, НЕП наприкінці 20-х років було згорнуто.

Як і кожна перехідна модель, НЕП не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. До того ж реформаційні пошуки призводили й до появи кризових явищ (товарний голод, інфляція, фінансова криза та ін.). Та все ж завдяки „відбудовчому ефекту” (завантажувалося наявне обладнання, використовувалися староорні землі та ін.), відбувалося зростання економічних показників. Коли наприкінці 20-х років ці резерви було вичерпано, країна опинилася на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. Перед СРСР стояла альтернатива: або низькі темпи розвитку всього господарства на базі непу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн, або ж відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований ривок головної ланки господарства – важкої індустрії.

Крім економічних протиріч, поглиблення НЕПу дедалі більше виявляло серйозні політичні та соціальні протиріччя. Зокрема, економічний плюралізм, що набирив сили, диктував необхідність появи плюралізму політичного, адже приватний сектор прагнув мати допуск до політичних та юридичних важелів,

щоб надійно гарантувати захист власних економічних інтересів. Проте більшовицька партія ділитися владою не збиралася. Тому розвиток ринкових відносин, який сприяв відбудові економіки, суттєво дестабілізував ситуацію політичну.

На базі НЕПу промисловий розвиток СРСР у середині 20-х років досяг довоєнного (1913) рівня, однак країна суттєво відставала від передових капіталістичних держав: значно менше вироблялося електроенергії, сталі, чавуну, добувалося вугілля і нафти. Господарство в цілому перебувало на доіндустріальній стадії розвитку. Тому цілком закономірно, що XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) проголосив курс на індустріалізацію. Будучи логічним продовженням плану ГОЕЛРО, офіційно цей курс був спрямований на забезпечення економічної самостійності й незалежності СРСР; зміцнення обороноздатності країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і сільського господарства; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих (у більшості задекларованих документів цей пункт стоїть, як правило, останнім у переліку завдань індустріалізації).

Важливе місце у здійсненні наміченого курсу на індустріалізацію відводилося Україні. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.) вказувалося на принципово важливу роль важкої промисловості республіки для процесу модернізації та реконструкції країни.

Проголошений курс на індустріалізацію майже одразу наштовхнувся на низку об'єктивних труднощів. Величезні за масштабами перетворення мали здійснюватися на гігантській території, а це з надзвичайною гострото ставило питання про розвинуту інфраструктуру (дороги, мости та ін.), стан якої значною мірою не відповідав потребам. Заплановану модернізацію необхідно було проводити швидкими темпами, щоб, по-перше, остаточно не відстати від капіталістичного світу, по-друге, для зміцнення обороноздатності, оскільки в середині 20-х років зовнішня загроза, на думку сталінського керівництва,

залишалася ще досить реальною.

На промислових підприємствах у цей час хронічно не вистачало кваліфікованих кадрів. Серйозною проблемою був і дефіцит обладнання, адже на більшості заводів і фабрик воно було застарілим, крім того, значну частину необхідних для модернізації машин і устаткування своя промисловість взагалі не виробляла. Проте, очевидно, основною перешкодою для успішного здійснення курсу на індустріалізацію була нестача коштів. Саме тому питання про джерела фінансування намічених економічних планів було одним із центральних у державному і внутріпартійному житті. Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і Л. Троцький обстоювали курс на інтенсивніше перекачування коштів із села в місто за рахунок підвищення податків і цін на промтовари.

У квітні 1929 р. XVI партконференція схвалила оптимальний варіант, але він так і залишився на папері, бо вже в листопаді цього року в „Правді” з'являється стаття Сталіна „Рік великого перелому”, в якій виголошується курс на стрімке форсування індустріалізації. У 1931 р. радянські закупки становили 30 % світового експорту машин і обладнання, 1932 р. – майже 50 %.

Джерелами фінансування цих закупок та індустріалізації були:

- перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість;
- податки з населення (для села „над податок” – постійне зростання цін на промислові товари);
- внутрішні позики, спочатку добровільні, а згодом – „під контролем суспільних організацій”. Так, протягом 1927 - 1929 рр. було випущено 3 державні позики індустріалізації, і населення України підписалося на суму понад 325 млн. крб.;
- випуск паперових грошей, не забезпечених золотом (у роки першої п'ятирічки інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд. крб.);
- розширення продажу горілки. У вересні 1930 р. Сталін у листі до Молотова писав: „Необхідно, на мою думку, збільшити (наскільки можливо) виробництво горілки. Необхідно відкинути удаваний сором і прямо й відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки”. У 1927 р. завдяки

продажу спиртних напоїв бюджет одержав понад 500 млн. крб., 1930 р. – 2,6 млрд., а 1934 р. – 6,8 млрд. крб.;

- збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба;

- режим економії. Так, у республіці 1927 р. при РНК УСРР було створено комісію з режиму економії на чолі з В. Чубарем, яка лише за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат зекономила за два з половиною роки майже 65 млн. крб.;

- небаченого рівня досягла експлуатація селянства та робітничого класу, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Процес індустріалізації в Україні в принципових рисах збігався із загальносоюзними тенденціями, але мав і свої особливості. Вони зумовлені широким спектром природних багатств, спеціалізацією промисловості республіки, структурою розміщення продуктивних сил.

Особливості процесу індустріалізації в Україні:

- інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів. У 1926 - 1927 рр. капіталовкладення в індустрію СРСР становили майже 1 млрд. крб., з них 269,4 млн. крб. припадало на промисловість УСРР. Всього ж за роки першої п'ятирічки на промислову модернізацію України виділено понад 20 % загальносоюзних капіталовкладень;

- розбудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації крупних промислових об'єктів. У період технічної реконструкції 20 - 30-х років у промисловості СРСР основними вважалися 35 об'єктів, серед них в Україні знаходилося 7 новобудов і 5 докорінно реконструйованих підприємств. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Гігантськими серед реконструйованих об'єктів були Луганський паровозобудівний і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську);

- нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки. Якщо в роки першої п'ятирічки з 1500 промислових підприємств,

що споруджувалися в СРСР, 400 будувалося в УРСР, то у другій п'ятирічці в Україні будується лише 1000 заводів з 4500, а у третій – 600 з 3000 заводів. Очевидно, це пояснюється тим, що на початку індустріалізації необхідно було зміцнити базу для розгортання процесу модернізації. Робилося це, як правило, там, де були найсприятливіші для цього умови, а згодом зростаючі масштаби реконструкції, реальна загроза війни змусили союзне керівництво подумати про індустріальний розвиток Уралу;

- поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей. Зокрема, у харчовій промисловості України виникли нові галузі: маргарина, молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська. Коли став до ладу 1932 р. завод „Дніпроспецсталь”, у республіці виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Після введення в дію 1930 р. Костянтинівського цинкового і 1933 р. Дніпропетровського алюмінієвого заводів в УСРР з'явилася також кольорова металургія;

- значне відставання модернізації легкої та харчової промисловості від важкої індустрії внаслідок менших масштабів капітального будівництва і недостатньої сировинної бази. Відповідно до планів першої п'ятирічки, у важку індустрію України передбачалося вкласти 87,5 % асигнованих коштів, а в легку та харчову – лише 12,5 % ;

- вищі темпи витіснення приватного сектора в економіці України, ніж у СРСР загалом. Якщо в початковий період непу приватний сектор у республіці давав 25 % виробництва промислової продукції, то 1928 р. на його долю припадало лише 12% (по СРСР – 17 %);

Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку, докорінно змінивши структуру господарства: зросла частка промисловості в порівнянні з часткою сільського господарства в загальному обсязі валової продукції республіки; у валовій продукції самої промисловості дедалі більше домінує виробництво засобів виробництва; дрібна промисловість (кустарно-ремісничі підприємства, окремі

товаровиробники) витісняється великою індустрією.

У перші п'ятирічки ставку було зроблено на розбудову й реконструкцію підприємств-монополістів. Так, модернізація запорізького заводу „Комунар” перетворила його на найбільше у світі підприємство з виробництва зернозбиральних комбайнів. Реконструйований паровозобудівний завод у Луганську за проектною потужністю дорівнював найбільшому в світі заводу компанії „Америкен локомотив”. Підприємства-монополісти спочатку поглинали левову частку капіталовкладень у промисловість, а згодом фактично підім'яли під себе всю економіку країни.

Форсований розвиток індустрії вів до збільшення кількості об'єктів, що мали будуватися чи реконструюватися, але планові цифри не завжди були обґрунтованими. Так, в Україні в цукровій промисловості планом п'ятирічки передбачалося побудувати 11 нових підприємств. Однак з часом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною таку кількість потужностей, і було побудовано лише 3 цукрові заводи. Будівництво сотень об'єктів було розпочате, але не завершене через нестачу сировини, палива, обладнання, робочої сили. Тому до кінця 1930 р. 40 % капіталовкладень в промисловість СРСР було заморожено у незавершених проектах.

Промисловий потенціал України формувався диспропорційно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони – Донбас та Придніпров'я, а промисловість досить густо заселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку.

Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки. Наростаюча централізація економічного життя призвела до формування командно-адміністративної системи. У цей час особливо чітко виявляється тенденція фактичної монополізації центром управління промисловістю республіки. Вже 1927 - 1928 рр. важка промисловість України (група „А”) на 89 % була в загальносоюзному підпорядкуванні, а група „Б” – на 50 %.

Отже, процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загальносоюзними

тенденціями, мав свої особливості: інвестування в промисловість республіки, особливо в початковий період індустріалізації, значної частини коштів; побудова в Україні у роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; поява в республіканському промисловому комплексі нових галузей, витіснення приватного сектора.

Наслідки індустріалізації були неоднозначними. З одного боку, це позитивні зрушення: вихід СРСР на якісно новий рівень промислового розвитку, прогресивні зміни в структурі господарювання на користь промисловості, досягнення промисловістю за низкою головних індустріальних показників європейського та світового рівня, урбанізація, швидке формування національного робітничого класу та ін. З іншого – форсована індустріалізація стимулювала появу багатьох негативних тенденцій: домінуюче, привілейоване становище виробництва засобів виробництва, побудова і реконструкція підприємств-монополістів, заморожування значних коштів у незавершених об'єктах, диспропорційне і нерівномірне формування промислового потенціалу республіки, наростаюча централізація економічного життя, повернення до командних методів управління, посилення експлуатації трудящих, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва.

Радянське керівництво, взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, одразу зіткнулося з трьома проблемами: кошти, сировина і робочі руки для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Проте бажаних наслідків досягти одразу не вдалося. Звичні командні методи в економіці спрацьовували погано, і тому провести планове перекачування коштів з аграрного сектора в промисловість шляхом встановлення занижених цін на сільгосппродукцію правлячі кола не змогли. Пропоновані державні ціни часто становили лише 1/8 ринкових, а за таких умов селяни просто відмовлялися продавати свій товар. Вихід із цієї ситуації Ленін побачив у кооперації, яка давала змогу органічно поєднати приватні та державні інтереси. Суть проблеми полягала лише в тому, яким

способом у традиційну форму кооперації вкласти новий соціалістичний зміст.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) (1927) передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації (нагадаймо, що кооперація може бути декількох видів: виробнича, житлова, кредитна, споживча тощо). Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи. Принципова зміна орієнтирів почалася після поїздки Сталіна до Сибіру і застосування надзвичайних заходів під час заготівлі хліба в лютому 1928 р. „Уральсько-сибірський” метод заготівель базувався на принципі „самообкладання”, за допомогою якого село фактично розколювалось за майновою ознакою.

Сталін і його оточення з часом дедалі більше переконувались у тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25 - 30 млн. індивідуальних селянських господарств, а на 200 - 300 тис. колгоспів. Тому визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати в залежності від державних структур. До того ж у сталінських планах колективізація – це не тільки зручний засіб забезпечення зростаючого населення міст та армії продовольством, а промисловості – сировиною і робочою силою. Крім цього, вона мала суттєво сприяти зміцненню соціальної бази диктатури пролетаріату: з одного боку, колективізація стимулювала процес пролетаризації селянства, з іншого – разом з індустріалізацією відкривала шлях до ліквідації багатокладності в економіці.

Восени 1928 р. в Україні було колективізовано лише 4 % селянського землекористування – це була слабка опора для здійснення грандіозних сталінських планів. Переходом до політики суцільної колективізації 1929 р. покладено початок кардинальним змінам у сільському господарстві. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Основну протидію цей процес викликав з боку заможних селян, які отримали назву „куркулів”. Тому закономірно, що колективізація супроводжувалася „політикою ліквідації куркульства як класу”.

Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до початку березня 1930 р. Вона охопила 309 районів, де налічувалося 2524 тис. селянських господарств. Станом на 10 березня під розкуркулення потрапило 61887 господарств, тобто 2,5 %.

Збагнувши, що ситуація може стати некерованою, Сталін 2 березня 1930 р. у „Правді” опублікував статтю „Запаморочення від успіхів”, у якій у „перегінах” процесу колективізації звинуватив місцеву владу. Вимушене переміщення акцентів у селянському питанні одразу призвело до серйозних наслідків – почався масовий вихід селян із колгоспів. За сто днів після публікації статті з колгоспів України вийшло 1594 тис. господарств. Реакцією офіційних властей на такий перебіг подій став курс на поглиблення розколу села та зміна методів примусу. Тих, хто виходив з колгоспів і повертався до індивідуального господарювання, чекали підвищені податки, їм відводилися гірші землі, не поверталися худоба і реманент, а колгоспникам держава гарантувала пільги та кредити. Восени 1930 р. у колгоспах залишилося менше третини селянських дворів. Характерно, що виходили переважно середняцькі господарства, і в колгоспах залишалися тільки незаможники.

Проте відступ Сталіна тривав недовго – вже у вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа „Про колективізацію”. Зокрема, Україна, відповідно до директив, мала подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 р. в основному закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Ще рішучішими методами і темпами пішов процес розкуркулення. Протягом 1930 р. з України було депортовано майже 75 тис. селянських родин, а з кінця року й до червня 1931 р. – 23,5 тис., за роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств.

На жаль, не кращою була доля тих українських селян, що залишилися жити в республіці. У грудні 1932 р. було введено „внутрішній паспорт” для мешканців міст, що не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки „куркулям”, але й бідним селянам. Це рішення офіційної

влади прив'язувало селянина до землі, знову його закріпачувало.

Такі обставини змушували одноосібника вступати до колгоспу. У 1932 р. колгоспи об'єднували майже 70 % селянських господарств, 80 % посівних площ республіки. Останню крапку в епопеї колективізації було поставлено в сумнозвісному 1937 р., коли в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1 % селянських дворів і обробляли 99,7 % посівних площ.

За привабливим, на перший погляд, фасадом колгоспного ладу на початку 30-х років визрівала трагедія – спустошливий голод, жертвами якого стали мільйони.

Серед істориків у трактуванні цього питання одностайності немає. Вказуючи на багатоплановість причин цієї жахливої катастрофи, вони, як правило, намагаються виділити групу домінуючих чинників.

Серед дослідників поки що немає єдності у визначенні фактичних демографічних втрат України в 1932 - 1933 рр. Р. Конквест називає цифру 5 млн., Н. Верт – від 4 до 5 млн., С. Кульчицький – 3,5 млн. осіб. Тільки 1933 р., за даними В. Цапліна, у республіці померло 2,9 млн. осіб.

Кількість жертв голодомору могла бути набагато меншою, якби сталінське керівництво звернулося за допомогою, як і під час трагічних 1921-1923 рр., до світового співтовариства.

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи її здійснення призвели до катастрофічних наслідків – дезорганізації і деградації аграрного сектора на початку 30-х років. За період 1929 - 1932 рр. в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8 %, коней – на 33,3 %, свиней – на 62,3 %, овець – на 74 %. Річний валовий збір зернових культур в СРСР 1933 і 1934 рр. становив 680 млн. ц. (найнижчі показники після голодного 1921 р.).

У 1933 р. Сталін, намагаючись уникнути економічної катастрофи, відмовився від прискорених темпів індустріалізації і від безрозмірної продрозкладки. За таких умов колгоспи поступово почали виходити з кризи. Від України в державні засіки надійшло 1933 р. 317 млн. пудів хліба, 1935 р. – 462 млн., а 1937 р. – 496 млн. пудів. У 1935 р. в містах було скасовано введену

1928 р. карткову систему.

Наприкінці 30-х років сільське господарство України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації. Ситуація покращувалася, але проблеми в аграрному секторі були ще досить серйозними: 1913 р. на одного жителя України було вирощено 684 кг. зерна, 1927 р. – 615 кг., а 1940 р. – 639 кг. Про що свідчать ці цифри? По-перше, за цим показником навіть на початку 40-х років республіка не досягла дореволюційного рівня. По-друге, зберігалася відставання від західних країн. За даними 1934 - 1938 рр., на одного жителя вироблялося в Австралії – 702 кг., у США – 719 кг., в Аргентині – 1233 кг., у Канаді – 1298 кг. зерна. По-третє, виробництво зерна в республіці у 20 - 30-х роках відставало від раціональної норми – 1000 кг на рік на людину.

Отже, у сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в „обслуговуванні” процесу індустріалізації і в збереженні в країні стабільної ситуації з продовольством. Тобто сільське господарство мало дати потрібну кількість хліба для експорту, для зростаючих промислових центрів і армії, а також забезпечити промисловість необхідною кількістю робочих рук і технічною сировиною. Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалими деградацією та дезорганізацією аграрного сектора.

Німеччина

Все господарство країни було підпорядковане органам державного управління, в яких вирішальну роль грали лідери монополістичної буржуазії. Очолювала господарство Генеральна господарська рада, вирішальне слово в якій належало „гарматному королю” Круппу та „електротехнічному королю” Сіменсу. Генеральній раді були підпорядковані „господарські групи”, які керували головними галузями господарства (промисловість, торгівля, кредит), а тим, у свою чергу – „галузеві групи” (хімічна, авіаційна та інші галузі промисловості).

Різно розширився державний сектор господарства. Найбільшою корпорацією в країні став державний концерн Герінга, який спочатку збільшився за рахунок конфіскованого майна євреїв та інших репресованих, а потім до його складу включалися підприємства, які захоплювала Німеччина на окупованих територіях. З самого початку фашистська держава почала регулювати ціни, порушуючи ринкові відносини. Був встановлений низький рівень цін на товари народного споживання. У результаті ці товари зникли з полиць магазинів, і тепер їх можна було купити тільки на чорному ринку за набагато вищими цінами. Довелося вводити картки на продовольство.

Під контролем держави перебувало і сільське господарство. Сільськогосподарська продукція враховувалася і повинна була здаватися державі за встановленими цінами. Господарства грессбауеров і юнкерів, тобто великі капіталістичні господарства були оголошені „спадковими дворами”: відповідно до середньовічного принципу майорату, вони передавалися у спадок лише старшому синові.

Таким чином, все господарство Німеччини було зведено в централізовану систему, якою по лінії держави керували лідери монополістичної буржуазії. Встановивши контроль над господарством, гітлерівська держава починає економічну підготовку до війни. У 1936 р. був прийнятий 2-й чотирирічний план, основним завданням якого було забезпечення економічної незалежності Німеччини від імпорту і прискорений розвиток тих галузей, які складають базу військової промисловості. Особлива увага приділялася виробництву „ерзаців” – синтетичних матеріалів і замінників: синтетичного бензину, синтетичного каучуку і т.п. Була поставлена мета виробляти в Німеччині все, необхідне для ведення війни, але в цій країні не було каучукових плантацій і нафтових родовищ, тому натуральні ресурси доводилося замінювати синтетичними. У 1940 р. був прийнятий третій чотирирічний план, завдання якого була вужчим – розвинути військове виробництво і військово-промисловий потенціал. Планування фашистської Німеччини не було індикативним – переважали адміністративні методи управління. Втім, в екстремальних умовах, умовах

підготовки до війни і війни, такі методи виявилися досить ефективними.

По-перше, військове виробництво розвивалося за рахунок невійськових галузей. Підприємства, що не потрапили в категорію важливих для ведення війни, підлягали ліквідації. У результаті військова продукція складала 80 % всієї промислової продукції країни, а відсутню продукцію вивозили з окупованих країн.

По-друге, з окупованих країн доставлялися і ресурси для військового виробництва. З них надходила половина металу, чверть кам'яного вугілля і переважна частина нафтопродуктів. Німеччина використовувала і трудові ресурси окупованих земель: до кінця війни на її території працювало близько 10 млн. іноземних робітників, праця яких, зазвичай, оплачувався дуже низько.

По-третє, розвитку промисловості сприяли специфічні фашистські джерела її фінансування: захоплення власності демократичних організацій (тільки в Робочому банку було захоплено 5 млрд. марок), конфіскація власності неарійців, пограбування окупованих країн. У складі німецької армії були спеціальні економічні частини, які займалися збором та відправкою до Німеччини різноманітних цінностей – від запасів зерна до художніх колекцій.

По-четверте, розвитку промисловості сприяло різке скорочення витрат на заробітну плату. Гітлер виконав обіцянку дати роботу безробітним, але зарплата була нижчою від звичайної – лише трохи вищою за допомогу по безробіттю. Це дозволяло промисловцям згодом „вирівнювати” зарплату, знижуючи її розмір для інших категорій робітників. Було введено трудову повинність для молоді, тобто примусову безкоштовну працю, в якій повинні були брати участь всі молоді німці. Була введена примусова безкоштовна праця для ув'язнених концтаборів.

Таким чином, в організації військового господарства переважали примусові, позаекономічні методи. Ця специфічна військова економіка стала руйнуватися лише в міру того, як почали виходити з під контролю окуповані країни і території.

Сутність економічних теорій фашизму зводиться до теоретичного

виправдання економічної політики фашистських держав і формування ідеології фашизму. На формування цих теорій суттєво впливали ідеї Ф. Ліста і представників історичної школи в Німеччині, концепція солідаризму Л. Дюгі (Франція), згідно з якою сутність, функції та цілі буржуазної держави базуються на принципі солідарності всіх членів суспільства. Визначальними були також расова та геополітична доктрини фашизму. Геополітика – це концепція, що виправдовує будь-яку експансію посиланнями на дані фізичної, економічної, політичної географії та за допомогою ідей мальтузіанства, соціалдарвінізму, расизму обґрунтовує загарбання чужих територій. У кайзерівській Німеччині головним теоретиком територіальних зазіхань був прихильник географічного детермінізму Ф. Ратцель, який сформулював „основні закони просторового зростання держав”. У гітлерівській Німеччині особистий радник Гітлера К. Хаусхофер проповідував теорію „справедливого розподілу життєвого простору” на користь „великої Німеччини” за рахунок поглинання європейських держав, знищення слов’янських народів і заселення їхніх земель „вищою німецькою расою”. Фашистські теоретики вміло використовували праці видатних німецьких філософів – Ф. Гегеля, Ф. Ніцше, особливо ідеї сильної особистості та сильної влади.

Зазначені чинники, які зумовили розвиток фашистських економічних доктрин, покликали до життя переважно однорідні економічні та політичні теорії. Незалежно від конкретної країни всім подібним теоріям притаманні кілька спільних ознак: економічний націоналізм, апологія економічної та політичної експансії, соціальна демагогія, непримиренність до демократичного та робітничого руху. Одним з елементів економічних теорій фашизму є концепція „корпоративного ладу”, спрямована на забезпечення умов класового миру, з одного боку, і мобілізацію матеріальних і фінансових ресурсів для підготовки до воєнних дій – з іншого. Було створено централізовану систему, багато в чому подібну до радянської (сталінської), але зі значно вищим технічним рівнем і мілітаризацією виробництва. Цікаво, що згідно із законом про працю 1934 р. суспільний устрій Німеччини проголошувався „німецьким

соціалізмом”, робітники – власниками машин і робочих місць, підприємці – власниками підприємств у цілому. Було висунуто гасло „Загальне благо вище від приватного”, подібне до соціалістичного.

Економічна концепція німецького фашизму знайшла відображення також у теорії „третього шляху”, започаткованій Г. Федером, К. Брінкманом, Х. Бакке та іншими теоретиками. Вони вважали, що головний шлях світового економічного й політичного розвитку лежить між соціалізмом і капіталізмом, а рух „третім шляхом” визначається метою всієї нації, що має неекономічний зміст (наприклад, ідея національного суверенітету). Існування загальнонаціональної мети ліквідує соціальні суперечності всередині господарської системи націонал-соціалізму, побудованої за расовою ознакою.

Забезпечення економічної єдності німецької нації покладалося на систему терору, усунення з економічного життя країни представників неарійських рас, поширення фашистської ідеології, посилення економічних функцій держави та німецький різновид корпоративізму. У рамках союзів підприємців найбільші капіталісти повинні були відігравати роль „природних лідерів”, або фюрерів. Відсутність соціальних конфліктів всередині національного господарства, на думку фашистських ідеологів, створювала умови для світових геополітичних змін. У центрі німецької концепції світової економіки був принцип економічного націоналізму, що гарантує економічну самозабезпеченість Німеччини (автаркію). Економічний націоналізм протиставлявся системі міжнародного поділу праці, яка вже склалась і називалась „англійською формою світової економічної експансії” (за термінологією фашистських ідеологів). Ідеологи фашизму розуміли майбутній розвиток світової економіки як насильницьке формування замкнених господарських блоків (просторів), оточених протекціоністськими бар’єрами, що характеризуються расовою однорідністю населення. Економічні блоки повинні були створюватися за принципом концентрації сировинних і продовольчих зон навколо міцної індустріальної держави (Німеччини).

Обов’язковими елементами економічної концепції німецького

фашизму були демагогічні твердження про необхідність боротьби проти „процентного рабства”, які, по суті, спрямовувалися на відмову від репарацій та інших зобов’язань Німеччини згідно з Версальським договором. Причиною всіх суперечностей капіталізму проголошувався позичковий капітал, а в глобальному розумінні – уряди держав-переможниць у Першій світовій війні, які, за словами німецьких ідеологів, збирають гроші для своїх анонімних хазяїв на Уолл-Стріт, у Лондон-Сіті й Парижі. Ідеологи фашизму стверджували, що творчу функцію виконує промисловий капітал лише німецьких підприємців, а не будь-якої іншої нації. Незважаючи на категоричність таких поглядів, їх поділяли не тільки націонал-шовіністи, а й робітники та дрібна буржуазія.

Офіційною доктриною італійського фашизму була концепція „корпоративної держави”, згідно з якою реалізувати загальнонаціональну мету повинна фашистська держава, яка спирається на систему корпорацій. Корпорація, що функціонує в економічній сфері, повинна відповідати певним вимогам і мати галузеву структуру та керівництво на чолі з представниками фашистської партії, асоціації підприємців і верхівки фашистських профспілок, а також виконувати рішення Центрального корпоративного органу й мати примусовий всезагальний характер участі.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 9

1. Якими ознаками слід охарактеризувати світову економічну кризу 1929 – 1933 рр.?
2. Чим пояснюється „кейнсіанська революція” в економічній теорії?
3. Охарактеризуйте основні положення соціально-психологічного інституціоналізму Т.Веблена?
4. Яке значення мали для України індустріалізація та колективізація 30-х років XX ст.?
5. Які наслідки мав тоталітаризм для економіки країн Європи в період між двома світовими війнами?

ТЕМА 10

РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (друга половина XX ст.)

10.1. Світове господарство після Другої Світової війни

Після Другої світової війни світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинутих країн, держав соціалістичного табору та країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головними характеристиками всіх країн були такі: індустріалізація, зміна структури національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва, сформована світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговує світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо), розвинулися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин, посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинуті країни в другій половині XX ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі НТП, запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення. Найбільш динамічно розвивалася промисловість – провідна галузь господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання

палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджаючими темпами розвивалися виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість, почався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку посідала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі (аерокосмічна, радіоелектронна та ін.)

Істотною ознакою сільського господарства в економічно розвинутих країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинутих держав визначалася досягненнями науково-технічного прогресу, який активізувався в середині 50-х років. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила всі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську.

У середині 70-х років XX ст. почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія – ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, а й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється в сферу послуг тощо. Змінюються характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне призначення

інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значної кількості людей з'являється вільний час – величезне багатство і досягнення сучасної епохи.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень та конструкторських винаходів, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки – модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничі сфери: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

У повоєнні роки зростає економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття і поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення транснаціональних корпорацій – монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років ХХ ст. у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій. У таких умовах зростала економічна роль держави, яка в багатьох розвинутих країнах була великим власником, їй належало 15-25 % національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувались переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, їх модернізації та раціоналізації. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. в США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40 %, в Японії – 7,1, ФРН – 23,7, Великобританії – 13,7, Франції – 16,7 %. Велике

значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинутих держав у валют-но-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років XX ст. до „структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

У повоєнні десятиліття в економічно розвинутих країнах склалася сприятлива ситуація для підвищення життєвого рівня населення. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті роки XX ст. в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витрачало на харчування і все більше на товари тривалого користування.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. До середини 70-х років XX ст. у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом всього життя. Соціальні витрати в західних країнах становили 50 - 60 % національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсійним забезпеченням.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина XX століття була періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості; зростання виробництва товарів споживання; підвищення життєвого рівня населення. Вагомою особливістю повоєнного часу було створення державного сектора економіки, а відтак – набуття державою, поряд із

приватним підприємництвом, статусу великого власника. Процес масштабної відбудови господарства став можливим лише за участі держави, яка стимулювала нарощування обсягів виробництва і зайнятості населення; по-друге, потребою в структурній перебудові економіки. Держава мусила прискорити цей процес, з одного боку, як суб'єкт господарювання, а з іншого – як орган, що регулює економічний розвиток.

Досить складна ситуація після Другої Світової війни в Європі, надзвичайно повільний рух щодо відбудови її економічного потенціалу обив цілком необхідним надання певної допомоги. Таку допомогу могли надати лише США. Спеціально створена при президентові комісія, діяльність якої була спрямована на аналіз допомоги іноземним державам, підтвердила катастрофічний стан західноєвропейської економіки, відзначила значне зниження її довоєнного виробництва і високу потребу в імпорті та втрату Європою практично всіх джерел отримання іноземної валюти. Комісія також підтвердила існування „ножиць цін” між промисловістю та сільським господарством, руйнування єдиної системи внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Було очевидним, що без відповідної допомоги, яку могли надати лише США, Європа не зможе вийти з повоєнної кризи.

Але ані західноєвропейським, ані американським інтересам не відповідала роль США як постачальника сировини та товарів першої необхідності на добродійних засадах. Тому на перший план виходить програма співробітництва, яка повинна була базуватися на таких критеріях: більша самоокупність економічного відродження Європи, підвищення віддачі від американської допомоги та відповідність до чергового оновлення технологічної бази, яке розпочалося наприкінці 40-х років у США. За таких умов США виступили своєрідним „спонсором” повоєнної відбудови Європи.

5 червня 1947 р. держсекретар США Дж. Маршал, виступивши в Гарварді, представив зміст програми, спрямованої на відбудову та розвиток Європи. Програма була розрахована на чотири роки і передбачала розв'язання таких завдань: модернізація інфраструктури; збільшення обсягів виробництва

(зокрема в енергетиці та металургії); більш рівномірне розміщення важкої індустрії (сконцентрованої традиційно в зоні Руру); раціоналізація виробництва сільського господарства та легкої промисловості і, нарешті, забезпечення грошової та фінансової стабілізації. До послуг європейських країн надавався американський економічний досвід та професійні експерти.

Основний принцип плану передбачав, що Європа повинна сама взяти на себе ініціативу його перетворення в життя: країнам, зацікавленим у поєднанні зусиль, спрямованих на відбудову економіки, необхідно було виробити узгоджену програму, яка б спиралася на процес багатосторонньої координації та кооперації зусиль.

З метою реалізації плану в квітні 1948 р. було створено Європейську організацію економічного співробітництва, до складу якої увійшло 16 країн, яка й координувала заходи щодо реалізації плану. За чотири роки дії плану Маршала (1948 - 1951 рр.) США надали допомогу європейським країнам на суму близько 17 млрд. дол. з якої близько 2/3 припали на частку чотирьох провідних європейських країн: Великобританії, Франції, Італії та ФРН, більша частина з яких дісталася саме ФРН.

Досить цікавим аспектом реалізації плану Маршала було вирішення питання щодо джерел фінансування окремих елементів плану.

Усі поставки було розділено на три складових:

- предмети найважливішої життєвої необхідності – продукти харчування, паливо, одяг, з умовою, що щорічний приріст ресурсів європейських країн супроводжувався відповідним скороченням американських асигнувань. У зв'язку з тим, що більшість європейських країн була не в змозі оплатити відповідні поставки, більшість з них йшла у вигляді дотацій, а власна валюта, отримана за реалізацію американських продуктів, використовувалася урядами європейських країн для скорочення дефіциту бюджету (а отже, і темпів інфляції), для нарощування виробництва таких важливих продуктів, як сталь, цемент, шахтне, енергетичне, текстильне обладнання, калійні добрива, нафтопродукти тощо;

- промислове обладнання, у фінансуванні поставок якого переважали міжнародні позики;
- сировина, сільськогосподарські машини, промислові товари, запасні частини фінансувалися під гарантії американського уряду через спеціальне відділення експортно-імпортного банку США.

Таким чином, план Маршала був перш за все орієнтований на забезпечення „вузьких місць” у постачанні західноєвропейського виробництва, імпорт сировини та матеріалів, необхідних для європейської економіки, на відбудову та оновлення основного капіталу.

Але треба пам'ятати, що умови для країн-учасниць цього плану були досить жорсткими: відмова від націоналізації промисловості та надання повної свободи приватному підприємництву, що супроводжувалося помітним гальмуванням тих галузей західноєвропейської індустрії, які були конкурентами США, зниження тарифів на імпорт американських товарів, обмеження торгівлі з соціалістичними країнами тощо.

Досить висока результативність плану Маршала разом з реалізацією власних економічних програм повоєнного відродження проявилася в істотному зростанні випуску продукції в базових галузях країн-учасниць за 1948 - 1951 рр. більше, ніж уполовину, а за окремими видами продукції ще більше: калійних добрив – на 65 %, сталі – на 70 %, цементу – на 75 %, транспортних засобів – на 150 %, нафтопродуктів – на 200 %. Прогресивні зміни зачепили й експорт, який в цілому зріс на 49 пунктів.

США

Сполучені Штати Америки вийшли з Другої світової війни наймогутнішою державою. Хоча вони й понесли досить істотні людські втрати (до 500 тис. чол.), але матеріальні втрати були мінімальними. Промисловість у роки війни зазнала надзвичайного піднесення, обумовленого переведенням економіки на воєнні рейки, що забезпечило не лише зростання інвестицій, але й підвищення зайнятості та продуктивності праці. Завдяки цьому національний дохід США за роки війни зріс більше ніж вдвічі; у 1945 р. в США вироблялося

половину світового національного продукту. В той же час війна значно ослабила основних економічних суперників США: Німеччина та Японія зазнали поразки і не могли змагатися із США за ринки збуту й сировини, їх промисловий потенціал був знекровлений і майже знищений, а союзники – Франція та Англія, хоч і перемогли у війні, але потрапили у фінансово-економічну залежність від США.

Відразу після війни США зуміли швидко та ефективно переорієнтувати свою економіку на випуск мирної продукції: до середини 1947 р. перехід був фактично завершений, чому сприяли ряд державних заходів, серед яких слід зазначити програми реконструкції для солдатів, що повернулися з фронту, зростання приватного споживання, прискорений розвиток, обумовлений урядовою політикою, спрямованою на розширення експорту. Взагалі політика уряду в цей період була спрямована на забезпечення більшої зайнятості населення. В 1948 р. було збільшено мінімальну заробітну плату, прийнято програму будівництва дешевого житла.

У політиці уряду США в 40-і роки важливу роль відіграли початок холодної війни (що дало можливість обґрунтувати необхідність зростання воєнних витрат у державному бюджеті, а отже, і великих державних замовлень) та план Маршала. Саме за рахунок прибутків від воєнних замовлень було переобладнано підприємства, збільшено зайнятість, піднято заробітну плату. Війна в Кореї, яка розпочалася в 1950 р., дозволила ще збільшити воєнні видатки, що також забезпечувало зростання зайнятості населення. Але війна виявилася невдалою для США, в ній загинуло 54 тис. американців, та перемоги не було. Наступна адміністрація (президент Д. Ейзенхауер) змушена була її припинити. А піднесення економіки, обумовлене цією війною, виявилось нетривалим.

Після завершення війни в 1953 р. економіка США опинилася в кризовому становищі, яка повторилася в 1957 р. Ці кризові ситуації пояснюються зниженням купівельної спроможності населення, хоча уряд і робив певні кроки для її підтримки. Але подальше зростання воєнних видатків, спрямованих у

промисловий комплекс, хоч і давало деякі можливості збільшення зайнятості, призвело до негативних наслідків. Уряд змушений був іти на скорочення золотих та валютних резервів, збільшення внутрішнього боргу, скорочення соціальних витрат тощо. В результаті економіка США втрачає динамізм, на деяких напрямках на початку 60-х років стало помітним відставання.

Досить важливим фактором, який обумовив уповільнення темпів економічного зростання в економіці США, став розпад колоніальної системи, що супроводжувався утворенням нових незалежних країн, деякі з котрих стали досить містким ринком для американських капіталів. Але відтік капіталів з країни, як відомо, негативно відбивається на стані її економіки.

Ще один фактор, що негативно впливав на економіку США в повоєнний період – це утворення двох нових промислових центрів у світовій економіці. Добре відомо, що в 50 - 60-ті роки на світову арену знов виходять та посилюють свої позиції провідні країни Європи та Японія, в той час як питома вага США у світовому промисловому виробництві істотно знижується. Утворення Європейського економічного співтовариства (1957 р.) сприяло підтримці більш високих темпів росту виробництва в Західній Європі та зміцненню її позицій на світовому ринку, перш за все за рахунок США. Вже наприкінці 60-х років західноєвропейські країни успішно проникли на внутрішній ринок США.

Великобританія

Великобританія вийшла переможницею з Другої світової війни, але втрати її були надзвичайно великими. Людські втрати в роки Другої світової війни порівняно з іншими країнами незначні – 245 тис. осіб убитих і 278 тис. покалічених. Економічні збитки були відчутнішими – близько 1 /4 національного багатства країни (7,3 млрд. ф. ст.). Видатки на військові потреби становили понад 25 млрд. ф. ст. У 1945 р. внутрішній державний борг збільшився за 1939 - 1945 рр. з 7,24 до 21,5 млрд. ф. ст., зовнішній борг – до 3,4 млрд. ф. ст. Велика Британія втратила третину закордонних інвестицій, 1/3 торгового флоту. Промислова продукція становила 90 % від рівня 1937 р., у

бавовняній галузі спад становив 50 %, у вугільній – 16 %. Проте обсяг військової промисловості збільшився у 5 разів. Велика Британія налагодила масове виробництво літаків, танків, гармат, інших видів зброї та боєприпасів. Виробництво сільськогосподарської продукції скоротилося наполовину. Через нестачу трудових ресурсів припинився обробіток землі на 1,5 млн. га.

Велика Британія втратила вплив на міжнародних торгових і фінансових ринках. Частка країни у світовому експорті скоротилася за 1937-1947 рр. із 11,3 до 9,8 %. У 1946 р. дефіцит платіжного бюджету досяг 4 млрд. ф. ст. Однією з причин цього становища було досягнення незалежності в повоєнні роки такими британськими колоніями, як Бірма, Індія, Цейлон.

Велика Британія посилила економічну залежність від США через постачання, за ленд-лізом, техніки, зброї, продовольства вартістю до 10 млрд дол. Крім цього, США посилили економічні позиції на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії, де історично панувала Велика Британія. Економіка потребувала надзвичайних заходів для виведення її з кризового стану.

У липні 1945 р. після перемоги на виборах до влади приходить лейбористський уряд на чолі з К. Еттли, який розпочав реформи, спрямовані на перехід до „демократичного соціалізму”. Так, з метою підтримки повної зайнятості провадиться часткова націоналізація базових галузей – енергетики, транспорту, кам’яновугільної та сталеплавильної промисловості, а також інфраструктури. До кінця 40-х років більше 20 % британської промисловості були під безпосереднім контролем держави. В руках держави опинилися Англійський банк, авіаційні компанії, аеропорти та автомобільні шляхи. Власникам націоналізованих підприємств сплачувалася компенсація (загальна сума – 2,5 млрд. фунтів стерлінгів).

Націоналізація повинна була надати англійському уряду потужний інструмент економічної політики. Але лейбористський уряд діяв за принципами короткотермінової кейнсіанської політики та регулювання зайнятості, загальна довготермінова політика не склалася навіть стосовно до націоналізованих галузей через відсутність координації дій на рівні інститутів управління.

Підприємства окремої галузі хоч і знаходилися під контролем спеціального органу (ради), не підтримували тісних взаємозв'язків із відповідним міністерством, дирекція кожного підприємства була автономною та вільною в своїх діях.

Досить важливими були заходи уряду лейбористів щодо підтримки фунта стерлінгів. На початку 1947 р. було проголошено політику економії, під якою передбачалося заморожування заробітної плати та доходів, та обмеження споживання шляхом збереження запровадженої в роки війни карткової системи. Крім того, запроваджені в роки війни високі прямі податки, які досить істотно скоротили різницю в доходах різних верств населення, продовжували діяти й у повоєнний час. Податки та жорстке нормування втримали ціни, але оскільки карткова система зберігалася до 1954 р., рівень життя англійців залишався низьким.

До того ж політика уряду, спрямована на досягнення рівноваги платіжного балансу, виявилася недостатньо ефективною. Встановлення безпосереднього контролю над імпортом та обмеження експорту позитивно вплинули на платіжний баланс, але не змогли повністю забезпечити його рівновагу. Уразливість платіжного балансу Великобританії серйозно заважала економічному розвитку країни в повоєнний час. Економічні труднощі загострилися з початком розпаду Британської колоніальної імперії, адже країна втратила традиційні джерела сировини та ринки збуту.

З метою поліпшення фінансового становища Велика Британія змушена була взяти в США кредит у 4,4 млрд. дол. Після виплати 650 млн. дол. боргів, за ленд-лізом, (на купівлю американських товарів протягом 5 років) товарний кредит становив фактично 3,75 млрд. дол. з розрахунку 2 % річних упродовж 50 років. Оскільки в США в 1946 р. відмінено державний контроль за цінами, кредит було використано у цьому ж році. Велика Британія також зобов'язалася здійснювати вільний обмін фунта стерлінгів на долар, ця спроба в липні 1947 р. була невдалою. Таким чином, Велика Британія була змушена приєднатися до плану Маршалла. Допомога оцінювалася в 2,7 млрд. дол., з яких лише 0,4 млрд.

дол. як позика за умови американського контролю, інші – продовольство. Під тиском США Велика Британія в 1949 р. провела девальвацію фунта стерлінгів з 4,08 до 2,3 дол. Це розширило експортні можливості англійських компаній, одночасно обмежило роль фунта стерлінгів як міжнародної валюти та сприяло зростанню цін на внутрішньому ринку.

Стимулювальним чинником стала мілітаризація економіки, пов'язана із входженням країни в 1949 р. до Північно-Атлантичного союзу (НАТО) та військовими замовленнями США у зв'язку з війною в Кореї.

Успіхи господарського розвитку провідних країн світу, досягнення НТР посилили процеси концентрації та централізації виробництва. Ці тенденції обумовили інтернаціоналізацію виробництва: зросло число міжнародних монополій, транснаціональних корпорацій, утворюються інтеграційні об'єднання. Створене в 1957 р. Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) являє собою зразок механізму міждержавного регулювання соціально-економічних процесів. До 1992 р. тут ліквідовано бар'єри на шляху руху товарів, капіталів, робочої сили. Нині ЄЕС дає близько 90 % європейського промислового виробництва та включає 15 країн (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Нідерланди, Данія, Італія, Іспанія, Ірландія, Люксембург, Португалія, Фінляндія, Франція, ФРН, Швеція).

Франція

Що ж до Франції, то вона у післявоєнні роки стає батьківщиною капіталістичного планування та програмування. Війна завдала країні великих збитків, що оцінювалися у 1440 млрд. довоєнних франків. Країна втратила 1100 тис. осіб, було знищено 2100 тис. будинків, пошкоджено 253 тис. ферм, 195,5 тис. промислових підприємств. Рівень розвитку промисловості в 1944 р. порівняно з довоєнним становив 38 %, сільського господарства – 60 %. До Німеччини на каторжні роботи було вивезено 600 тис. французів. Більшість шахт, електростанцій, суднобудівних заводів зруйновано. Франція втратила весь торговий і військовий морський флот. Посилилася інфляція. Кількість паперових грошей збільшилася порівняно з 1938 р. у 6 разів. Розпадалася

французька колоніальна система. Капіталовкладення за кордоном зменшилися порівняно з довоєнними показниками на половину, порівняно з 1913 р. – у 10 разів.

Відбудову промисловості було завершено в 1947 р., сільського господарства – в 1950 р. її результатом стало створення державного сектору, що охопив 1/3 національного майна країни, 20 - 25 % промислових потужностей, 75 % загальних перевезень, 50 % ресурсів банківсько-кредитної системи, 33 % зайнятого населення. Було націоналізовано підприємства вугільної, газової, авіаційної, електроенергетичної галузей, автомобільні заводи „Рено”, п’ять банків, страхові компанії, ощадні каси. Частка державних виробничих інвестицій у ВВП становила 35 - 25 % від загальної суми. У 1948 р. проведено девальвацію франка, його золотий вміст зменшився на 44 % і становив 5 % від рівня 1913 р.

У результаті реформування соціальних відносин відновлено 40-годинний робочий тиждень, оплату позаурочної праці та відпуски. Підвищено заробітну плату, введено державну систему соціального страхування, встановлено пенсійний вік із 65 років. Сільські жителі почали отримувати пільгові позики.

Вже в 1946 р. тут створюється Генеральний комісаріат з планування. А до початку 60-х років виконуються три плани, які хоча й носять індикативний (необов’язковий) характер, але спрямовані на модернізацію національного сектора економіки та відбудову господарства (1947 - 1953 рр.), зміцнення конкурентоспроможності приватних фірм (1954 - 1957) та перехід від протекціонізму до „відкритої економіки” (1958 - 1961 рр.).

Французьке планування ґрунтується на розподілі кредитів, податкових заохоченнях і державних інвестиціях з метою прискорення виконання планів. Створений спеціальний фонд (Фонд соціально-економічного розвитку) дозволяє здійснювати інвестування в державний та приватний сектори економіки. Податкові заохочення сприяють активізації діяльності, яка сприяє виконанню планів. Так, фірми, які допомагають реалізовувати заплановану програму регіонального розвитку, частково або повністю звільняються від

податків.

Німеччина

З Другої світової війни, як і з Першої, Німеччина виходить переможеною. Її втрати у цій війні значно перевищують втрати у попередній. Економіка знаходиться в жахливому стані. Економіка Німеччини в роки Другої світової війни зазнала значно більших втрат, ніж США та всі західноєвропейські держави разом узяті. Німеччина втратила 7 млн. осіб, понад 2 млн. стали інвалідами. Восени 1944 р. почалася дезорганізація економіки. Випуск продукції в усіх галузях промислового комплексу скоротився на 10 - 65 %. У січні 1945 р. промислове виробництво зупинилося, у березні почалась енергетична криза. Державний борг досягнув 390 млрд. марок, що в 5 разів більше, ніж національний дохід 1938 р. У 1946 р. обсяги промислового виробництва зменшилися до 1/3 від рівня 1939 р., сільськогосподарського – до рівня Першої світової війни. Інфляція становила 600 % порівняно з довоєнним рівнем. Кількість грошей в обігу зросла в 5 разів. Дефіцит практично всіх товарів і гіперінфляція катастрофічно погіршили становище народу. Зруйновані міста та села, залізничні та автошляхи, порти. Відповідно до міжнародних угод Німеччина поділена на чотири зони окупації. В країні водночас функціонували декілька економічних порядків – окупаційних владних структур та місцевого самоврядування. Надзвичайно велику роль відігравав „чорний ринок”. Масове безробіття, знецінення грошей, нестача продовольства, яка пом’якшувалася лише завдяки допомозі США, практичний перехід до натуральних відносин, що охоплював усі сфери суспільного життя, визначав і надзвичайно низький рівень ділової активності та високий рівень спекуляцій.

Отже, у повоєнний період стартові позиції Німеччини були гіршими порівняно з Великою Британією і Францією. Становище ускладнив поділ країни в 1949 р. на Федеративну Республіку Німеччини (ФРН) та Німецьку Демократичну Республіку (НДР).

Оздоровлення економіки Німеччини вимагало рішучих заходів. Активні пошуки концепції економічного відродження привели до формування та

впровадження ідеї соціального ринкового господарства, автором якої був міністр економіки Баварії професор Людвіг Ерхард. Відповідно до розробленої ним програми вирішальна роль відводилася ринку – регулятору всієї економіки, здатному забезпечити найнижчі ціни при максимальній господарській продуктивності, що в свою чергу повинно було надати можливість провадити ефективну соціальну політику.

Першим кроком у реалізації програми була грошова реформа, яка стала важливою передумовою загальної реформи економічного механізму. Вранці 21 червня 1948 р. рейхсмарка була проголошена недійсною. Кожний німець отримував 40 нових дойчмарок, потім до них додавалися ще 20; гроші на банківських рахунках та готівку частково (половина від усієї суми) можна було обміняти у співвідношенні 1:10. Пізніше другу половину обмінювали 1:20. Підприємства, отримавши готівку для виплати першої зарплати, для наступних виплат повинні були заробити гроші за рахунок реалізації своєї продукції. Були ліквідовані зобов'язання банків та установ колишнього рейху. В кінцевому підсумку розміри грошової маси (готівки та банківських депозитів) було скорочено більше ніж у 14 разів.

Через 3 дні після грошової реформи була проведена реформа цін, які були відпущені на свободу. Розрегулювання цін та заробітної плати відбувалося поступово, але швидкими темпами. Успіх реформи був очевидним: зникає „чорний ринок”, магазини наповнилися товарами, зростання цін призупинилося приблизно через півроку. До початку 1950 р. було перевершено довоєнний рівень виробництва.

Успіх економічної реформи багато в чому був обумовлений поєднанням сприятливих факторів, з яких найважливішими були наявність матеріальної бази, що збереглася від попереднього періоду (на території ФРН, утвореної в жовтні 1949 р., було зосереджено німецьку металургійну та сталеливарну промисловість, а також хімічну, машинобудівну та ін.; за таких умов повоєнний розквіт країни відбувається досить швидко); порівняно дешева робоча сила; тривало відкладений та незадоволений попит населення, який активно впливає

на виробництво. Стабілізація фінансової та грошово-кредитної системи стали необхідною передумовою успіху. Поставити ж „на рейки” зруйновану економіку лише з допомогою цих заходів було неможливо. Сам Ерхард з цього приводу казав, що „вирішальний щасливий поворот був результатом комбінації двох компонентів – валютної реформи та політики ринкової економіки”.

Істотну роль в успіху перетворень та виходу з кризи відіграла зовнішня підтримка (економічна допомога за планом Маршала, а також постачання палива, продовольства, насіння, добрив по інших каналах). У німецьку економіку передавалися американський транспорт та інша власність американської армії. З коштів Фонду європейської програми відбудови надавалися на пільгових умовах кредити. Досить важливим фактором було й те, що держава різко обмежила видатки на оборону та підтримку безпеки.

Надзвичайно важливим було й те, що уряд міцно тримав у руках важелі управління, своєчасно корегуючи економічний курс. Держава підтримувала галузі, які відчували труднощі, особливо вугільну промисловість, металургію, електроенергетику; інвесторам та підприємцям надавалися податкові пільги. Але основою „добробуту для всіх” став дрібний та середній бізнес, підприємництво у виробничій сфері.

Реформа, проведена урядом Ерхарда, створила передумови для економічного відродження Німеччини. Вже до початку 60-х років вона повернулася в десятку найбільш економічно розвинутих держав світу. Ще 1953 р. був названий „роком споживача”. Зростання продуктивності праці та заробітної плати супроводжувалося не зростанням, а стабілізацією роздрібних цін, навіть їх зниженням; акцент народногосподарської енергії переміщується в бік виробництва товарів широкого споживання. В 1954 р. вдвічі було перевищено рівень виробництва 1936 р. ФРН стає провідною країною Західної Європи, випереджаючи в своєму розвитку своїх колишніх переможців. Країна стоїть у витоків європейської інтеграції, ставши ініціатором створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). До початку 60-х років на її частку припадало більше 60 % видобутку вугілля, близько половини

виробництва сталі, майже 40 % експорту та 35 % імпорту ЄЕС.

Японія

Що ж до Японії, то її повоєнний розвиток був якнайтісніше пов'язаний із новими світовими реаліями. Японія змушена була пристосовуватися до нової структури світового господарства, розвивати зовсім нові для себе галузі. Швидка торговельна експансія Японії досить швидко набрала глобального характеру, японська продукція почала успішно долати митні бар'єри США. Все це досить позитивно вплинуло на економічну ситуацію в країні.

Економічна ситуація в Японії у повоєнний період була надзвичайно складною. Країна прогала Другу світову війну (капітуляцію підписано 2 вересня 1945 р.) і була окупована американськими військами.

Економіка країни знаходилася у стані руїни. Промислове виробництво досягало в 1945 р. лише 28,5 % від рівня 1935 - 1937 рр.; легка промисловість зовсім перестала існувати. Війна забрала 2 млн. людських життів, на 1/4 знищено житло.

Програму, аналогічну плану Маршала, було розроблено для Японії Дж. Доджем – радником командувача окупаційними військами генерала Д. Макартура.

На відміну від європейського плану, ця програма не передбачала надання Японії потужної матеріальної допомоги, але передбачала розробку та реалізацію ряду заходів, спрямованих на повернення від мілітаризму до лібералізації господарської системи та запуску механізму вільної конкуренції, за які отримала назву „зворотного курсу”. З метою реалізації цієї програми були проведені надзвичайно важливі реформи, що забезпечували розвиток підприємницьких структур, необхідних для успішного функціонування ринкового господарства.

Серед найголовніших реформ слід, перш за все, згадати розпуск дзайбацу – компаній, які утримували акції вертикальних концернів (холдингів), за рахунок чого відбувалася демонополізація економіки. Їхні акції було випущено у вільний продаж; з-під контролю холдингів, таким чином, вийшло багато фірм,

на місці „надмонополій” утворилися нові фірми. Завдяки прийнятому в 1947 р. антимонопольному закону отримали правовий захист свобода торговельних угод та доступ до джерел фінансування.

Дуже важливу роль у повоєнній відбудові японської економіки мала аграрна реформа (1947 - 1950 рр.), яка передбачала викуп поміщицьких земель державою і наступний перепродаж їх селянам. В умовах гіперінфляції земельні ділянки (не більше 1 га) дісталися селянам майже задарма; типовим стало приватне селянське господарство на власній землі, що в свою чергу сприяло розширенню місткості внутрішнього ринку, звільнювало значні трудові ресурси.

За рекомендацією керуючого Детройтським банком Дж. Доджа в 1950 р. було здійснено радикальну бюджетну реформу, відповідно до якої було запроваджено принципи суворого збалансування статей бюджету та його бездефіцитності, що дозволило зупинити інфляцію та зняти контроль над цінами.

Перетворення передбачали структурну перебудову економіки. Оскільки Японія не мала власного сировинного потенціалу, але мала значний трудовий, тут створюється багатогалузевий комплекс сучасних переробних галузей, які б враховували забезпечення експорту та заміщення імпорту. Було також забезпечено поєднання механізмів ринкового господарства з державною підтримкою приватного нагромадження, виходячи з принципу пріоритетів, які мінялися з розвитком структурної перебудови. Так, якщо в 50-ті роки пріоритет надавався базовим галузям (металургія, хімія, гідроенергетика, суднобудування), то на початку 60-х – автомобільній промисловості, нафтопереробці та нафтохімії, а наприкінці 60-х – електроніці. Структурна перебудова проходить надзвичайно високими темпами: в 1955–1970 рр. середньорічний приріст ВВП перевищував 11 %, норма валового нагромадження наближалася до 35 % і була найвищою серед розвинутих країн світу.

Прийнята ще в 1946 р. Конституція Японії передбачала заборону мати країні власну армію, що, практично, позбавляло Японію воєнних видатків у

бюджеті, а це надзвичайно позитивно вплинуло на її економіку.

Дуже важливим фактором „японського дива” є запровадження в країні сучасних методів управління та організації праці. Серед них варто згадати колективні форми стимулювання та відповідальності, систему довготривалого та довічного найму, просування по службі „за старшинством” та ін.

Отже, за 30 повоєнних років Японія із зруйнованої, з жорстко милітаризованою економікою країни перетворилася на велику індустріальну державу. Вона займає одне з перших місць у світі за розвитком продуктивних сил, науково-технічному потенціалу, нагромадженню матеріального багатства та рівню життя населення. Вже в 70-ті роки вона виходить на друге місце в світі. Після подолання енергетичної кризи країна перейшла до помірних темпів зростання 4 - 5 % на рік.

10.2. Науково-технічна революція та її вплив на розвиток економіки

У 40-х - середині 60-х років одним з провідних факторів економічного піднесення став перший етап третьої науково-технічної революції, пов'язаний із розвитком хімії та нафтохімії (синтетичні волокна та пластмаси), реактивної авіації, атомної енергетики, телебачення, виробництва транзисторів та ЕОМ. Затверджуються „жорсткі варіанти” автоматизації, напівавтоматичні технології, інтенсивне розширення НДДКР.

Інноваційно-технологічний фактор (НТР, „зелена революція”) позначився на особливостях розвитку продуктивних сил та зміні структури суспільного виробництва; спричинив посилення вимог до кваліфікації праці та рівня освіти; зумовив подальше поширення й реалізацію ідеї масового виробництва та ефекту масштабу виробництва.

Вплив його у повоєнний період став чи не найвагомим для прогресу господарської сфери в межах європейської та світової цивілізацій. Нові економічні, соціальні й політичні умови вимагали принципово нових підходів,

теорій і концепцій, які б пояснювали особливості трансформації економічних і соціальних структур.

Економічне зростання стає в цей період характерним явищем для розвитку національних господарств у межах Європейської цивілізації, США та Японії. Економічне зростання насамперед відображає характер функціонування економіки країни загалом, тому показники економічного зростання використовують і для характеристики національних господарств, і як параметри порівняння різних країн. Визначальним фактором економічного зростання стає науково-технічний прогрес.

Науково-технічний прогрес – процес взаємопов’язаного прогресивного розвитку науки і техніки, зумовлений зростанням і ускладненням потреб суспільства, матеріального та нематеріального виробництва. Науково-технічний прогрес супроводжується багатьма факторами, що впливають на суспільний розвиток, сукупність яких зумовила дві форми науково-технічного прогресу: еволюційну та революційну.

Еволюційна форма НТП – порівняно помірне вдосконалення традиційних науково-технічних основ виробництва, тоді як революційна засвідчує високі темпи в короткі проміжки часу.

Саме революційна форма НТП була вирішальною у 50-70-х роках ХХ ст., бо забезпечувала вищий результат, великі масштаби й прискорені темпи розвитку національних економік європейської цивілізації, США та Японії порівняно із довоєнним періодом. Ця форма НТП втілюється в науково-технічній революції. Зазначимо принагідно, що термін „науково-технічна революція” вперше вжив Дж. Бернал у своїй праці „Світ без війни” .

Ідея науково-технічної революції стає центральною віссю теоретичних концепцій, що визрівали в цей період і мали важливе значення в поясненні трансформаційних змін.

Таким чином, науково-технічна революція – це докорінне перетворення продуктивних сил, перехід їх у якісно новий стан на засадах перетворення науки на провідний чинник розвитку господарства.

НТР – складова науково-технічного прогресу, серцевиною якого, власне, є прогрес науки і процес відтворення техніки, зокрема створення нової техніки в глобальних масштабах. До Другої світової війни відбулося дві загальні (глобальні) технічні революції: перша (кінець XVIII – початок XIX ст.) була складовою промислового перевороту й ознаменувалася поширенням та застосуванням парового двигуна, робочих машин і формуванням машинобудування, а друга (кінець XIX – початок XX ст.) пов’язувалася з такими процесами, як механізація й електрифікація виробництва. Початок (або перший етап) третьої хвилі НТР припав на 50-70-ті рр. XX ст.

Стрімкий розвиток фундаментальних наук з 1950-х років відкрив небачені раніше можливості впливу науки на виробництво завдяки продукуванню передових технологій. Під впливом науки виникає новий напрям науково-технічного прогресу – автоматизація, за якої застосування технічних засобів призводить до часткової або повної заміни участі людини, її трудових зусиль в отриманні, перетворенні й використанні енергії, матеріалів та інформації. У машинобудуванні з’явилася нова галузь – виготовлення автоматизованих засобів виробництва, що були покликані прискорити й модернізувати матеріальне виробництво. Такі системи дістали назву гнучких автоматизованих систем (ГАС), а перші їх складові елементи з’явилися вже у 1950-х роках. Це насамперед верстати із числовим програмним управлінням, а згодом – створення роботів і комп’ютеризація. Вирішальним значенням ГАС була їхня спроможність швидко переорієнтувати виробництво, переводити його з одного виду продукції на інший, тобто структурна перебудова, яка стала типовою для НТР.

Загальними рисами притаманними третьому етапу НТР були:

- революційні зміни в науці (передусім у фундаментальних науках: фізиці, математиці, біології, хімії. Зрушення в цих науках відкрили перспективи розв’язання проблем, які вимагають мультидисциплінарного підходу, тобто комплексного вирішення економічних, соціальних, екологічних, політичних та інших проблем);

- розвиток прикладних наук та значення їх у доведенні успіхів НТР до ринку;
- оптимізація взаємодії науки та виробництва й створення на цій основі єдиного комплексу: наука – техніка (технологія) – виробництво (наука стає самостійною провідною виробничою силою, а виробництво – технологічним застосуванням науки);
- виникнення нового напрямку науково-технічного прогресу – автоматизації (часткова або повна заміна участі людини в отриманні, перетворенні й використанні енергії, матеріалів та інших форм автоматизованими засобами виробництва);
- запровадження гнучких автоматизованих систем (ГАС), основою яких стало виникнення верстатів із числовим програмним управлінням;
- створення роботів;
- комп'ютеризація; запровадження автоматизованих систем управління (АСУ), проектування та ін.

10.3. Основні форми і напрями розвитку світового ринку та початок глобалізації

Економічному розвитку всіх часів була притаманна інтернаціоналізація господарської діяльності. І якщо на ранніх етапах (стародавній світ, середньовіччя) вона була в зародковому стані і стосувалася виключно торгівлі, то в добу індустріального і постіндустріального розвитку стала всеохоплюючою. Інтернаціоналізація проникла у всі сфери економіки: виробництво, розподіл, обмін, фінанси, трудові відносини, грошово-кредитну сферу тощо.

Для забезпечення ефективності зростання інтернаціональних зв'язків світова спільнота створює мережу міжнародних органів для регулювання цього складного і суперечливого процесу (комісії, організації, союзи, представництва

тощо).

Значний негативний вплив на систему міжнародних економічних відносин мала друга світова війна. Позиції європейських країн на світовому ринку значно погіршились, співробітництво майже не існувало. Монопольне становище зайняли США. Їхня частка в експорті серед світових держав становила в 1947 р. 32,5%, при цьому частка країн Західної Європи – 33,4%, а Японії – 1,3%. Тому, відновивши свій економічний потенціал, країни Європи активно розвивали міжнародний товарообмін.

Динаміка розвитку зовнішньої торгівлі значно вплинула на загальну ситуацію на світовому ринку. Провідне місце належало економічно розвиненим країнам. Їхня частка у світовому експорті зросла в 1970 р. до 71,9 %, США – 15,4 %, європейські соціалістичні країни – 5,5 %. Відбулися принципові зрушення в товарній структурі міжнародної торгівлі.

Зросло значення палива і зменшилось – сировини і продуктів харчування, розширилась торгівля готовими виробами. В структурі промислових товарів 1/3 припадала на машини, обладнання, засоби транспорту. Соціалістичні країни індустріалізацію господарства проводили на власній технічній базі. У торгівлі між країнами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) експорт машин становив 31 % (Чехословаччина мала 50 %, НДР – 49 %). Радянський Союз вивозив паливо, метал, сировину (40 %), частка машин становила 20 %.

Швидко зростав ринок продукції обробної промисловості для країн, що розвивалися. В свою чергу, вони постачали на світовий ринок менше ніж 10 % готових виробів, 13 % машин і обладнання. Основними статтями їхнього експорту (75 %) були нафта, продукти харчування, бавовна, каучук, цитрусові, кава, боби какао.

Географічний розподіл зовнішньої торгівлі визначився економічною інтеграцією країн і відбувався в рамках ЄЕС, РЕВ, Європейської асоціації вільної торгівлі, що була утворена в 1960 р. До її складу входили Великобританія, Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швейцарія, Швеція. В Америці діяли Центральноамериканський спільний ринок, Латиноамериканська

асоціація вільної торгівлі, Андський спільний ринок. В Африці утворилися митні спілки.

Вирішальним чинником зростання обсягу міжнародної торгівлі та її питомої ваги в структурі економіки розвинутих країн був міжнародний поділ праці. Зменшилася залежність економічно розвинених держав від натуральної сировини, її замінили синтетичні матеріали. Індустріалізація сільського господарства спричинила повну самозабезпеченість продуктами харчування і зменшення їхнього імпорту. Протягом 50 - 60-х років XX ст. для більшості економічно розвинених країн характерним було пасивне сальдо зовнішньої торгівлі. Лише в США, Японії, Італії, ФРН експорт перевищував імпорт. Наслідком цього було зростання незбалансованості торгівлі між економічно розвиненими і аграрно-сировинними країнами.

Ще однією характерною рисою післявоєнного періоду виявився стійкий розвиток міжнародної торгівлі і розширення потоків капіталів. Виробництво, організоване на новітніх технологіях, наштовхувалося на вузькість національного ринку, тому країни намагалися вивезти її за кордон. Нарощування обсягів міжнародної торгівлі тепер відбувається за рахунок не лише розширення експортного виробництва в країні, а й експорту капіталу в інші країни для будівництва підприємств, здатних створювати ці товари. Посилюється спеціалізація виробництва, що приводить до перетворення великих сучасних компаній у вертикально інтегровані і диверсифіковані концерни: різні стадії створення продукту розміщені в різних країнах. Сучасні компанії перетворюються на транснаціональні корпорації (ТНК). При цьому інвестування набуває форми прямих капіталовкладень. Вже наприкінці 80-х років більше ніж 40 % світової торгівлі являли собою по суті внутрішньовиробничі поставки ТНК.

Таким чином, в другій половині XX ст. міждержавні зв'язки починають переростати в міжнародну економічну інтеграцію, яка є процесом господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків та поділу праці між національними господарствами.

Вона має такі ознаки:

- планомірну зміну структури окремих країн;
- координацію спільного використання науково-дослідного потенціалу на основі міжнародного поділу праці;
- створенням та удосконаленням міжнародної співпраці, що поглиблює міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- активізацією ролі внутрішньої економічної політики у створенні умов для поглиблення ефективності господарських зв'язків з іншими країнами.

Велике значення мали різні форми торгово-політичного регулювання. Так, у 1947 р. було укладено Генеральну угоду тарифів та торгівлі (ГАТТ). Ця угода відігравала двояку роль. Фіксувала основні правила і принципи регулювання зовнішньої торгівлі на національному ринку та одночасно являлась центром, в межах якого провадилися багатосторонні переговори з метою розв'язання проблем міжнародної торгівлі. Внаслідок діяльності ГАТТ в 50-х роках - першій половині 60-х років ХХ ст. країни дещо пом'якшили митні бар'єри.

Активна діяльність ГАТТ значно сприяла тому, що сьогодні тарифи становлять лише 5 % оподаткованого митами імпорту, тоді як у міжвоєнний період вони інколи перевищували 50 %. У березні 1994 року ГАТТ було перетворено у Світову організацію торгівлі (СОТ). Це було викликане особливою увагою до інтелектуальної власності і необхідністю регулювання не тільки руху товарів, а й послуг. Виробники нових інтелектуальних продуктів, природно, зацікавлені в тому, щоб окупити свої значні витрати, захистити свої права власності. На цьому ґрунті світова економічна спільнота значно посилила інтеграційні зв'язки, утворюючи різноманітні угруповання, зони, союзи з метою сприяння економічному розвитку.

За даними СОТ, у середині 90-х років у світі було більш ніж 30 інтеграційних угруповань різного типу (зони вільної торгівлі, митні союзи, „спільні ринки”, економічні союзи тощо). До них належали як середньо-розвинуті, так і могутні інтеграційні угруповання (Європейський Союз, НАФТА, АСЕАН та ін.) у межах яких переміщення фінансових та трудових

ресурсів відбувалося без всяких обмежень.

У повоєнний період особливо зросло значення вивозу капіталу як форми міжнародних економічних відносин. Основними країнами-експортерами були США та Канада. Європейські країни, відбудовуючи господарство, не могли вивозити капітал у значних розмірах. США вивозили здебільшого підприємницький капітал у формі прямих інвестицій. Великобританія, Франція, ФРН, Японія вивозили капітал в основному в позичковій формі.

Вже до кінця Другої світової війни, в 1944 р., в Європі почали здійснюватися ідеї європейської економічної інтеграції. Першою спробою стало вирішення урядів Бельгії, Голландії і Люксембурга, що знаходяться у вигнанні в Лондоні, про створення з 1 січня 1948 р. митного союзу, згодом відомого під назвою Бенілюкс. Сторони також висловили бажання надалі перетворити цей союз в економічний за типом Бельгійсько-люксембурзького економічного союзу, що існував з 1921 р. У 1949 - 1950 рр. були скасовані обмеження на імпорт промислової продукції, а до середини 50-х в рамках Бенілюксу могли вільно пересуватися робоча сила і капітал. Досвід Бенілюксу виявився успішним, він мав послідовників.

У березні 1948 р. їх прикладу наслідували Франція і Італія, що утворили митний союз Франсیتال. Тоді ж США і Великобританія, що ухвалили рішення про міжнародний контроль важкої промисловості Німеччини, створили міжнародну адміністрацію, до якої увійшли представники не тільки від США і Великобританії, але і від Франції, ФРН і країн Бенілюксу. Як ми бачимо, в Західній Європі в другій половині XX сторіччя міждержавні зв'язки починають переростати в міжнародну економічну інтеграцію.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і поділу праці між національними господарствами, взаємодії їх відтворювальних структур на різних рівнях і в різних формах.

Офіційно до 1 листопада 1993 р. провідне інтеграційне угруповання західноєвропейських країн називалося Європейським Економічним

Співтовариством (ЄЕС), оскільки вона з'явилася після злиття в 1967 р. органів трьох раніше самостійних регіональних організацій:

- Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЕОВС). 18 квітня 1951 р. Франція, ФРН, Італія і країни Бенілюксу підписали Паризьку угоду про створення з 25 липня 1952 р. цієї організації;

- Європейського економічного співтовариства (ЄЕС). 25 березня 1957 р. Франція, ФРН, Італія і країни Бенілюксу підписали Римський договір, що передбачає створення з 1 січня 1958 р. ЄЕС і Європейського співтовариства по атомній енергії (Евратом). З 1973 р. до ЄЕС увійшли Великобританія, Ірландія, Данія, з 1981 р. – Греція, з 1986 р. – Португалія і Іспанія, з 1995 р. – Швеція, Австрія, Фінляндія;

- Європейської асоціації вільної торгівлі (ЕАВТ). Підписана Стокгольмська конвенція 4 січня 1960 р. сімома державами Європи: Великобританією, Норвегією, Швецією, Данією, Австрією, Швейцарією і Португалією. У жовтні 1991 р. ЄЕС і ЕАВТ досягли угоди про створення Європейського економічного простору (ЄЕП), об'єднуючого 19 країн від Арктики до Середземного моря.

22 січня 1973 р. Норвегія покинула Співтовариство після того, як більшість населення цієї країни на референдумі 26 листопада 1972 р. висловилися проти цієї акції.

Римський договір 1957 р. був лише каркасом, який повинен був наповнитися конкретними рішеннями і ініціативами. Сам по собі він був лише хронологічною схемою, розділеною на три стадії. Перший ступінь передбачав протягом 12 років усунення митних зборів і встановлення загального зовнішнього тарифу. Цей процес розвивався настільки успішно, що митний союз був оформлений раніше наміченого терміну – 1 липня 1968 р.

Створення митного союзу спричинило виникнення цілої серії специфічних європейських інститутів: Європейської комісії і Ради міністрів в Брюсселі, Суду в Люксембурзі і Європейського парламенту в Страсбурзі.

Після створення митного союзу і гармонізації політики в економічній

області Римський договір передбачав на другій стадії повну економічну інтеграцію. Економічна інтеграція означає як існування митного союзу, так і забезпечення „чотирьох свобод руху”: товарів, послуг, капіталів і робочої сили, тобто утворення єдиного ринку без меж при скоординованій макроекономічній політиці. Формування ж єдиного ринку неминуче штовхає країни до введення єдиної валюти.

Основою для цього процесу стала Єдина сільськогосподарська політика (ЕСП), прийнята після довгих переговорів лише в 1967 р., ЕСП фінансувалася Європейським фондом сільськогосподарських гарантій і орієнтації (ЕФСГО), створеним в 1962 р. за рахунок внесків країн-учасників, до яких згодом додалися і власні ресурси фонду. Ще більше проблем між членами Співтовариства в транспортній сфері. Знадобилися великі зусилля, щоб відрегулювати ринок транспортних послуг.

Більш плідними виявилися зусилля по створенню загального бюджету Співтовариства. У 1977 р. він складав 0,7 % від ВВП країн ЄЕС. Надходження в нього йшли і від імпорتنих мит і внесків в ЕСП і від безпосередніх виплат країн-членів, а з 1 січня 1979 р. і 1 % від податку на додану вартість переводився до бюджету ЄЕС.

90-ті роки ознаменувалися новим розширенням ЄЕС, перш за все за рахунок країн Європейської асоціації вільної торгівлі. З 1994 р. діє Європейський економічний простір ЕС – ЕАСТ. На основі Європейських угод асоційованими членами ЄС нині є також країни Східної і Центральної Європи.

За оцінками експертів ЄС, переваги інтегрованого економічного простору можуть повністю проявитися за умов паралельного створення валютного союзу. Економічний і валютний союз також проходять декілька етапів розвитку. На першому забезпечується функціонування єдиного ринку, на другому етапі координація політики поступово приводить до зближення основних економічних показників і лише на третьому етапі вводиться єдина валюта і формується єдиний центральний банк.

З листопада 1993 р. набуло чинності Маастріхтська угода про утворення

Європейського політичного, економічного і валютного союзу – Європейського союзу (ЄС), договір про створення якого був підписаний в 1992 р. Основні положення договору передбачали введення з 1 січня 1999 р. єдиної валюти євро, вироблення загальної зовнішньої політики, підвищення ролі Європарламенту, співпрацю в області безпеки, імміграції, надання політичного притулку, а також введення європейського громадянства. Фундаментом Маастріхтської угоди є програма єдиного внутрішнього ринку, в основному завершена до 1993 р.

1 січня 1999 року на єдину валюту – євро – перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 року стало єдиною грошовою одиницею у 12 країнах ЄС: Німеччині, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Ірландії, Греції, Іспанії, Португалії, Австрії, Фінляндії.³ 1 травня 2004 року повноправними членами Євросоюзу відразу стали 10 країн: Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Естонія, Мальта й Кіпр. З 1 січня 2007 року до Європейського Союзу приєдналися Болгарія і Румунія. З їх вступом територія ЄС збільшилася більш ніж на третину – до 4,23 млн. кв. км, внутрішній ринок зріс до 487 млн. споживачів, що більше, ніж у США та Японії, разом узятих. Нині Євросоюз – одна з найпотужніших інтеграційних зон світу, яка об'єднує 27 країн із сукупним ВВП понад 10000 млрд. євро.

Наступне розширення Європейського Союзу, як очікується, відбудеться не раніше 2012 року. Найближчим кандидатом на вступ до ЄС вважається Туреччина. Стосовно інших країн, географічно розміщених у Європі, у тому числі й України, то долю їх майбутнього членства в Євросоюзі поки що не визначено.

Економічний потенціал Євросоюзу, що невпинно прогресує, близький, а за окремими напрямками перевищує економічний потенціал США. Сьогодні ЄС є незаперечним лідером світової торгівлі, забезпечуючи майже 40 % світового експорту, тоді як США – менше 12,3 % (для порівняння – в 1948 році частка США становила 22 %). ВВП ЄС становить близько 10 трлн. дол. США,

промислове виробництво – 22 % світового. Країни ЄС посідають панівні позиції в експорті капіталу, будучи, по суті, визначальним інвестиційним центром світової економіки. На протязі 90-х років п'ять найбільших європейських інвесторів – Німеччина, Велика Британія, Франція, Нідерланди та Швеція – забезпечували 80 % загального обсягу експорту іноземного капіталу). Значна увага приділяється соціальним складовим економічної політики. Таким чином, Євросоюз має всі шанси стати справді глобальним центром з перспективами стійкого зростання та посилення впливу на забезпечення стабільності та демократії в Європі й усьому світі.

Однак і для розвитку Європейського Союзу притаманні суперечності та кризові явища. В 2010 році відбувся фінансовий обвал в Греції, причиною якого став величезний дефіцит бюджету, який перевищив ВВП країни. Покрити його взялася Німеччина, виділивши для цього близько 10 млрд. євро. Водночас ця ситуація привела до деякого падіння курсу євро по відношенню до долара США, викликала цілу низку соціально-економічних проблем.

Іншим практичним прикладом міжнародної інтеграції є Північноамериканська асоціація вільної торгівлі (НАФТА). У 1992 р. було підписано угоду між США, Канадою і Мексикою про створення спільного північноамериканського ринку, що набула чинності з 1 січня 1994 р.

Договір передбачає поступове зниження і до кінця сторіччя повну ліквідацію митних обмежень у взаємній торгівлі. Особливо бурхливо прогресують зв'язки між США і Мексикою, наприклад, з 1987 р. по 1992 рр. американський експорт до Мексики збільшився в середньому на 23 % в рік. У 1992 р. Мексика стала другим за значенням споживачем промислових товарів із США.

Якщо проаналізувати суть основних положень угоди і порівняти їх з документами Євросоюзу, то очевидно: демонтуються не тільки митні бар'єри, НАФТА відкриває шлях до створення єдиного континентального ринку для вільного пересування товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Йде процес „виросування” взаємопроникнення крупного капіталу на всій території

Північноамериканського континенту. У цьому сенсі континент стає одним з трьох економічних центрів, здатним домінувати над двома іншими центрами економіки (Західною Європою і Японією).

В даний час активізувалася діяльність організації Азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва, є видимим курс Японії на створення свого роду Азіатського спільного ринку, йдуть переговори про створення Східно-Азіатського економічного співтовариства.

Крім того, специфічну роль на міжнародній арені відіграють регулярні наради глав найбільш розвинених країн, зокрема – своєрідного клубу G - 7 (Great seven – „Велика сімка”), до якого входять США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія, Канада.

Глобалізація економічного розвитку впливає з глибокої взаємозалежності складових частин світового господарства, з його єдності та цілісності, що посилюється в умовах широкого розгортання інтернаціоналізації виробництва й обігу, інтенсифікації інтеграційних процесів. Відбувається суперечливий процес глобального синтезу світового масштабу, який втягує у свій вир практично всі країни світу.

Цей розвиток не є односпрямованим, лінійним, який передбачає створення єдиної й монолітної міжнародної економічної системи. Поряд із глобальною інтеграцією проявляються дезінтеграційні тенденції, і не лише у світовому масштабі, а й у межах окремих країн.

Глобалізація – процес перетворення світової економіки в єдиний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили і знань, поступальний розвиток інтернаціоналізації.

Пов’язаний із збутом товарів і послуг на внутрішньому ринку в умовах, з одного боку, значного зростання масштабів виробництва, з іншого – відносного насичення потреб усередині країни на товари і послуги національного виробництва. На цій основі виникає постійна потреба в пошуку зовнішніх ринків для реалізації валового продукту у вартісній та натурально-речовій формах.

Широкий вихід на світовий ринок у зв'язку з відсутністю в національному господарстві всієї гами засобів і предметів праці які б забезпечували безперервність і розширення процесу виробництва. Для не має можливостей, та й економічно недоцільно виробляти в межах окремих країн усієї номенклатури товарів і послуг. Економічно вигідніше розвивати міжнародну спеціалізацію та взаємний обмін продукцією.

Міжнародні науково-технічні відносини найбільш концентровано реалізуються у формуванні світового ринку технологій, „ноу-хау”, патентів і ліцензій, інжинірингових та інформаційних послуг. Відповідно до визначальних тенденцій світового економічного розвитку в сучасних умовах різко посилюється значення науково-технічних компонентів господарського зростання як факторів динамізації та якісного вдосконалення виробництва. Так, обсяг наукової діяльності подвоюється приблизно кожні 10 - 15 років, а кількість науковців, за даними ЮНЕСКО, за останні 50 років зростала майже в 4 рази швидше, ніж загальна чисельність населення, подвоюючись у розвинутих країнах через 7 - 10 років. Подвоєння кількості заявок на наукові відкриття та винаходи відбувається в середньому кожні 2,5 - 3 роки. Згідно з прогнозами, у ХХІ столітті науково-дослідною роботою буде займатися близько 20 % працездатного населення. На цій основі посилюватимуться процеси інтелектуалізації виробництва і праці, зростатиме ефективність використання всіх ресурсів. Провідні позиції в міжнародному технологічному обміні міцно утримують США, частка яких у продажу ліцензій – майже 2/3 світового обсягу. Слідом ідуть Японія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург і Швеція. Останнім часом значну активність у цій сфері виявляють також Австралія, Нова Зеландія, Бразилія, Мексика, Марокко та інші країни. Ліцензійна торгівля охоплює переважно електротехнічну й електронну промисловість, загальне машино-, приладобудування, автомобільну, авіаракетну промисловість, хімію й нафтохімію, біотехнологію, ресурсозберігаючі технології. Відносно новим напрямом диверсифікації міжнародної ліцензійної торгівлі є галузі обчислювальної техніки та засоби

автоматизації, включаючи комплексно автоматизовані виробництва з використанням єдиних транспортних систем та систем управління на базі ЕОМ. Сфера міжнародного виробництва як елемент глобальної економіки викристалізовується нині на основі взаємодії трьох найголовніших процесів: міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва, спільної інвестиційної діяльності й спільного підприємництва. Найвиразніше тут проявляється роль ТНК, спільних підприємств, вільних економічних (експортних) зон тощо.

Найважливіші тенденції в розвитку міжнародної торгівлі спричинені вирішальним впливом на її динаміку й структуру сучасної науково-технологічної революції, радикальних змін, що відбуваються в системі „наука-техніка-виробництво”. Різко загострюється конкуренція на світових ринках товарів і послуг, посилюються регіоналізація міжнародної торгівлі та відповідна сегментація єдиного світового ринку; зростає інтерналізація торгівлі, тобто відносно відокремлюється міжфірмовий товарообмін з метою економії на ринкових трансакціях; дедалі виразніше проявляються процеси натуралізації товарообміну (бартер), особливо між державами колишнього СРСР, що загрожує відкинути ці відносини на рівень простої форми обміну. Світовий товарний експорт розміщується по країнах та регіонах світу досить нерівномірно. Так, в 1990 році на розвинуті країни припало 63,4 % світового товарного експорту, в тому числі на Європейський Союз – 32,1 %; США – 15,6 %; Японію – 5,6 %; на Латинську Америку – 5,7 %; Центральну, Східну Європу й колишній СРСР – 2,5 %; Африку – 2,2 %; Середній Схід – 3,5 %; на Південно-Східну Азію – 15,5 %.

Істотні зрушення сталися у структурі світового товарного експорту. Головна і зрештою довготривала тенденція полягає в тому, що в загальному товарообігу збільшується частка готових промислових виробів при відповідному зменшенні питомої ваги сировинних товарів. Важливою функціональною складовою економічної структури світу є міжнародна валютно-фінансова система. В умовах карколомного розширення ринкових відносин за рахунок держав Центральної, Південно-Східної Європи та

колишнього СРСР роль цієї суто економічної сфери світового господарського життя незмірно посилюється, збільшуються масштаби та обсяги міжнародних фінансово-кредитних операцій, зростає кількість суб'єктів валютно-фінансових відносин, з'являються нові міжнародні та регіональні валютно-кредитні організації. За оцінками, річний обсяг міжнародних фінансових операцій у 10-15 разів перевищує масштаби світової торгівлі, тобто сягає приблизні 150 трлн. дол.

Найхарактернішими ознаками міжнародної валютно-фінансової системи є: наявність „плаваючих” валютних курсів, що функціонують на основі Ямайських угод (1976); диверсифікація ліквідних коштів унаслідок впровадження в обіг міжнародних спеціальних прав запозичення (СПЗ) та регіональних (євро) валют, підвищення ролі в міжнародних розрахунках валют провідних індустріальних держав (США, Японії, Німеччини, Англії, Франції); функціонування розгалуженої системи міжнародних фінансових центрів, що забезпечують переміщення фінансових ресурсів у світовому масштабі; створення світової телекомунікаційної мережі (СВІФТ), яка об'єднує міжнародну валютно-фінансову систему в органічну цілісність, надає їй відчутних рис глобального характеру.

На основі всебічного розвитку валютно-кредитних відносин замкнуті економічні системи (як це було ще донедавна в колишньому СРСР) трансформуються у відкриті, що зумовлює їхнє взаємне зближення, інтегрування в глобальній економіці.

Розглянемо принципові ознаки та характерні риси глобалізації як суспільно-економічного процесу. З огляду на сформульовані в літературі визначення даного поняття і форми прояву глобалізації в різних сферах економіки і суспільства слід наголосити насамперед на тому, що глобалізація є продуктом епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування основ ноосферно-космічної цивілізації. Звідси впливають якісні та кількісні ознаки і показники, що характеризують розгортання даного процесу. Серед

найголовніших слід назвати зростаючу взаємозалежність економік різних країн, все більшу цілісність і єдність світового господарства, в основі яких – посилення відкритості національних ринків, поглиблення міжнародного поділу і кооперації праці. Водночас підвищується загроза глобальної ядерної катастрофи, настання парникового ефекту, втручання в природу людини шляхом генної інженерії, клонування тощо. Окремі нації та держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права зовнішньому контролю наднаціональних органів. Формування так званого „світового села” („global village”), здавалось би, мало б сприяти більшій прозорості господарських трансакцій, але поки що відбуваються зворотні процеси за ефектом „чорної скриньки”. Особливо відчутно це проявилось під час світової фінансової кризи 1997 - 1998 рр.

Зростання світових комунікативних мереж за рахунок впровадження новітніх інформаційних технологій, систем електронного зв'язку спонукає до здійснення багатьох з них поза державним контролем. Науково-технічні досягнення ведуть до скорочення витрат на здійснення міждержавних та міжфірмових господарських контактів. Так, якщо вартість трихвилинної телефонної розмови між Нью-Йорком та Лондоном коштувала в 1930 р. 300 дол. (за курсом 1996 р.), то нині – лише один долар.

На авансцену світового економічного життя висуваються нові дійові особи, які поряд із традиційними стають нині головними суб'єктами світогосподарських процесів. Таких нових суб'єктів вісім:

- міжнародні організації (МВФ, Світовий банк, ЮНКТАД, ФАО, МОП, СОТ);
- країни „великої сімки”;
- регіональні організації, яких налічується близько 60;
- багатонаціональні корпорації (майже 50 тис.);
- інституціональні інвестори (пенсійні фонди, страхові компанії);
- неурядові організації;
- великі міста;

- окремі видатні особистості (науковці – Нобелівські лауреати, університетські професори, відомі фінансисти, підприємці та ін.).

Щодо значення великих міст, то досить згадати, що, наприклад, в одному лише Токіо виробляється вдвічі більше товарів і послуг, ніж у всій Бразилії. Економіка глобалізується внаслідок виникнення нових форм конкуренції, коли зростаюча кількість суб'єктів світогосподарських зв'язків не має певної державної належності.

Таким чином, глобалізація стає постійно діючим фактором і внутрішнього, і міжнародного економічного життя. Існує два головні підходи стосовно етапів розвитку економічної глобалізації. Згідно з першим, вона розпочалась ще до періоду великих географічних відкриттів у формі млявоплинної глобалізації, коли економічні відносини між державами мали спорадичний, дискретний характер, обмежуючись окремими локальними аренами і територіями. До середини ХІХ ст. глобалізація переходить у стадію повільного прогресування, коли формується світовий ринок, розвивається міжнародний поділ праці, вимальовується профіль спеціалізації окремих країн і регіонів. Наступний етап (середина ХІХ ст. - 80-ті роки ХХ ст.) дістав назву структурної глобалізації, що пов'язана з економічним переділом світу, розпадом світового господарства на протилежні системи та їх єдиноборством. Нарешті, послідовна форма глобалізації розвивається в умовах єдиного ринкового світового господарства як об'єктивний процес і важлива ознака постіндустріальної цивілізації.

Другий підхід пов'язує генезис глобалізації з останньою чвертю ХХ ст., коли вона стає визначальним фактором як національного, так і міжнародного розвитку, перетворюється на домінуючу тенденцію світогосподарських процесів.

Розгортання процесу глобалізації вирізняється суперечливим впливом на національні економіки та на весь перебіг сучасного світового господарського розвитку.

З одного боку, глобалізація небачено розширює можливості окремих

країн щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів, їхньої більш глибокої і всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, з іншого – глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпулювання величезними фінансовими й інвестиційними ресурсами, що становить реальну загрозу для країн із низькими і середніми доходами.

Таким чином, за незаперечних переваг слід урахувати неоднозначність, різноспрямованість впливу глобалізації на розвиток різних груп країн та галузей сучасного виробництва. В процесі глобальних структурних трансформацій, що поступово поширюються на світовий економічний простір, перевагу отримують галузі обробної промисловості та сфери послуг. Сюди ж здійснюється перелив капіталу і кваліфікованої робочої сили. Водночас інші галузі відчують гострий дефіцит факторів виробництва, посилюється їх депресивний стан (наприклад, вугільна промисловість).

Іншим наслідком глобальних структурних змін стає процес деіндустріалізації, який розпочався ще в 70-ті роки XX ст. під впливом світової енергетичної кризи („голландська хвороба” деіндустріалізації). Нині позитивним проявом деіндустріалізації можна вважати розвиток сервісної економіки, ноосферизацію виробництва, виникнення космічних технологій, поступовий перехід до неоекономіки, до постекономічних форм суспільства. Негативний аспект деіндустріалізації полягає в загрозі повернення до застарілих, традиційних, архаїчних структур господарства в ряді країн, що розвиваються, та в перехідних економіках внаслідок їхньої неконкурентоспроможності та слабкості власної ресурсної бази економічного розвитку.

Промислово розвинуті країни отримують найвідчутніші дивіденди від глобалізації. Шляхом торгівлі, інвестицій, доступу до зовнішніх джерел ресурсів глобалізація полегшує заміну низькокваліфікованої робочої сили за рахунок тих чи інших країн. Питома вага такої робочої сили в загальних витратах зростає за рахунок скорочення торговельних витрат, страхування

рівня зарплати і доходів. Тим самим у цих країнах скорочується податкова база і водночас зростає попит на соціальні гарантії при падінні можливостей щодо їх забезпечення.

Отже, основними наслідками глобалізації в індустріальне розвинутих країнах світу є такі.

По-перше, змінюються підходи до розробки і здійснення торговельної, промислової та конкурентної політики.

По-друге, зростання внутрішньофірмових трансакцій ускладнює реалізацію економічної й податкової політики.

По-третє, уряди натрапляють на труднощі електронного управління трансакціями, оскільки зв'язок зростаючого глобального ринку з географічною територією дедалі послаблюється.

По-четверте, урядам стає важче реалізувати цілі соціального добробуту, адже мобільність капіталу зменшує ефективність трудового законодавства і стандарти праці.

10.4. Неокласичний та неокейнсіанський напрями економічної думки

Неокласичний напрям

Найбільш видатними представниками неокласичного напрямку були Йозеф Шумпетер (1883 - 1950), Едвард Чемберлін (1899 - 1967), Джоан Робінсон (1903 - 1983) Фрідріх фон Хайєк (1899 - 1992).

Суспільно-економічні процеси початку ХХ ст. своєрідно позначились на розвитку економічної теорії. Монополізація економіки, транснаціоналізація економічних зв'язків, посилення економічних функцій держави, революційні події у світі тощо спричинили нагальну потребу в теорії, яка не лише пояснила б природу об'єктивних залежностей, що склались в економіці, а й стала б теоретичною базою економічної і соціальної політики держави, орієнтованої на стабільний поступальний розвиток суспільства.

Отже, теоретична наука отримує новий імпульс для розвитку: держава стає „замовником” розроблення теоретико-економічних засад формування своєї політики. Саме з цих позицій необхідно оцінювати ті тенденції в розвитку неокласичної теорії, які виявилися на початку 30-х рр. XX століття.

Нові історичні обставини та нові зрушення, що відбулись в економіці (монополізація економіки, економічна криза 1929 - 1933 рр.), поставили під сумнів основні постулати ортодоксального неокласицизму. Зазнав краху вихідний принцип неокласиків – принцип лібералізму.

Остаточного удару засадничим принципам неокласицизму завдали кейнсіанці, які запропонували нову концепцію економічного розвитку. Крім того, не слід забувати, що саме в цей час відбувалась практична реалізація марксистських ідей стосовно створення й розвитку соціалістичного, централізовано-керованого господарства.

Однак послаблення позицій неокласицизму як основи економічної політики зовсім не означало відмови від неокласичної методології аналізу економічних явищ. Постають теорії, які мали на меті довести, що дія об’єктивних законів економічного розвитку, сформульованих цією школою, триває і вони залишаються актуальними, незважаючи на нові історичні обставини та нові зрушення, що відбулись в економіці.

До таких теорій можна віднести теорії монополії і конкуренції. Слід згадати, що всі класичні вчення розглядали монополію як антипод конкуренції. Тому заслуговують на увагу спроби певних науковців довести, що монополізація економіки не знищує конкуренції, а лише видозмінює її. Отож, якщо ці науковці й не спромоглися спростувати тези про необхідність державного регулювання економіки, а також довести, що механізми саморегулювання залишаються так само ефективними, як і колись, то певний внесок у розвиток економічної науки вони все ж таки зробили, щонайменше висвітливши вплив процесів монополізації на конкурентне середовище.

Усі вони дотримувались тієї самої думки: конкуренція зберігається і на монополістичній стадії капіталізму, щоправда, пересуваючись на інший

щабель.

Але, безперечно, треба спеціально зосередитись на відмітних ознаках кожної з цих теорій.

Теорії Е. Чемберліна та Дж. Робінсон орієнтовано на дослідження особливостей вільного ціноутворення на монополістичній стадії розвитку капіталізму. Так, Чемберлін доводить, що на ціну за цих умов діють конкурентні сили, але їхню природу він пов'язує з диференціацією продукту: пропозиція продуктів (різнорідних та одного виду) за монополії (через високий рівень її продуктивних можливостей) настільки зростає, що вони починають конкурувати між собою за покупців, і виграє той, хто (крім усього іншого) буде спроможний забезпечити ціну, яка найбільшою мірою відповідатиме запитам покупців і вони віддаватимуть перевагу саме цьому товарі. Чемберлін також розглядає види недобросовісної, недійової конкуренції, тобто формулює нову модель ціноутворення, яка доповнює неокласичну.

Звернімо увагу на модель ціноутворення, яку пропонує Дж. Робінсон. За її теорією, монопольному ціноутворенню, яке призводить до зростання цін, протистоять інтереси фірм-конкурентів: зростання цін на товари однієї фірми спонукає іншу також підвищувати ціни, що, у кінцевому рахунку, призведе до зниження загального попиту на товари. У такий спосіб постає необхідність або підвищувати рівень доходів населення (у тім числі – заробітну плату), або домогтися змови між фірмами-конкурентами стосовно ціни, що знову ж таки повертає їх до проблеми попиту. У будь-якому разі діятимуть сили самоврівноважування, що позначається на діяльності фірми-монополіста (так званий випадок часткової рівноваги фірми).

Отже, обидві ці моделі мають довести, що сили цінової рівноваги діють в економіці незалежно від рівня її монополізації. Слід уважно дослідити особливості ще однієї моделі монополістичної конкуренції, яка не обмежується ціновим чинником економічної рівноваги. Це модель Й. Шумпетера, який поняття конкуренції пропонує розглядати в іншій площині – як вияв суб'єктивних якостей виробника, підприємця-новатора. Саме підприємець, на

думку Шумпетера, є тією рівноважною та рушійною силою, яка водночас є і монополістом, і супротивником монополізації. Максимальна ефективність конкуренції виявляється в інноваціях, новаторстві, яке дає змогу просунутись наперед; а це завжди веде до створення монополії. Проте така монополія сприяє поширенню інновацій, прогресивному розвитку всіх виробництв, тобто знову ж таки врівноважуванню економіки.

Передусім ідеться про теорії економічного зростання, які завжди були в центрі уваги неокласичної школи, але під впливом нових реалій набули нового трактування. Якщо раніше вони спиралися на абсолютизацію регулювальної ролі ринку, то тепер ураховують і кейнсіанські підходи.

Неокласичні доктрини економічного зростання формувалися на базі двох джерел – теорії факторів виробництва, що бере початок від Сея, Мілля, Кларка, та концепції виробничої функції, що враховує взаємодію двох факторів – праці і капіталу, яка, у свою чергу, була новим трактуванням теорії трьох факторів виробництва.

Прихильники консервативно-неокласичного напрямку досліджували, яким має бути співвідношення факторів виробництва для досягнення найбільшого виробничого ефекту за оптимальних витрат факторів і за умови обмеженості ресурсів. Вони доводили, що це співвідношення досягається автоматично, тобто є саморегульованим.

Еволюція цих теорій пов'язується з тим, що дослідники, намагаючись урахувати зрушення, які відбуваються в розвитку продуктивних сил, запроваджують до своїх моделей усе нові й нові параметри, які характеризують ці зрушення, наприклад, фактор науково-технічного прогресу, що якісно змінює засоби виробництва, робочу силу і капітал. Проте дехто з них розглядає науково-технічний прогрес як цілком самостійний, третій фактор.

Крім того, слід наголосити на тій обставині, що поняття виробничої функції стало теоретичною основою для розвитку економіко-математичного моделювання.

Необхідно також знати, що одним з авторів ідеї виробничої функції, яка

враховувала дію автономних чинників, передовсім науково-технічного прогресу, був Ян Тінберген (1903 - 1994), який зробив видатний внесок у розвиток теорії економічних циклів. Ця його теорія і об'єднала, власне, в одне ціле всі інші теорії економічного зростання, що базувались на ідеї виробничої функції: згідно з нею саморегулювання економіки залежить від стану та співвідношення факторів і відповідає фазам циклу – посилюється за оновлення факторів виробництва, і послаблюється, коли ці фактори „старіють”, а їх співвідношення не відповідає рівню НТП. Тінберген показав, що у фазі запровадження досягнень науково-технічного прогресу та оновлення факторів стають необхідними регулювальне втручання держави та її підтримка.

Отже, ці дослідження, які, до речі, на тій самій основі проводились і прихильниками кейнсіанства, залишаються актуальними й нині, коли змінюється сама природа факторів (наприклад, коли до них включають інформацію).

Розглянувши два напрями неокласичних досліджень, один з яких репрезентовано теоріями монополії і конкуренції, а інший – теоріями економічного зростання, можна дійти висновку, що неокласична традиція в економічних дослідженнях зберігається, відвоювавши собі певну нішу, визначену ще класичною політекономією. Предметом дослідження залишаються об'єктивні закономірності розвитку, процеси саморегулювання економіки, фактори виробництва та економічного зростання тощо. Однак економічна теорія не могла ігнорувати нових обставин, що виникали з розвитком суспільства, зокрема тих, які аналізувались вище. Водночас і реальне життя свідчило, що втручання держави в суспільно-економічні процеси – це не лише нагальна необхідність, а й незаперечна реальність. Тому поява неоліберальної течії в межах неокласичної теорії має відповідне пояснення.

Найвпливовішим теоретиком неолібералізму ХХ ст. є Фрідріх Хайек, найпослідовніший захисник ідеалів економічної свободи, опонент Дж. М. Кейнса, переконаний критик соціалізму, лауреат Нобелівської премії з економіки 1974 р. Наукову спадщину Ф. фон Хайека складають 18 книг, до

яких належать: „Чиста теорія капіталу” (1941), „Використання знання у суспільстві” (1945), „Контрреволюція науки” (1952), „Структура сприйняття” і „Конституція свободи” (1960), „Право, законодавство і свобода” (у трьох томах, 1973 - 1979), дві збірки лекцій і статей „Дослідження в філософії, політиці, економіці та історії ідей” (1967 - 1978), „Безробіття і грошова політика”, „Уряд як генератор ділового циклу” (1979) та багато інших праць. Його лекція „Згубна самовпевненість”, за яку він разом з Гуннаром Мюрдалем став Нобелівським лауреатом, була написана в 1988 р.

Особливістю наукового досвіду Ф. Хайека є те, що упродовж багатьох десятиріч йому доводилося висловлювати свої погляди всупереч панівним на той чи інший відрізок часу теоріям чи настроям. Так, наприклад у полеміці з Дж. М. Кейнсом у 1930 - 1931 рр., австрійська школа зазнала поразки, однак Ф. Хайеком було висловлено пророчий висновок про довгострокові наслідки стимулюючої фіскальної і монетарної політики з огляду на стагфляційну кризу 70-х рр. Непопулярною також була його критика соціалізму починаючи з 30-х рр., коли серед значної частини населення, що пережило першу світову війну і кризу 1929 - 1933 рр. досить поширеною була симпатія до соціалістичної ідеї.

Ф. Хайек розробив комплексну систему соціального знання про спонтанний порядок, філософію індивідуалізму і свободи, ввів у економічну науку чинник непередбачуваності як важливий фактор суспільного розвитку.

Науковий аналіз процесів реальної дійсності Ф. Хайек здійснює як з погляду відстоювання фундаментальних положень *laissez faire* (дозвольте виконувати фр.), так і застосовуючи надбання австрійської школи маржиналізму.

Провідною ідеєю економічної філософії Ф. Хайека є концепція „спонтанного порядку”, яка об’єднує такі положення:

- ринкова економіка виникає та еволюціонує як результат взаємодії людей, але це не означає можливості цілеспрямованого впливу людей на ці процеси;
- розвиток ринкової системи відбувається за власною внутрішньою логікою, зумовленою тим, що у її формуванні люди керуються своїми

практичними знаннями. Ці знання є неусвідомленими, і тому не можуть бути формалізованими, узагальненими в теоріях і взятими за основу економічної політики;

- практичні знання господарюючих суб'єктів являють собою розсіяну і неякісну інформацію про умови та параметри поточної діяльності у сфері економіки;

- ринковий порядок цілком виключає можливість будь-якого зовнішнього втручання у цей процес без загрози часткової або повної руйнації;

- ринковий порядок принципово відрізняється від природних і технологічних об'єктів і систем, знання про які легко можна формалізувати за допомогою математичних графіків і формул і використовувати для управління ними.

Ринок, за Ф. Хайеком, – це своєрідний інформаційний механізм, який забезпечує отримання системних знань про економіку, без яких неможлива ефективна господарська діяльність. Перевага ринку перед плановим розподілом полягає в тому, що він здатен розповсюдити і ефективно використати ті ресурси, які раніше не були враховані, на господарські цілі, які до цього не могли бути виявленими. Конкуренція, за Ф. Хайеком, це ефективний спосіб спрямування невідомих ресурсів на невідомі цілі. І, навпаки, будь-який свідомий контроль над господарським життям, будь-яка економічна політика в принципі неможливі і можуть мати лише руйнівні наслідки для економіки.

Ідею спонтанності розвитку ринкового порядку Ф. Хайек розповсюджує і на гроші, які, на його думку, не можуть виступати інструментом грошової політики держави, бо це призводить до інфляції та економічних спадів. Стабільність грошової системи може бути досягнута лише на основі її лібералізації, тобто відміною державної монополії на емісію грошей і конкуренцією приватних емітентів.

Своєрідності методології вченого надають суб'єктивізація економічної теорії та використання принципу індивідуалізму. Економічні явища, на думку

вченого, не можуть виражатися за допомогою об'єктивних термінів. Пізнання – це лише спосіб інтерпретації, пояснення, суб'єктивні уявлення людей. Ця особливість методології Ф. Хайека походить від філософії неокантіанства про обмеженість людського мислення й відсутність об'єктивних критеріїв істини. У зв'язку з цим, Хайек вважає, що слід було б визнати обмеженість пізнавальних можливостей людини і не вимагати від науки нічого, окрім суб'єктивно-психологічних оцінок економічних явищ.

З погляду вченого, теоретична модель економіки будується дослідником на суб'єктивному, а отже на довільному виборі окремих елементів дійсності. Така модель не може дати істинно наукового знання про економіку, незалежного від досвіду і сприйняття дослідника. Макроекономічні залежності, якими оперують представники багатьох шкіл економічної думки – кейнсіанства, марксизму, монетаризму – мають мало спільного з реальною дійсністю, оскільки основу господарського життя складають індивідуальні, суб'єктивно-психологічні оцінки й мотиви господарюючих суб'єктів. Керуючись цим, неоавстрійська школа виступає проти неокласичної школи загальної ринкової рівноваги, робить висновок про принципову неможливість математизації економічної науки; вважає, що „суспільство”, „колектив”, „економічна система” – це терміни, позбавлені реального змісту. Ті вчені, що стверджують про аналіз у масштабах усього суспільства, є небезпечними, адже вони неодмінно переходять до тверджень про те, що індивідуальне мислення потрібно підкорити свідомому суспільному контролю. А це вже є прямою дорогою до рабства.

Індивідуалізм, з погляду Ф. Хайека, – це повага до особистості, абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе, тобто визнання істинної свободи людини, яка передбачає єдність соціальної, політичної і економічної свобод. На такому індивідуалізмі вирости всі досягнення європейської думки, духу і діла. Саме зняття будь-яких обмежень природної свободи людини супроводжувалося злетом науки, творчості, підприємливості і багатства. Істинна економічна свобода, вважає Ф. Хайек, – це та, про яку писав

Адам Сміт, – це право вільно розпоряджатися своїм капіталом і своїми здібностями, що неминуче пов'язане з ризиком і відповідальністю. Надійну гарантію свободи створює система приватної власності. Доки контроль над власністю розподіляється між незалежними один від одного людьми, то ніхто не має над ними абсолютної влади. У зв'язку з цим закони індивідуалістичної етики Хайек проголошує всезагальними і абсолютними. „Те, що в наші дні менше поважається і рідше проявляється в духовному житті, – пише Ф. Хайек, – незалежність, самостійність, готовність захищати свої переконання проти більшості і згода добровільно співпрацювати з ближнім – це, по суті, саме ті переваги, на які опирається індивідуалістичне суспільство”.

Критика Ф. Хайеком основних тез кейнсіанства робиться за такими позиціями:

- Дж. М. Кейнс переоцінює можливості економічної науки, яка може дати лише неповне, абстрактне знання, залишаючи поза увагою головне – практичні знання господарюючих суб'єктів;

- макроекономічний рівень дослідження, який застосовує Дж. Кейнс, не має аналогів у реальному житті, у якому всі економічні рішення приймаються лише індивідами з урахуванням їх суб'єктивних оцінок і переваг, і є неприйнятним;

- кейнсіанська концепція сукупного попиту є необґрунтованою, оскільки вона не враховує співвідношення структури попиту і структури пропозиції. За їх невідповідності товари не будуть реалізованими, незалежно від загального обсягу сукупного попиту;

- безробіття, яке Дж. Кейнс пояснює недостатнім рівнем сукупного попиту, Ф. фон Хайек вважає наслідком високого рівня заробітної плати як результату непомірних вимог профспілок, що призводить до невиправданого зменшення прибутків підприємців і відповідного зменшення попиту на працю;

- використання Дж. Кейнсом помірної інфляції як засобу боротьби з безробіттям насправді лише посилює безробіття і доповнює його інфляційним процесом.

Критика Ф. Хайеком соціалізму, як і теорії Дж. М. Кейнса, також опирається на його вчення про спонтанний порядок і концепцію неявного знання. Концентрація економічної влади в руках планових органів, з погляду Ф. Хайека, має виключно негативні наслідки, а саме:

- вона підриває природний хід суспільно-історичного процесу, позбавляючи його внутрішніх рушійних сил розвитку;
- нав'язує суспільству довільно вибрану шкалу цінностей, яка дезорієнтує його при виборі конкретних цілей господарювання і засобів їх досягнення.

Централізована планова економіка позбавлена механізмів компенсації помилок господарюючих суб'єктів, бо вона нездатна використовувати їх неявні знання, ліквідує економічну свободу і перетворює людей у пасивні об'єкти планування. Помилки планової економіки виявляються і виправляються лише після того, коли господарству буде завдано непоправної шкоди. Ф. Хайек вважає, що послаблення майнової нерівності і перерозподіл доходів на користь малозабезпечених за соціалізму позбавлене змісту, оскільки соціальна справедливість – це етичне поняття, неприйнятне для регулювання соціально-економічних так само, як і фізичних процесів. Окрім цього, політика соціальної справедливості підриває адаптивні, конкурентні властивості ринкового порядку.

Здійснюючи політику перерозподілу доходів, планова економіка змушена підтримувати застарілі види господарської діяльності, знижує тим самим економічну ефективність і гальмує економічне зростання. Лише невтручання в стихійні сили ринкового порядку здатне компенсувати втрати доходів у неперспективних галузях і забезпечити прискорений економічний розвиток.

Поряд із цим, Ф. Хайек вважає, що держава повинна надавати суспільству окремі соціальні послуги, які не може пропонувати ринок: пенсійне забезпечення, розвиток системи медобслуговування і освіти, страхування від безробіття, тощо.

Соціально-економічна філософія неоавстрійської школи протягом тривалого періоду оцінювалася як релікт епохи *laissez faire*, пережиток старомодного лібералізму. Лише у зв'язку із кризою кейнсіанства 70-х рр. і

марксизму 80 - 90-х рр. концепції неоавстрійської школи отримали належну оцінку, а їх автор – офіційне визнання. Саме прихильникам неавстрійської школи належить заслуга захисту принципів вільного підприємництва, а їх концепції „спонтанного ринкового порядку”, „очищення” ринків від впливу держави, профспілок і інших „забруднюючих” факторів, служать основою для найсучасніших теорій неоконсерватизму.

Теорії трансформації капіталізму

У другій половині ХХ ст. великого поширення набули так звані теорії „трансформації” (перетворення) капіталізму. Ці теорії виходили, як правило, з реальних соціально-економічних процесів і явищ капіталістичного розвитку, але тлумачили їх досить своєрідно.

Теорія „народного капіталізму” виникла у 50-х рр. у США. З її обґрунтуванням виступили такі економісти і соціологи, як Адольф Берлі (1895 - 1971), Маркус Надлер (1895 - 1965), Стюарт Чейз (1888 - 1985) та інші.

Теорія „народного капіталізму” складається з трьох частин:

- теорії „демократизації капіталу”, або „дифузії власності”;
- теорії „управлінської (менеджерської) революції”;
- теорії „революції доходів”.

Сутність теорії „дифузії власності” полягає в тому, що з розвитком капіталізму поступово змінюється структура капіталістичної власності. Якщо капіталізму доби вільної конкуренції була притаманна індивідуальна приватна власність, то сучасному капіталізму властива різноманітність форм власності: індивідуальна, акціонерна, монополістична, державна. Провідною формою підприємств, а отже і форм власності, є акціонерна. Збільшення кількості підприємств акціонерної форми, розповсюдження акцій серед населення багато хто з економістів розглядає як „дифузію” (розпорошення) власності. Дрібний акціонер, на думку прихильників цієї теорії, перетворюється на рівноправного співвласника акціонерних підприємств, на співвласника „народного капіталу”.

Прихильники теорії „управлінської революції” стверджують, що з

розвитком акціонерних товариств влада капіталістів-власників слабшає або й зовсім зникає і замінюється владою найманих управлінців – менеджерів. Вони є „довіреними особами народу” і керуються не мотивами прибутку, а суспільними інтересами. Ця теорія теж відображає цілком реальні процеси в розвитку капіталізму: відокремлення капіталу-власності від капіталу-функції, розмежування власності й управлінської діяльності. За домонополістичного капіталу, коли підприємство було здебільшого індивідуальною власністю, а управлінська праця не потребувала глибоких знань, капіталіст сам керував виробництвом. Зі зростанням розмірів виробництва, з виникненням акціонерних товариств капіталісти стали доручати керівництво найманим працівникам. Дехто вбачає в цьому процесі витискування капіталіста не лише із виробництва, що й справді так, а й із суспільства взагалі. Слід звернути увагу на те, що за такого підходу ігнорується питання про характер власності, а воно й визначає природу підприємства.

Прихильники теорії „революції доходів” стверджують, що в розвинутих капіталістичних країнах стався революційний переворот у розподілі національного доходу, суть якого полягає в поступовому зближенні доходів різних верств населення. Особливих зусиль для обґрунтування теорії доклав американський економіст Саймон Кузнець (1901 - 1985). У праці „Частка вищих за доходами груп у доході і заощадженнях” (1953) він навів дані про динаміку розподілу національного доходу в 1919 - 1948 рр. За його підрахунками, питома вага населення США з найвищими доходами скорочувалась. Знизилась і питома вага осіб з високими доходами. На цій підставі автор зробив висновок про систематичне зниження доходів вищих груп населення.

Проте ця теорія зазнала серйозної критики з боку багатьох американських економістів і соціологів, які доводили тенденційність підрахунків Кузнеця.

Основи концепції „колективного капіталізму” було закладено ще в 30-ті рр., коли американські економісти Гардінер Мінз (1896 - 1982) і Адольф Берлі висунули ідею про те, що акціонерні підприємства є вже не приватними, а

колективними. Ця концепція має багато спільного з теорією „народного капіталізму”. Важливою складовою обох концепцій є теорія „революції управління”. Зокрема, Мінз стверджує, що „власність і контроль відокремились і перебувають у різних руках”. У концепції „колективного капіталізму” беруться до уваги тільки кількісні показники (розміри корпорацій) і ігнорується їх соціально-економічний зміст. Велика корпорація, де працюють тисячі робітників і службовців, використовуються мільярди доларів капіталу, виготовляються товари масового споживання, на думку Мінза та Берлі, перестала навіть приблизно відповідати як „старій юридичній моделі власності”, так і економічній моделі „атомістичної фірми за умов конкурентного ринку”. Така корпорація ніби вже не є автономною щодо суспільства, а стала соціальним інститутом, соціальною силою, що забезпечує розв’язання суспільних проблем.

Зародки концепції „соціального партнерства” з’явилися ще наприкінці XIX ст., коли соціал-реформісти почали розробляти різні системи „участі робітників у капіталістичних прибутках”. У післявоєнний період концепція поширюється в багатьох країнах.

Вони намагались довести, що в сучасному капіталістичному суспільстві докорінно змінилось становище робітників, зникли класові суперечності й конфлікти. Така зміна зумовлена посиленням економічної та соціальної ролі держави, зростанням кількості великих корпорацій, мотивом діяльності яких уже нібито не є прибуток, наданням робітникам певного комплексу соціальних гарантій.

Як доказ наявності „соціального партнерства” називають поширення „участі робітників у капіталістичній власності”, „участі трудящих в управлінні капіталістичним підприємством”. Як бачимо, аргументи на користь цієї концепції перегукуються з теорією „народного капіталізму”.

Неокейнсіанство

В період після II світової війни кейнсіанське економічне вчення набуло досить значного поширення, особливо в англomовних країнах (США,

Великобританія, Канада, Австралія) та Японії. Тут воно служило теоретичним підґрунтям здійснення державної політики з регулювання економічних процесів. Проте, кейнсіанські методи державного регулювання були призначені в основному для подолання депресивного стану економіки. І тому, коли в повоєнні роки на перше місце висунулися проблеми економічного зростання та антициклічного регулювання, постало завдання подальшого розвитку і вдосконалення кейнсіанського економічного вчення. Саме це дало поштовх до виникнення неокейнсіанства.

Неокейнсіанство представлено відповідними напрямками і зазнало певної еволюції. Перший етап (50 - 70 рр. XX ст.) був пов'язаний з формуванням і розвитком неокейнсіанства. В цей період відбувається подолання певних обмежень, притаманних безпосередньо кейнсіанському вченню. Це забезпечило перетворення його в домінуючий напрямок світової економічної теорії. На цьому етапі відбувається формування основних течій неокейнсіанства :

- кейнсіанської ортодоксії (теорія економічної динаміки та економічного зростання, теорія економічного циклу);
- теоретичної універсалізації кейнсіанства (кейнсіансько-неокласичний синтез);
- неортодоксального кейнсіанства (ліве кейнсіанство).

Другий етап (середина 70-х - початок 80-х рр. XX ст.) означав кризу теорії та практики кейнсіанства. Кейнсіанство поступово втрачає своє теоретичне лідерство і переходить в опозицію до сучасної неокласичної теорії.

Третій етап (80-ті рр. XX ст. - сучасність). На цьому етапі має місце подальша диференціація основних течій неокейнсіанства та виникнення новітніх – посткейнсіанства та новітнього кейнсіанства.

Велику роль у формуванні неокейнсіанства та у створенні теорій макроекономічної динаміки і зростання відіграли англійський вчений Рой Форбс Харрод (1900 - 1978) та американець польського походження Овсій Девід Домар (1914 - 1997). Вони незалежно один від одного створили моделі економічної динаміки і зростання, які в силу своєї методологічної

спорідненості і однакових висновків прийнято об'єднувати в єдину модель – модель Харрода-Домара.

У своїх працях – „Торговий цикл” (1936), „Нариси теорії динаміки” (1939), „До теорії економічної динаміки” (1948), („Нарощування капіталу, норма зростання, і зайнятість” (1946), „Нагромадження капіталу і кінець процвітання” (1947), „Нариси з теорії економічного зростання” (1957), Р. Харрод та О. Домар в першу чергу подолали такі обмеження кейнсіанської теорії як її статичність, розгляд економічних процесів лише стосовного короткого періоду і фази депресії, негативне ставлення до заощаджень. Методологія Р. Харрода і О. Домара була близькою до методології Дж. М. Кейнса. Вона передбачала: дослідження агрегованих макроекономічних показників (сукупний попит, сукупний дохід, сукупні заощадження, сукупні інвестиції); розуміння пріоритетності проблеми забезпечення ефективного сукупного попиту; визнання нездатності зрілої ринкової економіки до саморегулювання та обґрунтування необхідності державного регулювання. Та послідовники Кейнса пішли далі свого учителя і поставили собі за мету дослідити чинники, що забезпечують динамічну рівновагу ринкової економіки та економічне зростання.

Модель Р. Харрода доводить, що темпи економічного зростання залежать від частки нагромадження (заощадження) в національному доході і відповідно – величини капіталовкладень (інвестицій). Для того щоб в економіці постійно мала місце динамічна рівновага, повне використання наявних ресурсів і поступальний, без різких коливань розвиток, необхідно підтримувати відповідні темпи економічного зростання. Необхідною умовою останнього є постійне і систематичне державне регулювання економіки.

Оскільки схильність до заощадження є відносно сталою за певний період часу величиною, то Р. Харрод робить висновок, що гарантований темп економічного зростання має також відповідний сталий рівень. Сталу величину має, на думку Р. Харрода, і необхідний коефіцієнт капіталомісткості. При цьому він виходив з нейтрального характеру науково-технічного прогресу. Р.

Харрод стверджував що капіталозберігаючий ефект науково-технічного прогресу в інвестиційному секторі виробництва компенсується працезберігаючим в секторі, де виробляються споживчі блага. Але, якщо дві величини рівняння є сталими, то сталою є і третя.

Якщо б фактичний рівень економічного зростання співпадав би з гарантованим, то розвинута ринкова економіка демонструвала б стійке безперервне зростання. Та на жаль на практиці стійке зростання відсутнє, причому не лише в короткостроковому (статичному) але і в довгостроковому (динамічному) періоді. Р. Харрод стверджує, що фактичний рівень темпу економічного зростання співпадає з гарантованим лише в дуже рідких випадках.

Ринкова економіка постійно „балансує на вістрі ножа”, їй внутрішньо притаманна динамічна нестабільність, всередині неї постійно працюють відцентрові сили. Відхилення фактичного темпу економічного зростання від гарантованого пояснює в основному короткострокові циклічні коливання. Природу довгострокових коливань допомагає зрозуміти природній темп економічного зростання. Якщо гарантований темп за умови повної завантаженості наявного капіталу все ж таки передбачає наявність вимушеного безробіття, то природній темп економічного зростання не допускає його. Природній темп економічного зростання є максимально можливим темпом економічного зростання в довгостроковому періоді за умови повного використання усіх ресурсів і досягнень науково-технічного прогресу. В цілому ж природній темп економічного зростання визначається темпом приросту населення і темпом науково-технічного прогресу. Для забезпечення такого темпу економічного зростання наявних заощаджень в суспільстві може і не вистачити. Тому в рівнянні природного темпу економічного зростання передбачається відсутність рівності між лівою і правою його частинами.

Неспівпадіння фактичних, гарантованих і природних темпів економічного зростання породжує довгострокові циклічні коливання. На думку Р. Харрода ринкова економіка не має внутрішніх механізмів подолання економічної нестабільності. Це під силу зробити лише цілеспрямованому державному

регулюванню, яке покликане забезпечити умови сталого економічного зростання, довготривалої динамічної рівноваги.

Програма практичних заходів державної політики з підтримки стійкого економічного зростання у Р. Харрода включала дві групи:

- державне короткострокове антициклічне регулювання – приведення у відповідність фактичного і гарантованого темпів економічного зростання;
- політика довгострокового стимулювання економічного розвитку – наближення гарантованих темпів економічного зростання до природних і попередження масового безробіття.

До першої групи заходів відносилися такі традиційні для кейнсіанської теорії, як організація громадських робіт, регулювання ставки позичкового процента, а також нововведення – створення „буферних запасів” сировини, матеріалів і продуктів харчування, які б поповнювалися в період економічного спаду і розпродавалися в періоди економічного піднесення. Друга група заходів включала максимальне зниження позичкового процента, аж до нульової позначки.

Модель Р. Харрода відображає принципову відмінність між неокласичними та кейнсіанськими поглядами на місце і роль заощаджень в економіці. При чому, якщо Кейнс відносився до заощаджень в цілому негативно, вбачаючи в них один із чинників депресії, то позиція Р. Харрода є більш виваженою.

Позиція Р. Харрода відрізняється від позиції Дж. Кейнса ще й тим, що він звертає увагу на небезпеку інфляційного буму, в той час коли Кейнс в умовах депресивної економіки фактично ігнорував наявність даної проблеми.

На відміну від моделі Р. Харрода, що виходила із рівності заощаджень і інвестицій та базувалася на застосовуванні концепції акселератора, модель О. Домара будується на принципі мультиплікатора і визначає норму приросту інвестицій, яка забезпечує необхідний приріст національного доходу.

О. Домар доповнив погляди Дж. Кейнса на роль інвестицій тим, що висунув ідею про подвійну функцію інвестицій. Інвестиції є не лише є

фактором зростання доходу, вони також пов'язані із створенням додаткових виробничих потужностей. Тому для підтримки стійких темпів економічного зростання необхідно щоб темпи приросту доходу (тобто попиту) відповідали темпам приросту виробничих потужностей (пропозиції).

Динамічна збалансованість сукупного попиту і сукупної пропозиції, на думку О. Домара, визначається динамікою інвестицій, які утворюють нові потужності і нові доходи. Відповідно, завдання – визначити обсяги і динаміку інвестицій. В цілому ж річний приріст інвестицій, що забезпечує певний приріст пропозиції товарів, повинен відповідати тому обсягу інвестицій, які в змозі забезпечити приріст попиту для покриття даного приросту пропозиції. Відповідно існує рівноважний темп приросту, за якого гарантовано повне використання існуючих в кожному періоді виробничих потужностей.

Рівноважний темп приросту тим вищий, чим більшою є норма заощаджень і чим нижчою – капіталомісткість продукції. О. Домар в своїй моделі динамічної рівноваги, на відміну від Р. Харрода, прагне врахувати постійні зміни ємності ринку. Але так само як і Р. Харрод підкреслює, що динамічна рівновага є нестійкою і тому необхідним є державне регулювання економічного зростання.

Вже в творчості Р. Харрода були закладені основи теорії економічного циклу. Вона отримала свій подальший розвиток в працях відомого американського економіста Елвіна Хансена (1887 - 1975), зокрема в його роботі „Економічні цикли і національний дохід” (1951).

Е. Хансен виділяє чотири типи циклічних коливань:

- „малі цикли” (2 - 3 роки), що спричинені нерівномірністю відтворення оборотного капіталу;
- „великі цикли” (6 - 13 років), причиною яких виступає нерівномірність інвестицій в основний капітал;
- „будівельні цикли” (17 - 18 років), пов'язані з особливостями капітального будівництва, наявністю лагів між виникненням потреби в нових будовах, спорудах та моментом її задоволення;

- „вікові цикли” (50 років і більше), викликані фундаментальними переворотами в науці і техніці, крупними зрушеннями в виробництві і суспільстві в цілому (ця ідея подібна до „довгих хвиль кон’юнктури М. Кондрат’єва на роботи якого посиляється Е. Хансен).

За своїм характером теорія циклів Е. Хансена є інвестиційною, оскільки, на його думку, циклічні коливання породжуються нерівномірністю капіталовкладень в товарно-матеріальні запаси, основний капітал, його пасивну частину основного капіталу (будівлі, споруди) і т.д. Усі інвестиції Е. Хансен поділяє на автономні та індукційовані. Автономні інвестиції тому і є автономними, що не залежать від поточної господарської кон’юнктури. Їх головною причиною є науково-технічний прогрес, демографічні чинники, відкриття нових родовищ корисних копалин і т.д.

Автономні інвестиції „запускають” в дію механізм мультиплікації і викликають приріст національного доходу. А національний дохід, в свою чергу, через механізм дії акселератора (прискорювача) породжує індукційовані, стимульовані інвестиції. Поєднання, взаємодію мультиплікатора і акселератора Е. Хансен називає надкумулятивним процесом, системою „надмультиплікатора”, дія якого в сукупності викликає економічне зростання та економічний бум. Проте рано чи пізно відбувається поворот від піднесення до спаду. Він може бути пов’язаний або з вичерпанням автономних інвестицій, причиною цього може бути зниження граничної ефективності капіталовкладень, зростання в фазі буму позичкового процента, або ж із скороченням граничної схильності до споживання, пов’язаної із збільшенням доходів.

Нове піднесення починається лише тоді, коли на стадії спаду поступово накопичуються імпульси для нових автономних інвестицій, перш за все, з’являються нові технічні вдосконалення.

На основі своєї теорії економічного циклу Е. Хансен запропонував ряд заходів державної політики антициклічного регулювання. Вона складалася з трьох груп:

- вбудовані, вмонтовані механізми гнучкості (стабілізатори);

- автоматично діючі компенсуючі контрзаходи;
- керовані програми компенсації.

Перший вид антициклічних заходів (вмонтовані стабілізатори) включав в себе прогресивний податок на доход, систему страхування із безробіття, систему підтримки цін на фермерську продукцію, пільгові кредити, систему суспільних робіт і т.д. Їх призначення полягало в тому, щоб гасити циклічні коливання, вилучаючи з ринку під час економічного буму частину сукупного попиту і збільшувати його на стадії спаду. Ці заходи мають автоматичну дію, оскільки не потребують попереднього узгодження з парламентом. Проте, вони не в змозі забезпечити перехід до загального зростання і зайнятості.

Ця функція лягала на другу групу заходів антициклічної політики: зниження норми позичкового процента за допомогою зниження облікової ставки, норми обов'язкового резервування, операцій з облігаціями державного запозичення; збільшення розміру позик, що надаються урядом, урядові гарантії по позикам і т.д. Ці дії також не потребували попереднього узгодження і повинні включатися автоматично, після досягнення економікою певного рівня параметрів (наприклад, рівня безробіття понад 7 %).

Третій тип заходів – керована програма компенсації циклу визначалася угодою між урядом і парламентом і зводилася до бюджетного регулювання. В періоди піднесення зростання приватних інвестицій і споживання повинно було обмежуватися. Це досягалося за допомогою збільшення надходжень до бюджету і утворення бюджетного надлишку. І навпаки, в період спаду скорочення ділової активності повинно було бути компенсоване за допомогою зростання витрат з державного бюджету, навіть за умови утворення і зростання дефіциту державного бюджету.

На поєднанні ефекту мультиплікатора і акселератора була побудована і теорія циклічного розвитку відомого англійського вченого Джона Ричарда Хікса (1904 - 1989). Йому належали такі праці, як „Цінність і капітал” (1939), „Містер Кейнс і класики” (1937), „До теорії економічного циклу”(1950), „Перегляд теорії попиту” (1956), „Капітал і економічне зростання”(1965) та ін.

Неокласичний синтез

Дж. Хікс і Е. Хансен не лише зробили вагомий внесок в створення теорії циклічності, вони також були одними із ініціаторів поєднання сильних сторін кейнсіанського економічного вчення і неокласичної теорії – формування кейнсіансько-неокласичного синтезу. Активну участь в цьому процесі взяли також лауреати нобелівської премії американські економісти Пол Ентоні Семюелсон (1915 - 2009) і Лоуренс Клейн (1920).

При формуванні кейнсіансько-неокласичного синтезу переслідувалася мета: усунути деякі нечіткі, неоднозначні і суперечливі місця вчення Дж. М. Кейнса; поєднати мікроекономічний аналіз неокласиків і макроекономічний аналіз кейнсіанства; а також в певній мірі здійснити універсалізацію останнього. Неокласичний синтез повинен був дати адекватну відповідь на виклики часу. В умовах економічного піднесення головною проблемою ставав не попит, а нагромадження ресурсів. Економічне піднесення супроводжувалося інфляцією і носило нестабільний характер. Звідси поставала проблема більш загальної концепції регулювання економіки, придатної для умов не лише спаду, але і економічного зростання.

З кейнсіанства „синтез” узяв дослідження ефективного попиту, умов реалізації, що визначають реальний рівень виробництва, теорію економічних циклів і антициклічну політику. З неокласичної теорії – теорію факторів виробництва, теорію розподілу, моделі економічного прогнозування.

Одним з перших кроків із формування кейнсіансько-неокласичного синтезу стала побудова спрощеної (базової) моделі Дж. М. Кейнса, запропонованої П. Семюелсоном в його відомому підручнику „Економікс” (1948). Її іще називають „кейнсіанський хрест” або „45-градусна модель”.

В даній моделі обсяг капіталовкладень (інвестицій) вважається заданим ззовні, а також приймається дещо інша гіпотеза відносно динаміки заощаджень і інвестицій. Функція споживання залежить від рівня національного доходу і вважається для простоти лінійною.

Наступним кроком неокласичного синтезу стала модель *IS-LM* Хікса-

Хансена. Вона не лише перевела інвестиційну функцію із зовнішніх у внутрішні параметри, але й об'єднала дослідження реального (виробничого) сектора з аналізом грошового ринку.

Модель *IS-LM* дає можливість прослідкувати вплив на економічні процеси окремих складових державної економічної політики, зокрема крива *IS* відображає вплив фінансово-бюджетної, а крива *LM* – грошово-кредитної політики держави.

Таким чином модель Хікса-Хансена становила собою різновид концепції загальної ринкової рівноваги, що активно розроблялася неокласичною теорією ще з часів Л. Вальраса і дала змогу включити в неї кейнсіанське економічне вчення на засадах окремого випадку. Якщо відкинути кейнсіанські припущення про негнучкість заробітної плати то модель *IS-LM* в повній відповідності до неокласичного тезису про саморегульваність ринкової економіки демонструє можливість автоматичного досягнення повної зайнятості. Автоматична тенденція до повної зайнятості в моделі Хікса-Хансена породжується впливом ринку праці на грошовий ринок, який в свою чергу, взаємодіючи з ринком товарів, викликає зворотну реакцію на ринку праці. Таке трактування цілком влаштовувало неокласиків. Проте ортодоксальні кейнсіанці відкидали ідею про саморегулювання економіки. На противагу моделі Хікса-Хансена вони висували три аргументи, які робили неможливим автоматичне досягнення повної зайнятості:

- негнучкість заробітної плати.
- „пастка ліквідності”.
- нееластичність інвестиційного попиту від процента.

Навіть якщо номінальна заробітна плата негнучка і економіка не попадає в пастку ліквідності, тенденція до повної зайнятості може бути заблокована несумісністю функцій заощадження і інвестицій.

В 60-х рр. XX ст. гостро обговорювалася проблема, яка була фактично одним із останніх теоретичних досягнень представників кейнсіансько-неокласичного синтезу, що отримала назву ефект Філіпса. Англійський

економіст Албан Вільям Філіпс (1914 - 1974), що народився в Новій Зеландії, на основі статистичних спостережень за 1861 - 1957 роки у Великобританії прийшов до висновку, що існує обернена залежність між темпом зміни номінальних ставок заробітної плати і рівнем безробіття.

Використання кривої Філіпса в якості аналітичного інструмента здійснення макроекономічної політики дало змогу розраховувати умови рівноваги між достатньо високим рівнем зайнятості і певною стабільністю цін.

В 60-х рр. серед урядових кіл багатьох розвинутих країн утвердилася думка про можливість зменшення розмірів безробіття за умови, що доведеться змиритися з дещо більш високими темпами інфляції. Саме ця теорія служила одним із обґрунтувань „війни з бідністю” Джона Кеннеді в США. Завдяки заходам грошово-кредитної та фіскальної політики вдалося знизити загальний рівень безробіття із майже 7 % до 3,3 %.

Проте, практика показала, що крива Філіпса може бути застосована лише до короткострокового періоду і лише для аналізу в умовах помірної інфляції, з постійними темпами. Кризові явища 70-х рр. кардинально змінили ситуацію. Статистичні дані вже не відповідали кривій Філіпса. Шокове збільшення пропозиції грошей призвело до стагфляції – поєднання економічного спаду, масового безробіття і високих темпів інфляції.

Значний внесок в розвиток неокласичного синтезу зробив американський економіст, лауреат Нобелівської премії (1981) Джеймс Тобін (1918 - 2002). Він модернізував деякі основні положення теорії Дж. Кейнса. В першу чергу, йому належить розробка проблем функціонування фінансових ринків. Так, Дж. Тобін доповнив аналіз інвестиційної функції Дж. Кейнса, встановивши що рівень інвестицій залежить від співставлення оцінки вартості фізичного капіталу на фондовому ринку з поточними витратами на заміщення вибуття даного капіталу. Коефіцієнт, що відображав дане співвідношення, отримав назву показника „q Тобіна”. Також Дж. Тобіном була розвинута в рамках теорії „портфеля цінних паперів” теорія „переваги ліквідності”. На його думку, інвестор завжди вибирає між рівнем доходу і ризиком його втрати. Цей підхід

застосовується ним не лише до наявних грошей, але й до всього набору фінансових і реальних активів. Кожній конкретній ситуації відповідає своя оптимальна структура портфеля активів. Грошово-кредитна і бюджетна політика, впливаючи на вибір тієї чи іншої структури портфеля активів, впливає тим самим і на реальні змінні величини економічної системи – інвестиції, заощадження, споживання. Даний аналіз отримав назву „портфельний підхід”.

В цілому ж представники неокласичного синтезу виступали за втручання держави в економіку і пропонували модель змішаної економіки. Вони виходили з того, що сучасна економічна система розвинутих країн являється змішаною і являє собою поєднання приватного сектора із суспільним. Автори синтезу підкреслювали, що такі види діяльності як охорона здоров'я, освіта, охорона навколишнього середовища і т.д. не підкоряються дії законів попиту і пропозиції. Держава повинна контролювати і інші сфери, як, наприклад, встановлення заробітної плати. Представники неокласичного синтезу вважають найбільш ефективним поєднання фіскальних і грошових методів регулювання економіки (на відміну від інших представників неокейнсіанства, які віддавали перевагу бюджетній політиці). В якості основних цілей макроекономічної політики вони висували забезпечення високого, постійно зростаючого рівня реального суспільного продукту, низький рівень безробіття, стабільні ціни, збалансовані зовнішньоекономічні зв'язки, забезпечення сприятливого платіжного балансу.

10.5. Інституціоналізм та монетаризм

Інституціоналізм

Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія отримав визнання у 80 - 90-х роках. Це проявилось у присудженні Нобелівської премії з економіки його найвидатнішим представникам Рональду Коузу (1991), Дугласу Норту і Роберту Фогелю (1993).

Основними теоретиками інституціоналізму другої половини XX ст. були Джон Кеннет Гелбрейт (1909 - 2006), Рональд Коуз (1910), Дуглас Норт (1920), Роберт Фогель (1926), Джеймс Б'юкенен (1919).

Р. Коуз увів у економічну теорію новий клас витрат, які отримали назву трансакційних або „витрат використання ринкового механізму”. Фірма зростає до тієї межі, доки економія на витратах, пов’язана із укладанням ринкових угод, не почне перекидатися збільшенням витрат, пов’язаних з використанням адміністративного механізму. Фірма буде існувати лише до тих пір, поки вона реалізує функцію координації при менших витратах, ніж це досягалось би за ринкових угод.

Сучасні економісти запропонували таку класифікацію трансакційних витрат:

- витрати пошуку інформації – витрати часу і ресурсів на отримання і обробку інформації, а також втрати від недосконалості інформації;
- витрати на ведення переговорів;
- витрати вимірювання – витрати на проміри, вимірювальну техніку, втрати від помилок і неточностей і т. п.;
- витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності – витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу і ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання „консенсусної ідеології” – у дусі дотримання неписаних правил і норм;
- витрати опортуністичної поведінки, що становлять елемент трансакційних витрат, який найбільш важко визначається.

Ще одним фундаментальним поняттям нової інституціональної теорії виступає поняття прав власності, тобто вся сукупність норм, які регулюють доступ до рідкісних ресурсів. Ці норми можуть санкціонуватися не лише державою, але і суспільством – у вигляді звичаїв, моральних установок, релігійних заповідей.

У суспільстві права власності виступають як „правила гри”, які

упорядковуюють відносини між окремими агентами. З точки зору індивіда, вони являють собою „пучки прав” на прийняття рішень з приводу того чи іншого ресурсу. Кожний такий „пучок” може розщеплюватися таким чином, що одна частина прав належить одному агенту, друга – іншому і т. д. Права власності мають поведінкове значення; одні способи дій вони стимулюють, інші – придушують (через заборони або підвищення витрат) і таким чином впливають на економічний вибір. Будь-який акт обміну є не що інше, як обмін „пучками прав власності”. Каналом, по якому вони передаються, служить контракт. Контракт фіксує, яке саме повноваження і на яких умовах підлягає передачі. Тим самим він обмежує майбутню поведінку сторін, причому ці обмеження приймаються ними добровільно. Контракт тим складніший, чим складніші втягнуті в обмін блага і чим складніша структура трансакційних витрат, які до них належать.

До основних елементів пучка прав власності відносять:

- право на виключення із доступу до ресурсу інших агентів;
- право на використання ресурсів;
- право на отримання від них доходу;
- право на передачу всіх попередніх повноважень. Чим ширший набір повноважень, закріплених за ресурсом, тим вища його вартість.

Обов’язковою умовою ефективної роботи ринку є точне визначення, або „специфікація”, прав власності. Принципова теза нової інституціональної теорії полягає в тому, що специфікація прав власності не безкоштовна. Часом вона потребує великих витрат. Тому ступінь її точності залежить від балансу вигод і витрат, які супроводжують встановлення і захист тих чи інших прав.

До загальних положень нової інституціональної теорії відносять так звану теорему Коуза, викладену в його статті „Проблема соціальних витрат” (1960).

Теорема присвячена проблемі зовнішніх ефектів (екстерналій). Так називають побічні наслідки будь-якої діяльності, що стосуються не безпосередніх її учасників, а третіх осіб.

До негативних екстерналій, наприклад, відносять дим із заводських труб,

яким вимушені дихати оточуючі, забруднення рік стічними водами і т. п. До позитивних екстерналій – приватний квітник чи газон, який милує око перехожих, установка індивідуального ліхтаря у дачному провулку і т. п.

Існування екстерналій приводить до розходження між приватними і соціальними витратами. У випадку негативних ефектів приватні витрати виявляються нижчими від соціальних, при позитивних зовнішніх ефектах – соціальні витрати нижчі від приватних.

Теоретики трансакційного підходу роблять висновки, що в економіці складається ринок організаційних форм, на якому фірми різного типу конкурують. Процвітання кращих і відмирання гірших організаційних фірм визначається в остаточному підсумку їх здатністю забезпечувати економію трансакційних витрат. Життєвість кожної із них визначається вимогами економічного середовища.

Неоінституціоналісти Дуглас Норт і Роберт Фогель (Нобелівська премія 1993 р.) на основі економічної історії та економетрики створили „кліометрію” – особливу концепцію дослідження економічних явищ на основі поєднання математичних, статистичних методів та історичної теорії. Сама назва „кліометрія” походить від гр. „кліо” – муза історії та „метріо” – вимірювати. Д. Норт у праці „За кулісами нової економічної історії” (1973) намагається по-новому пояснити процвітання і занепад народів та держав, проаналізувати проблему економічного зростання у тісному взаємозв’язку з дією так званих зовнішніх ефектів, трансакційних витрат та інституціональних норм.

Проведений Д. Нортом багатий на історичні матеріали аналіз європейського середньовіччя показує, що розвиток сучасного індустріального суспільства відбувається відповідно до законів історико-економічної теорії. До того часу, доки густота населення була невеликою, а техніка розвинута слабо, процвітало, за висновком вченого, феодальне суспільство. Але пізніше, в міру розвитку демографічних та технологічних процесів, існуючі права власності та інституції стали бар’єром на шляху подальшого прогресу цивілізації. І тоді на зміну їм прийшли інші відносини та інститути приватної власності, які

законодавчо передбачали право вільного ринку для капіталу та праці.

Дугласа Норта називають творцем нової інституціональної економіки, яка останнім часом дістала широке визнання в західній науці. Відповідаючи на запитання, чому Англії та Нідерландам в XVI - XVII ст. вдалося досягти господарського процвітання, а Іспанії – ні, дослідник основну причину вбачає в інституціональних відмінностях, що існували в цих країнах того періоду. На принципах аналізу історико-економічних явищ вчений закладає основи теорії взаємодії різних установчих структур та економіки. Організаційні форми суспільного життя, згідно з Д. Нортом, повинні утримувати на мінімальному рівні трансакційні витрати і сприяти ефективності господарства.

Д. Норт підкреслює, що найважливішим завданням для Східної Європи сьогодні є формальна передача державної власності у приватні руки. Але в цих країнах немає відповідної правової системи. Неформальні правила гри, які опосередковані через культуру кожної країни, змінити дуже важко. Якщо ж модифікувати лише формальні правила, то це може призвести до напруженості і тривалої політичної нестабільності. Що стосується України, то шлях змін тут буде тривалим і важким, а тому в найближчі десятиріччя навряд чи можна очікувати високих темпів розвитку.

Теорію економіки права неоінституціоналістів доповнює теорія суспільного вибору (public choice theory), її інколи називають „новою політичною економією”, оскільки вона вивчає політичний механізм формування макроекономічних рішень. Автором цієї теорії є Джеймс Б'юкенен (Нобелівська премія 1986 р.), який поставив під сумнів ефективність державного втручання в економіку. Послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, він зробив об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових, фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень, сформулювавши три основні передумови, на які спирається теорія суспільного вибору: методологічний індивідуалізм, концепція „економічної людини” та аналіз політики як процесу обміну.

Перша умова суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, дбаючи про свої особисті інтереси, і що немає непереборної грані між бізнесом і політикою. Теорія суспільного вибору – це теорія, яка вивчає різні способи і методи, за допомогою яких люди використовують урядові установи у своїх власних інтересах; як робиться спроба послідовно провести принципи індивідуалізму, поширивши їх на всі види діяльності, включаючи державну службу.

Другою умовою теорії суспільного вибору є концепція „економічної людини” (*homo economicus*). Людина намагається прийняти такі рішення, які максимізують значення функції корисності, її поведінка раціональна, це означає, за даною теорією, що всі – від виборців до президента – керуються у своїй діяльності насамперед економічним принципом: порівнюють граничні вигоди і граничні витрати.

Трактування політики як процесу обміну дає змогу неоінституціоналістам виявити основну різницю між економічним і політичним ринками. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця на ієрархічній градації. Проте держава – це ринок особливого роду. Його учасники мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників у вищі органи держави, депутати – приймають закони, чиновники – стежать за їх виконанням. Виборці і політики розглядаються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборчими обіцянками. Основними сферами аналізу теорії, що розглядається, є сам виборчий процес, діяльність депутатів, теорія бюрократії, політика державного регулювання.

Мюрдаль Гуннар Карл (1898 - 1987) шведський економіст, лауреат Нобелівської премії, яку отримав за дослідницьку роботу в галузі теорії грошей та економічних коливань і за глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів (1974).

Г. Мюрдаль досліджував проблеми, які пов'язані з основними тенденціями розвитку сучасного світу. Будучи представником урядової комісії,

він підкреслював небезпеку порушення збалансованості світових ринків. Г. Мюрдаль пропонував уряду Швеції ввести систему планування. Він виділяв такі категорії, як „програма” і „передбачення”. Під „програмою” він розумів передбачуваний або намічений план дій, а під „передбаченням” – прогнозування майбутніх подій. У свій час він прогнозував стабільність планової економіки і виступав за розширення торгівлі із країнами Східного блоку.

Досліджуючи основні тенденції розвитку міжнародних економічних відносин Г. Мюрдаль відмічає, що в другій половині XX ст. у світовій економіці відбулися серйозні зміни, пов’язані із розпадом колоніальної системи. У промислово розвинених країнах, на його думку, досягнутий високий ступінь національної інтеграції. Це відбулося внаслідок втручання держави в економічне життя.

Проте всесвітня економічна інтеграція відсутня. Більше того, пише автор, національна інтеграція у розвинених країнах призвела до посилення „міжнародної дезінтеграції”, основним виявленням якої є ріст економічної нерівності між індустріальними розвиненими і слаборозвиненими країнами.

На думку Г. Мюрдаля, міжнародна економічна інтеграція можлива, якщо буде створений „базис міжнародної солідарності”. Автор вважає, що міжнародні економічні зв’язки мають і можуть регулюватися засобами політики. Відсутність свідомого регулювання неминує потягне за собою подальше поглиблення дезінтеграції і, навіть, може спричинити світовий конфлікт. Концепція міжнародної економічної інтеграції Г. Мюрдаля ґрунтується на аналізі кумулятивного причинного зв’язку. Цей принцип висуває на перший план такі процеси, які розпочавшись, створюють умови для подальшого розвитку. Ідеал Г. Мюрдаля – повне об’єднання всіх народів земної кулі. Вчений сподівається, що ці ідеї втіляться у XXI столітті.

У 1968 році виходить тритомник „Азіатська драма. Дослідження про бідність народів”. Ця праця містить методологічні розділи, присвячені проблемам слаборозвинених країн і міжнародним економічним відносинам.

У ній обґрунтовано необхідність інтеграції, засобом досягнення якої має стати „підтягування” економічних потенціалів країн, що розвиваються, до рівня високорозвинених держав. Це, на його думку, дозволить згладити суперечності та стабілізувати систему світового господарства.

Згідно з його концепцією, всі біди слаборозвинених країн зумовлені, головним чином, пануванням архаїчних, застарілих інститутів і світоглядів, які прогнозують усю систему соціального, економічного і духовного життя.

У психології населення переважає покірність перед владою, низька здатність населення до колективних дій. Все це паралізує техніко-економічну модернізацію, знижує її результативність і, як наслідок, веде до збільшення розриву у рівні життя країн передових і відсталих.

Г. Мюрдаль вважав, що вирішальне значення для успішного технічного й економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних і політичних інститутів. Він намагався довести, що лише техніко-економічна модернізація і глибокі реформи у сфері контролю над ростом населення, розподілом придатних для обробітку земель, а також у галузі медицини та освіти можуть зумовити швидкий економічний розвиток країн Південної Азії і сприяти розв’язанню гострих соціальних проблем регіону.

Оцінюючи роль політичних інститутів з точки зору їх участі у цьому процесі, автор дійшов висновку, що „м’який уряд” для країн цього регіону надто слабкий, щоб перебороти те, що він називає „кумулятивними силами бідності”.

Таким чином, Г. Мюрдаль намагається на основі широкого фактичного матеріалу розробити принципи нової, як він називає, „пробної теорії” розвитку і визначення співвідношення факторів, які забезпечують ліквідацію відсталості шляхом переходу до всебічного прогресу. Г. Мюрдаль ідею свідомого „соціального контролю” над економікою, яка характерна для всього інституційно-соціологічного напрямку, переніс на планетарний рівень.

Монетаризм

Монетаризм є однією із найвпливовіших течій сучасної неокласичної течії економічної теорії, представники якої надають грошам та грошово-кредитній політиці першочергового значення.

Якщо концепція Дж. М. Кейнса сформувалась на тлі критики класичної та неокласичної теорій (так звана „кейнсіанська революція”), то монетаризм часто називають контрреволюцією, що вказує, насамперед, на його опозиційність до кейнсіанства.

Безумовним лідером монетаризму, який рішуче виступив у 60-х рр. XX століття проти теорії і практики кейнсіанського регулювання економіки, є Мілтон Фрідмен – професор Чиказького університету, представник Чиказької школи неолібералізму.

Мілтон Фрідмен (1912 - 2006) народився у бідному кварталі Нью-Йорка, у Брукліні, у сім’ї єврейських емігрантів, вихідців із Румунії (за іншими даними – родом з Карпатської України). На початку XX століття в пошуках кращого життя його батьки переїхала на постійне проживання у США.

У 21 рік він здобув у Чиказькому університеті ступінь магістра, у 34 роки – захистив докторську дисертацію з економіки у Колумбійському університеті. Працював у Національному бюро економічних досліджень, де під керівництвом майбутнього нобелівського лауреата Саймона Кузнеця досліджував структуру доходів; у державній скарбниці США та у відділі військових досліджень Колумбійського університету. В 1962 р. став професором економіки Чиказького університету, де працював до своєї офіційної відставки у 1977 р.

У жовтні 1976 р. за досягнення в галузі аналізу споживання, історії і теорії грошового обігу та демонстрацію труднощів стабілізаційної політики М. Фрідмен був удостоєний премії Альфреда Нобеля з економіки.

Саме М. Фрідмен відіграв основну роль у формуванні і утвердженні монетарної доктрини. Його теоретичний доробок став основою політики стабілізації економіки і боротьби з інфляцією у США та Англії у 80-х рр. XX століття – „рейганоміки” та „тетчеризму”. Після кейнсіанства концепція

монетаризму стала ще одним прикладом прямого впливу економічної теорії на економічну політику та економічний розвиток США та західноєвропейських країн.

Сам термін „монетаризм” вперше використав американський економіст К. Бруннер у 1968 р. для визначення загальнотеоретичного підходу, що визнає виняткову важливість грошей в економіці, вважає грошову масу і темпи її зміни головним фактором економічної кон’юнктури та вказує на пріоритет особливого типу грошово-кредитної політики – прямого регулювання темпів зростання грошової маси на противагу іншим методам впливу, насамперед, фінансальній політиці та грошово-кредитному регулюванню, орієнтованому на вплив через процентні ставки.

Теоретичною основою сучасного монетаризму виступають: кількісна теорія грошей, яка започаткована ще у 16 столітті, продовжена Дейвом Юмом та Давідом Рікардо; дослідження неокласичної школи початку ХХ століття, насамперед, рівняння обміну Ірвіна Фішера і теорія касових залишків кембріджської школи; теорія відносних цін Альфреда Маршалла, модель ринкової рівноваги Леона Вальраса.

Монетаризм розвиває й критично переосмислює також теоретичні ідеї своїх опонентів, зокрема короткостроковий варіант кривої Філіпса, кейнсіанську теорію грошей та рівноваги на товарному і грошовому ринках IS-LM.

Методологію дослідження економічних явищ і процесів, що її використовують монетаристи, можна охарактеризувати як неопозитивізм. М. Фрідмен вважає, що економічна теорія – передусім, наука позитивна, яка вивчає вплив на економічний розвиток усієї сукупності факторів і розглядає економіку такою, якою вона є насправді. Він стверджує, що критики економічної теорії, як правило, оцінювали її передумови, а не висновки. З його точки зору, цінність економічної теорії визначається не реалістичністю її передумов, а точністю її прогнозів. Результатом теорії мають стати певні постулати, висновки, передбачення, що піддаються емпіричній перевірці,

підтверджуються досвідом, є придатними для пояснення теперішнього розвитку і прогнозування майбутнього.

У своїй інтерпретації кількісної теорії грошей М. Фрідмен виходив з того, що гроші для економічних агентів є одним із видів капітальних активів, формою володіння багатством. Тому він використовує „портфельний підхід” до грошей і вважає, що попит на гроші залежить від рівня особистих доходів, рівня цін (зміни купівельної спроможності грошей), доходності інших фінансових активів (акцій і облігацій) та величини процентних ставок (які відображують витрати, пов’язані із заощадженням грошей). При цьому, на відміну від Дж. Кейнса, М. Фрідмен вважав вплив процента на грошовий попит незначним й нехтував ним.

Величина попиту на гроші є результатом оптимізації співвідношення доходності різних альтернативних форм багатства і залежить від існуючих або очікуваних відносних цін різних активів. Якщо граничні доходи на всі можливі форми активів зрівнюються, досягається оптимум. У тому випадку, коли величина граничних доходів неоднакова, економічні агенти змінюють структуру багатства шляхом збільшення частки активів, здатних принести більший дохід, або за рахунок скорочення менш прибуткових об’єктів вкладення.

Попит на гроші М. Фрідмен вважав величиною відносно сталою. Пояснював він це на основі теорії перманентного доходу. Відомо, що Дж. М. Кейнс, дослідивши взаємозв’язок споживання і доходу сформулював поняття споживчої функції та основний психологічний закон – із зростанням доходів частка заощаджень зростає, а частка споживання зменшується, що скорочує сукупний попит. За Кейнсом гранична схильність до споживання (MPC), тобто відношення приросту споживання до приросту доходу, є меншою за одиницю ($0 < MPC < 1$).

Проте, нобелівський лауреат Саймон Кузнец виявив, що у США частка заощаджень протягом минулого століття не збільшувалась. Це суперечило твердженню про те, що $MPC < 1$. Парадокс був розв’язаний теорією

перманентного доходу М. Фрідмена. Ця теорія була представлена у 1957 р. в його праці „Теорія функції споживання”.

Відправною точкою для моделі М. Фрідмена став той факт, що домашні господарства намагаються вирівняти обсяги споживання в часі, тобто їх споживання залежить не тільки від поточного доходу, але й від очікуваного доходу у майбутньому. Фрідмен виходив із того, що домашні господарства надають перевагу рівномірній (протягом життя) траєкторії споживання порівняно із нерівномірною.

У зв'язку із цим, він вводить поняття перманентного доходу – це дохід, на отримання якого споживач розраховує упродовж тривалого періоду життя, враховуючи свій вік, освіту та існуючу модель споживання.

Оскільки попит на гроші і швидкість їх обороту є величинами відносно сталими, то головна причина циклічних коливань, на думку монетаристів, полягає в різких змінах темпів приросту грошової маси. Ці різкі зміни у пропозиції грошей пов'язані із використанням кейнсіанських рецептів стимулювання або стримування сукупного попиту. Саме вони й породжують циклічні коливання.

Висновок про вирішальний вплив грошових факторів на циклічний розвиток економіки був обґрунтований М. Фрідменом та Анною Шварц (1915 - 2012) у масштабній історико-економічній праці „Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867 - 1960” (1963). Вчені довели, що прискорення або уповільнення темпів зростання грошової маси викликають із лагом (запізненням) у 12 - 18 місяців відповідні циклічні підйоми та спади в обсягах виробництва та зайнятості.

Існування лагів, тобто часових інтервалів, через які зміни в масі грошей позначаються на економічній кон'юктурі, роблять, на думку монетаристів, кейнсіанську політику „точного настроювання” та короткострокової стабілізації економіки в кращому випадку – важко здійснюваною, а в гіршому – дестабілізуючою. Тому монетаристи вважали за потрібне замінити дискреційну грошову політику (яка змінюється в залежності від фази економічного циклу)

правилом стійкого зростання грошової маси (так зване „грошове правило” монетаристів). Саме стабільний темп грошової експансії (незалежно від фази циклу), який визначається очікуваними темпами зростання реального обсягу виробництва, забезпечує, на їх думку, поступальне та безінфляційне зростання національного виробництва.

Варто підкреслити, що відповідно до традицій кількісної теорії грошей, монетаризм визнає довгострокову нейтральність грошей. Це означає, що зміна грошової маси в довгому періоді впливає виключно на номінальні змінні (на загальний рівень цін), а не на реальні обсяги виробництва. Проте, за визнанням більшості монетаристів, в короткостроковому періоді зміни у грошовій масі (M) зачіпають поряд із цінами (P) й реальні обсяги виробництва (Q). Оскільки цей зв'язок між грошовою масою і випуском продукції, на їх думку, є надто ненадійним, мінливим, то вони вважають його непридатним для цілей короткострокового регулювання.

Концепція природного рівня безробіття вперше була запропонована М. Фрідменом в його Президентському зверненні 1967 р. до Американської Економічної Асоціації. Ця робота під назвою „Роль грошової політики” (1968 р.), на думку Марка Блауга (1927), „напевно найбільш впливова робота з макроекономіки в післявоєнний період”. Варто відзначити, що теорію природного рівня безробіття незалежно від М. Фрідмена розробляв Едмунд Фелпс (1933) із Колумбійського університету.

Поняття „природного рівня безробіття” не означає, що цей рівень є незмінним, адже деякі його детермінанти мають інституційний характер (наприклад, існування профспілок), а деякі – законодавчий (закон про мінімальну заробітну плату). Природний рівень безробіття (ПРБ) можна визначити як такий, що не прискорює інфляцію. Або, як відзначає М. Блауг, „ПРБ – це такий рівень безробіття, який стримує на незмінному рівні реальну зарплату і за умови нульового приросту продуктивності праці підтримує незмінним рівень цін”.

Характеристику кривої Філіпса в коротко- та довгострокових періодах

монетаристи здійснюють на основі концепції природного рівня безробіття та теорії адаптивних очікувань.

При адаптивних очікуваннях економічні суб'єкти прогнозують майбутню інфляцію виходячи з даних про її рівень у минулому, а також того, наскільки виявились хибними їх очікування в минулому відносно теперішнього стану. Цей механізм можна описати наступною формулою:

$$P^e + 1 = P^e + v(P - P^e)$$

Інтерпретація рівняння є дуже простою. Очікування відносно інфляції в майбутньому періоді ($P^e + 1$) дорівнюють очікуванням щодо інфляції в поточному періоді (P^e), скорегованим на будь-яку похибку прогнозу, що виявилась протягом поточного періоду ($P - P^e$). Тобто, якщо інфляція в поточному періоді виявиться більшою за прогнозовану, то інфляція, на яку очікують в майбутньому, корегується в бік збільшення; якщо ж фактична інфляція виявиться меншою за прогнозовану, то очікувана в майбутньому інфляція корегується в бік зменшення.

Припустимо, що ПРБ в економічній системі дорівнює 4 %. Це означає, що за даного рівня безробіття зарплата і ціни є стійкими і усі очікують на підставі минулого досвіду, що вони залишаться стійкими й на майбутнє.

У своїй Нобелівській лекції у 1976 р. М. Фрідмен відзначив, що „стагфляція”, тобто одночасне існування безробіття і інфляції поступилась „слампфляції” – співіснуванню зростаючого безробіття і зростаючих темпів інфляції. Фрідмен припустив, що це пов'язано з тим, що інфляція в розвинених країнах не тільки посилилась, але стала ще більш непередбачуваною. На його думку, різкі коливання річного темпу інфляції вносять в кожну ринкову угоду додатковий елемент невизначеності, що знижує економічну ефективність і відхиляє криву Філіпса вправо.

Монетаризм, як одна із шкіл некласичного напрямку, виходить із того, що ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання. Єдине, що може зруйнувати цю здатність – це диспропорції між темпами зростання продукції і темпами зростання

грошової маси в обігу.

Тому зрозумілим є той факт, що монетаристи надавали безумовну перевагу грошово-кредитному, а не бюджетному регулюванню. Монетарна політика центральних банків, на думку М. Фрідмена, має орієнтуватись не на процентні ставки, а на кількість грошей в обігу. З цією метою використовуються різні інструменти: встановлення облікової ставки проценту, норм обов'язкових банківських резервів, проведення операцій на відкритому ринку. Саме останньому інструменту – операціям з купівлі-продажу державних цінних паперів – монетаристи надають перевагу.

На відміну від кейнсіанців, що обґрунтовували дискреційну політику „дешевих і дорогих грошей” для регулювання сукупного попиту, монетаристи пропонували застосовувати „грошове правило”, яке передбачає стабільне зростання грошової маси незалежно від стану господарської кон'юнктури та фази економічного циклу.

Використання бюджетної політики монетаристи вважали неефективним з кількох причин:

По-перше – податки й видатки з державного бюджету змінюють лише структуру сукупного попиту, а не його загальну величину, адже вони означають лише перекачування доходу з одного сектору економіки в інший на основі так званого „ефекту витіснення”;

По-друге – зменшення податків із одночасним нарощуванням бюджетних видатків під час проведення кейнсіанської політики стимулювання сукупного попиту породжує дефіцит бюджету. Якщо цей дефіцит покривається шляхом емісії, то в короткому періоді це породжує інфляцію, а в довгому – стагфляцію, тобто одночасне існування інфляції і безробіття. Якщо ж дефіцит бюджету покривається шляхом державних позик, то виникає „ефект витіснення” – держава витісняє з інвестиційного ринку приватний бізнес.

Тому монетаристи відстоювали політику забезпечення бюджетної рівноваги і ліквідації дефіциту державного бюджету. З цією метою вони пропонували скорочення бюджетних витрат, у тому числі за рахунок

скорочення соціальних програм і соціальних виплат. Як послідовні лібералісти, монетаристи підтримували політику дерегулювання окремих сфер господарювання, приватизації певних секторів економіки, лібералізації податкової системи.

У галузі міжнародних фінансів М. Фрідмен послідовно з 1953 р. виступав із захистом вільно плаваючих валютних курсів. Він обстоював принцип самозабезпечення валютної рівноваги за рахунок вільної гри ринкових сил.

М. Фрідмен виходив із того, що за умов ринкової економіки існує обернений зв'язок між валютними резервами та розмірами внутрішньої грошової маси, які разом утворюють усю грошову пропозицію. Врівноваження грошового обігу і платіжних балансів відбувається стихійно, через гнучкі валютні курси. Будь-яке державне втручання лише блокує дію адаптаційних механізмів ринку. Наприклад, якщо з метою ліквідації дефіциту платіжного балансу держава вдасться до девальвації національної валюти, то це призведе до зростання внутрішніх цін тобто до інфляції. Інфляція, у свою чергу, знову провокує дефіцит платіжного балансу.

Особливу увагу монетаристи приділяють механізмам передачі інфляції з однієї країни в іншу, тобто так званій „імпортованій інфляції”. Якщо темп зростання внутрішніх цін в країні А вищий, ніж у країні В, то ринок країни А перенасичується імпортом. У свою чергу в країні В збільшуються валютні резерви, зростає загальний обсяг грошової маси, тобто розгортається інфляція, привнесена ззовні. Ринковий механізм здатний, на думку монетаристів, долати подібні „зовнішні шоки”.

Теоретичні положення і рекомендації монетаристів стали основою для проведення політики стабілізації економіки і боротьби з інфляцією у США та Англії у 80-х рр. ХХ століття – так звані „Рейганоміка” і „тетчеризм”.

Практика засвідчила, що консервативні уряди США і європейських країн на початку 80-х рр., застосувавши монетаристські рекомендації, досягли певних позитивних результатів, зокрема: вдалося обмежити інфляцію, знизити бюджетні дефіцити, зміцнити національні валюти, підвищити ефективність

виробництва (зросла продуктивність праці, знизилась енерго- і матеріаломісткість продукції), полегшити перелив капіталу, що забезпечило здійснення структурної перебудови економіки.

Проте, довгострокові наслідки монетаристської політики є доволі неоднозначними – зменшення середньорічних темпів економічного зростання, збільшення рівня безробіття, зростання соціальної нерівності, скорочення соціальних виплат.

Узагальнюючи, можна відзначити такі основні постулати монетаризму:

- методологія неопозитивізму;
- внутрішня стійкість ринкової економіки, її здатність до саморегулювання;
- розвиток кількісної теорії грошей, визнання їх нейтральності щодо реальних величин у довгостроковому періоді;
- грошова теорія економічного циклу та інфляції;
- стабільність функції попиту на гроші на основі теорії перманентного доходу;
- обґрунтування вертикальної довгострокової кривої Філіпса на основі концепції природного рівня безробіття і теорії адаптивних очікувань;
- критика дискреційної кейнсіанської політики „точного настроювання” економіки і обґрунтування стабільної монетарної політики на основі „грошового правила”;
- теорія гнучких валютних курсів та „імпортованої інфляції”.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 10

1. Як позначилася Друга світова війна на розвитку економіки провідних країн світу?
2. Яке значення має науково технічний прогрес для розвитку національних господарств і світової економіки в цілому?
3. Визначте основні форми і напрями розвитку міжнародних економічних відносин.
4. Чим пояснюється відродження ідей лібералізму в економічній думці капіталістичних країн в другій половині XX ст.?
5. Чим пояснюється створення „неокласичного синтезу”?

ТЕМА 11

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО- ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

11.1. Інформаційно-технологічна революція

В середині 70-х років XX ст. почалася інформаційна революція. Матеріальною базою її є поява принципово нових засобів передавання інформації (космічні, волоконнооптичні засоби зв'язку), тобто революція у засобах зв'язку. Так, за допомогою оптичного волокна завтовшки в людську волосину впродовж однієї секунди на відстань у сотні кілометрів передається текст місткістю у кілька тисяч Біблій. Внаслідок інформаційної революції зростають інформатизація праці, інформаційна місткість галузей і виробництв, створених благ.

Цей етап розвитку НТР пов'язаний передусім з електронною автоматизацією матеріального виробництва та обігу, науково-технічної творчості. Його вихідним пунктом є мікропроцесорна революція – поява і розвиток мікропроцесорів на великих інтегральних схемах. Так, кристал площею 1 см² може за допомогою магнітних хвиль накопичувати 5 млн. біт інформації. До 70 % сучасних комп'ютерів створюється у США, 28 % – в Японії, 1 % – у Німеччині. У США створений у 2005 р. суперкомп'ютер, який виконує за секунду понад 130 трлн. операцій.

Якісне поліпшення інформаційної місткості, надійності, швидкості роботи комп'ютерних систем, їх гнучкості й автономності (без втручання людини) стало матеріальною основою для створення комп'ютерів п'ятого та шостого поколінь, спроможних „розуміти” мову людини, „читати” знімки, графіки та інші символи, що значно прискорює створення „штучного інтелекту”.

Для функціонування таких комп'ютерів необхідна велика кількість різних програм, за допомогою яких зовнішня інформація перекладається на цифрову мову. Цим видом інтелектуальної та професійної діяльності в США зайнято понад 500 тис. фахівців, що свідчить про появу і поширення нового виду професій, сприяє збільшенню відсотка осіб розумової праці.

Мікропроцесорна революція підвищила комп'ютерну грамотність робітників, зменшила їх фізичне навантаження. Зросла роль розумової праці, а отже, значно прискорився науково-технічний прогрес.

Розгортання мікропроцесорної революції, у свою чергу, стало матеріальною основою роботів третього покоління, або „інтелектуальних” роботів, які за допомогою сенсорної системи сприймають інформацію про навколишні події, обробляють її за допомогою найновіших комп'ютерів і передають у свій виконавчий механізм. Це створює матеріальну передумову для комплексної автоматизації виробництва, формування „безлюдних виробництв”, або заводів-автоматів, тобто для найвищого ступеня автоматизації, який передбачає виготовлення машин самими машинами. Завдяки цьому з'являється можливість неперервної роботи, величезного зростання продуктивності суспільної праці, швидкого освоєння нової продукції, системного контролю за якістю продукції, що виробляється. Розвиваються і поширюються ресурсо- і працеозаощаджуючі напрями науково-технічного прогресу.

Новий етап НТР, що розгорнувся, характеризується також інтенсивним розвитком біотехнології, зокрема генної та клітинної інженерії. На їх основі з'являються нові галузі промисловості, знижуються енергомісткість і матеріаломісткість у сільському господарстві, нафтовій, хімічній галузях, революціонізуються медицина, виробництво продуктів харчування тощо.

Розвиток біотехнології готує ґрунт для розгортання „біологічної”, „біотехнологічної” революції. Йдеться насамперед про те, що за допомогою генної інженерії створюватимуться нові організми з наперед заданими властивостями, змінюватимуться спадкові якості сільськогосподарських рослин

і тварин.

Каталізатором науково-технічного й економічного прогресу, нових винаходів, технологій в усіх галузях економіки є космонавтика, освоєння космічного простору. Вже нині без них неможливі супутниковий зв'язок, точна метеорологія, навігація.

У Космосі одержано досконалі кристали для напівпровідникової промисловості, біологічно активні та чисті препарати. Саме в Космосі виготовлятиметься все більше чистих і специфічних продуктів, здійснюватимуться контроль енергопостачання (за рахунок збирання сонячної енергії в Космосі та її передання на Землю), дистанційне зондування Землі з Космосу. У віддаленій перспективі в Космосі буде створено могутній промисловий потенціал. Здійснення цих проектів також неможливе без комп'ютерних систем.

Бурхливий розвиток електронної техніки зумовлює поступове перетворення всієї інформаційної діяльності, створення потужних індустріально-інформаційних комплексів як у національних, так і в міждержавних межах, а їх електронізація (революція в засобах зв'язку) є одним із найважливіших напрямів сучасного етапу НТР. До цього комплексу належать патентна справа, надання комп'ютерних послуг бізнесу, засоби масової інформації, збирання, оброблення, систематизація інформації та надання її кінцевому споживачеві, що передбачає зближення комп'ютера і споживача інформації, інтеграцію комп'ютерів; обслуговування комп'ютерів дедалі більше здійснюватиметься через штучні супутники Землі. Одною з ланок цієї системи є широка мережа інформаційних пунктів.

Виникли і розвиваються мультимедіа (англ. multi – багато, media – середовище) технології, тобто технології, які забезпечують об'єднання відео, звуку, графічних образів та інших специфічних способів подання і зберігання інформації за допомогою комп'ютерних засобів.

11.2. Світова економічна політика

Для повоєнного періоду стало характерним створення нових міжнародних інститутів і органів, які регулювали різні аспекти розвитку світової системи, поетапне формування регіональних і міжнародних блоків та угруповань. Ця тенденція зберігається і в сучасних умовах. Якщо у 1909 році діяло 37 міждержавних та 176 недержавних міжнародних організацій, то в 2005 році їх налічувалося відповідно 260 і 5472.

Перші намагання світового економічного регулювання почалися з кредитно-грошових інститутів. Це відповідало американській концепції державного регулювання і планування, яка надавала вирішального значення інституціональному впливу на економіку через сферу кредиту і грошового обігу. Ще в липні 1944 року на Бреттон-Вудській конференції (США), у роботі якої взяли участь 44 країни, було ухвалено рішення про заснування для забезпечення дієздатності нової валютної системи Міжнародного валютного фонду (МВФ), членами якого стали 12 держав та Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Конференція затвердила систему золотого валютного стандарту, закріпила за долларом роль світової конвертованої валюти, а його золотий вміст визначила в такій пропорції: 1 тройська унція дорівнює 35 дол. Долар став розрахунковою і резервною грошовою одиницею.

Члени МВФ могли скористатися його послугами для стабілізації національних валют і нормалізації ринку, але оскільки торгові баланси цих держав, за винятком США, були пасивними, то посилювалася їх залежність від США. Це проявилось вже в 1949 році, коли США на черговому засіданні МВФ змусили його членів погодитися на девальвацію своїх валют, яку провели 26 країн, що входили на той час в фонд.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку мав за мету надання його членам кредитів для потреб повоєнної відбудови, реконструкції і розвитку своїх економік. При цьому банк або надає кредити з власних резервів, або гарантії під кредит тій чи іншій приватній організації. Представники банку для вивчення

економічних умов кредитування роз'їжджають по країнах, збирають найрізноманітніші дані, які мають інтерес для МВФ.

Слід зазначити, що з часом роль МВФ і МБРР суттєво змінилась. Зміцнення банківської системи країн Європи, створення Європейського Союзу значно скоротило їх функції і вони розпочали пошук нових політичних підходів і сфер, де можна запропонувати „допомогу”. Особливо це проявилось після 1989 року, коли в масовому порядку після розвалу соціалістичної системи виникли „перехідні економіки” Східної Європи.

На підставі різноманітних критеріїв у світовому господарстві виділяється визначена кількість підсистем. Найбільш повне уявлення про групи країн у міжнародній економіці дають дані найбільших міжнародних організацій світу – ООН, МВФ і Світового банку. Оцінка їх трохи відрізняється, тому що різна кількість країн-учасниць цих організацій (ООН – 185, МВФ – 182, Світовий банк – 181 країна), а міжнародні організації спостерігають за економікою тільки своїх країн-членів.

Світовий економічний розвиток упродовж 1970-х - першої половини 1980-х років визначали дві світові кризи: 1973-1975 рр. і 1980 - 1982 рр. їх особливість – певна синхронізація циклічних коливань в економічно розвинених країнах. Ознакою динаміки економічного розвитку було зниження темпів порівняно з 1950 - 1970-ми роками. Так, середньорічні темпи зростання ВВП в економічно розвинених державах у 1971 - 1980 рр. становили 3,1 %, а в 1981 - 1990 рр. – 2,6 % (у 1961 - 1970 рр. – 5 %). Знизилися інвестиції в економіку. Скоротився обсяг торговельного обороту. Зростало безробіття.

Циклічні кризи поєднувалися зі світовими структурними, сировинними, енергетичними, валютними, кредитно-грошовими кризами. В економічній літературі виокремлюють такі події та чинники, що зумовили суттєві зміни господарської кон'юнктури:

- пришвидшення процесів інфляції з кінця 1960-х років. Зростання цін виявлялося у формі інфляції витрат. Ціни почали зростати швидшими темпами порівняно із зниженням безробіття. В економічній літературі зростання рівня

інфляції в цілому по світу отримало назву „феномен інфляційного заміщення економічної політики”;

- загострення проблем і руйнація Бреттон-Вудської системи: кризи окремих національних валют, припинення урядом США конвертованості долара, формальний перехід від системи фіксованих валютних курсів до плаваючих валютних курсів у 1973 р. Це позначилося на значній девальвації долара впродовж 1970-х років та ревальвації курсів більшості західноєвропейських країн щодо американської валюти. Коливання валютних курсів стали однією з причин утворення циклів (підйомів і спадів) в експортно-імпортних галузях економіки;

- збільшення світової валютної ліквідності, пов'язаної з американськими дефіцитами 1971 і 1972 рр., стимулювало надмірне зростання грошової маси у різних країнах. Так, у США в 1960 р. зростання грошового агрегату M_1 становило 0,5 %, із 1963 р. зростання грошового агрегату практично не опускалося нижче позначки 4 - 6 %;

- тиск на світову економічну систему першої та другої нафтових криз 1974 р. і 1979 р., що були викликані підвищенням членами ОПЕК ціни на нафту, яка забезпечувала 1/2 первинної енергії, з 2,5-3 до 10, а потім до 30 дол. за барель. Значна частина доходів перерозподілялася на користь країн – виробників нафти. За 1973 - 1975 рр. обсяги промислового виробництва всіх індустріально розвинених держав зменшилися на 5 %, а світового товарообороту – на 4 %, за 1980 - 1982 рр. відповідно на 4 і 2 %;

- серія шоків пропозиції у 1973-1975 рр.: різке зростання цін на енергоносії (нафту) зумовило зростання витрат виробництва, зниження темпів зростання продуктивності праці, інфляційні очікування;

- відбувалося одночасне збільшення і безробіття, й інфляції (до 15 % в 1974 р.), що спричинило стагфляцію – поєднання масового безробіття з високим рівнем інфляції. Так, у США в 1973 - 1975 рр. не працювало 30 % виробничих потужностей, безробіття досягло 10 %. Співіснування інфляції та безробіття стало головною макроекономічною проблемою 1970-х - початку

1980-х років;

- банківська криза 1979 р. у США зумовила загальне підвищення процентних ставок (до 6 %) і поставила на межу банкрутства багато країн, що розвиваються, які одержували приватні банківські кредити;
- формування глобальних проблем світогосподарського розвитку.

11.3. Сучасний інституціоналізм

Основні властивості сучасної інституціональної теорії такі:

- відмова від передумов оптимізації і методологічного індивідуалізму. Еволюційні інституціоналісти услід за класиками відкидають уявлення про людину як про „раціональний оптимізатор”, що діє у відриві від суспільства;
- акцент на дослідженні економічних змін. Еволюціоністи услід за Т. Вебленом і іншими класиками інституціоналізму розглядають ринкову економіку як динамічну систему;
- проведення біологічних аналогій. Якщо багато класиків і неокласики уподібнювали ринкове господарство механічній системі, то еволюціоністи трактують господарські зміни значною мірою по аналогії з біологічними (наприклад, порівнюючи сукупність форм популяції);
- врахування ролі історичного часу. У цьому плані погляди еволюційних інституціоналістів дещо схожі з поглядами посткейнсіанців, проте якщо останні більше уваги приділяють невизначеності майбутнього, то перші – безповоротності минулого, підкреслюючи у зв'язку з цим різні динамічні феномени, що є наслідком безповоротності історичного часу і що приводять до неоптимальних для економіки результатів. Подібні феномени – це прояви залежності від минулого шляху розвитку. До таких феноменів вони відносять кумулятивну причинність, а також гістерезис і блокування. Гістерезис – це залежність кінцевих результатів системи від її попередніх результатів. Блокування – неоптимальний стан системи, який є результатом

минулих подій і з якого не існує миттєвого виходу;

- використання поняття „рутини”. На думку еволюціоністів, у поведінці господарюючих суб’єктів чільне місце посідає рутина – стандартизовані правила ухвалення рішень і здійснення діяльності, вживані протягом певного періоду без коректування (хоча при певних обставинах вони можуть зазнавати незначних змін). Це поняття є базовим в еволюційній теорії фірми;

- прихильне відношення до державного втручання. Попередні властивості еволюційно-інституціонального аналізу указують на те, що економічні зміни не мають внутрішньої тенденції забезпечувати оптимальні результати. Тому, з погляду еволюціоністів, державне втручання може позитивно впливати на економіку.

Дослідники відзначають, що економічна теорія включає два взаємовиключні аспекти: перший – теорію розвитку (еволюції) економічної системи і другий – теорію її структури і функціонування. У другому аспекті економічна теорія ніколи не може стати еволюційною (як в біології генетика не замінить анатомію і фізіологію). Для системного аналізу еволюційний інституціоналізм повинен створити не тільки теорію економічної еволюції, але й теорію функціонування економічної системи.

У найбільш розгорненому вигляді програма нової французької інституціональної економічної теорії (НФІЕТ) відображена у роботах представників економіки угод, найновітнього напрямку інституціонального аналізу. Економіка угод сформувалася в окремий напрям у середині 1980-х років у Франції з представників неокласики, соціології, марксизму, теорії пост регулювання і філософії.

Специфіка нового французького інституціоналізму полягає в тому, що ринкова економіка досліджується не як окремо взятий об’єкт, а як підсистема суспільства. Останнє розглядається з погляду аналізу різних „інституціональних підсистем” („світів”), кожна з яких характеризується особливими способами координації між людьми – „угодами” – і особливими вимогами до дій людей – „нормами поведінки”. Норма – це упорядкування

певної поведінки, обов'язкове для виконання і направлене на підтримку порядку в системі взаємодій; угоди – найбільш загальні рамки взаємодії між індивідами.

У підході нових французьких інституціоналістів виділяються наступні інституціональні підсистеми.

Ринкова підсистема, що включає „ринок”, який аналізується в неокласичній теорії. Об'єктами, що функціонують в ринковій підсистемі, є добровільно обмінювані товари і послуги. Джерелом інформації про ці товари є ціни. Поведінка суб'єктів повинна бути раціональною. Координація дій здійснюється через досягнення рівноваги за допомогою функціонування цінового механізму. Виконання норм поведінки в ринковій підсистемі є необхідною умовою раціональної дії.

Індустріальна підсистема, що складається з промислових підприємств. На думку нових французьких інституціоналістів, ринок ніколи не є місцем виробництва, на відміну від підприємства. Це один з ключових пунктів їх учення. В індустріальній підсистемі об'єктом є стандартизована продукція, а основну інформацію несе не ціна, а технічні стандарти. Координація діяльності здійснюється через функціональність і узгодженість окремих елементів виробничого процесу. Таким чином, індустріальний світ – це матеріальна основа суспільного виробництва.

Традиційна підсистема, що включає персоніфіковані зв'язки і традиції, переважає в традиційних суспільствах. У цій підсистемі важливу роль відіграє розподіл на „своїх” і „чужих” і особиста репутація. Діяльність учасників даної підсистеми направлена на забезпечення і відтворення традицій. До традиційної підсистеми можна віднести не тільки відносини всередині і між домогосподарствами, але і, наприклад, мафію і інші кримінальні групи.

Цивільна підсистема, що базується на принципі підпорядкування приватних інтересів загальним. В рамках цієї підсистеми функціонують держава і її установи (поліція, суди) і багато важливих громадських організацій (наприклад, церква).

Підсистема громадської думки, в якій координація діяльності будується на основі найбільш відомих людей і подій, що привертають загальну увагу. До цієї підсистеми, наприклад, можна віднести деякі фінансові ринки, де велику роль відіграє орієнтація на середню думку.

Підсистема творчої діяльності, в якій основною нормою поведінки є прагнення до досягнення неповторного, унікального результату. До даної підсистеми відноситься така сфера суспільного життя, як мистецтво.

Екологічна підсистема, де координація дій здійснюється відповідно до природних циклів і направлена на підтримку „балансу навколишнього середовища”. Відповідно об’єктами діяльності є різні природні об’єкти.

Таким чином, раціональність і прагнення до ринкової рівноваги новими французькими інституціоналістами трактуються лише як „окремі випадки”. Кожен господарюючий суб’єкт одночасно функціонує в декількох „світах”. Наприклад, будь-яка фірма діє в „ринковому світі”, коли займається збутом своєї продукції, і в „індустріальному світі”, коли безпосередньо організує виробництво. Особливі проблеми виникають на „перетині” різних „світів” або „угод”, тобто за ситуації, коли одна і та ж взаємодія може потенційно здійснюватися на основі норм поведінки різних підсистем.

Нова французька інституціональна економіка допускає зміни в твердому ядрі неокласики:

- можливі декілька точок рівноваги, причому вони не обов’язково співпадають з точками оптимуму за Парето, а також рівноваги взагалі може не існувати;

- використовується теорія неповної раціональності Р. Саймона, що припускає, що індивід не здатний не тільки зібрати всю інформацію про ситуації на ринку, але й оптимально її обробити, а також принцип оптимізації замінюється принципом задовільності;

- ставляться під сумнів екзогенний характер переваг і їх стабільність: інститути задають рамки сприйняття інтересів, але в той же час індивіди здатні змінити інституційні рамки.

Дійсно, перша відмінність економіки угод (наприклад, від теорії суспільного вибору, тобто, від НІЕТ) полягає в поясненні природи норм на основі досліджень в галузі соціології і герменевтики як науки про інтерпретацію, а не на основі економічного імперіалізму. Друга відмінність стосується характеру досліджуваних норм. Економіка угод цікавиться не стільки юридичними нормами і що фіксуються формальним чином, скільки угодами – сукупностями неформальних норм, складових „правил гри”, за якими здійснюється взаємодія між людьми в тій або іншій сфері їх діяльності. Третя відмінність – замість тези про універсальність норм ринкової поведінки економіка угод постулювала існування безлічі форм координації, безлічі угод. Таким чином, НІЕТ і в її особі економіка угод намагається знайти компроміс між методологічним індивідуалізмом і інституційним детермінізмом.

Ближче до традиційного інституціоналізму знаходиться еволюційна економічна теорія. Новий французький інституціоналізм і нова інституціональна економічна теорія знаходяться в центрі спектру. Поряд з неокласичною теорією – неоінституціоналізм, що охоплює ті теорії, які дотримуються жорсткого ядра неокласики. О. Фавро називає їх „розширеною стандартною теорією”, а С. Уінтер використовує термін „ортодоксія робочих матеріалів” для позначення новітніх досліджень, проведених теоретиками, що працюють в рамках моделі що оптимізує поведінку.

11.4. Теорії трансформації економіки

Теорії глобальної промислової революції та індустріального суспільства

Терміни „глобальна промислова революція”, „друга промислова революція”, „індустріальне суспільство” отримали визнання після книги Пітера Друкера (1909 - 2005) „Нове суспільство: анатомія індустріального ладу” (1949).

У ній автор описав загальну картину нової „індустріальної системи”, поставивши у центр уваги промислову корпорацію, профспілки, менеджмент,

розвиток людини і суспільства.

Послідовно розвиваючи концепцію другої промислової революції, Друкер переконливо показав дійсну революційну роль масового потоково-конвеєрного виробництва („фордизм”), а також значення і соціально-економічні наслідки наукової організації праці („тейлоризм”). Стає зрозумілою принципова відмінність нового виробництва, яке розвивається не стільки за рахунок нових інвестицій, скільки в результаті нових знань про саму працю (а не про машини) і за рахунок нових спеціалістів – промислових інженерів, які застосовують ці знання. На цій основі він створює нову науку – менеджмент, теорію організації і розвитку гнучкого, швидкого, перебудовуючого, ефективного і динамічного виробничого колективу великої корпорації, в основі якої лежить не фактор виробництва, а фактор продуктивності.

Концепція промислового перевороту

Застосування потоково-конвеєрних технологій, наукової організації праці і наукового менеджменту змінили тенденції росту капіталомісткості, енергоємності та органічного складу виробництва, різко збільшили його прибутковість. Корпорації, які освоїли науковий менеджмент, завоювали довіру бірж і банків, отримали доступ до фінансових ресурсів усього світу і створили філіали свого масового виробництва у десятках країн і сотнях галузей. Друкер фактично показав виникнення нового, антимонопольного типу корпорацій (пізніше вони отримали назву „олігополій”), які швидко перекидають свої капітали із галузі в галузь, із країни в країну і ламають монополістичні бар’єри між галузями. На початку висококонкурентна, якісна і доступна населенню продукція конвеєрів змінила вигляд і побут великих міст, а потім і спосіб життя людей цілих країн.

Змінилися виробничі і соціальні відносини між людьми. Економісти, які звеличували роль нової техніки, і спеціалісти з автоматизації розглядали інтенсивну ручну працю як кинутий ресурс, який приречений на невідновлення. Науковий менеджмент зробив його „золотим ресурсом”, основою системи високих заробітних плат, динамічних ринків кінцевої продукції і високих

прибутків.

П. Друкер виробив нове розуміння технології, але не як системи працюючих машин, а як культури виробничих і соціальних зв'язків, створюваних наукою про ефективність праці. Тим самим фактично були „розведені” поняття капіталомісткості і „наукомісткого виробництва”.

Замість системи „людина-машина” у полі зору економіста опинилася економічна „оболонка” системи трудових відносин між людьми, яка ігнорувалася попередньою економічною наукою. Могутність цієї технології як фактора виробництва не принижувала, а звеличувала роль людини у виробництві. Друкер показав можливість принципово нових перспектив промислового розвитку бідних багатонаселених країн, особливо при роботі їх промисловості на світовий ринок. Його теорія пояснює, чому розвиток гігантських корпорацій переробної промисловості у 50 - 60-ті рр. „розсмоктав” масове безробіття, породив систему маркетингу і споживацького кредиту, що відкрило шлях потокам продукції галузей масового виробництва у домашнє господарство і зробило „середні верстви” найманих робітників основними власниками матеріальних багатств.

В основі цієї концепції промислового перевороту лежить презумпція стихійного розвитку масових ринків в економічно лідируючих країнах за рахунок:

- розширення зайнятості у трудомістких потоково-конвеєрних процесах галузей масового виробництва з високими заробітками працюючих;
- розширення споживацького кредиту родинам із зростаючими потребами (в автомашинах, котеджах, побутових приладах та інших товарах тривалого користування).

Теорія „суспільства достатку”

Її автором є Дж. Гелбрейт (1908 - 2006). У книзі „Суспільство достатку” (1958) він знову різко змінює оцінку діяльності великої корпорації і держави, розглядає їх через призму нових цінностей, які починають визначати дії людей. У 1958 - 1960 рр. розгорнулася широка дискусія навколо наступних

основних ідей його книги.

- великі корпорації створили достатню кількість усіх товарів, які задовольняють матеріальні потреби громадян.

- основною для корпорацій стала проблема щоденного формування відповідних потреб і масового попиту на товари.

- корпорації створили могутній рекламно-збутовий апарат, який придушує самостійність оцінок і рішень людей.

- зростання виробництва споживчих товарів став найвищою метою американського суспільства, що загрожує національній безпеці США перед лицем воєнно-космічних досягнень СРСР.

- нав'язування різних малокорисних, а то й шкідливих предметів побуту та престижного відпочинку відбувається у США на шкоду задоволенню життєво важливих потреб інтелектуального і духовного розвитку людей.

- роль організатора формування і задоволення суспільне важливих потреб має взяти на себе держава, оскільки майже всі „інвестиції у людину” проходять поза ринковою системою.

- будь-які необхідні „інвестування у людину” можуть бути легко отримані за рахунок непрямого оподаткування потоку створюваних корпораціями товарів.

- створюється „новий клас” із найманих управляючих, службовців і спеціалістів, що є головним соціальним досягненням суспільства.

- на відміну від витрат Пентагону, зазначені витрати не створюють інфляції, яка загострює соціальні проблеми.

- основним процесом, який створює цей новий клас, є „інвестиції у людину”, що, на відміну від інвестицій у матеріальний капітал, невидимі і не піддаються оцінці.

- фактично не капіталовкладення у матеріальні цінності або максимізація доходів, а саме „інвестиції у своїх дітей” стають основною метою І людини, і суспільства, що ще не усвідомлено економічною наукою.

Гелбрейт одним із перших показав могутній розвиток системи

корпоративного маркетингу (цей термін виник лише у 1961 р.), який форсує формування великих ринків для товарів масового виробництва. Корпорація не лише виробляє товари, але і нав'язує їх населенню на шкоду розвитку духовних потреб людини. Фактично розвивалась ідея, що саме монополія створює матеріальне благополуччя, нав'язуючи його за рахунок обмеженості всебічного розвитку людей, порушуючи „соціальну рівновагу”, підриваючи зайнятість і забезпечуючи існування індивідів.

Книга Гелбрейта привернула увагу суспільства до психологічних проблем розвитку світового виробництва, показуючи необхідність розвитку теорії капіталовкладень у людину й аналізу негативних наслідків інфляції та мілітаризації. Вона сприяла розумінню необхідності розвитку у суспільстві сфери послуг і використання для цього засобів держбюджету.

Але Гелбрейт зберіг презумпцію про інвестиції у фізичний капітал як про двигун виробничого прогресу, тобто застаріле уявлення про вирішальну роль нової капіталомісткої техніки.

Теорія „кібернетичної революції”

Розробив Робер Тібольд (1929). Склалася на початку 60-х років і отримала широке визнання після виходу у світ „Маніфесту троїстої революції” (1964 р.), авторами якого були американські економісти, вчені-природознавці і громадські діячі. Концепція будувалася на таких положеннях:

- великі корпорації забезпечують виробництво великої і наростаючої маси будь-яких товарів;
- основний фактор цього процесу – автоматичні лінії, які управляються кібернетикою;
- для цього необхідні великі вкладення у техніку при скороченні кількості трудомістких виробництв і найманих робітників;
- останнє означає ріст масового безробіття, злиденності і скорочення ринку паралельно з ростом маси товарів, що виробляються;
- масове безробіття і великі надлишкові потужності спричинять небувалу кризу світового масштабу і створять обстановку соціального вибуху;

- соціальні протиріччя не, а досягають крайньої межі;
- достаток, а не рідкість благ стає основною проблемою економіки й економічної науки;
- вихід полягає у перебудові всієї системи розподілу, у забезпеченні кожному громадянину гарантованого доходу незалежно від його діяльності, „право на працю” має бути замінено „правом на дохід”;
- систематичну допомогу всім родинам з доходом, який нижче прожиткового мінімуму, забезпечує держава за рахунок прямого оподаткування і переходу до великих бюджетних дефіцитів;
- інфляція долається збільшенням потоків товарів, і завдання держави – стимулювання кібернетизації, скорочення кількості працюючих і створення суспільства „повної незайнятості”;
- в період переходу до „суспільства неробства” держава має контролювати темпи кібернетизації, створювати громадські роботи, сприяти будівництву дешевого житла, перекваліфіковувати безробітних, субсидувати корпорації та ін.

Теорії кризової епохи початку комп'ютерної революції

Економічні, соціальні і політичні негаразди і потрясіння, пов'язані з комп'ютерною революцією, повністю проявилися у 1973 - 1982 роках, але відчуватися стали у США вже наприкінці 60-х років. В економічній літературі Заходу одним із перших дослідників цієї проблеми був Дж. Гелбрейт. У попередніх розділах висвітлені ідеї його теорії індустріального суспільства і конвергенції двох систем. Ці ідеї отримали розвиток у працях П. Друкера, А. Тоффлера, Д. Белла та ін.

Теорії суспільства П. Друкера

Теорія суспільства знань П. Друкера викладена у книзі „Епоха розриву поступовості” (1969). В ній Друкер підкреслює, що економічні теорії будуються на дідовській о АРУ Р презумпції економічного еквілібріуму та ідеалу його збереження. Проте суть інновацій і підприємництва полягає в тому, щоб зірвати цей еквілібріум. Його прибуток – показник успіху в цій справі, показник

прориву в майбутнє, „ціна” цього майбутнього. Це створює ситуацію безперервних і непередбачених якісних змін, ситуацію „розриву поступовості”, яка принципово не піддається плануванню на багато років уперед. Успіх країни – у відновленні приватного підприємця, в деконцентрації виробництва і „приватизації” власності, а не у її усупільненні.

Економічні теорії нехтують основною економічною подією – технологічними зрушеннями, які визначають продуктивність і землі, і праці, і капіталу, їх оптимальну комбінацію і перекомбінування у кожному окремому випадку. Технологія визначає шляхи і характер впливу інновацій на ринки факторів виробництва. Інновації і нові технології можуть знецінити будь-які заощадження та інвестиції у „застиглу” техніку, піднявши роль і ціну гнучкої „живої”, науково організованої праці.

Економічні теорії не враховують головного – центральним економічним ресурсом стало нове знання. Друкер визначає нову економіку як „економіку знань”, саму галузь, яка виробляє і розповсюджує інформацію, як „індустрію знань”, а все суспільство – як „суспільство знань”.

Друкер розробляє свою концепцію знань і їх впливу на економіку та суспільство, розкриваючи їх перетворювальний вплив на сільське господарство США (наукова агротехніка), на нагромадження „людського капіталу”, на соціальну структуру і соціальні проблеми та конфлікти. Він називає нового працівника „knowledge worker”, тобто „розробник знань” (причому кожний такий професіонал у межах своєї компетенції має бути „керівником”, що приймає рішення), але вважає його „нащадком вчорашнього найманого робітника конвеєра”, а не „вільного професіонала” ХІХ ст. Статус, функції і становище цього робітника – центральна проблема суспільства. Гарантія його зайнятості – уміння швидко перенавчатися; його створила масова 12-річна школа, але з новими завданнями вона вже не справляється.

Визначаючи суспільство як „суспільство організацій”, у яких зайнята переважна частина освічених людей, вчений показав необхідність законів, які б забезпечували їх права. Кожна організація у власних інтересах має наділяти

максимальною відповідальністю своїх членів, залучати їх до управління там, де це дозволяють їх знання. Це було основою прогнозу майбутнього розвитку децентралізації прийняття рішень і розвитку „внутрішнього підприємництва” у великих корпораціях, без чого їх діяльність стане неефективною, незважаючи на досягнення наукового менеджменту. Рецепт був майже „крамолою”, але сьогодні він – азбука ефективного управління.

Друкерівська теорія приватизації на той час була єретичною. Проте вона фактично визнавала актуальність критики Дж. Гелбрейтом „індустріальної держави”, а у 80-х роках приватизація стала лейтмотивом діяльності консервативних урядів.

У ряді країн теорія Друкера відкидалася керівництвом, оскільки її автор підкреслював, що „у світі немає суспільства, яке не мало б достатньо капіталу”. Бідність – це невміння керувати державою, чого не могли визнати державні урядовці. Проте успіху добивалися країни, які не відгороджували свою економіку від ТНК (транснаціональних корпорацій), а вкладали п’ять одиниць капіталу на кожний долар, який інвестувався ТНК у свої місцеві філіали. Тоді знаходилися ще в кілька разів більші засоби для розвитку місцевої економіки. Елегантні та модні моделі макроекономіки, не враховуючи цього, породжували заходи, які дезорганізовували розвиток економіки.

Для Друкера центром економічної діяльності у досліджуваний період все ще залишається промисловість. Більшість із елементів її нової інфраструктури була лише намічена, трансформуючий фактор (світова культура) залишився у тіні. Але, головне, не були досліджені проблема попиту як нова визначальна форма багатства нації і закономірності його розвитку через внутрішньосімейну працю. Друкеру ще не було зрозуміло, що підняття НТР на підприємницький щабель призведе до важких потрясінь в усіх сферах суспільства.

Теорія „розриву з минулим”

Автором теорії є Елвін Тоффлер (1928). Загальну картину величезних змін і потрясінь показав Тоффлер у книгах „Шок майбутнього” (1970) та „Екоспазм” (1975). Він переконливо довів, що потрясіння, які відбуваються – це

не просто „друга промислова революція” або перехід до „економіки послуг”, а невимірне більше – народження принципово нової, невидимої людям цивілізації, яка змінює основи їх буття.

Лише кілька відсотків людей на Землі – люди майбутнього, які не знають цього шоку. Ще 25 % – люди, які живуть в „індустріальному світі”, що руйнується нововведеннями. А 70 % населення Землі – це люди ще аграрної епохи. Величезне безробіття супроводжує прихід нового, і люди, які звільняються, не розуміють, що вже ніколи не відкриються ті самі заводи або офіси, а якщо відкриються, то там не буде попередньої роботи. На очах змінюються всі структури економіки і суспільні інститути, примушуючи людей безперервно перекваліфіковуватися. Цей „ефект акселерації”, який прискорює потік нових ситуацій і відносин, проходить через свідомість людей, перебудовуючи її, змінює поведінку людини, що чинить опір.

Результат зазначених праць – це розкриття прихованого змісту важких економічних і соціальних потрясінь перехідного періоду як часу абсолютно необхідного, величезного і багатогранного розвитку переважної більшості населення. Ціна безконтрольності цього розвитку – втрата багатьма людьми віри у себе, енергії і життєвих сил, розпад сімей, різкий ріст стресів, захворювань і смертності, алкоголізму, наркоманії, злочинів. „Шок майбутнього” – це очікуваний масовий катастрофічний прояв перерахованих соціальних бід і деформацій.

Цей прогноз майже не справдився у високорозвинених країнах у період кризи попередніх структур і відносин та становлення нових форм. Індивідуальний транспорт і розвинений житловий фонд полегшували територіальну, соціальну і професійну мобільність населення; наявність заощаджень і можливості кредиту, наявність кадрів організаторів нових виробництв, розвиток неформальної економіки, урядові заходи підтримки підприємництва та інші фактори становлення нового допомогли населенню подолати загрозу шоку.

Тоффлер захищає необхідність контролю суспільства за розвитком

техніки, критикує технократію корпорацій за некритичне втілення нових технологій. У самій корпорації на зміну технократії і бюрократії приходить „адхократія”, тимчасові структури спеціалістів, які керують окремими проектами. Таке відродження підприємництва всередині корпорацій підвищує їх пристосовність до нового, але ще більше загострює проблему адаптації для населення.

З іншого боку, Тоффлер сам показує зростаюче панування ризику і невизначеності, які роблять неможливими великі і довготривалі капіталовкладення у кожне робоче місце. Адже безперервний розвиток нових знань – це загибель для такого „застиглого” у металі „автоматизованого” капіталу. Він бачить, що інновації як руйнівне вторгнення майбутнього, що формує елементи цієї нової цивілізації, виникають не лише у високотехнологічній промисловості, але й у всіх сферах життєдіяльності людини. Що саме вони приводять людину у шоківий, стресовий стан, примушують самостійно вирішувати проблеми, які раніше ніколи не виникали.

Так, то була спільна проблема для багатьох країн. А. Тоффлер об’єднав у єдину „картину” зроблений багатьма вченими аналіз різних найновіших явищ, які підривали основи попереднього виробництва і суспільства. Проте при цьому на перший план виступили негативні наслідки розвитку НТР, а не негативні фактори, які уповільнюють її – відстаючі структури і відносини. Відповідно, виникло загальне стратегічне завдання – гальмування НТР („моніторинг нововведень”), замість її всебічної підтримки.

Теорія індустріально-технократичного суспільства

Її автором був Деніел Белл (1919 - 2011). Ця теорія була викладена у книзі „Прихід постіндустріального суспільства” (1973). Основна проблема індустріального суспільства – підпорядкування економічних функцій політичному порядку; центральний факт – незалежність економічного порядку від політики поступово зникає, контроль суспільства вже не стільки економічний, скільки політичний. Друга не менш важлива зміна – втрата приватною власністю соціальної ролі визначення функцій людей. Функція стає

незалежною. Майбутнє постіндустріальне суспільство характеризують такі ознаки:

- прихід індустрії на місце промисловості;
- панування переважно професійної і технічної праці, працівників якої Белл називає ієрархічно побудованим класом;
- фундаментальні теоретичні знання (як джерело нововведень і заходів і соціальної політики);
- контроль над новою технологією і доступ до неї;
- застосування інтелектуальної технології прийняття рішень.

Стратегічну роль відіграють наука та еліта вчених. Розвиток науки потребує вкладення значних коштів, нагромаджених державою і корпораціями. Харизматична місія вчених – використовуючи ці засоби, не допустити підпорядкування досліджень інтересам політики або ринку.

Перехід до післякапіталістичного суспільства породжує нові уявлення про феномен рідкості, подолання котрого потребує великих витрат, по-перше, на інформацію, важливість якої настільки велика, що Белл вводить термін „інформаційне суспільство”; по-друге, на координацію діяльності і багатьох людей і організацій, включаючи планування і регулювання. Суспільство майбутнього – „суспільство, що планує” (при зростаючій регулюючій ролі держави); час стає найбільш цінним, „рідкісним” ресурсом.

Белл відмічає два напрями трансформації суспільства, які стикаються.

Наукові відкриття породжують нову техніку і необхідні для її втілення величезні корпорації. У результаті перебудовується економіка, її структура, а також структура професійна і соціальна, суспільні інститути, В змінюються риси суспільства. У цій економічній детермінації вирішальна сила – це еліта вчених і технократи корпорацій. Вирішальний принцип – капіталістична, технократична раціональність і ефективність.

Зростаюче масове споживання найрізноманітніших матеріальних благ породжує прагнення до насолоди й особистої самоцінності, соліпсизм і принципово „анти буржуазний” підхід до світу, суспільства і свого становища в

ньому. Окремі вчені лише у цих переконаннях (які втілились у молодіжній контркультурі) вбачають джерело трансформації суспільства. Модернізм суспільної свідомості, ворожий принципам раціональності та ефективності, і виникнення нового класу трансформують суспільство у протилежному напрямі, формують іншу детермінацію.

Тому процес трансформації суспільства – це наростання конфлікту між соціальною структурою і новою культурою суспільства, яка формується. Белл намагається показати суперечності в кожному із цих процесів і вважає їх загальним фундаментальним недоліком заперечення найвищих духовних цінностей, „звільнення” від обов’язку перед законами моралі. Ця лінія критики стала основою для подальших об’єднань неоконсервативних течій на ґрунті підприємницьких ідеалів.

Носіями нових ідеалів стає „меритократія” (влада осіб, які мають найбільші заслуги перед суспільством), яка приходить на зміну технократам. Основою для статусу є вже не власність і не місце в корпоративній ієрархії, а сам інтелект, вимірюваний інтелектуальним коефіцієнтом (IQ), талант переробляти інформацію і вирішувати складні інтелектуальні завдання.

Виникає „комунальне суспільство”, яке водночас із трансформацією моральних цінностей перебудовує механізм управління суспільством. Інтереси величезних корпорацій, пише Белл, зіштовхуються з інтересами не лише американського суспільства. Близько 40 % їх доходів створюється за рахунок операцій у зарубіжних країнах, і ріст у результаті цього ВВП примусить соціальну державу перерозподілити цю частину прибутку на користь працюючих. Але чи погодиться у майбутньому світ утримувати цю державу як рантьє? На цій основі Белл передбачає майбутнє не як боротьбу класів, а боротьбу націй. Потрясіння 1973 - 1982 років дійсно майже підвели світ до такої ситуації, коли стало необхідним усвідомлення загальної долі, загальної кризи розвинених країн і країн, що розвиваються.

Теорія „суспільства найманих власників”

Ця теорія була викладена П. Друкером у книзі „Управління у бурхливий

час” (1980), систематизувала причини „турбулентних часів”, які настали після чвертьвікового спокійного післявоєнного розвитку:

- основним власником акціонерного капіталу у США є пенсійний фонд, який належить робітникам. Індивідуально ці люди у середньому не багаті, але колективно вони вже стали господарями;

- від 80 до 95 % національного продукту економічно розвинених країн виплачується у формі зарплати, утримань і пенсій, зароблених працею за наймом;

- фактично виникло право власності робітника на його робоче місце. У Японії робітник має право на довічне збереження за собою робочого місця. У Західній Європі це на ділі забезпечується зобов’язанням виплати значної компенсації тим, хто звільняється. Навіть у випадку банкрутства фірми це зобов’язання виконують беззастережно;

- у випадку безробіття дохід робітника гарантується протягом майже двох років;

- виплати непрацездатним перевищують зарплату робітника, що працює фізично; лише дохід родини з двома робітниками істотно перевищує їх. Загальні для всіх цих виплат податки позбавляють підприємця зацікавленості і гальмують ріст інвестицій. Виникає новий середній клас власників;

- „центром ваги” нового середнього класу стала зростаюча маса технічно і професійно освічених людей, які зайняли місця спеціалістів і управлінців;

- господарем підприємства тепер є не відповідальний менеджер (або „єдина техноструктура”), а „двоголова гідра” – симбіоз менеджменту і груп професіоналів. Менеджеру доводиться політиканствувати, приймати половинчасті і неефективні рішення, які більш-менш задовольняють усіх;

- разом з тим, ті, що працюють за наймом, не усвідомили свого становища власників, їх власність не дає їм влади;

- знання спеціаліста не дають йому дійсної відповідальності через централізацію прийняття рішень;

- державні рішення стають все більш демагогічними, безвідповідальними

та інфляційними.

Кожна із цих рис по-своєму блокує оптимальні рішення, інновації, підприємницький ризик і динаміку продуктивності у період наростаючої потужності та влади інтегрованого і транснаціонального ринку. Політичний процес у кожній економічно розвиненій країні розвивається від інтеграційного типу до конфронтаційного.

Джерела потрясінь у тому, що чвертьвікову епоху технологічної спадковості, коли майбутнє легко „прораховувалось” рутинними методами, змінила епоха технологічної непрогнозованості, тобто епоха переходу до інтелектуальних технологій. Друкер ще не використовує цей термін, але фактично показує застосування таких технологій для інноваційної оптимізації важливих рішень.

Теорія інновацій економіки і підприємницького суспільства

Теорія, викладена Друкером у працях „Інновація і підприємництво” (1985) та „Посткапіталістичне суспільство” (1993), концептуалізувала ситуацію, яка склалася у США після того, як були пережиті основні економічні і політичні потрясіння, спричинені комп’ютерною революцією, і утвердились основи панування нового технологічного способу виробництва.

Інноваційна економіка 90-х років принципово відрізняється від економіки виробництва 60 - 70-х років тим, що її основною рисою стала розробка ідей, які руйнують попередні рішення, товари, послуги і виробництво:

- основною продукцією і основною „начинкою” усіх товарів і послуг стали нові рішення. Сам ріст економіки став безпосереднім результатом безперервних інноваційних змін і потрясінь;

- провідну роль в економіці стали відігравати мільйони малих і середніх підприємств, очолюваних підприємцями, які діють на свій страх і ризик. Ця „підприємницька економіка” створила у США з 1965 по 1985 р. близько 40 млн. робочих місць, в той час як промислові корпорації-гіганти скорочували чисельність зайнятих;

- зазначена економіка ще не склалась в інших країнах, тому Західна

Європа, яка мала у 1970 р. на 20 млн. більше робочих місць, ніж США, у 1985 р. мала їх уже на 10 млн. менше. Підприємницька економіка ще не склалась і в Японії;

- динаміка економіки і суспільства визначається не стільки наукою і вченими, скільки мільйонами людей, які самостійно приймають часто інтуїтивні, творчі рішення;

- метою діяльності корпорацій знову стала максимізація доходу акціонерів. І нова технологія, яка забезпечує досягнення цієї мети, – це не відкриття або інновації, а інший менеджмент, з іншими принципами та іншою практикою;

- багато мільйонів інноваційних виробництв характеризує не капіталомістка „середня” і, навіть, „низька” („проста”) технологія, тобто відносно невеликі капіталовкладення на кожне робоче місце. Друкер перестає нарікати на вкрай низьку норму нагромадження капіталу в США. Якщо є знання, капітал легко знаходиться. Він важливий, він вторинний;

- галузі „високих технологій”, які потребують величезних капіталовкладень, створили у США 5 - 6 млн. робочих місць, але не змогли покрити навіть витрати зайнятості у старих промислових галузях. Саме їх існування подібне до існування гірських піків: воно можливе лише тому, що під ними – „земля” інноваційної економіки;

- поряд з трьома попередніми секторами економіки виник і випереджає інших четвертий сектор: галузь безприбуткових громадських підприємств, в якій у 1990 р. працювало 90 млн. американців (по 3 год. на тиждень), а у 2000 - 2010 рр. прогнозувався – 120 млн. (по 5 год. на тиждень);

- знання були основним, провідним фактором продуктивності і в масовому виробництві. Але тепер, коли вони стають і основним предметом, і основним продуктом праці, відбувається реорганізація галузей навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки країни навколо сфери виробництва інформації;

- інтелектуалізація праці – основний напрям її розвитку, а витрати на

виробництво і поширення знань – основна форма інвестицій. Завдання нової науки – сприяти інноваціям, тобто системному організованому застосуванню знань у виробництві самих знань, роблячи їх продуктивнішими (чого не може зробити держава або ринок). Це і є „нова технологія”. Друкер концептуалізує процеси застосування інтелектуальної технології;

- основна форма власності – це інтелектуальна власність, яка структурує суспільство і визначає його розвиток;

- метою оподаткування має стати сприяння всьому, що необхідне для довгострокових інвестицій, а основною рисою податків, важливою для всієї інноваційної економіки, – їх точна передбачуваність;

- мілітаризм і військові витрати – небезпечна загроза основам економіки знань;

- вирішальну роль у „прориві” американської молоді до знань та інтелектуальної власності відіграло рішення конгресу, яке надало ветеранам другої світової війни право на субсидії для отримання вищої освіти;

- для розкриття найважливіших економічних процесів крім мікро- і макроекономіки необхідна метаекономіка, яка враховувала б вплив таких потужних „неекономічних” факторів, як демографія, освіта, нові технології, екологія, тип психології людей, рівень культури та ін.

Теорія „третьої хвилі” і „зрушення влади”

Вона розроблялася А. Тоффлером у 90-х роках, коли електронна технологія вже утвердилась у вигляді персональних комп’ютерів і величезних інформаційних мереж. У працях цих років А. Тоффлер повністю змінює свій підхід, підкреслюючи позитивні результати розвитку НТР. Центральною частиною книги „Третя хвиля” (1980) став аналіз процесу одночасного розвитку людини як виробника, як споживача у результаті розвитку інтелектуальних технологій і можливостей територіальної деконцентрації масової інтелектуальної праці, розвитку домашньої праці спеціалістів, об’єднаних у колективи системами електронного зв’язку (теорія „електронного котеджу”). Змінюються всі шість „цивілізаційних принципів”:

- індивідуалізація і дестандартизація змінюють характер виробництва, збуту, споживання, ідей і переконань, типів поведінки, форми родини тощо;
- децентралізація змінює характер менеджменту, політичного життя і соціальних відносин;
- відродження дрібного бізнесу перебудовує всі уявлення людей про прекрасне і достойне;
- індивідуалізація умов праці надає свободу творчості робітнику і споживачу;
- територіальна розосередженість;
- різноманітність організаційних форм діяльності людини (у тому числі і форм родини) створюють принципово нове середовище виробничої діяльності і соціального життя людей.

Причини усіх цих змін кореняться у принципово новому типі технології (яка відповідає соціальним і екологічним критеріям), у величезному прискоренні темпу змін, у високому рівні інноваційності й у пануванні вищої якості. Все вірно, але це був уже другий у ХХ ст. переворот „цивілізаційних принципів”. Перший „начорно” завершився у США до 1947 р., коли основним показником багатства нації став масовий і культурний попит домашніх господарств і безповоротно пішло в минуле панування „індустрії димних труб”.

Тоффлер робить висновок, що попередню економічну детермінацію діяльності людей змінює орієнтація на новий рівень потреб – забезпечення фізичного і духовного комфорту, тобто детермінація соціальна. Проте у 1970 р. і, навіть, у 1980 р. матеріальне виробництво він вважав основною галуззю створення багатства. Економіка майбутнього – це „пост-сервісна економіка”, експериментальне виробництво, а її основні галузі – виробництво електронної техніки, космічні програми, використання глибин океанів, біоіндустрія. Майбутнє – це суперіндустріалізація, тобто продукт величезних капіталів і „адаптованих” ТНК. У 1990 р. це уявлення коригується таким чином:

- основне багатство втрачає матеріальну форму. По мірі розвитку сервісної та інформаційної економіки знання – це вже „символічний капітал”,

невичерпний і загальнодоступний;

- основний метод створення багатства – „суперсимволічна система”, що ґрунтується на застосуванні інтелекту та інформаційних технологій. На зміну владі капіталу прийшла влада знань;

- інформаційні технології дозволяють здешевіти продукцію гнучкого дрібносерійного виробництва (яке йде на зміну масового), але потребують значних дослідницьких робіт і висококваліфікованих кадрів;

- втілення знань у виробничих процесах – це галузь наростаючих зіткнень між корпораціями-гігантами, але успіх останніх залежить від розвитку ініціативи, надання простору для самостійних рішень дрібних децентралізованих колективів, від розвитку „підприємницької економіки” всередині корпорацій, які пристосувалися;

- засобом обміну стають не металеві або паперові гроші, а гроші електронні, тобто інформація, закладена у кредитних картках. Кредит, який надають приватні компанії, підриває владу банків;

- новий тип робітника – це ініціативна людина творчої праці, знання якої дають йому змогу приймати рішення. Його споживання органічно пов’язане з інтелектуальними, виробничими інтересами. Це – активне споживання, яке перетворює вільний час у працю саморозвитку в домашніх господарствах;

- чисельність пролетаріату різко скорочується. Люди поступово оволодівають знаннями і за умови безперервної підготовки стають „когнітаріатом” („золоті комірці”). Конторські і торгові службовці – це робітники рутинної праці, яка принижує і отуплює („білі комірці”), тобто – продукт індустріалізму, який ще зберігається;

- успіх на ринку диференційованих і демасифіційованих товарів і послуг, необхідних новому споживачеві, викликає жорстку боротьбу за контроль над інформацією і діючими стандартами;

- нова економічна система розвивається і на локальному рівні домашніх господарств, і на глобальному рівні світового ринку. Виникає глобальний виробничий процес створення суспільного багатства, який зустрічає

нерозуміння і жорсткий опір націоналістів, що захищають старі форми виробництва. Це зіткнення буде загострюватися.

Теорія мегатенденцій

Вона викладена авторами Джоном Нейсбітом (1929) та Патрісією Абурден (1954) у 1990 р., звернула на себе увагу систематизацією тенденцій розвитку інформаційного суспільства у 1990 - 2000 рр. Разом з тим, виявилась і помилковість окремих прогнозів, зумовлених уявленнями про „безхмарний” розвиток якісно нових технологій, економічних, соціальних і політичних відносин.

Передбачувана авторами мегатенденція глобального економічного буму у 90-ті роки зіткнулася з серйозними економічними труднощами у Західній Європі і в Японії. Перехід до інформаційних технологій став для них менш болісним, ніж для США у 70 - 80-ті роки, проте ціна переходу до ринку у Східній Європі виявилася вищою. Економіка дійсно стала більш важливою, ніж ідеологія, а дефіцит сировини і ресурсів не проявився. Але процес глобальної інформатизації більшість країн лише зачепив.

Мегатенденція розвитку нового гібрида, отриманого від „схрещування” соціалізму з ринковою економікою, поки що реалізувалася не стільки у Східній Європі (де перехідний період до ринку виявився важким початком процесів НТР), скільки у Китаї. Тут соціалізм дійсно радикально трансформувався перед лицем реальної загрози загибелі. Проте замість заміни пріоритету держави пріоритетом індивіда і переходу до інформаційного суспільства, тут відбувається лише перший етап НТР – становлення масового потоково-конвеєрного виробництва. В економічно лідируючих країнах умови життя трудящих поліпшувалися водночас з процесом приватизації.

Мегатенденція відродження мистецтв і переоцінка змісту життя у цих умовах розвивалася зовсім не так благополучно, хоч роль вільного часу у житті людей зростає істотно.

Космополітизація сфери споживання і стилю життя тривала, проте зміцнилась і зустрічна тенденція – посилення національних рис міжнародного

міста. Посилився опір національних культур процесу космополітизації.

Мегатенденція приватизації дійсно охопила економіку майже 100 країн, викликаючи колапс ідей кейнсіанства і кооперативізації. Але „панування загального добробуту” виявилось більш стійким, ніж передбачали автори.

Докорінні зміни геополітичної ситуації на користь Далекосхідної Азії відбувалися, незважаючи на „збій” економіки Японії. Проте в основі цього процесу лежали не стільки капіталовкладення у людські ресурси, скільки промисловий розвиток на базі потоково-конвеєрних технологій.

Мегатенденція залучення жінок в економічне і політичне життя тривала. Але вона підживлювалася не лише процесом подолання малоосвіченості, бідності і нужденності. Ще більшу роль відігравало наростання незадоволених потреб родини і розуміння дискримінаційного характеру відносин.

Прихід біології як провідної галузі знань на зміну фізиці. Ця ідея, незважаючи на ряд проривів у біології, для розуміння великомасштабних процесів розвитку виробництва і суспільства виявилась у 90-х роках таким самим „інформаційним бумом”, яким була теорія автоматизації у 50 - 60-ті роки. Соціальні та етичні наслідки біологізації стануть актуальними для маси людей у третьому тисячолітті.

Підйом нетрадиційних релігійно-політичних течій (і зниження авторитету традиційних конфесій, особливо протестантизму) поки що важко оцінити. Проте ряд скандалів, спровокованих поведінкою проповідників „нових релігій”, і ріст моральних стандартів населення у зв’язку з розвитком родини створили могутню „противагу” цій тенденції.

Тріумф індивідуальності та особистої відповідальності над тоталітаризмом і цінностями колективізму дійсно проявився у багатьох сферах життєдіяльності людей і у багатьох регіонах. Економіка, соціальне життя, мораль і політика відчули масове вторгнення „нової індивідуальності”, роль спілок, створених на основі добровільного об’єднання індивідів. Це дійсно вірно передбачена авторами кардинальна риса інформаційного суспільства, що виникає.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 11

1. Назвіть основні тенденції розвитку світового господарства у другій половині XX ст.?
2. Охарактеризуйте основні форми розвитку міжнародних економічних відносин у другій половині XX ст.?
3. В чому полягають основні положення теорій сучасного інституціоналізму?
4. Чим пояснюється виникнення „теорій трансформації економіки”?
5. Як інформаційна революція вплинула на формування та розвиток суспільно-економічних теорій?

ТЕМА 12

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

12.1. Відбудова господарства України після Другої світової війни

Відбудова зруйнованого господарства відбувалася в надзвичайно складних умовах. За роки війни змінилася структура економіки. Відбудова промисловості здійснювалася однобоко. Як і раніше, випереджуючими темпами розвивалися галузі важкої промисловості, хронічно відставала харчова й легка промисловість.

До травня 1945 р. було відбудовано й введено в дію майже 3 тис. великих промислових підприємств України, що становило майже третину довоєнних виробничих потужностей.

Особливо складним у повоєнний період було становище в сільському господарстві. Хронічно не вистачало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, робочих рук. Колгоспник був відчужений від засобів виробництва, від розподілу створеного ним продукту. Оплата праці була символічною, існували селяни в основному за рахунок обробітку присадибних ділянок. Селяни також не забезпечувалося пенсіями. Майже всі колгоспники не мали паспортів і без особливого дозволу не могли залишити села. Катастрофічний стан сільського господарства України довершила посуха, що знищила врожай у південних областях республіки. Почався голод 1946 - 1947 рр., який охопив Одеську, Ізмаїльську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську області. А в цей час експорт зернових із СРСР тільки в 1946 р. становив 1,7 млн. т. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно – в кредит. Становище було жахливим, уряд змушений був надати, хоч і мізерну, допомогу голодуючим.

Після голоду розпочалося повільне піднесення сільського господарства. З

метою боротьби проти порушення Статуту сільськогосподарської артілі в 1946р. почали обмежувати присадибні індивідуальні господарства. Введені були грошові й натуральні податки, що призвели до знищення особистої худоби, вирубування садів. У 1947р. Перший секретар ЦК КПУ М. Хрущов розпочав в Україні гучний проект, що передбачав об'єднання колгоспів у так звані „агромасти”. Але цей проект викликав незадоволення селянства і уряд змушений був відмовитись від нього. У цілому ж до початку 50-х років ХХ ст. сільське господарство залишалося збитковим.

У грудні 1947 р. з метою зміцнення фінансів було здійснено грошову реформу, яка ще більше погіршила становище простого населення. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші обмінювали на нові у співвідношенні 10:1. Вклади в ощадних касах розміром до 3000 крб. переоцінювались карбованець за карбованець, від 3000 до 10000 крб. – з розрахунку 3:2, а понад 10000 – зменшувалися наполовину. Кошти колгоспів і кооперативних організацій обмінювалися як 5:4, тобто вилучалось 20 % їхніх грошових нагромаджень. Оскільки ці заходи призвели до збільшення дотацій промисловості, то в 1949 р. були підвищені оптові ціни на засоби виробництва та тарифи вантажоперевезень. 31 березня 1950 р. був підвищений курс карбованця щодо іноземних валют, переведено його на власну золоту базу.

Значні зміни в перші повоєнні роки сталися в західних областях України. Тут розпочалася форсована ліквідація приватної власності, примусове залучення селян до колгоспів, поспішна індустріалізація. Розширювалися старі виробництва: видобуток нафти, природного газу. Створювалися нові галузі промисловості: хімічна, виробництво автобусів, радіоапаратури.

Післявоєнна відбудова народного господарства здійснювалася шляхом командно-адміністративних методів управління. Поряд із вагомими успіхами в промисловості, сільське господарство значно відставало. Характерною рисою повоєнної відбудови було й те, що економічний розвиток відбувався переважно на екстенсивній основі.

12.2. Економічні реформи періоду „відлиги”

У 50-х - 60-х роках основні напрямки економічної політики в Україні залишалися практично незмінними. Але після смерті Й. Сталіна були здійснені спроби переглянути деякі аспекти економічної політики, не зачіпаючи при цьому основ тоталітарного суспільства.

Значну увагу було приділено реорганізації управління промисловістю. Щоб зменшити витрати централізованого виробництва, з 1953 р. почалося скорочення кількості всесоюзних міністерств і передача частини економічної влади республіканському керівництву. В 1957 р. М. Хрущов замість старої міністерсько-вертикальної системи ввів нову територіально-горизонтальну систему управління, засновану на радах народного господарства (раднаргоспи). При цьому Держплан зберігався. Він продовжував здійснювати загальне керівництво, планування та координацію у всесоюзному масштабі. Реформі не підлягали військова промисловість і енергетика. Кінцевим результатом мало бути створення більш ефективної системи державного управління економікою, яка забезпечить швидке господарське зростання.

І дійсно, організація раднаргоспів мала певний ефект. Внаслідок ліквідації окремих міністерств значно був скорочений адміністративно-управлінський апарат. Були закриті сотні дрібних підприємств, які дублювали одне одного. Вивільнені виробничі площі були задіяні для виготовлення нових видів продукції.

Прискорився процес технічної реконструкції багатьох підприємств. Зменшилась кількість зустрічних перевезень вантажів. На території України було створено 11 раднаргоспів. Майже вся промисловість (90 % підприємств) була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, внаслідок чого зростає самостійність українських органів управління. Тисячі підприємств, позбувшись опіки центру, запрацювали на повну потужність. Почалось виробництво багатьох типів нових машин, агрегатів, приладів. Внутрішній ринок наповнювався телевізорами, радіоприймачами, пральними й швейними машинами, пирососами,

холодильниками, велосипедами та іншими товарами вітчизняного виробництва, яких раніше не вистачало. Темпи приросту промислової продукції майже вдвічі перевищували ці ж самі показники за період 1965 - 1985 рр.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Не ставилося питання щодо повного зламу командно-адміністративної системи, скасування централізації. В той час як промислово розвинуті країни світу розгортали ресурсозберігаючі технології, Радянський Союз „переганяв” їх за видобутком сировини.

Поряд з експериментами в промисловості, йшло реформування сільського господарства. На вересневому 1953 р. Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов добився для колгоспів підвищення в 2 - 5 разів закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно, масло; списання боргів; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції; зниження податків.

Забезпечувати харчами мали тільки колгоспи й радгоспи. Індивідуальне присадибне господарство планували різко скоротити і незабаром повністю ліквідувати. Видавали абсурдні закони, що забороняли мати в приватному господарстві більше однієї корови. У цілому негативні наслідки мала й ліквідація М. Хрущовим МТС та передача їхньої техніки колгоспам. Великої шкоди господарству України було завдано створенням Канівського і Київського водосховищ, які „забрали” сотні тисяч гектарів родючих земель, зіпсували водний басейн Дніпра.

12.3. Застійні явища в господарстві та економіці

В жовтні 1964 р. в СРСР до влади прийшло нове керівництво, яке очолив Л. Брежнєв. Прагнучи задекларувати свою нібито реформаторську сутність, воно почало з економічної реформи, яку часто називають „Косигінською реформою”.

Вона повинна була забезпечити подолання таких негативних явищ

економіки, як збільшення потреби в капіталовкладеннях незавершеного будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства.

Для досягнення такої мети передбачалося: скоротити планові показники, створити на підприємствах фонди матеріального стимулювання; кредитувати промислове будівництво, а не надавати дотації; ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління; підвищити закупівельні ціни на сільгосппродукцію; перерозподілити частку національного прибутку на користь аграрного сектора.

Перші кроки реформи дали позитивні результати, але вже на початку 70-х років темпи реформи почали знижуватись. Причиною було те, що на практиці госпрозрахункові ціни були майже не підконтрольні державі, внаслідок чого порушувалися пропорції, керованість і збалансованість, спотворювалося уявлення про пріоритети і перспективи розвитку, відбувалося нарощування товарного дефіциту і ускладнень на споживчому ринку. Реформа 1965 р. віддала госпрозрахунковим цінам повну владу над планом. Після того народне господарство залишалося плановим лише номінально. Через госпрозрахунок підприємств почався розвал легкої і харчової промисловості. Катастрофічних розмірів набув потік низькосортного „валу” продуктів харчування, одягу, взуття, практично усього асортименту продукції повсякденного попиту. Частина прибутку збільшувалася не за рахунок росту ефективності виробництва і ресурсозберігання, а, як з'ясувалося, шляхом прихованого підвищення цін на товари, що випускаються.

Керівництво СРСР поступово відмовилося від будь-яких реформ. Наступили роки застою.

До середини 70-х років XX ст. радянська економіка повністю втратила притаманний для 50 - 60-х років динамізм, розвиваючись екстенсивними методами. Українська економіка перетворилась на інтегральну частину „загальносоюзного народногосподарського комплексу”, стала заручником економічної стратегії центру. В Україні розміщувалися виробництва з

незавершеним циклом, що робило республіку залежною від інших регіонів СРСР.

Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки – видобуток вугілля, металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів – швидко занепали через брак нових технологій, ставали нерентабельними.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси (ВПК). В середині 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекоси в структурі економіки обумовили її деформований, нераціональний характер.

Протягом 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, що перетворилося на якісний занепад на початку 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації праці, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо, розвиток промисловості відбувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів, наслідком чого повинні були стати сировинна і екологічна кризи. Це давало короточасний ефект, а фондівдача падала, якість продукції не відповідала тогочасним вимогам. Поглибилися диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Аналогічною була ситуація і в сільському господарстві, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично була зведена до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки; хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація – призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу.

Відповідно до цього змінювався і добробут народу. Якщо наприкінці 60-х – на початку 70-х років спостерігалось певне зростання життєвого рівня людей,

то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне зростання середньої заробітної плати. Яскравим свідченням цього стало величезне нагромадження заощаджень громадян на рахунках в ощадних касах, які наприкінці 70-х років ХХ ст. становили 32 млрд. крб. Неможливість реалізації доходів через дефіцити на споживчі товари вела до зростання інфляції, спекуляції, розвитку тіньової економіки, формування мафіозних угруповань.

Отже, криза, що охопила економіку, була результатом тогочасних методів господарювання. Економічна система, заснована на суцільному одержавленні засобів виробництва, надцентралізації, силі наказу та інструкції зверху, не могла забезпечити зацікавленості людей у наслідках своєї праці.

12.4. Спроби реформування в другій половині 80-х років

Друга половина 80-х років характеризується кризою усіх сфер життя СРСР. Разючого удару і без того критичному станові завдали падіння цін на нафту і природний газ на світовому ринку. Значних збитків зазнала радянська економіка і внаслідок відмови провідних країн світу від участі в Московській олімпіаді 1980 року.

На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М. Горбачов оголосив про потребу докорінних змін у галузі економіки й політики, соціальному й духовному житті. Почався період, що увійшов в історію під назвою „перебудови”. Висунута програма перетворень в економіці передбачала „прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму, активізації людського фактора. Реформатори прагнули поєднати ринок із централізованим плануванням. Тому спроби добитися економічного зростання через розширення прав підприємств, активізацію приватної ініціативи не мали успіху. Наслідком цього були: подальше падіння виробництва, продуктивності

праці, зубожіння найширших верств населення. Утвердження в держсекторі бартерної економіки, в підприємницькому секторі головним стало не виробництво, а продаж товарів. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній і зовнішній борг. Значною перешкодою на шляху реформування економіки України був її структурний дисбаланс.

Зокрема, питома вага важкої промисловості становила більше 60 %. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. 95 % продукції виробляли підприємства союзного підпорядкування. Залежність України від центру була закріплена в союзному фінансовому законодавстві. Закладений у ньому принцип передбачав вилучення до союзного бюджету основної маси доходів республіки та наступний її перерозподіл без зв'язку з вилученою сумою, результатами виробничої діяльності та розмірами споживання.

Вже до кінця 80-х років стало зрозумілим, що країна занурюється в глибоку соціально-економічну кризу. З 1989 р. скорочувалося сільськогосподарське і промислове виробництво. До кінця 1990 р. за обсягом випуску цілого ряду видів промислової продукції СРСР відкотився на рівень початку 80-х років. У 1991 р. спад промислового виробництва ще більш прискорився. Дефіцит союзного бюджету в 1991 р., за різними оцінками, перевищив 20 % ВВП. Швидко росла інфляція, що прийняла відкритий характер. Відповідно відбувалося різке падіння курсу карбованця: з 10 крб. за долар на початку 1991 р. до 110 - 120 крб. в кінці року. Споживчий ринок був розвалений, золотовалютні резерви держави майже повністю вичерпані.

Сприятливі умови для економічних реформ створював новий зовнішньополітичний курс СРСР. Усвідомивши неспроможність радянської економіки витримати колосальні навантаження холодної війни, уряд на чолі з М. С. Горбачовим узяв курс на радикальне поліпшення відносин із західними країнами. Внаслідок цього вдалося дещо зменшити темпи гонки озброєнь, хоча навіть в 1990 р. офіційно визнані військові витрати складали не менше 1/4 державного бюджету. Вже з 1986 р. вдалося забезпечити небачений в

радянській історії обсяг надходження позик і кредитів від європейських країн та США. Проте в більшості своїй вони пішли не на вирішення структурних проблем, а на покриття зростаючого дефіциту держбюджету і тому не дали істотного ефекту. В той же час, за західними джерелами, тільки чистий борг СРСР в конвертованій валюті з 1985 по 1991 р. виріс з 18,3 млрд. до 56,5 млрд. крб. До кінця 80-х років проблема обслуговування зовнішнього боргу стала для радянської економіки непосильним тягарем, а в 1991 р. фактичні платежі по обслуговуванню боргу досягли абсолютно астрономічної для радянської економіки суми в 16,7 млрд. дол. З кінця 1989 р. Радянський Союз почав затримувати деякі платежі по зовнішніх боргах. До кінця 1991 р. прострочена заборгованість зросла до 6 млрд. дол. Таким чином, СРСР не зумів продуктивно скористатися широкою західною допомогою і перетворився на фактичного банкрута.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 12

1. Перелічіть наслідки Великої вітчизняної війни для економіки України та напрями їх подолання?
2. Охарактеризуйте основні форми реформування економіки СРСР в період „відлиги”?
3. В чому полягають основні вади та недоліки „Косигінської” реформи?
4. Чим пояснюється уповільнення розвитку економіки СРСР в період „застою”?
5. Чим обумовлені спроби суспільно-політичних реформ СРСР в другій половині 80-х рр. XX ст.?

ТЕМА 13
ФОРМУВАННЯ ЗАСАД РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ
(90-ті роки XX ст.)

13.1. Процес переходу до ринку. Основні реформи незалежної України

З розпадом СРСР і отриманням незалежності на шлях самостійного як політичного, так і економічного розвитку вийшла одна з найбільших колишніх радянських республік – Україна. За виробничим потенціалом і чисельністю населення Україна – друга після Росії держава СНД. На початку 90-х років її населення становило 52 млн. осіб, що дорівнювало близько 18 % загальної чисельності населення колишнього СРСР. У 1989 р. в Україні було вироблено понад 16 % загальносоюзного національного доходу.

За 70 років більшовицького панування в Україні склалися державні форми господарювання і власності. Вони породжували хронічний товарний дефіцит, деформацію ринкових відносин, невисоку активність людей, пасивність до ефективної діяльності, розвитку підприємництва і цивілізованої конкуренції. 95 % підприємств України були підпорядковані Москві. Центр свідомо насаджував галузі групи А (добувну, обробну, воєнну промисловість, виробництво засобів виробництва). Лише 28 % становили галузі групи Б. Таким неефективним та деформованим виявилося народне господарство України в середині 1991 р., тобто в момент проголошення незалежності.

Наша держава успадкувала від СРСР застарілий виробничий апарат. У 1966 - 1990 рр. тільки 25 % інвестицій спрямовувалися на оновлення виробничих фондів. Інші кошти йшли на підтримку рівня наявного виробництва, тобто тільки на його капітальний ремонт. Необхідність відтворення основних фондів економіки задовольнялася лише на 50 %. На початку 90-х років термінової заміни промислового устаткування потребували 25 % обсягу основних фондів, у тому числі 40 % машин і устаткування. У багатьох галузях промисловості функціонує 65 % спрацьованих основних

фондів. Таких низьких показників не має жодна розвинена індустріальна країна.

Останнє десятиріччя XX століття для України можна назвати роками економічної трансформації – складного соціально-економічного явища, в якому дуже важко виявити чіткі й недвозначні причинно-наслідкові зв'язки між окремими явищами, діями окремих економічних суб'єктів та їх наслідками. Суть соціально-економічних перетворень у цілому зводиться до того, щоб змінити існуючу економічну систему і забезпечити економічне зростання.

В період із серпня 1991 р. по жовтень 1992 р. засади економічної політики були сформульовані відповідно до ухвалених в жовтні 1991 р. Верховною Радою „Основних напрямів економічної політики в умовах незалежності” і ухвалених в березні 1992 р. „Основ національної економічної політики України”. В якості стратегічних завдань були визначені утвердження економіки України як суверенної держави та перехід до ринкової економіки. Основою економічної стратегії була неоліберальна монетаристська модель відома як „Вашингтонський консенсус”, яку підтримали Міжнародний валютний фонд і Світовий банк.

В Україні система запропонованих заходів включала:

- роздержавлення шляхом приватизації;
- структурну перебудову господарства;
- конверсію військової промисловості;
- перехід до взаєморозрахунків з країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД) за ринковими цінами;
- вихід з „рублевої” зони;
- переорієнтацію на ринки країн Заходу;
- лібералізацію ринкової торгівлі та свободу ринкових цін за винятком деяких товарів.

Передбачалося, що за рахунок системи відповідних заходів протягом двох років економіка України досягне піднесення та стійких темпів економічного зростання.

В 1992 - 1994 рр. економічна політика продовжувала спиратися на

монетаристську модель. Програма заходів спрямувалася на стабілізацію народного господарства, зокрема: введення в обіг національної валюти, оздоровлення фінансової системи і формування бездефіцитного бюджету, зупинку спаду виробництва, державне регулювання цін, реформу фіскальної системи, встановлення споживчого бюджету для бідних. Ця політика зберігала адміністративну систему управління економікою.

Разом з тим економічні перетворення йшли надзвичайно повільно. Значною перешкодою на шляху переходу від тоталітаризму до демократії була відсутність цілісної концепції суспільної трансформації, тому багато прийнятих в Україні законів виявилися відірваними від життя і належним чином не спрацьовували. Залежність української економіки від російських енергоносіїв призвела до різкого зростання собівартості продукції, падіння виробництва, росту інфляції. Кризу поглибив розрив економічних зв'язків з колишніми союзними республіками. З 1992 р. в Україні проводилась відверто проінфляційна політика, для якої характерні величезний бюджетний дефіцит, необмежена грошово-кредитна емісія, ріст цін, обвальне падіння реальних доходів переважної більшості населення. Наприкінці 1991р. було прийняте рішення щодо виходу з зони карбованця.

Проте до позитивних змін в економіці це не привело. Великий податковий тягар привів до розвитку „тіньової економіки”, обмеження виробничої та комерційної діяльності.

Період 1991-1994 рр. в історії української економіки характеризувався кризовим спадом національного господарства, виникненням загрози загальнонаціональної катастрофи (період „прогресуючого пришвидшення темпів економічного падіння”). Україна була лідером за темпами падіння серед постсоціалістичних держав.

Політика, яка проводилась урядом, отримала назву „фальсифікований або карикатурний монетаризм”, коли монетарні заходи поєднували з адміністративними методами управління. Зокрема, були закриті торги на міжбанківській валютній біржі, встановлено нижчий за ринковий фіксований

курс карбованця, введено ліцензування експорту багатьох товарів. Однак адміністративне втручання в макроекономічні процеси призвело до поглиблення кризи. Реальний вплив держави на розвиток народногосподарських процесів зменшився. Протягом 1991 - 1994 рр. відбувалися розбалансованість, деіндустріалізація та деструктуризація економіки України.

У 1994 р. економіка країни виявилася на межі краху. ВВП порівняно з попереднім роком впав на 23 %, виробництво промислової продукції – на 27,8 %, сільськогосподарської – на 16,5 %. Капітальні вкладення за 1992 - 1994 рр. знизились на 57 %. Фінансова система держави виявилася практично зруйнованою. У жовтні дефіцит бюджету досяг 18,5 % ВВП. Ціни порівняно з 1991р. зросли в 102 рази. Влітку новим Президентом України було обрано Л. Кучму. У жовтні 1994 р. він проголосив стратегію економічних перетворень, яка була в принципі схвалена Верховною Радою. Ця стратегія передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту державного бюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, введення суворої монетарної політики, масову приватизацію і проведення земельної реформи. У вересні 1996 р. була проведена грошова реформа. Її суть полягала у фактичній деномінації в 100 тис. раз купоно-карбованця і заміну його гривнею. Разом з тим було також здійснено лібералізацію цін, валютного курсу, механізмів зовнішньої торгівлі, роздержавлення земель, почав розвиватися ринок цінних паперів. Ці заходи дали позитивні результати. Зменшились темпи падіння ВВП, зросла заробітна плата, середньомісячна інфляція в 1997 р. не перевищувала 1 %.

У 1995 - 1999 рр. відбувався процес активізації протидії кризовим процесам в економіці, уповільнення темпів зниження основних макроекономічних показників. Однак, лише в 1999 р. уперше чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації. Було створено законодавчу базу ринкових реформ.

1999 р. був переломним у розвитку української економіки. Започатковано

зростання макроекономічних показників. Проте загалом соціальне становище характеризували заборгованість із заробітної плати, пенсій та інших видів соціальної допомоги, зменшення доходів населення, поглиблення соціального та майнового розшарування.

У 2000 році було призупинено спад виробництва і намітилися тенденції до економічного зростання. Була проведена аграрна реформа внаслідок якої відбулося масштабне паювання землі без права її продажу (6,4 млн. селян одержали у власність 26,5 млн. га), а також були реформовані сільськогосподарські підприємства в господарства ринкового типу. Та на жаль, аграрна реформа не привела до підвищення економічної ефективності сільського господарства. Показники, що характеризували розвиток цього сектора економіки, нажаль, дуже низькі. У 2001 році Верховна Рада України ухвалила Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю в повному обсязі.

Економіка України отримала назву „бюрократичний капіталізм”, коли бюрократія визначає темпи, пропорції, якість створення і відтворення приватного капіталу. Стало зрозуміло, що неоліберальна модель не здатна забезпечити вихід з кризи та економічне зростання. Неперспективною виявилися політика так званої наздоганяючої модернізації. Залишалася загроза, що Україна опиниться за межами економічного та соціального прогресу.

Почала утверджуватися якісно нова економічна ситуація в результаті поєднання політики системних реформ і економічного зростання з активною соціальною політикою. Системності набула діяльність урядів Віктора Ющенка (грудень 1999 р. - квітень 2001 р.), Анатолія Кінаха (квітень 2001 р. - листопад 2002 р.), Віктора Януковича (листопад 2002 р. - січень 2005 р.).

Стратегія розвитку передбачала виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною соціальною політикою держави. Пріоритетами були: утвердження механізмів остаточної стабілізації та пришвидшеного зростання економіки, інноваційний шлях розвитку, грошова

приватизація, реформування паливно-енергетичного комплексу, подолання кризових явищ в АПК і утвердження в перспективі вискоєфективного експортоспроможного сільського господарства, перебудова соціальної сфери. Економічна політика визначалася як спокійний лібералізм і виважене державництво. Почався перехід до інституціональної моделі ринкових перетворень. Трансформація економіки України обґрунтовувалася на основі ендогенної моделі розвитку, орієнтованої на реалізацію інноваційної стратегії.

У жовтні 2001 р. ухвалено новий Земельний кодекс України, що остаточно закріпив право приватної власності громадян на землю, формування ринку землі. Вводився перехідний період для формування нормативно-правової бази, забороняли до 2005 р. продаж сільськогосподарських угідь, що використовувалися для товарного господарювання, до 2010 р. – їх концентрацію у власності громадян не більше 100 га.

У 2005 р. розпочався черговий етап економічного реформування, основні засади якого були окреслені в програмі президента Віктора Ющенка (січень 2005 р. - лютий 2010 р.) „Десять кроків назустріч людям”. Програма діяльності уряду Юлії Тимошенко (лютий - серпень 2005 р.) та Юрія Єханурова (вересень 2005 р. - серпень 2006 р.) передбачала проведення політики подолання бідності, реформування системи соціального захисту через посилення цільової спрямованості соціальних програм і пенсійної системи, створення нових і збереження діючих ефективних робочих місць, перетворення бюджету на інструмент обслуговування інтересів усього суспільства, проведення регуляторної політики, яка б мала встановити єдині „правила гри” підприємницької діяльності, забезпечення ефективного використання державного майна, розв’язання проблем депресивних територій, формування конкурентного на внутрішньому і зовнішньому ринку виробничого потенціалу, проведення інвестиційно-інноваційної політики та інформаційного суспільства, забезпечення енергетичної національної безпеки, утвердження конкурентоспроможного сільського господарства та продовольчої безпеки, прозорості податкової системи. Уряд визначався як політичний орган, що несе

політичну відповідальність за вироблення та реалізацію державної економічної політики.

21 грудня 2005 р. Рада міністрів ЄС офіційно визнала Україну країною з ринковою економікою. 17 лютого 2006 р. це зробило Міністерство торгівлі США.

Економічна програма уряду Ю.В. Тимошенко мала назву „Український прорив: для людей, а не політиків”. Незважаючи на те, що проект програми був схвалений не лише президією НАН України, а й у ході обговорення 15 січня 2008 р. представниками всеукраїнських та регіональних громадських організацій, він не має підтримки серед більшості парламентарів. На їх думку, програмі бракує конкретності та хронологічної визначеності, вона має абстрактний характер. За таких обставин Кабінет Міністрів України встановлює по п'ять пріоритетів для кожного міністерства та виносить їх на всенародне обговорення. На початку 2008 р. уряд повертається до питань приватизації та реприватизації майна великих підприємств, питань виконання новими власниками своїх інвестиційних та соціальних зобов'язань.

Період осені 2008 р. - 2010 р. характеризується як кризовий у розвитку національної економіки. Десятирічна тенденція економічного зростання, що тривала безперервно, хоч і з різною динамікою макроекономічних показників, закінчилася. Перед урядом постало завдання стабілізації економіки та виведення її з кризи, що охопила практично всі її галузі. Складність державного менеджменту цього періоду полягає в тому, що економічна криза, яка почала динамічно проявляти себе в економіці країни ще на початку 2008 р., з одного боку, мала зовнішнє походження – вона була частиною всезагального глобального шоку, що охопив світ, а з іншого, посилювалася внутрішніми, переважно політичними причинами – політична еліта країни виявилася неспроможною виробити єдину і цілісну стратегію економічної політики.

Восени 2008 р. фінансово-економічна криза в Україні заявила про себе шляхом погіршення певних макроекономічних показників, повідомленнями про погіршення фінансового стану кількох великих комерційних банків. Почалося

дострокове зняття депозитів, що було обмежено Нацбанком і припинено лише в березні 2009 р., як і кредитування реального сектору економіки. Відбулося падіння основних показників.

Серед економічних причин кризи визначальними є економічна несамодостатність і недиверсифікованість економіки, її залежність від експорту та імпорту, валютно-курсового регулювання. Загострилася проблема переходу до ефективної моделі економічного розвитку, посилення ролі України в сучасному глобальному світі.

13.2. Становлення фінансової системи України

Одним із головних завдань перехідного періоду є розроблення науково обґрунтованої соціально-економічної політики, тобто програми стратегічних і тактичних дій держави. Без такої програми успішний розвиток економіки будь-якої країни неможливий.

Але в 1991 році перевагу було надано не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних і зарубіжних учених, а нав'язаній Україні ззовні (під виглядом „новітнього монетаризму”) політиці реформації типу так званої „шокової терапії”, в основі якої лежали рекомендації експертів Міжнародного валютного фонду і Світового банку.

„Вашингтонська доктрина (консенсус)” регламентує принципи реформування країн, що розвиваються. Основні принципи:

- податкова дисципліна;
- „конкурентоздатний” валютний курс;
- лібералізація економіки
- лібералізація іноземних інвестицій
- приватизація
- дерегламентування.

Програма українського уряду великого значення надавала конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництв, що виробляли споживчі товари для населення. Машинобудування передбачалося переорієнтувати на задоволення потреб агропромислового сектору, легкої та харчової промисловості. Особливе місце в програмі уряду відводилося регіональній господарській політиці. Вперше передбачалося здійснення урядом контролю за формуванням економічної структури, прийняттям рішень щодо розміщення нових виробничих потужностей, реконструкції та переоснащенню діючих підприємств усіх галузей промисловості.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснюються кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з початку 1992 р. ввів у обіг купоно-карбованець і став на шлях „шокової терапії”, проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари. Така політика поглибила кризу, сприяла подальшому падінню виробництва і за відсутності конкуренції закономірно спричинила могутнє зростання цін, що у свою чергу призвело до різкого зниження рівня життя більшості населення. Це і було закономірним результатом економічної політики, здійснюваної за рецептами західних експертів.

У республіках колишнього СРСР „шокова терапія” оголошувалася єдиною можливим шляхом стабілізації економіки і становлення ринкових відносин. В обмін за обіцяні кредити приймалися рекомендації МВФ, які зводилися до лібералізації цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

Свідомо запущений в Україні процес інфляції спочатку розв’язав проблему дефіциту товарів та надлишку грошей: усі заощадження населення були просто знецінені, а отже, ліквідовані. На другому етапі процес із „зайвими

грошима” довершили фінансові посередники, тобто трастові компанії, які остаточно обікрали людей України, особливо пенсіонерів і ветеранів, у чий психології ще залишилась довіра до держави, яка, проте, не взяла на себе регулюючих функцій у цій ситуації. Далі інфляція зупинила кредитування виробництва і спровокувала його бурхливе падіння.

У жовтні 1994 року президент країни починає здійснювати курс на радикальні економічні перетворення. З метою фінансового оздоровлення народного господарства відміняються дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, а також фіксований курс карбованця до твердих валют. Проголошується необхідність тотальної приватизації, суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо. У цілому економічна політика цього етапу являє собою, по суті, комбінацію монетаристських та адміністративних заходів, й економічна література називає її „адміністративним монетаризмом” або „монетаристським адмініструванням”. Це можна пояснити фактичним збереженням структури корпоративних інтересів, а отже, і системи корпоративних зв’язків, притаманних „бюрократичному ринку”, а також динамічним оновленням геополітичних стратегій провідних держав світу.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася у жовтні-листопаді 1994 р., викликала новий вибух інфляції, яка досягла у жовтні 70 % і збереглася до лютого 1995 р. Господарські підсумки 1994 р. принесли нові розчарування; для економіки України він виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. Найсильнішим за всі роки незалежності було падіння виробництва. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві – на 16,5 %. Реальна зарплата знижується на 16,8 % і становить 1/3 від рівня 1990 р. У кінцевому підсумку ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. У першому півріччі зафіксовано падіння рівня інфляції, і в окремі місяці він опускався до однозначної цифри: січень – 21,2 %, лютий – 18,1, березень – 11,4, квітень – 5,8, травень – 4,5% (у листопаді 1994 р. – 74 %). Рівень інфляції в

Україні став майже вдвічі нижчий, ніж у Росії, і становив 181,7 % за рік. Це дозволило зміцнити грошову одиницю країни, підняти довіру до неї, і, таким чином, створювалися передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Позитивні тенденції у ході фінансової стабілізації супроводжувалися суттєво зростаючими темпами приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16265 об'єктів, з яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це вдвічі більше, ніж за попередній рік. У підсумку за 3,5 роки частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р., наприкінці якого організаційно-правову форму змінили близько 46 тис. об'єктів державної власності, а 18 % із них становлять об'єкти великої приватизації, незавершеного будівництва і частка державної власності в спільних підприємствах.

13.3. Основні стратегії розвитку вітчизняної економіки

За часи президентства В. Ющенка українська економіка вибрала чіткий курс на інтеграційні процеси з Європейським Союзом. 16 травня 2008 року Україна стала рівноправним членом Світової Організації Торгівлі (СОТ).

Розширенню конкурентних переваг України повинна сприяти послідовна державна політика, спрямована на формування умов господарської діяльності, зростання сукупного попиту, інвестицій та інновацій, розширення фінансової підтримки фундаментальної і прикладної науки та освіти. Важливою проблемою українського уряду є удосконалення ринкового економічного середовища та правової бази. Зваженою має бути монетарна політика Національного Банку України.

Стратегічна політика країни щодо подальшого входження її до світової

економіки може полягати в формуванні двополюсної міжнародної спеціалізації, а саме – на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу.

Головними завданнями такої стратегії являються:

по-перше, підтримка високого рівня конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг;

по-друге, на основі створення вільних економічних зон, ефективної монетарної політики стимулювати експорт;

по-третє, проводити політику гнучкого протекціонізму.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, Україна не може ставити високі тарифні і нетарифні бар'єри на шляху проходження зарубіжних товарів через митний кордон країни, оскільки це зашкодить і конкурентноздатності товарів вітчизняного виробництва. Проте цивілізований „захист” українському ринку потрібний.

Сучасна стратегія розвитку економіки України спирається перш за все на основні напрямки інтеграції, тобто участі в міжнародних організаціях та союзах, та напрямки внутрішньої реорганізації структури економіки та економічних інститутів відповідно вимогам ринкових відносин.

На сьогодні Україна є членом понад 40 міжнародних організацій, зокрема ООН, СНГ, Рада Європи, СОТ та ін.. Стратегічними напрямками інтеграції є вступ до ЄС, формування більш тісних взаємовідносин з НАТО. Основна увага на шляху євроінтеграції України має бути відведена розробці та реалізації стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки на ринку ЄС з відповідними умовами та етапами підготовки внутрішнього економічного середовища до європейських вимог, а саме: досягнення європейського рівня продуктивності праці, прибутковості виробництва, заробітної плати тощо.

Для успішної інтеграції України у європейський економічний простір варто наближати основні критерії власного розвитку до стандартів ЄС, що передбачає, в першу чергу, інституційні перетворення та реформи в соціально-економічній сфері. Згідно з указом президента України про „Стратегію

економічного та соціального розвитку України „Шляхом європейської інтеграції” на 2004 - 2015 роки” можна виділити основні напрями стратегії розвитку України. Необхідним є зміцнення ресурсного потенціалу регіонів та підвищення їхньої конкурентоспроможності, забезпечення всебічного розвитку людського потенціалу та реалізація інноваційної політики в регіонах. Україна сьогодні постала перед необхідністю розробки оптимальної стратегії розвитку національної економіки, моделі участі в світовому глобалізаційному процесі.

Таким чином, першечерговими проблемами є реформування структури національного виробництва, інституціональної структури економіки, підвищення конкурентоспроможності національних товарів та послуг на міжнародному ринку, покращання інвестиційного клімату, реформування податкової політики, наближення критеріїв розвитку до європейських стандартів. Вирішення цих проблем повинно вивести Україну на новий рівень економічного розвитку, зміцнити зв'язки з країнами світу та розкрити перспективи до участі в основних світових організаціях.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ТЕМИ 13

1. Чи був ефективним метод „шокової терапії”, як шлях переходу до ринкової економіки?
2. Якими були соціально-економічні наслідки реформування народного господарства України при переході від планової до ринкової економіки?
3. В чому сутність монетарної політики, яка проводилась в Україні в перехідний період?
4. Назвіть основні моделі народногосподарського розвитку сучасної України?
5. Назвіть шляхи інтеграції економіки України у світове господарство?

ДАТИ НАЙВАЖЛИВІШИХ ПОДІЙ СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

4-5 млн. років тому - 4 тис. до н.е.	Первісна доба
4-5 млн. років тому - 2 тис. до н.е.	Кам'яний вік
2 тис. до н.е. - 1 тис. до н.е.	Бронзовий вік
3 1 тис. до н.е.	Залізний вік
40 тис. років - 10 тис. до н.е.	Привласнююче господарство
10 тис. років - 5 тис. до н.е.	Неолітична революція
5-4 тис. до н.е.	Розклад первісно-суспільного ладу
4 тис. до н.е. - 3 тис. до н.е.	Трипільська культура
Держави Стародавнього Сходу	
4 тис. до н.е. - 3 тис. до н.е.	Поява перших держав, перших цивілізацій (Шумер, Вавилон Єгипет, Індія, Китай)
2 тис. до н.е.	Удосконалення знарядь праці
кінець 2 - кінець 1 тис. до н.е.	Утворення світових держав
3000 - 1100 рр. до н.е.	Крито-мікенський період розвитку Стародавньої Греції
1100 - 800 рр. до н.е.	Гомерівський період
800 - 500 рр. до н.е.	Архаїчний період
500 - 336 рр. до н.е.	Класичний період
336 - 30 рр. до н.е.	
8 ст. до н.е. - 3 ст. н.е.	Античні міста-держави Українського Причорномор'я
753 - 510 рр. до н.е.	Ранній (царський) період розвитку Стародавнього Риму
510 - 31 рр. до н.е.	Період Республіки
31 р. до н.е. - 476 н.е.	Період Імперії
5 - 7 ст.	Розселення німецьких племен

	на території Римської імперії
6 ст.	Поява приватної власності на землю (алода)
6 - 8 ст.	Розселення слов'ян на території Східної та Південно-Східної Європи
8 ст.	Формування в державах Західної Європи умовної приватної власності на землю – бенефіція
9 ст.	Формування в країнах Західної Європи крупної приватної власності на землю – феода
6 - 9 ст.	Затвердження форм залежності селян від феодалів
882 р.	Об'єднання Новгородської і Київської земель в Давньоруську державу – Київську Русь
10 - 12 ст.	Процес феодалізації (обоярювання) земель Київської Русі
12 - 14 ст.	Монголо-татарське поневолення земель Київської Русі
1377 р.	Остаточне формування меж Литовського князівства
1385 р.	Кревська унія
14 ст.	Розквіт цехів в Західній Європі Розквіт Ганзейського союзу Комунація ренти в Англії і Франції
1492 р.	Відкриття Америки Колумбом
1498 р.	Відкриття морського шляху до Індії навколо Африки Васко да Гамою
1519 - 1521 рр.	Магеллан здійснив кругосвітню подорож
1522 р.	Виникнення у Франції системи державного боргу
16 ст.	„Революція цін” в країнах Західної Європи
1566 - 1609 рр.	Буржуазна революція в Нідерландах
1569 р.	Люблінська унія
1609 р.	Створення Амстердамського банку

1640 - 1660 pp.	Англійська буржуазна революція
1648 - 1676 pp.	Визвольна війна українського народу
1649 p.	Остаточне оформлення кріпосного права в Російській імперії „Соборним Укладенням”
1694 p.	Створення Англійського банку
17 - 60-ті pp. 18 ст.	Період мануфактурного капіталізму
1651 p.	Ухвалення Навігаційного акту в Англії
кінець 17 - початок 18 ст.	Економічні перетворення Петра I
30 - 40-і pp. XVIII - перша чверть XIX в.	Промисловий переворот в Англії
1753 p.	Відміна внутрішніх митних зборів і місцевих зборів в Росії
	Знищена внутрішня межа між Росією і Україною
1754 p.	Створення державних Купецького і Дворянського банків в Росії
1755 p.	Маніфест Катерини II про свободу промислового підприємництва
1775 p.	Ліквідація Запорозької Січі
1775 - 1783 pp.	Визвольна війна північноамериканських колоній проти Англії
1789 - 1794 pp.	Велика Французька буржуазна революція
1800 p.	Створення Французького банку
1801 p.	Прийнятий указ про купівлю-продаж землі в Росії
1803 p.	Указ про вільних хліборобів в Росії
1800 - 60-70-ті pp. 19 ст.	Промисловий переворот у Франції
перша половина 19 ст.	Встановлення промислової і торгової гегемонії Англії в світі
	Промисловий переворот в США
1807 p.	Відміна кріпосного права в Німеччині
30-40-ті - 80-ті pp. 19 ст.	Промисловий переворот в Росії
1848 p.	Буржуазна революція в Німеччині

	Ліквідація панщини в Австрійській Імперії
1850 р.	Прийняття закону, що знищував дрібні повинності селян в Німеччині
1860 р.	Створення державного банку в Росії
1861 р.	Відміна кріпосного права в Росії
1862 р.	Відміна рабства в США
1864 р.	Створення в Росії першого приватного (комерційного) банку
1868 р.	Революція Мейдзі в Японії
остання третина 19 ст.	Друга науково-технічна революція. Перехід найбільших країн до монополістичного капіталізму
1870 - 1890 рр.	Промисловий переворот в Японії
1871 р.	Проголошення Німецької імперії
1872 р.	Утворення першої монополії „Стандарт ойл” в США
остання чверть 19 ст.	Втрата Англією промислової монополії. Вихід США на перше місце в світі за рівнем промислового виробництва
1880 р.	Утворення першої монополії в Японії
1882 р.	Створення першого монополістичного об’єднання в Росії
1883 р.	Податкова реформа Бунге в Росії
1895 - 1897 р.	Грошова реформа С.Ю. Вітте в Росії
1898 р.	Фашодський інцидент. Завершення територіального розподілу світу
1905 - 1907 рр.	Перша буржуазно-демократична революція в Росії
1906 - 1910 рр.	Аграрна реформа П. О. Столипіна
1914 - 1918 рр.	Перша світова війна
1917 р., лютий	Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії
1917 р., жовтень	Жовтнева революція в Росії

1918 - 1920 рр.	Громадянська війна в Росії
1919 р.	Проголошення політики воєнного комунізму в СРСР
1920 р.	Ухвалення плану ГОЕЛРО в СРСР
1921 - 1927 рр.	Нова економічна політика
1922 - 1924 рр.	Грошова реформа в СРСР
1924 - 1929 рр.	Дія плану Дауеса з надання допомоги Німеччині
1928 - 1932 рр.	Перший п'ятирічний план розвитку народного господарства в СРСР
1929 - 1933 рр.	Світова економічна криза
1929 р.	План Юнга з надання допомоги Німеччині
7 серпня 1932 р.	В СРСР прийнято Закон „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської соціалістичної власності”
1933 - 1936 рр.	„Новий курс” Ф. Рузвельта
1933 - 1939 рр.	Економічні реформи фашистського уряду Німеччини
1933 - 1937 рр.	Другий п'ятирічний план СРСР
1936 р.	Створення у Франції Народного Фронту, який здійснив низку заходів щодо виходу країни з кризи
1938 - 1942 рр.	Третій п'ятирічний план СРСР
1939 - 1945 рр.	Друга світова війна
26 червня 1940 р.	В СРСР прийнято Закон „Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного звільнення робітників і службовців з підприємств і установ”
1944 р.	Початок формування світової системи соціалізму
1945 - середина 60-х рр. 20 ст.	Перший етап НТР

середина 60-х - кінець 80-х рр. 20 ст.	Другий етап НТР
1945 р.	Початок процесу деколонізації (незалежність Індонезії і В'єтнаму)
1946 -1950 рр.	Четвертий п'ятирічний план СРСР
1947 р.	Грошова реформа в СРСР
1948 - 1952 рр.	План Маршалла
1949 р.	Утворення Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)
1951 - 1952 рр.	Створення Європейського об'єднання вугілля і сталі
1951 - 1955 рр.	П'ятий п'ятирічний план СРСР
1954 р.	Введення в дію в СРСР першої в світі атомної електростанції
1956 - 1960 рр.	Шостий п'ятирічний план СРСР
1957 р.	Запуск в СРСР першого в світі штучного супутника Землі
1957 р.	Утворення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС)
1959 р.	У СРСР побудований перший в світі атомний криголам „Ленін”
1959 - 1965 рр.	Прийняття семирічного плану замість шостого п'ятирічного в СРСР
1961 р.	Грошова реформа в СРСР
1964 р.	„Косигінська” реформа в СРСР
1966 - 1970 рр.	Восьмий п'ятирічний план СРСР
1971 - 1975 рр.	Дев'ятий п'ятирічний план СРСР
1974 - 1975 рр.	Світова економічна криза
1976 - 1980 рр.	Десятий п'ятирічний план СРСР
1981 - 1985 рр.	Одинадцятий п'ятирічний план СРСР
1985 - 1991 рр.	Період перебудови в СРСР
1989 - 1991 рр.	Розпад світової системи соціалізму
1991 р., серпень	Проголошення незалежності України

1991 р.	Розпад СРСР
1996 р., вересень	Введення в обіг гривні
1 січня 1999 р.	Введення єдиної валюти в 11 (з 15) країн Європейського Союзу
16 травня 2008 р.	Вступ України до Світової Організації Торгівлі

ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ З ЕКОНОМІКИ

Рік	Прізвище та ім'я / країна	Дослідження, за які вручено премію
1969	Ян Тінберген (Нідерланди) Рагнар Фріш (Норвегія)	розробка та використання динамічних моделей економічного зростання для аналізу господарських процесів
1970	Пол Самуельсон (США)	наукова праця, яка розвинула економічну теорію та зробила вклад у підвищення загального рівня аналізу в економічній науці
1971	Саймон Кузнець (США)	емпірично обгрунтоване тлумачення економічного зростання, яке призвело до нового, глибинного розуміння як економічної та соціальної структури зокрема, так і процесу економічного розвитку взагалі
1972	Джон Хікс (Британія) Кеннет Ерроу (США)	новаторський внесок у загальну теорію рівноваги та теорію добробуту
1973	Василь Леонтьєв (США)	розвиток методу „витрати-випуск” та його застосування при вирішенні важливих економічних проблем
1974	Гуннар Мюрдаль (Швеція) Фрідріх Хайєк (Австрія)	визначний внесок у теорію грошей, теорію економічних коливань; глибокий аналіз взаємозв'язків економічних, соціальних та інституціональних феноменів
1975	Леонід Канторович (СРСР) Тьяллінг Купманс (США)	удосконалення теорії оптимального розподілу ресурсів
1976	Мілтон Фрідмен (США)	аналіз споживання, історії та теорії грошового обігу; демонстрація складності наслідків політики економічної стабілізації
1977	Джеймс Мід (Британія) Бертіль Улін (Швеція)	оригінальний внесок у теорію міжнародної торгівлі та теорію руху міжнародного капіталу

1978	Герберт Саймон (США)	дослідження процесів прийняття рішень в економічних організаціях
1979	Вільям Льюїс (США) Теодор Шульц (США)	дослідження проблем економіки країн, що розвиваються, та внесок у теорію „людського капіталу”
1980	Лоуренс Клейн (США)	розробка проблем економіко-математичного моделювання та програмування для аналізу циклічних коливань
1981	Джеймс Тобін (США)	аналіз фінансових ринків та їх зв'язків із рішеннями у сфері витрат, зайнятості, виробництва та цін
1982	Джордж Стіглер (США)	вивчення промислових виробництв, функціонування ринків, причин та наслідків соціального регулювання економічних процесів
1983	Джерард Дебре (США)	внесок в розуміння теорії загальної рівноваги та умов, за яких загальна рівновага існує в певній абстрактній економіці
1984	Річард Стоун (Британія)	фундаментальний внесок у розробку системи національних рахунків
1985	Франко Модільяні (США)	розробка теорії фінансування корпорацій і вартісного значення компаній на ринку
1986	Джеймс Б'юкенен (США)	розвиток теорії прийняття рішень у галузях економіки та політики, а також політичних теорій, які демонструють обмеженість ролі уряду в економіці
1987	Роберт Солоу (США)	фундаментальний внесок у теорію економічного зростання
1988	Моріс Алле (Франція)	визначний внесок у теорію ринків та ефективного використання ресурсів
1989	Трюгве Ховельмо (Норвегія)	дослідження статистичних основ економетрики

1990	Гаррі Марковіц (США) Мертон Міллер (США) Вільям Шарп (США)	видатний внесок у теорію фінансів
1991	Рональд Коуз (США)	розкриття і з'ясування змісту трансакційних витрат та майнових прав в інституціональній структурі та функціонуванні економіки в цілому
1992	Гаррі Беккер (США)	розширення сфери мікроекономічного аналізу на ряд аспектів людської поведінки та взаємодії, із урахуванням неринкової поведінки
1993	Дуглас Норт (США) Роберт Фогель (США)	фундаментальні дослідження у галузі економічної історії
1994	Рейнгард Селтен (Німеччина) Джон Неш (США) Джон Харшані (США)	фундаментальний аналіз рівноваги в теорії некооперативних ігор
1995	Роберт Лукас (США)	розвиток і зміна гіпотези раціональних очікувань, удосконалення основних засад мікроекономічного аналізу
1996	Джеймс Мірліс (Британія) Вільям Вікрі (США)	дослідження у галузі інформаційної асиметрії
1997	Роберт Мертон (США) Майрон Скоулз (США)	розробка нового методу визначення цінності похідних цінних паперів
1998	Сен Аматыя Кума (Індія)	визначний внесок в розвиток економічної теорії
1999	Роберт Манделл (США)	аналіз монетарної і фінансової політики в умовах змін валютних курсів
2000	Джеймс Хекмен (США) Даніель МакФедден (США)	розвиток теорії та методів статистичного аналізу мотивацій споживачів
2001	Джордж Акерлоф (США) Майкл Сіенс (США) Джозеф Стігліц (США)	дослідження ринку з асиметричною інформацією

2002	Данієль Канеман (Ізраїль) Вернон Сміт (США)	інтеграція психологічних досліджень в економічну науку та використання лабораторних експериментів в економічному аналізі
2003	Роберт Енгл (США) Клайв Грейнджер (США)	створення статистичних методів аналізу економічного часу і загальних економічних тенденцій
2004	Фіни Кюдланл (Норвегія) Едвард Прескотт (США)	праці з визначення змісту економічної політики і виявлення факторів, які впливають на циклічний розвиток світової економіки
2005	Томас Шеллінг (США) Роберт Ауман (Ізраїль)	застосування теорії ігор для розуміння прояву конфліктів і співпраці
2006	Едмунд Фелпс (США)	аналіз міжчасового обміну в макроекономічній політиці
2007	Леонід Гурвіц (США) Ерік Мескін (США) Роджер Майєрсон (США)	створення основ теорії оптимальних механізмів
2008	Пол Кругман (США)	аналіз структури торгівлі і розміщення економічної активності
2009	Елінор Остром (США), Олівер Вільямсон (США)	дослідження в галузі економічної організації
2010	Пітер Даймонд (США) Дейл Мортенсен (США) Крістофф Піссарайдс (Британія)	дослідження методів аналізу ринків праці
2011	Томас Сарджент (США) Крістофер Сімс (США)	емпіричні дослідження причинно-наслідкових зв'язків в макроекономіці
2012	Елвін Рот (США) Ллойд Шеплі (США)	теорія стійкого розподілу і практика моделювання ринку

СЛОВНИК ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ І КАТЕГОРІЙ

Абстракція (лат. abstractio – віддалення) – метод наукового дослідження, який виключає з аналізу все випадкове (приватне, другорядне) і виділяє в досліджуваному об'єкті сутнісне, постійне.

Автаркія (давньогр. autarkia – самовдоволення) – економічна політика, яка спрямована на господарське відокремлення, створення економіки в межах окремої території, країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Адміністративні (негнучкі) ціни – термін, який означає ціни, що встановлюються і утримуються сталими протягом певного періоду часу і протягом ряду операцій.

Акселератор – коефіцієнт, протилежний мультиплікатору; характеризує вплив приросту національного доходу на приріст інвестицій (див. Мультиплікатор).

Акцизний збір (податок з обороту) – податок, що накладається на купівлю специфічного товару або групи товарів (наприклад, алкогольні напої або тютюнові вироби). Податок з обороту – це податок, яким обкладаються всі товари за незначним винятком (зокрема, за винятком продуктів харчування).

Акціонерне товариство – основна організаційна форма капіталістичних підприємств, капітал яких утворюється з внесків пайовиків (акціонерів) шляхом купівлі акцій.

Алод (давньонім. al – повний і od – володіння) – повна спадкова власність на землю за феодалізму в Західній Європі.

Анексія (лат. annexio – приєднання) – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави або народу.

Антитрестівське законодавство – регулятивні заходи, мета яких сприяти конкуренції в економіці за допомогою заборони тих дій, які б обмежували конкуренцію.

Ас (асса) (лат. as) – грошова одиниця Стародавнього Риму.

Банківські резерви – частина депозитів, яку банк відкладає у формі готівки в касі чи безпроцентних вкладів у центральний банк.

Бартер – безпосередній обмін одного товару на інший без використання грошей як засобу обміну.

Білонні гроші – гроші з малою власною внутрішньою вартістю. Тривалий час в якості грошей використовували монети з благородних металів, які мали високу власну вартість. З другої половини XX ст. в усіх країнах використовуються виключно білонні гроші – паперові гроші і монети з неблагородних металів.

Біметалізм – грошова система, в якій за двома металами (золотом і сріблом) законодавчо закріплювалася роль загального еквівалента, і монети з цих металів виконували без обмежень усі функції грошей.

Біржа (нім. boerse, фр. bourse, середньолат. bursa – гаманець) – організаційно оформлений ринок, що постійно функціонує, на якому торгують цінними паперами, валютними товарами або здійснюють оптову торгівлю за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес укладання угод між господарюючими суб'єктами про купівлю-продаж.

Бюджетний дефіцит – сума перевищення витрат держави над його доходами.

Васалітет (фр. vassalite, лат. vassus – слуга) – у період Середньовіччя в країнах Західної Європи – система відносин особистої залежності одних феодалів від інших, більш заможних і могутніх.

Ваучер (англ. voucher – розписка, порука) – 1) документ, який підтверджує оплату товарів і послуг, надання кредиту, отримання грошей тощо; 2) приватизаційний чек.

Вілан (лат. Villanus, villa – маєток) – у середньовічній Західній Європі – феодално залежний селянин; у Франції, Німеччині, Італії був фактично кріпаком, а у Британії, зберігаючи особисту волю, був у земельній залежності від феодала.

Відкрита економіка – економіка країни, яка пов’язана інтенсивним рухом товарів і капіталу з економіками інших країн. За змістом протилежна автаркції.

Вільна торгівля, фритредерство (англ. free – вільний, trade – торгівля) – вид зовнішньоторговельної політики, за якої держава не втручається в торговельні відносини з іншими країнами через мита, квоти або інші засоби.

Гнучкість цін – така поведінка цін на ринках (властива для багатьох сировинних товарів і фондової біржі), коли ціни одразу реагують на зміни попиту чи пропозиції.

Гомстед-акт (англ. homestead – садиба, ферма) – закон про земельні наділи в США і Канаді, який видав у 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861 - 1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас. Надавав кожному громадянину США по досягненні 21 року право одержати за певний внесок ділянку землі (гомстед), що з часом ставала його власністю.

Господарство Робінзона – термін, введений в науковий обіг К. Менгером, який використовують для аналізу економічних відносин і показників на рівні окремого господарюючого суб’єкта (індивіда), тобто на мікрорівні, з урахуванням феномена власності і обумовленого відносною рідкістю благ людського егоїзму.

Двостороння монополія – ринок з одним покупцем та одним продавцем.

Девальвація (нім. devaluation – зниження вартості) – зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць.

Дедукція (лат. deductio – виведення) – метод наукового дослідження, що дозволяє обґрунтувати приватні явища і процеси на базі загальних положень.

Депресія – період в економічному циклі, під час якого безробіття незвичайно високе та спостерігається значне недовикористання виробничих потужностей підприємств, низький обсяг виробництва та інвестицій. В сучасних умовах для позначення м’якшої форми спаду в економіці часто використовується поняття рецесія, спад. Рецесія звичайно використовується

для позначення певного періоду, принаймні двох наступних кварталів, протягом яких реальний ВВП знижується.

Держава загального добробуту – така практика, коли уряд у змішаній економіці застосовує фінансову політику та інші види державного регулювання, щоб змінити ринковий розподіл доходів і забезпечити роботу всьому населенню.

Дефляція (лат. deflation – здування) – падіння загального рівня цін.

Дивіденд (англ. dividend, лат. diuidentus – те, що треба розділити) – прибуток від інвестицій, як правило, у формі готівки або акцій. Є частиною прибутку акціонерного товариства, яку щороку розподіляють між акціонерами за їхніми акціями і яка залежить від величини чистого прибутку і кількості акцій.

Дисконт – купівля банками векселів до закінчення їхнього строку; процент, що його стягують банки за цю операцію.

Дисконтна ставка – ставка процента, що встановлюється центральним банком по позиках, які він надає комерційним банкам.

Дискримінація за ціною – призначення різних цін для різних покупців.

Дискримінація за ціною першого ступеня – призначення на товар індивідуальної ціни для кожної особи.

Дискримінація за ціною другого ступеня – призначення різних цін на різні кількості одного товару.

Дискримінація за ціною третього ступеня – поділ споживачів на дві чи більше груп з різними рівнями попиту на товар, щоб призначити різні ціни для різних груп.

Диференціація продукту – ступінь взаємозамінюваності товарів, що змагаються, що виникає завдяки їх особливим властивостям і дозволяє покупцеві виразити свою перевагу одному з товарів даного вигляду; істотна відмінна ознака у товару (або послуги) може бути для покупця як реальним, так і уявним.

Ділові цикли – коливання у сукупному національному обсязі

виробництва, доходи і зайнятості. Звичайно цикл триває від 2 до 10 років і характеризується одночасним розширенням або звуженням у багатьох секторах економіки. В сучасній макроекономіці кажуть, що ділові цикли мають місце, коли фактичний ВВП зростає (піднесення) або падає (рецесія, спад) відносно потенційного ВВП.

Добровільне безробіття – вид безробіття, який має місце, коли індивід вважає, що величина заробітної плати менша, ніж вигоди від альтернативних способів проведення часу, наприклад, дозвілля.

Догма Сміта – оцінка теорії відтворення А. Сміта, зроблена К. Марксом у зв'язку з тим, що смітівська „ціна річного продукту праці” зводиться цілком до доходів, тобто виключає накопичення, пов'язане з необхідністю відновлення відтворювального процесу і розширенням його масштабу.

Додана вартість – різниця між вартістю вироблених товарів і вартістю матеріалів і сировини, що використані у їх виробництві.

Додаткова вартість – одне із центральних понять в марксистській економічній концепції. Додаткова вартість виступає як надлишок вартості над вартістю робочої сили, яка створена найманими працівниками і безоплатно привласнена власниками капіталу. За концепцією Маркса, додаткова вартість створюється лише живою працею найманих працівників, а привласнюється власниками капіталу.

Домініон (англ. dominion, лат. dominio – володіння, влада) – назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у рамках Британської співдружності націй, наприклад Канада, Австралійський Союз. Після Другої світової війни замість терміну „домініон” використовують термін „член Співдружності”.

Досконала (абсолютна) конкуренція – ринкова ситуація, за якої: 1) кількість продавців і покупців досить велика; 2) пропоновані продавцями продукти є однорідними. За такої ситуації жодна фірма не може вирішальним чином впливати на ринкову ціну.

Другорядний товар (товар нижчої якості) – товар, рівень споживання якого при зростанні доходу споживача падає.

Економіка соціальна ринкового типу (соціально-орієнтована ринкова економіка) – економічна система, що основана на пануванні колективних форм власності на засоби виробництва, в якій має місце органічне поєднання державного регулювання макро- та мікроекономічних процесів з ринковими важелями, поєднання соціального з ринковим.

Економічна рента – різниця між виплатами ресурсу виробництва та мінімальною сумою, яку необхідно витратити, щоб одержати цей ресурс.

Економічне зростання – збільшення в обсязі виробництва країни. Економічне зростання звичайно вимірюється щорічним темпом збільшення реального ВВП країни (або реального потенційного ВВП).

Експорт – товари або послуги, що виробляються в одній країні і продаються в іншій. Він включає торгівлю товарами (такими, як машини) і послугами (як транспортні або проценти по позичках та інвестиціях). **Імпорт** – це потік у протилежному напрямку – в дану країну з інших країн.

Еластичний попит – має місце тоді, коли процентна зміна в кількості попиту на товар внаслідок зміни в ціні на 1% перевищує одиницю.

Еластичність – це міра чутливості однієї змінної щодо іншої. Точніше, це числовий показник процентних змін, що відбуваються в одній величині в разі зміни на 1% іншої величини.

Емісія – випуск в обіг грошей і цінних паперів (акцій, облігацій, депозитних сертифікатів тощо).

Ефект доходу – зростання рівня споживання, спричинене зростанням рівня доходу за умови, що ціни на товар не змінюються.

Ефект заміщення – зміна в споживанні товару, пов'язана зі зміною його ціни, тоді як рівень задоволення залишається постійним.

Ефект зворотного зв'язку – коригування ціни та кількості на одному ринку, спричинене ціновим та кількісним коригуванням на споріднених ринках.

Ефект снобізму – негативний сітьовий взаємовплив, за якого попит

окремої особи на товар тим вищий, чим менша кількість людей володіє цим товаром.

Закон Грешема – положення, яке сформулював державний діяч і фінансист Англії XVI ст.: „гірші гроші витісняють з обігу кращі”. Дане формулювання одержало в економічній літературі назву закону Грешема, хоч ця закономірність була відома значно раніше. Закон Грешема діє в біметалічній грошовій системі, в якій роль грошей виконують два метали – золото і срібло, а банкноти, що перебувають в обігу, розмінюються на обидва метали. При використанні двох металів як грошей виникає трудність встановлення вартісного відношення між золотом і сріблом. Внаслідок того, що законодавчо закріплене співвідношення між двома валютами з часом уже не відповідає ринковому співвідношенню золота і срібла, недооцінені по закону монети починають залишати сферу обігу і осідати у вигляді скарбу.

Закони Госсена – головні теоретичні принципи маржіналізма, одним з попередників якого був Г. Гессен. Перший закон свідчить, що із збільшенням наявності даного блага його гранична корисність зменшується, а відповідно до другого оптимальна структура споживання (попиту) досягається при рівності граничних полезностей всіх споживаних благ.

Закон Кларка – оцінка концепції Дж. Б. Кларка про розподіл доходів на основі принципів граничного аналізу цін чинників виробництва; відповідно до цього „закону” стимул збільшення чинника виробництва вичерпується у міру того, як ціна цього чинника починає перевищувати можливі доходи підприємця.

Закон Сея – розвинута Ж.-Б. Сеєм теорія, яка говорить, що пропозиція творить свій власний попит. Дану тезу Сей аргументував так: внаслідок того, що сукупна купівельна спроможність точно дорівнює сукупним доходам і виробництву, перевищення попиту чи пропозиції неможливе. Кейнс піддав критиці даний закон і звернув увагу на те, що кожний додатковий долар доходу не обов’язково буде витратитися (тобто гранична схильність до споживання не обов’язково дорівнює одиниці).

Закон спадної граничної корисності – закон, який твердить, що коли споживається більше певного товару, його гранична корисність падає.

Закон спадної віддачі – закон, який говорить, що додатковий обсяг виробництва від послідовного збільшення одного фактора виробництва справді зменшується, коли інші фактори залишаються без змін.

Залізний закон заробітної плати – в економічних концепціях Мальтуса теорія, за якою при капіталізмі існує невідворотна тенденція заробітної плати падати до мінімуму засобів існування.

Змішана економіка – це економіка, яка ґрунтується на ринковому розв’язанні основних проблем економічної організації. Проте в такій економіці має місце державне втручання в макроекономічні процеси, щоб усунути ринкові невдачі.

Золотий стандарт – така організація грошового обігу, за якої банківські білети розмінюються на золото. До першої світової війни банківські білети розмінювалися на золоті монети (золотомонетний стандарт). Характерними рисами золотомонетного стандарту як системи грошового обігу були: 1) в обігу перебували золоті монети; всі інші види грошей були розмінані на золото за номіналом; 2) золотий вміст кожної грошової одиниці визначався законом і підтримувався незмінним, як правило, протягом десятиліть; 3) існувала вільна взаємна конвертованість валют (свобода обміну однієї валюти на другу); 4) вільне ввезення і вивезення золота з однієї країни в іншу. Після першої світової війни золотий стандарт було відновлено в урізаній формі: в одних країнах (це, як правило, були країни-переможці) у вигляді золотозлиткового стандарту, а в інших – золотодевізного стандарту. При золотозлитковому стандарті центральні банки обмінювали банкноти на золото в злитках тільки при подаванні певної кількості банкнот, наприклад, в Англії – на 1700 фунтів стерлінгів. Золоті монети в обігу в незначній кількості збереглися лише в США. В країнах із золотодевізним стандартом центральні банки обмінювали свої банкноти не на золото, а на іноземну валюту, яка була розмінна на золото. В середині 30-х років XX століття золотий стандарт відійшов у минуле.

Імунітет (лат. *immunitas (immunitatis)* – звільнення від чогось) – у феодальному праві Західної Європи – сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади.

Індукція (лат. *inductio* – наведення) – метод наукового дослідження, що дозволяє виявити загальні положення і принципи на основі частковостей і окремих фактів.

Інфляція (лат. *inflation* – здуття) – загальне зростання загального рівня цін виражене у процентах, яке вимірюється індексом споживчих цін (ІСЦ).

Інфляція витрат (пропозиції) – інфляція, яка виникає внаслідок різкого зростання витрат. Часто цю інфляцію називають інфляцією пропозиції.

Інфляція попиту – інфляційне зростання цін, зумовлене зростаючим попитом, який перевищує пропозицію.

Кадастр (фр. *cadastre* давньогр. *katastichon* – реєстр) – перелік осіб для оподаткування.

Картель – об'єднання виробників у певній галузі з метою обмеження або усунення конкуренції, щоб мати постійно високі прибутки. Вони досягають цього шляхом таємної домовленості про ціни, поділ ринків, встановлення квот тощо.

Кількісна теорія грошей – теорія, що доводить: а) за ортодоксальною версією „класиків” – залежність зміни цін на товари виключно від кількості грошей в обігу; б) за версією „неокласиків” – можливість коригування цін на товари у зв'язку з вартістю грошового матеріалу, непостійним рівнем швидкості звернення грошей і кількості товарної маси, а також з урахуванням ступеня ліквідності грошей.

Кількісна теорія цін – теорія, за якою ціни змінюються пропорційно з пропозицією грошей. Започаткований монетаристами обережніший підхід твердить, що пропозиція грошей є найважливішим визначником змін у номінальному ВВП.

Колонат (лат. *colonatus* – хлібороб) – форма виробничих відносин між колонами і землевласниками в Римській імперії, Візантії за часів раннього

середньовіччя.

Колонізація (лат. *colonia* – поселення) – 1) заселення територій всередині країни, які до цього були малозаселені (внутрішня); 2) побудова поселень (колоній) за межами своєї етнічної території (зовнішня).

Командна економіка – спосіб економічної організації, за якої ключові проблеми економічної організації прямо розв'язуються державними органами, які наказують підприємствам що, як і для кого виробляти. Командну економіку ще часто називають централізованою плановою економікою.

Конверсія лат. – *conversio* – перетворення, зміна) – 1) обмін, перетворення, перерахунок; Конверсія валюти — обмін однієї валюти на іншу за чинним курсом; 2) перепрофілювання промисловості з випуску військової продукції на виробництво товарів широкого вжитку або навпаки.

Концерн – форма об'єднання підприємств різних галузей промисловості, торгівлі, транспорту, сфери послуг і фінансових установ, що знаходяться під єдиним фінансовим контролем.

Концесія (лат. *concessio* – поступка; дозвіл) – 1) договір про експлуатацію громадянами або юридичними особами промислових підприємств чи земельних ділянок з правом видобутку корисних копалин, будівництва різноманітних споруд; надається державою; 2) підприємство, організоване на підставі такого договору.

Кон'юнктура – сукупність ознак, що характеризують поточний стан економіки в певний період.

Кооператив – підприємство (фірма), створене на основі добровільного об'єднання громадянами свого майна. Член кооперативу бере особисту участь у його діяльності.

Корисність – рівень задоволення, яке отримує особа від споживання товару або заняття певною діяльністю.

Корпорація – назва акціонерного товариства; корпорація має такі права: купувати, виробляти, продавати, підписувати контракти, як і окрема особа. Корпорація юридично відокремлена від тих, хто володіє нею, тому власники

несуть обмежену відповідальність. В найгіршому випадку акціонери втрачають вкладення в корпорацію, але вони не несуть відповідальності за збитки корпорації.

Криві байдужості – емпіричні криві, що відображають збереження сумарних корисностей споживаних товарів в різних комбінаціях їх поєднання і перевагу одних комбінацій перед іншими.

Крива „дохід – споживання” – крива, що характеризує поєднання товарів, які максимізують корисність і відповідають рівню доходу.

Крива Філіпса – емпірична крива, що характеризує зв’язок між щорічною процентною зміною заробітної плати в грошовому виразі і рівнем (часткою) безробіття.

Ланцюговий ефект – позитивний сітковий взаємовплив, за якого певна особа прагне купити товар частково через те, що ним володіють багато інших людей.

Латифундія (лат. latifundium, latus – широкий і fundus – земля, маєток) – назва великих земельних володінь, маєтків у деяких країнах.

Лен (нім. Lehen, Ithien – позичати) – 1) у Західній Європі за феодалізму (переважно в Німеччині) – земельні володіння (рідше – якесь інше джерело прибутків), які васал одержував від сеньйора за умови виконання військової служби. З XII ст. (на відміну від бенифіції) передавалося в спадок; 2) податок, який збирали з ленного помістя.

Ленд-ліз (англ. lend-lease, lend – давати в борг і lease – здавати в оренду) – система передачі США в позику або в оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини та інших матеріальних ресурсів країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни (1939-1945).

Лихварство – надання позики під дуже високий процент.

Ліквідність – здатність матеріальних засобів, інших ресурсів швидко звертатися в гроші; здатність підприємства вчасно оплачувати свої зобов’язання, перетворювати статті активу балансу на гроші.

Люстрації (пол. lustratio – перевірка, лат. lustrum – податний або

фіскальний період) – у Польщі (XVI - XVIII ст.), у Литві, Білорусі та на Правобережній Україні (XVIII - XIX ст.) – періодичні описи державного майна для обліку прибутків. Проводили як уряд Речі Посполитої, так і російський уряд.

Майорат (лат. *maior* – старший) – 1) у феодальному праві та в праві деяких сучасних країн форма спадкування нерухомого майна (найчастіше земельної власності), за яким воно повністю передається старшому за віком члену сім'ї; 2) маєток, що передається в спадок старшому в сім'ї.

Манор (англ. *manor, maneo* – залишаюсь, мешкаю) – феодальний маєток у середньовічній Англії.

Межа виробничих можливостей – графік, що характеризує набір товарів, які можуть бути вироблені економікою. Для простоти аналізу цей набір зменшується до двох товарів, один з яких відкладається по горизонтальній, а інший – по вертикальній вісі. Точка на межі показуватиме співвідношення між виробництвом цих двох товарів. Точки не можуть лежати праворуч від межі, оскільки економіка не може вийти за МВМ. Точки, які перебувають всередині від межі, показують, що економіка працює неефективно, оскільки ресурси не використовуються належним чином або використовуються застарілі технології і організація праці.

Метрополія (давньогр. *metropolis, meter* – мати і *polis* – місто) – 1) у Стародавній Греції – назва міста-держави (поліса) щодо заснованих ним в інших землях поселень; 2) держава, яка володіє колоніями.

Мінова вартість – з позицій трудової теорії вартості форма прояву вартості, що являє собою кількісне співвідношення або пропорцію, за якою товари обмінюються. Мінова вартість визначається затраченою суспільно необхідною працею товаровиробників та створенням обмінюваних товарів, тобто їхньою вартістю.

Монетарна політика – один із двох основних видів макроекономічної політики держави. Суть монетарної політики центрального банку полягає у здійсненні ним контролю над грошима, процентними ставками і станом ринків

капіталу. Інструментами монетарної політики є операції на відкритому ринку, регулювання дисконтної ставки, обов'язкові резерви комерційних банків у центральному банку.

Монометалізм – грошова система, в якій, на відміну від біметалізму, один валютний метал (золото або срібло) є загальним еквівалентом і основою грошового обігу.

Монополія (давньогр. $\mu\omicron\nu\upsilon$ – один та $\pi\omega\lambda\acute{\epsilon}\omega$ – продаю) – це поняття відбиває таку ринкову ситуацію, коли певний товар поставляється єдиною фірмою.

Монополістична конкуренція – така структура ринку, за якої на ньому діє велика кількість продавців, що поставляють товари, які є близькими, однак недосконалими заміниками. На такому ринку кожна фірма може справляти певний вплив на ціну свого товару.

Монопсонічна влада – здатність покупця придбати товар за ціною, нижчою від його граничної цінності.

Монопсонія (давньогр. $\mu\omicron\nu\upsilon$ – один та $\omicron\psi\omega\nu\acute{\iota}\alpha$ – купівля) – дзеркальне відображення монополії; ринок, на якому є лише один покупець певного товару. Монополія одного покупця.

Мультиплікатор – термін, застосовуваний у макроекономіці, щоб позначити зміни, які відбуваються у таких змінних, як ВВП, пропозиція грошей, на одиницю зміни у зовнішніх змінних, таких, як урядові видатки або банківські резерви. Видатковий мультиплікатор належить до кінцевого збільшення ВВП внаслідок впливу кожної одиниці збільшення видатків (скажімо, на інвестиції).

Муніципія (лат. *municipat*) – у Стародавньому Римі – місто з правом самоврядування.

Невидима рука – концепція, що запроваджена в економічну теорію Адамом Смітом у 1776 р. Згідно неї доктриною кожна людина, прагнучи своєї власної вигоди, добра для самої себе, водночас в ринковій економіці немовби керована „невидимою рукою” з тим, щоб в остаточному підсумку сприяти

вигоді всіх і кожного. Концепція „невидимої руки” пояснює, чому ринкові операції виглядають так впорядковано.

Нейтральність грошей – теоретичне положення представників класичної школи, що спрощує суть грошового товару до якогось технічного засобу, зручного для обміну, і що приводить до ортодоксальної версії кількісної теорії грошей.

Номіналістична теорія грошей – теорія, що трактує обумовленість цінності що підлягають чеканці грошей тим номіналом оцінки монети, який встановлюється державою.

Недосконала конкуренція – ринкова ситуація, коли фірма (або декілька фірм) виробляє і поставляє таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни. Сьогодні до недосконалої конкуренції відносять: чисту монополію, олігополію і монополістичну конкуренцію.

Нееластичний попит – має місце тоді, коли процентна зміна в кількості попиту на товар, що виникає у відповідь на зміну в ціні на 1%, менша за одиницю.

Ноу-хау (англ. know-how – знаю, як) – технічні знання, досвід, секрети виробництва, документально оформлені, передача яких обумовлюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод, оскільки Ноу-хау охороняється законодавством.

Олігополія (давньогр. ὀλίγος – нечисленний та πωλέω – продаю) – така ситуація в умовах недосконалої конкуренції, коли виробництво в певній галузі контролюється невеликою кількістю продуцентів.

Олігопсонія (давньогр. ὀλίγος – нечисленний та ὀψωνία – купівля) – ринок, на якому є кілька покупців.

Оптимум Парето (суспільна максимальна корисність) – поняття, призначене для оцінки таких змін, які або покращують добробут всіх, або не погіршують добробуту всіх з поліпшенням добробуту принаймні однієї людини; концепція, що дозволяє ухвалити оптимальне рішення по максимізації прибули.

Основний психологічний закон – положення Дж.М. Кейнса, відповідно до якого „у міру того, як реальний дохід зростає, суспільство бажає споживати його частину, що постійно зменшується”.

Парадокс вартості (парадокс Сміта) – парадокс, що полягає в тому, що багато найнеобхідніших для життя продуктів (наприклад, вода) мають низьку ринкову вартість, тоді як багато предметів розкоші (наприклад, діаманти), що мають невелику споживну вартість, є дуже дорогими. Це пояснюється тим, що ціна відбиває не сукупну корисність товару, а його граничну корисність. Трудова теорія вартості пояснює високу вартість діамантів великими затратами праці на їх виробництво.

Парадокс ощадливості – парадокс, що вперше був помічений Кейнсом. Рішення суспільства заощаджувати більше може мати наслідком зменшення реальних заощаджень. Збільшення заощаджень означає зменшення видатків на споживчі товари, що може зменшити сукупний попит і ВВП. Це, в свою чергу, може вести до зменшення інвестицій, нижчих доходів і, зрештою, зменшення заощаджень.

Патриції (лат. patricii, pater – батько) – 1) у Стародавньому Римі спершу – усе корінне населення, яке входило до родової громади і становило римський народ. Пізніше – родова аристократія; 2) у середньовіччі – міська аристократія.

Пауперизм (лат. pauper (pauperis) – бідний, незаможний) – масові злидні населення.

Перешкоди конкуренції – фактори, що зменшують силу конкуренції або кількість виробників у певній галузі, що призводить до більшої економічної концентрації. Важливими прикладами є диференціація продукту, регулювання або правові бар'єри.

Підпільна (тіньова) економіка – незареєстрована економічна діяльність. Підпільна економіка включає і дозволені законом види діяльності, що не повідомляються податковій владі (такі як, наприклад, продаж гаража або послуги друзів один одному) і незаконну діяльність (торгівля наркотиками, азартні ігри або проституція).

Поділ праці – метод організації виробництва, за якого кожний працівник спеціалізується на окремій частині виробничого процесу. Спеціалізація праці приносить більший обсяг сукупного продукту, бо праця стає більш кваліфікованою в певній сфері, а спеціалізовану техніку можна запровадити, щоб виконувати уважніше певну частину виробничого завдання.

Політика дешевих грошей – політика центрального банку щодо збільшення пропозиції грошей, щоб зменшити процентні ставки. Метою такої політики є збільшення інвестицій і, отже, збільшення ВВП (протилежною є політика дорогих грошей).

Політика дорогих грошей – політика центрального банку щодо обмеження і зменшення пропозиції грошей та підвищення процентних ставок. Ця політика має своїм наслідком уповільнення зростання обсягу реального ВВП, зменшення інфляції і підвищення курсу валюти країни (протилежною є політика дешевих грошей).

Попит на гроші – сумарний термін, який використовується економістами для пояснення, чому окремі особи і фірми нагромаджують гроші. Основні мотиви для нагромадження грошей: 1) попит на гроші для операцій, люди потребують грошей, щоб купувати товари; 2) попит на гроші як на активи, що є бажанням для людей тримати дуже ліквідний позаризиковий актив.

Порівняльна перевага (у міжнародній торгівлі) – закон порівняльної переваги, за якого країна має спеціалізуватися у виробництві і експорті тих товарів, які вона може виробляти за відносно нижчих витрат, та імпортувати ті товари, по яких має відносно вищі витрати. Отже, саме порівняльна перевага, а не абсолютна перевага має диктувати торговельні відносини.

Принципат (лат. *principatus* – керівна роль, імператорська влада) – у Стародавньому Римі – форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині – принцепсу (першому в списку сенаторів); існувала з 27 р. до н. е. до 198 р. н. е.

Природна монополія – галузь, в якій економія за обсягом є настільки

значною, що ефективний рівень виробництва однієї фірми задовольняє попит цілого ринку.

Природний рівень безробіття – такий рівень безробіття, за якого фактори, що підвищують і знижують заробітну плату і ціни, перебувають у рівновазі. Тому інфляція за цього рівня не зростає і не знижується. Для США природний рівень безробіття становив у 80-ті роки 6 % і був значно вищим, ніж у 60-ті роки, коли становив 4 % . Основними факторами, які б могли сприяти зменшенню природного рівня безробіття, є поліпшення інформованості населення про можливість зайнятості, вдосконалення професійної підготовки з дефіцитних спеціальностей тощо.

Проміжні товари – товари, які піддавались уже певній обробці, але ще не виступають кінцевим продуктом. Наприклад, сталь або вовна є проміжними товарами.

Протекціонізм (фр. protectionnisme, англ. protectionism, лат. protectio (protectionis) – прикриття, захист) – економічна політика держави, що спрямована на захист вітчизняної економіки від іноземної конкуренції. Найважливішими знаряддями політики протекціонізму є мито (оподаткування іноземних товарів високим митом), а також квоти.

Прямі податки – накладаються безпосередньо на індивідів або фірми, включаючи податки на дохід, заробітну плату та інші трудові заробітки і на прибуток. Крім прямих, існують непрямі податки, які накладаються на товари і послуги, і тому не безпосередньо на людей, і включають податок з обороту і податки на майно, алкоголь, імпортовані товари та бензин.

Псування монети – зниження урядом цінності і ваги національної монети у зв'язку з помилковою констатацією того, що золото і срібло є грошима завдяки своїм природним властивостям.

Рабство – перша в історії людства форма експлуатації, за якою основний виробник матеріальних благ – раб належав рабовласникові поряд із знаряддям виробництва. Рабство мало різні форми. Патріархальне (східне) рабство – стан господарської діяльності, коли в умовах натурального господарства рабська

праця не перетворилася на основу виробництва. Раб мав деякі права. Рабство античного типу (класичне) – основою виробництва є рабська праця. Раб вважався знаряддям праці, яке говорить.

Рантьє (фр. rentier, gente рента) – особа, яка живе за рахунок доходів від цінних паперів чи на відсотки від наданого в кредит капіталу.

Реальна заробітна плата – показник, що характеризує купівельну спроможність заробітної плати найманих працівників. Реальна заробітна плата визначається кількістю матеріальних благ і послуг, що їх можуть придбати і оплатити наймані працівники за одержану ними номінальну заробітну плату. Реальна заробітна плата визначається як відношення номінальної заробітної плати до індексу роздрібних цін.

Реальна ціна – ціна на товар порівняно з сукупним рівнем цін, називається також ціною в „постійних доларах”.

Резервна ціна – максимальна сума, яку споживач готовий заплатити за товар.

Реквізиція (лат. requisitio – вимога) – примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскацій) або тимчасове вилучення майна.

Рента – цей термін широко застосовувався англійськими економістами XIX ст. для позначення доходу, одержуваного від власності на землю.

Репарація (лат. reparatio – відновлення) – у міжнародному праві вид матеріально-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплату репарацій звичайно обумовлюють у мирному договорі.

Ресурс суспільної власності – ресурс, такий як повітря та вода, до якого кожен має вільний доступ.

Ринкова економіка – це така економіка, в якій основні проблеми – що, як і для кого – визначаються здебільшого через взаємодію попиту і пропозиції на ринках. У цій формі економічної організації фірми керуються бажанням максимізації прибутку, купують фактори виробництва і виробляють та продають продукти. Сім’ї та індивіди, озброєні своїми факторними доходами,

визначають на ринках попит на товари. Взаємодія пропозиції фірм та попиту сімей та індивідів визначає тоді ціни і кількість товарів.

Ринковий соціалізм – концепція, яка виникла у 60-ті роки. Згідно з цією теорією більшість макроекономічних питань в соціалістичній економіці мають розв’язуватись ринковим механізмом. Держава має залишатись власником більшості капіталу і землі та спрямовувати інвестиції, але техніка виробництва і точне налагодження виробництва мають бути залишені за попитом і пропозицією.

Розпорядження – один з елементів права власності, що полягає в правомочності власника вирішувати долю належного йому майна, наприклад, шляхом продажу, дарування, обміну тощо.

Сальдо зовнішньої торгівлі – різниця між експортом і імпортом країни, як правило, у вартісному виразі. При перевищенні експорту над імпортом – позитивне сальдо, у протилежному випадку – від’ємне.

Сателіт (лат. *satelles (satellitis)* – охоронець; супутник; спільник) – 1) у Стародавньому Римі – озброєний найманець, що супроводжує свого володаря; 2) той, хто залежить від кого-, чого-небудь, виконує чийось волю; 3) держава, формально незалежна, але фактично підлегла іншій (більшій) державі.

Секуляризація (лат. *saecularis* – світський, мирський) – 1) перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну; 2) у Західній Європі – перехід особи з духовного стану у світський з дозволу церкви.

Сеньйор (лат. *senior* – старий) – 1) у добу середньовіччя в Західній Європі – землевласник-феодал, який володів селянами і городянами; 2) сюзерен (вищий феодал) щодо васалів.

Сигнали ринку – процес, за допомогою якого продавці надсилають інформацію покупцям про якість товару.

Синдикат (давньогр. *syndikos* – захисник) – 1) одна з форм монополії – об’єднання підприємців, яке здійснює свою комерційну діяльність (визначення цін, збут продукції), зберігаючи виробничу та юридичну самостійність

підприємств, що входять до його складу; 2) у Франції та деяких інших країнах – назва професійних спілок.

Споживна вартість – корисність речі або послуги, їхня здатність задовольняти ті чи інші потреби людини. Зумовлена фізичними, хімічними та іншими природними властивостями, наданими їй людиною внаслідок конкретної праці.

Справедлива ціна – категорія економічного учення каноністів, що пояснювала правомірність адміністративного (неринкового) ціноутворення і можливості „продавати річ дорожче” щоб уникнути нанесення збитку як її „власникові”, так і всьому „суспільному життю”.

Ставка (норма) процента – ціна, що платиться за позичені гроші за певний період часу. Норма процента виражається у процентах. Якщо, наприклад, норма процента є 10 % на рік, то за позичену суму у 1000 грн. слід буде заплатити 100 грн.

Стагфляція – поняття, що запроваджене в обіг на початку 70-х років Д. Мідом. Воно описує таку економічну ситуацію, в якій висока норма безробіття в умовах стагнації поєднується з високим сталим темпом інфляції. Явище стагфляції нині пояснюють головним чином інерційною природою інфляційних процесів. До 70-х років XX ст. спад в економіці і зростання безробіття практично виключали інфляцію.

Субсидія (дотація) – платежі, що здійснюються урядом юридичним або фізичним особам, які поставляють або споживають певний товар. Наприклад, уряди часто субсидіюють продовольчі товари, компенсуючи частину повних видатків сімей з низькими доходами.

Суспільний товар (товар колективного споживання) – товар, вигоди від якого поширюються на все суспільство, незалежно від того, чи окремі індивіди бажають споживати даний товар. Наприклад, вакцина, що знищує віспу, захищає всіх, не тільки тих, хто вакцинований.

Теорія ставлення – теорія ціноутворення австрійської школи, суть якої зводиться до процесу послідовного ставлення частки вартості (цінності) блага

„першого порядку” благам „подальших порядків”, використаних при його виробництві.

Теорія очікування – теорія О. Бем-баверка про механізм походження відсотка на капітал завдяки продуктивній суті чинника часу; специфічний ресурс „капітал” залежно від його розміру і часу функціонування, тобто „очікування”, забезпечує більший або менший відсоток на капітал.

Трансфертні платежі – платежі, які держава виплачує індивіду (наприклад, допомога з безробіття).

Товарне виробництво – форма суспільного виробництва, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну через купівлю-продаж. Загальними умовами виникнення та існування товарного виробництва є, по-перше, суспільний поділ праці і спеціалізація виробництва і, по-друге, економічна відокремленість і самостійність товаровиробників. Товарне виробництво завжди передбачає існування ринку як особливої сфери обміну товарів. З переходом до капіталізму товарне виробництво набуває всеохоплюючого характеру, товарами виступають не тільки всі продукти праці, а й робоча сила людини. Товарно-грошові відносини стають внутрішньо властивою формою руху товарного виробництва.

Товарні гроші – гроші, які мають внутрішню вартість. До такого роду грошей відносять золоті і срібні монети, а також використання ряду товарів як грошей (як, наприклад, худоби, солі, хутра тощо). У міру того, як товарні відносини розширювались, використання товарних грошей ставало все більш економічно недоцільним. Тому відбувся перехід до паперових грошей, що не мають внутрішньої вартості.

Торговельні бар'єри – будь-який з протекціоністських заходів, за допомогою якого уряди прагнуть зменшити імпорт. Мита і квоти є найочевиднішими бар'єрами, проте в недавні роки розвинулись і немитні бар'єри, такі, як обтяжливі регуляційні процедури, що витісняють традиційні засоби.

Феномен надлишку потужності – положення, висунуте Е. Чемберліном

в теорії монополістичної конкуренції; виникає в процесі діяльності продавця-монополіста, прагнучого оволодіти „відомими частинами спільного ринку”, і підтримується його патентами, фабричними марками, репутацією, майстерністю, особливими даруваннями.

Феодал (лат. feodalis, feodum – феодал (володіння)) – в період Середньовіччя – представник панівного класу, власник феоду.

Фіскальна політика – одне із двох основних знарядь, що використовуються державою для регулювання макроекономіки. Фіскальна політика стосується: 1) державних закупівель товарів і послуг, а також видатків на трансфертні платежі; 2) типів і розмірів податків.

Фрикційне безробіття – тимчасове безробіття, яке індукується динамічними змінами в економіці. Ці зміни спричиняють рух населення з одного регіону в інший, від однієї професії до іншої. Пошук роботи в новому регіоні, перекваліфікація вимагають певного часу.

Хрематистика – термін, використаний Арістотелем при позначенні неприродної сфери діяльності людей; безтурботне мистецтво наживати стан за допомогою крупних торгових операцій і лихварських операцій.

Хрест Маршалла – графічне зображення перетину кривої попиту і кривої пропозиції, в точці перетину яких встановлюється рівновага між ними, а також рівноважна, тобто стійка, ціна.

Ціна – кількість грошей, які сплачують за одиницю товару; виражена в грошах вартість одиниці товару.

Цінні папери – термін, що використовується для позначення різного роду фінансових активів, таких, як акції, облігації, векселі; точніше, документ, що використовується для встановлення власності цих активів.

Часткове резервування – таке регулювання в сучасній банківській системі, коли фінансові інституції законодавче зобов’язані тримати певну частку своїх депозитів у центральному банку. Наприклад, у США сьогодні великі банки повинні тримати 12 % короткострокових вкладів у резервах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агапова, И. И. История экономических учений : учеб. пособ. / И. И. Агапова. – М. : Экономистъ, 2007. – 285 с.
2. Ахметов А. Г. История экономических учений. Курс лекций. Учебное пособие. – М.: „Эконом”, 2001. – 251 с.
3. Бартенев, С. А. История экономических учений : учебник / С. А. Бартенев. – М. : Финист, 2001. – 245 с.
4. Басовский, Л. Е. История экономики / Л. Е. Басовский. – М. : РИОР, 2006. – 128 с.
5. Белоусов В.М., Ершова Т.В. История экономических учений: Учебное пособие. Ростов н/Д: изд-во „Фенікс”, 1999. – 544 с.
6. Бем-Баверк Е. Основы теории ценностей хозяйственных благ // Австрийская школа в политической экономии: Сборник / К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Визер. – М.: Экономика, 1992. – 426 с.
7. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Пер. з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко, „Основи”, 2001. – 687 с.
8. Вощанова Г., Година Г. История экономики. Учеб. пособие. – М: ИНФРА-М, 2002. – 232 с.
9. Вощанова, Г. П., Годзина Г. С. Экономическая история / Г. П. Вощанова, Г. С. Годзина. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 254 с.
8. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX - перша третина XX ст. – К.: Наук, думка, 1994. – 244 с.
10. Гончарова, Л. И. История экономики : конспект лекций / Л. И. Гончарова, Т. Б. Иванова. – М. : Высшее образование, 2007. – 184 с.
11. Дмитриченко Л. И. История экономических учений : курс лекций – 2-е изд. / Л. И. Дмитриченко, Л. А. Дмитриченко, А. Н. Химченко. – Донецк : Каштан, 2007. – 268 с.
12. Довбенко М. В. Сучасна економічна теорія (Економічна нобелелогія): Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2005. – 336 с.

13. Довбенко М. В. Криза економіки – не криза науки : монографія / М. В. Довбенко – К. Видавничий центр «Академія», 2009. – 304 с.
14. Довгаль, О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (питання теорії і методології) / О. А. Довгаль. – Харків : НУА, 2004. – 319 с.
15. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Е. Микроэкономика / Пер. с англ.; Под общ. ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича. – СПб.: Изд-во АО „Санки-Петербург оркестр”, 1994. – 446 с.
16. Друкер, Питер Ф. Эпоха разрыва. Ориентиры для нашего меняющегося общества / Питер Ф. Друкер; пер. с англ. и ред. Б. Л. Глушак. – М.; СПб.; К.: Вильямс, 2007. – 323 с. – Перевод. изд.: The Age of Discontinuity. Guidelines to Our Changing Society / Peter F. Drucker. New Brunswick, 1992. – Парал. тит. л. на англ. яз.
17. Экономическая история зарубежных стран : курс лекций / [Н. И. Полетаева, В. И. Голубович, Л. Ф. Шашкевич и др.] ; под общ. ред. В. И. Голубовича. – Минск : Экоперспектива, 1997. – 432 с.
18. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. – 864 с.
19. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848 с.
20. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 952 с.
21. Економічна історія : лекції / [Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін.] – К. : КНЕУ, 2000. – 268 с.
22. Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений: Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. – 543 с.
23. Злупко, С. М. Історія економічної теорії : підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2005. – 250 с.
24. История экономики : учебное пособие / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 784 с.

25. История экономики : учебник / под общ. ред. В. С. Адвадзе, А. С. Квасова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 391 с.
26. История экономики : учебник / под общ. ред. пр. О. Д. Кузнецовой и И. Н. Шапкина. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 384 с.
27. История экономических учений: Учебное пособие / И.П. Павлова, Е.А. Владимирский, А. Оводенко и др. – СПб.: СПб. ГААП, 1996.
28. История экономических учений (современный этап) : учебник / под ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 733 с.
29. Історія економіки та економічної думки: від ранніх цивілізацій до початку XX ст. : навч. посіб. / В.В. Козюк [та ін.] ; за ред. В.В. Козюка, Л.А. Родіонової. – К. : Знання, 2011. – 566 с.
30. Історія економіки та економічної думки: XX - початок XXI ст.: навч. посіб. / В.В. Козюк та ін.]; за ред. В.В. Козюка, Л.А. Родіонової. - К.: Знання, 2011. – 582 с.
31. Історія економічних учень: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
32. Історія економічних учень : підручник : у 2 ч. / В. Д. Базилевич, П. М . Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай; за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
33. Історія економічних учень : підручник:у 2 ч. / В. Д. Базилевич, П. М . Леоненко, Н. І. Гражевська, Т. В. Гайдай; за ред. В. Д. Базилевича. – 2-ге вид., випр. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
34. Історія економічних учень : посібник. / за ред. В. В. Кириленка – Вид. 2-ге випр. і доп. – Тернопіль : Економічна думка – 2008. – 252 с.
35. Історія економічних учень : підручник / [Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2001. – 275 с.
36. Історія економічних учень : (Сучасна економічна думка) : навч. посіб. – 3-тє вид., стереотипне / за ред. С. В. Мочерного – Львів : Новий світ – 2000, 2007. – 488 с.

37. Калинин, С. А. Взаимосвязь истории экономики и экономических учений. Теория как инструмент мышления : учеб. пособ. / С. А. Калинин. – М. : ВГИК, 2003. – 90 с.
38. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег /Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
39. Кларк Дж. Б. Распределение богатства: Пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 2000. – 367 с.
40. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Історія світової та української економічної думки. Підручник з історії економічних вчень. – Тернопіль: „Астон”, 2004. – 416 с.
41. Ковальчук В. М., Сарай М. І. Ретроспектива світової економічної думки: Навчальний посібник з історії економічних вчень. – Тернопіль: „Астон”, 2006. – 541 с.
42. Ковальчук, В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – С. 648.
43. Костюк В. Н. История экономических учений. – М.: Центр, 1997. – 224 с.
44. Курс економічної історії : навч. посіб. / за ред. С. І. Архіє-реєва, Н. Б. Решетняк. – Харків, 2005. – 272 с.
45. Кушнір В.С. Історія економічних вчень: Навчальний посібник. – Харків: Еспада, 2004. – 208 с.
46. Лазарович, М. В. Економічна історія : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – 431 с.
47. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія. Курс лекцій. – К.: „Вікар”, 2000. – 334 с.
48. Лановик, Б. Д. Економічна історія : курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – 6-те вид., стер. – К. : Вікар, 2006. – 405 с.
49. Лановик, Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. Матейко. – К., 1999. – 737 с.
50. Левита Р. Я. История экономических учений: Учеб. пособие. – М.:

Galaxy, 1995. – 191 с.

51. Лісовицький В. М. Історія економічних вчень: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.

52. Лортикян, Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э. Л. Лортикян. – Харьков : Консум, 2004. – 360 с.

53. Мазурок П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2004. – 477 с.

54. Мазурок, П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях : навч. посіб. / П. П. Мазурок. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2006.

55. Маркс К Капітал. Т. 1 – 4 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-ге вид. – К.: Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. Т. 23 – 26.

56. Маршалл А. Принципы экономической науки: В 3 т. Т.1. / Пер. с англ. М.: Прогресс, 1993. – 415 с.

57. Мешко І. М. Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки : Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1994. – 175 с.

58. Мовсесян, А. Г. Мировая экономика / А. Г. Мовсесян, С. Б. Огневцев. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 656 с.

59. Мочерний СВ., Довбенко М. В. Історія економічних вчень (Сучасна економічна думка). Навчальний посібник. – Львів, 2005. – 488 с.

60. Нестеренко, О. П. Історія економічних вчень / О. П. Нестеренко. – К. : МАУП, 2000. – 128 с.

61. Нестеренко О. П. Історія економічних вчень : Опорний конспект. – К.: МАУП, 2002. – 128 с.

62. Платонов, С. Ф. Учебник русской истории. Курс систематический : в 2 ч. / С. Ф. Платонов. – М. : Прогресс, 1992. – 400 с.

63. Проскурін, П. В. Історія економіки та економічних вчень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації : навч. посіб. / П. В. Проскурін. – К. : КНЕУ, 2005. – 372 с.

64. Світова економічна думка: Питання теорії та історії. – К.: Либідь, 1992. – 95 с.
65. Сміт А. Добробут нації. Дослідження про природу та причини добробуту націй : Переклад з англ. – К.: Port-Royal, 2001. – 612 с.
66. Сурин, А. И. История экономики и экономических учений / А. И. Сурин. – М., 1998. – С. 196.
67. Тимошина, Т. М. Экономическая история зарубежных стран : учеб. пособ. / под ред. проф. М. Н. Чепурина. – 2-е изд., испр. – М. : Юстицинформ, 2001. – 496 с.
68. Титова, Е. Н. История экономических учений : курс лекций / Е. Н. Титова. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 287 с.
69. Туган-Барановський М. І. Політична економія. – К.: Наукова думка, 1994. – 264 с.
70. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства : навч. посіб. / за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Генеза, 1994. – С. 368.
71. Хайєк, Фридрих А. Частные деньги / Фридрих А. Хайєк; Институт Национальной Модели Экономики. – Тверь, 1996. – 230с.
72. Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал: Пер. з англ. / Общ. ред. и вступ. ст. Р. М. Энтова. – М.: Прогресс, 1993. – 488 с.
73. Ходзінський, К. Г. Економічна історія України та провідних країн світу : навч. посіб. для економічних спеціальностей ВНЗ / К. Г. Ходзінський, П. П. Мазурок. – Львів : Магнолія Плюс, 2005. – 148 с.
74. Фещенко, В. М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства у працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: монографія / В. М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
75. Царенко, О. М. Економіка України і світу : курс лекцій : навч. посіб. / О. М. Царенко. – Суми : Університетська книга, 2000. – С. 292.
76. Черкашина Н. Економічна історія: Навч. посіб. – К: ЦУЛ, 2003. – 193 с.
77. Чухно А. А., Юхименко П. І, Леоненко П. М. Сучасні економічні

теорії: Підручник / За ред. А. А. Чухна. – К.: Знання, 2007. – 878.

78. Шаститко, А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – Изд.4-е, перераб. и доп. – М. : ТЕИС, 2010. – 828 с.

79. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследование предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры / Пер. с нем.; Общая ред. акад. А .Г. Милейковского. – М.: Прогресс, 1982. – 456 с.

80. Юхименко, П. І. Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 514 с.

81. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень: Навч. посіб. – 2-ге вид., випр. – К.: Знання-Прес, 2001. – 514 с.

82. Юхименко, П. І. Історія економічних учень навч. посібник/ П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – 3-тє вид., випр. – К. : Знання-Прес, 2002. – 514 с.

83. Юхименко, П. І. Економічна історія : навч. посіб. / П. І. Юхименко. – 2-ге вид., стер. – К. : Вікар, 2006. – 341 с.

84. Ядгаров Я. С История экономических учений. – М.: Экономика, 1996. – 249 с.

85. Ядгаров, Я. С. История экономических учений : учебник для вузов / Я. С. Ядгаров. – 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 288 с.

86. Ядгаров Я.С. История экономических учений: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 288 с.

87. Ядгаров Я. С. История экономических учений (краткий курс) : учебник. - 3-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 320 с.

88. Ядгаров, Я. С. История экономических учений : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 480 с.

89. Howitt, P. The implication of knowledge-based growth for Microeconomic Models and policies. University of Calgary press. – 1996. – P. 456.